

Александра Смирнов Бркић

Хиларије Пиктавијски
Против Валенса и Урсација

Сирмијска епископија
у аријанској кризи 4. века

Нови Сад, 2024

УНИВЕРЗИТЕТ У НОВОМ САДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ НОВИ САД
21000 Нови Сад
Др Зорана Ђинђића 2
www.ff.uns.ac.rs

За издавача
Проф. др Ивана Живанчевић Секеруш

Александра Смирнов Бркић
Хиларије Пиктавијски Против Валенса и Урсаџија
Сирмијска епископија у аријанској кризи 4. века

Рецензенти
Проф. др Жарко Петковић, Филозофски факултет у Београду
Проф. др Јелена Фемић Касапис, Богословски факултет у Београду
Проф. др Снежана Вукадиновић, Филозофски факултет у Новом Саду

Лектура
Проф. др Милан Ајџановић, Филозофски факултет у Новом Саду

ISBN
978-86-6065-869-4

URL
<https://digitalna.ff.uns.ac.rs/sadrzaj/2024/978-86-6065-869-4>

Забрањено прештампавање и фотокопирање. Сва права задржава издавач и аутор.
Садржај и ставови изнети у овом делу јесу ставови аутора и не одражавају нужно ставове Издавача, стога Издавач не може сносити никакву одговорност према њима.

Илустрација на корицама:

Натпис са могућом представом Арија. Фотографија је обезбеђена љубазношћу Атиле Цевека (Attila Czövek), руководиоца Археолошког одељења „Музеја Мора Восинског“ (Wosinsky Mór Museum) у Сексарду, Мађарска. Фотографију снимио Тамаш Реткеш (Tamás Retkes).

Јовани, мојој светлости истине

САДРЖАЈ

Садржај	4
Предговор	5
Списак скраћеница	12
Списак карата и илустрација	13
Уводна студија о писцу и делу	14
Хиларије епископ Пиктавија	15
Поновно откривање Хиларијевог историјског дела	36
Датирање и структура <i>Против Валенса и Урсаџија</i>	44
Хиларијева улога у дијалогу источних и западних цркава	58
 Хиларије Пиктавијски <i>Против Валенса и Урсаџија</i> (превод с латинског језика с коментаром)	72
Синописис фрагмената	73
Књига I	91
Књига II	160
Књига III	185
 Закључак – Сирмијска епископија у аријанској кризи	204
1. Значај Аријевог изгнанства у Панонију	204
2. Успон „дворских“ епископа Валенса и Урсаџија	212
3. Фотин Сирмијски и његово кривоверство	228
4. Сирмијски сабори и формуле вере	235
Сабор у Сирмију 347/349. године	236
Сабор у Сирмију 351. године	245
Сабор у Сирмију 357. године	264
Сабор у Сирмију 358. и 359. године	272
Герминије Сирмијски и превирања у сирмијској цркви	295
Сабор у Сирмију 378. године и никејска реакција у Панонији ..	314

Додаци	339
Додатак 1 – Хронологија догађаја	339
Додатак 2 – Символи вере 325–361.	342
Додатак 3 – Сирмијски сабори	344
Додатак 4 – Хиларијев досије о папи Либерију	346
Додатак 5 – Расправа Фотина Сирмијског и Василија Анкирског у Сирмију (351)	347
Додатак 6 – Расправа Хераклијана и Германија Сирмијског	350
Додатак 7 –Хришћанске заједнице у Римском царству у прва три века (карте)	357
Библиографија	364
Индекс античких личности	385

ПРЕДГОВОР

Радећи на својој докторској дисертацији, *Религијска слика римске провинције Pannonia Secunda у 4. веку*, дотакла сам се тзв. *Fragmenta ex opere historico*, једног делимично сачуваног списка Хиларија¹, епископа римског Пиктавија, данашњег Поатјеа у Француској. Ова збуњујућа колекција саборских одлука, преписке разних црквених личности и Хиларијеве глосе уз наведена документа вековима су мучиле истраживаче у смислу редоследа фрагмената, датирања, провенијенције, па чак и аутентичности. Без обзира на лоше стање у ком је дело стигло до нас, показало се да је Хиларијев спис био уперен против два епископа, Валенса из римске Мурсе, данашњег Осијека, и Урсација из римског Сингидуна, данашњег Београда. Ове две личности одиграле су значајну улогу у црквеној историји не само римског Илирика већ и у историји хришћанства, а Хиларијеви фрагменти показали су се као незаменљив историјски извор за расветљавање улоге црквених седишта са овог подручја у аријанској кризи 4. века.

Илирик као историјско-географски појам, који одговара данашњем западном Балкану, доживео је свој врхунац почетком 4. века као еминентни римски политички, административни и војни центар. Тај регионални скок стигао је на самом крају једне велике

¹ С обзиром на то да у српском језику не постоји прописана нити доследна стандардизација у погледу транскрипције античких имена, овде је коришћена традиционална латинска транскрипција без задржавања падежног наставка (Цибале не Кибале, Еузебије не Евсевије, Сирмиј не Сирмијум), осим када дух савременог језика није налагао другачије (на пример Василије не Базилије, Теодосије не Теодозије). Такође, када су у питању антички географски називи, у корист читалаца користила сам савремене називе места кад год је то било могуће, с тим да је при првом помињању дат и антички назив, на пример Хиларије из Пиктавија/Пиктавијски (лат. Pictavium/Pictaviensis, данас Поатје у Француској), надаље се даје као Хиларије из Поатјеа. У свим случајевима где не постоји устаљена употреба у савременом језику, предност је дата античком називу, јер би у супротном настале рогобатне и анахроне форме. На пример, Амброзије Милански има предност у односу на Амброзије Медиолански због устаљености назива у савременом језику, док Валенс Мурсански има предност у односу на Валенс Осјечки, јер не постоји савремени језички императив који би превладао над историјски оправданим називом.

епохе, епохе античке цивилизације, која је у периоду од 300. до 800. године прошла кроз темељну трансформацију грчко-римских политичких, друштвених и културних норми. Ова промена биће испрва уочљивија на пограничним територијама, какав је био дунавски лимес. Дезинтеграција лимеса и продор нових културних елемената значила је и претњу за опстанак културе сећања на антички свет. Стога је овај период историје западног Балкана остао слабо познат и представљен у кратким цртама у делима историчара позне антике, црквеној традицији и на оскудним материјалним остацима које археологија тек од савременог доба разоткрива и тумачи.

Стога се Хиларијев спис – који је према Јеронимовом коментару понео наслов *Против Валенса и Урсаџија* (*Contra Valentem et Ursacium*)², а по савременим издавачима *Историјски фрагменти* – показао као један од ретких примарних извора за разумевање улоге поменутих епископа у аријанској кризи после Никејског сабора, као и статуса и положаја Сирмијске архиепископије као регионалног хришћанског центра у настанку.

Када говоримо о аријанској кризи, која је попут ватрене стихије захватила читав хришћански свет до средине 4. века, потребно је дати нека термилошка објашњења која ће користити читаоцу. Аријанство као појам укоренило се у историографији захваљујући некритичком преузимању црквене терминологије. Под утицајем хришћанске традиције старија историографија посматрала је аријанство као јединствен покрет³. Дуг и снажан утицај патристичке традиције на поглед да је аријанство монолитни систем, али и у недостатку адекватног термина, резултирало је да у научном смислу аријанство постане *misnomer*, према речима Данијела Вилијамса: „које је реторички смишљено у полемичком контексту и чија је континуирана употреба само довела до помрачења историјског описа оних група које су крајње индиректно биле повезане са теологијом за коју се залагао презвитер Арије“⁴.

² Hier. *De vir. ill.* 100.

³ Литература о аријанству данас је заиста богата, с тим да је немачка историографија дала значајан хеуристички допринос, из чега издвајам Schwartz 1905 (даље NGWG); Opitz 1934; Ritter 1990; Brennecke – Heil – Stockhausen – Wintjes 2007.

⁴ Иако су извори о Аријевом пореклу и образовању веома оскудни и дају мало информација, традиционално гледиште везује његово образовање за школу мученика Лукијана Антиохијског у којој се налазе корени антитринитарне христологије, која се ширила на Блиском истоку све док у Александрији 324. године није покренут званични процес осуде са далекосежним последицама, које ће потресати цео хришћански свет током 4. века. О пореклу Аријевог учења, в. Williams 2001, 29–32; уп. студије које се детаљно бави проблемом аријанства после Арија, Stead 1991; Barnes – Williams 1993.

Аријанско учење, засновано делимично на Оригеновој доктрини о потчињености Бога Сина Богу Оцу⁵, после Аријеве смрти развијало се и добило нова тумачења, тако да од 40-их година 4. века можемо говорити о рашчлањивању првобитног аријанства. Иако се у изворима сви антинекејски погледи углавном везују заједничким деноминатором аријанства, ипак се именују неке нове групе. Проблем се компликује после усвајања тринитарне теологије 70-их година 4. века, када ничу нови покрети попут духоворства, монархијанства и монофизитства. Као што је у једном тренутку, средином 4. века, учесник доктринарних расправа Хиларије Пиктавијски приметио да „тумарамо ношени неизвесним ветром доктрина“⁶, можемо се сложити да је свака типологија на правоверно и кривоверно у 4. веку исувише општа и базирана на *post festum* тумачењу, то јест из перспективе савремене Цркве. У времену које је у питању, та доктрина се заиста несигурно, болно и споро уобличавала, често склона кретањима напред-назад, те њене варијације није лако категоризовати.

Стога се у савременој историографији јавља нова типологија унутар широког појма аријанства⁷, којом се прецизније дефинишу покрети који су након Аријеве осуде на Никејском сабору етикетирани као аријанство. Нова научна терминологија, нажалост, није дала уједначене термине за све покрете који су у постникејском периоду означени као аријански, те постоје несугласице и у савременој литератури. Једни и даље иду ка поларизацији хришћанског света на источњаке и западњаке⁸, инсинуирајући притом историјски неодржив став да су све источне цркве биле кривоверне или проаријанске, а све западне правоверне⁹. Лор, а потом и Хансон¹⁰, предложили су прецизнију класификацију покрета у оквиру тадашње хришћанске цркве на основу њихових доктринарних решења христолошког спора: хомоусијци, као присталице изворног *Никејског симбола*¹¹; хомојусијци, противници Аријеве христологије, који су такође одбили да усвоје *Никејски симбол* због његовог потенцијалног приближавања

⁵ О предусловима настанка Аријевог учења, в. Hanson 1988; Williams 1995.

⁶ Hil. *Ad Const.* 2.5.

⁷ Тезе о рашчлањавању аријанског покрета јавиле су се још почетком 20. века, в. Зелер 2005, 222–223; исцрпна студија о карактеру аријанства на Западу Meslin 1967; Löhr 1986; Hanson 1988; Barnes 1997: 3–16; Weedman 2007b.

⁸ Ова подела је оправдана само у територијално-политичком оквиру Римског царства.

⁹ Чак је и код Smulders 1995 присутан овај став.

¹⁰ Löhr 1986; Hanson 1988: хомојусијци 348–356; хомојци 557–597.

¹¹ У терминологији Српске православне цркве Кредо или Симбол вере носи назив „Символ“, али ради хомогенизације академског текста задржавам облик „Симбол“ према савременом правопису српског језика.

модализму¹², али су индиректно признавали консупстанцијалност преко медијарне форме *хомојусиона*; хомојци, умерени аријанци или полуаријанци¹³, који су одбацили консупстанцијалност и увели појам *хомојос*; хетероусијци или аномејци или неоаријанци, радикални следбеници *хетероусиона*, окупљени око Аеција Антиохијског и Еуномија Кизичког¹⁴.

Такође, почетком 20. века у стручној литератури појављује се рапчлањавање и самог никејског покрета на источне, окупљене на Истоку око Атанасија Александријског и Павла Константинопољског, и западне, око Осија Кордовског и Јулија Римског, затим се разликује чисто никејство Атанасијевог типа и никејство Василија Анкирског¹⁵. Хансон је издвојио неколико слојева утицаја који су обликовали хришћанску теологију 4. века. Најпре, то је била доктринарна база у *Светом писму*¹⁶, које у то време није било стандардизовано, али су свети списи у тадашњој циркулацији сматрани неприкосновеним и непогрешивим ауторитетом код једног дела теолога. Код теолога образованих у хеленско-римској филозофској традицији појавио се рационалистички приступ тумачењу *Светог писма*¹⁷, а са њим и склоност ка алегоријском схватању хришћанске теологије у духу неоплатонизма¹⁸. Волфсон показује како су црквени оци и историчари Цркве корене аријанске мисли налазили у Аристотеловим силогизмима, дијалектици и рационализму¹⁹. Као исходи ових уплива оновремене хеленско-римске филозофије на хришћанство, јављају се 60-их година 4. века ново никејство кападокијског типа на Истоку,

¹² B. s.v. Modalism, Monarchianism у Nicholson 2018.

¹³ Овај термин је посебно проблематичан и представља наслеђе преузето из позноантичког периода када је након осуде Арија доминирало неколико струја повезиваних са аријанством. Покрети који су означени као умерени аријанци или полуаријанци нису били хомогени и увид у њихове христологије показује да их треба разликовати, в. Barnes – Williams 1993.

¹⁴ В. Hanson 1988: аномејци 598–638.

¹⁵ Зелер 2005: 222; Hanson 1988.

¹⁶ О утицају *Светог писма* на развој христолошке доктрине, в. Hanson 1988: 824–848.

¹⁷ Директне импликације налазимо код Василија Цезарејског (*Adv. Eun.* 1.9), Грегорија Ниског (*Con. Eun.* 1.5), Епифанија (*Pan.* 69), Сократа Схоластика (*HE* 2.35). Уп. Hanson 1988; Kelly 1972: 262–281.

¹⁸ Питање утицаја хеленско-римске филозофије на развој хришћанске теологије, етике и реторике тек је недавно добило на значају у науци. Мишљења су се кретала од оних која су негирала утицај хеленско-римске филозофије до оних која су јој давала пресудан значај у формирању хришћанске теологије. За историјат истраживања в. Meijering 1975.

¹⁹ Wolfson 1958: 5–28. Тако су аријанци и аполинаријевци, иако два опозитна екстрема у погледу христологије, већ у позној антици добили епитет *аристотеловаца* јер им је приписивана злоупотреба Аристотелове логике и силогистички приступ тумачењу хришћанске доктрине.

односно, на Западу под руководством Амброзија Миланског²⁰ – које Маркшис назива „миланским неоплатонизмом“ – што је у савременим тумачењима дало термин неоникејци²¹.

Овде ће бити коришћена подела на никејце или хомоусијце, којима би били обухваћени сви они покрети који су прихватили формулу предложену у Никеји, и антинекејце, за оне покрете који су тражили његово укидање или измену. Потом ће антинекејци бити прецизније доктринарно дефинисани према Лоровом и Хансоновом моделу, а доктринарним питањима искључиво се приступа са становишта историјске науке, те се развој тринитарне теологије сагледава у широком сплету историјских околности које су утицале на обликовање хришћанске доктрине.

У погледу методологије овде сам се водила критичким студијама Тимотија Барнса и Питера Брауна из деведесетих година 20. века, које су дале нову интерпретацију односа цар–црква и модалитет којим је остварен пренос римских друштвених, правних и политичких форми у окриље хришћанске цркве²², као и својим истраживањима питања религијске толеранције у позноримском друштву²³. Ове студије су откриле друштвене механизме којима је постепено дошло до асимиловања старе хеленско-римске и нове хришћанске културе. Стога овде уважавам законитости масе и елите и улогу политичких, друштвених и културних елита на ширење моћи цркве²⁴.

Код дефинисања циљева ове књиге водила су ме два мотива. Први, да сакупим и критички представим све значајне писане историјске изворе о Сирмијској епископији у аријанској кризи 4. века, и други, на који ме је подстакао Смалдерс у уводу свог издања предговора Хиларијевих *Историјских фрагмената*. Наиме, Смалдерс наводи да није имао намеру да допринесе разумевању историје аријанске кризе у време Констанција II, већ разумевању човека који је био протагониста овог сукоба и који је игром судбине постао „историчарев главни извор за ове године“²⁵. Насупрот томе, ова књига се управо надовезује на Смалдерсов недовршени задатак, те осим превода са латинског Хиларијевог списка и пратећих докумената, садржи и уводну студију о аутору и делу, праћену, у закључном делу,

²⁰ О значајном политичком деловању Амброзија Миланског на формирање хришћанске христологије на Западу, в. монографску студију Smirnov-Brkić 2024, посебно поглавље *Ambroses's way*.

²¹ Marksches 1995: 79–83, 84–108; уп. сличан став код Williams 1995: 12; Зелер 2005: 222–223.

²² Мислим на следеће студије: Barnes 1973; 1981; 1993; Brown 1992.

²³ Смирнов Бркић 2010; 2011; и нарочито Smirnov-Brkić 2024.

²⁴ Cameron 1999: 31.

²⁵ Smulders 1995: ix.

детаљном историјском анализом улоге Сирмијске епископије у аријанској кризи 4. века.

За превод Хиларијевог дела користила сам латински текст и реконструкцију редоследа фрагмената старог, али и даље јединог, Федеровог издања²⁶, осим у случају предговора *Против Валенса и Урсаџија*, где сам предност дала поменутом Смалдерсовом издању са опсежном пратећом студијом. При преводу Хиларијевог текста велику помоћ ми је пружио једно заборављено дело, које ни Смалдерсу није било доступно²⁷, а које, нажалост, никада није објављено нити довршено. У питању су исцрпни коментари Џона Флеминга у његовој докторској тези *A commentary on the so-called Opus historicum of Hilary and Poitiers*²⁸.

Како Федерово издање *Против Валенса и Урсаџија* није у реконструисаној форми оригиналног текста, већ онако како се налази у рукописима, посебно је проблематично кретати се кроз латински текст. Зато је на крају књиге дата табела упоредног редоследа фрагмената према важнијим ранијим издањима која су данас у употреби. С обзиром на то да нема другог осим Федеровог нереконструисаног издања латинског текста *Против Валенса и Урсаџија*, овде је при цитирању дат скраћени назив Хиларијевог дела према Федеровом издању, затим број фрагмента према Федеровом издању и у загради странице у наведеном издању (н.пр. *Nil. FH* В II 10 = *Feder* 1916: 150), како би се истраживачи могли лакше сналазити у тексту.

У погледу читалачке публике којој је ова књига намењена, повела сам се речима америчког историчара позне антике Мајкла Куликовског у његовој процени значаја ливерпулске едиције *Translated Texts for Historians*, када је изнео опаску да „академска заједница уме да буде поприличан сноб у погледу превода, што је наслеђе једне ере у којој су класичарима постајали они који су у младости учили латински и грчки у приватним школама. Преводи су били слаба замена за оне који нису били довољно паметни да разумеју праву ствар“²⁹. Не улазећи у разлоге савремене деградације образовања, не само класичног, већ полазећи од сопственог искуства дугогодишњег наставника на Одсеку за историју Филозофског факултета у Новом Саду, могу да се сложим да су преведени текстови постали прека потреба, јер познавање старих језика поново постаје реткост, каква је у прехуманистичком периоду западне земље лишила

²⁶ Feder 1916.

²⁷ Smulders 1995: 28, бел. 106.

²⁸ Fleming 1951.

²⁹ Kulikowskie 2020.

читања грчких текстова све до обнове класичне учености у фирентинским школама 13. века. Стога је ова књига намењена првенствено историчарима 21. века који се баве позноантичком историјом данашњег Срема, досад мало познатом јер су списи о њој тешко доступни, нема их на интернету и махом су и непреведени те самим тим представљају куриозитет за око зналаца старих језика.

Дубоко сам захвална својој ученој и преданој рецензентској комисији: професору Жарку Петковићу и професоркама Јелени Фемић Касапис и Снежани Вукадиновић, који су сви уложили време и труд да ми помогну да учиним ово дело бољим. Посебно сам захвална својој менторки, професорки Ифигенији Радуловић, која ми је дала крила и водила ме кроз мој научни рад. Захвалност дугујем и многим благодетелима и ученим колегама и колегиницама, који су у правом тренутку умели да кажу реч подршке, саветују својим знањем и искуством, помогну да дођем до рукописа, литературе, фотографија, које и у 3. миленијуму после Христа још увек тешко стижу на ову вечиту границу западног и источног света. Такође, безрезервну подршку пружио ми је Филозофски факултет у Новом Саду, омогућивши ми да се научно и стручно усавршавам и скупим грађу за овај подухват.

На крају желим да се захвалим својој породици, свом супругу и ћерци јер су стрпљиво чекали да завршим свој „бескрајни“ посао, затим својој сестричини Нађи јер је била моја „лева“ рука, свом оцу, јер ми је усадио љубав према књизи, и својој мајци јер ме је научила да се борим за „своју сопствену собу“, која ме је скупо коштала, али без које би моје перо одавно пресушило.

Нови Сад, 31. децембар 2023.

А. Смирнов Бркић

СПИСАК СКРАЋЕНИЦА

Скраћенице античких аутора и дела којих нема у *OCD*⁴ дате су према G. H. W. Lampe, *Patristic Greek Lexicon*, Oxford 1961.

Скраћенице енциклопедија, едиција и приручника дате су према Nicholson 2018.

Библијски наводи су дати према Даничић – Стефановић Карацић 2008, ако није другачије наглашено.

VL *Vetus Latina; die Reste der alt-lateinischen Bibel*, Bd. 1-27, Freiburg 1949-приступљено са адресе: <https://www.herder.de/vetus-latina/> или <http://vetuslatina.org/>

Латински речници и граматике су цитирани према имену аутора, осим:

OLD P. G. W. Glare (ed.), *Oxford Latin Dictionary*, Oxford, 2016.

TLL Thesaurus Linguae Latinae, Leipzig, 1900ff приступљено са адресе
Бајернске академије наука:
<https://publikationen.badw.de/en/meta/index>.

СПИСАК КАРАТА И ИЛУСТРАЦИЈА

- Карта 1. Хиларијево прогонство у Фригију
- Карта 2. Друга Панонија средином 4. века
- Карта 3. Црквена седишта у Палестини, Сирији, Феникији, Арабији, Месопотамији и на Кипру
- Карта 4. Црквена седишта у Малој Азији – Хелеспонт, Битинија, Пафлагонија, Галатија, Понт
- Карта 5. Црквена седишта у Малој Азији – Азија, Лидија, Ликија и Памфилија
- Карта 6. Црквена седишта у Малој Азији – Кападокија, Исаврија и Киликија
- Карта 7. Црквена седишта у Грчкој, Мезији и Тракији
- Карта 8. Црквена седишта у Италији, Рецији, Норику, Далмацији и Панонији
- Карта 9. Црквена седишта у Галији, Германији и Британији
- Карта 10. Црквена седишта у Шпанији
- Слика 1. Натпис са могућом представом и поменом Арија
- Табела 1. Упоредни индекс фрагмената према коришћеним издањима.
- Табела 2. Бројчани однос присутних епископа са Балкана као потписника одлука сабора у Сердици (343)

УВОДНА СТУДИЈА О ПИСЦУ И ДЕЛУ

ХИЛАРИЈЕ ЕПИСКОП ПИКТАВИЈА

Exsulo autem non crimine, sed factione.
(Али ја сам прогнаник, не по злочину, већ по партији)

Hil. *Ad Const.* 2.2
Децембар 359.

Хиларије Пиктавијски (*Hilarius Pictaviensis*, c.310-320³⁰ – 367/368³¹), први је забележени епископ римског Пиктавија (лат. *Pictavium*, данас Поатје), чије пуно име није познато. Његов живот реконструира се на основу неколицине епизода које је историографија забележила или које Хиларије сам помиње у својим списима. Према наводима античких писаца, Хиларије је родом из Пиктавија³² и на основу његових списа изводи се закључак да је био учен, а самим тим и да није одрастао у сиромаштву, ма какве његове породичне околности биле³³. Хиларијев биограф Венанције Фортунат

³⁰ Старија литература наводи ранији датум рођења, око 310. године, базиран на биографској белешци у *De Synodis* (в. Watson 1886: i; Feder 1910), али за сада нема аргумената који би с већом сигурношћу указали на Хиларијеву годину рођења те се већина аутора не упушта у претпоставке, због чега се наводи само хронолошки оквир 310–320. године (Borchardt 1966: 1–2; уп. Wickham 1997: ix), или, како наводе најновији енциклопедисти, позне антике *fl.* 330 (Nicholson 2018: 1.721, s. v. Hilary of Poitiers).

³¹ У погледу извора који дају биографске податке о Хиларију, треба разликовати податке који потичу од његових савременика и каснијих хагиографа из 5. и 6. века. Стога се предност даје Јерониму и Сулпицију Северу. Код датума смрти Јероним (Hier. *De vir. ill.* 100) каже да је Хиларије умро за време владавине царева Валентинијана I (364–375) и Валенса (364–378); Грегорије из Тура (*Hist. Franc.* 1.39), цитирајући Јеронима, додаје да је умро у четвртој години њихове владавине, док Сулпиције Север (Sulp. Sev. *Chron.* 2.45) тврди да је умро шест година након повратка из егзила, што даје хронолошки оквир 367/368. године.

³² Јероним и Венанције Фортунат наводе да је рођен у Поатјеу или у његовој околини (Hier. *Comm. in Ep. ad Gal.* 2; Ven. Fort. *Carm. Misc.* 2.19, 8.1).

³³ Borchardt 1966: 3; Beckwith 2008: 7.

у 6. веку бележи да је био ожењен³⁴, а писмо које му се приписује упућено ћерци по имену Абра³⁵, указује да је можда имао потомство³⁶. Такође, Венанцијев навод једини сведочи о Хиларијевој породици као хришћанској³⁷, док други навод код самог Хиларија можда указује на то да су његови родитељи били пагани³⁸. Савремена истраживања Хиларијевог опуса указала су да постоји аутобиографска белешка која наводи на закључак да је прешао у хришћанство, с обзиром на то да је крштен као одрасла особа³⁹. Стога се може рећи да је данас општеприхваћен став да Хиларије није одрастао у хришћанској породици, при чему се као главни аргумент наводе прва поглавља Хиларијевог списка *De Trinitate*, где аутор описује како је привучен хришћанској вери, јер одговоре није нашао у паганској филозофији⁴⁰. Борчард тумачи један навод код Јеронима као потврду конверзије Хиларија и Кипријана јер их Јероним описује као „некада племенита стабла“⁴¹, а сада градитеље Цркве Божје. Можемо само нагађати ко је превео Хиларија у хришћанство, али Максимин Треверски се чини логичним избором.

У погледу Хиларијевог образовања, извесно је да му је било доступно образовање у галским школама, које су цветале у то доба, а оближњи град Бурдигала (лат. *Burdigala*, данас Бордо) био је интелектуална престоница Галије у 4. веку⁴². Хиларије и сам на једном месту помиње да је стекао одговарајућа догматска знања из латинске црквене традиције, посебно из дела Тертулијана, Кипријана и

³⁴ *Vita s. Hil.* 1.6.

³⁵ *Epistula ad Abram filiam* у A. Feder 1916: 237–244. О аутентичности писма, в. Feder 1912: 52.

³⁶ Податак да је Хиларије био ожењен и имао ћерку потврђује и Фортунат (*Vita s. Hil.* 1.3 (PL 9: 187A). Део стручњака одбацује ову могућност као последицу погрешног приписивања поменутог писма Хиларију (в. Beckwith 2008: 8, бел. 8).

³⁷ *Vita S. Hil.* 1.3 (PL 88.441 A–B): *a cunabulis tanta sapientia primitiva lactabatur infantia, ut jam tunc potuisset intelligi Christum in suis causis, pro obtinenda victoria, necessarium sibi jussisse militem propagari.*

³⁸ Овај навод зависи од тумачења да ли се мисли на оне који су прешли у хришћанство или на крштене, в. *Tract.* in *Ps.* 146 12 (PL 9.874 C): *Nos enim, vel caeteri ante nos, ex impudentibus et procacibus et immundis et cruentis geniti atque nati.*

³⁹ На основу *De Trin.* 6.21 (PL 10.173 A): *Inauditis ego his nominibus in te ita credidi, per te ita renatus sum; et exinde tuus ita sum.* Уп. *De syn.* 32.91. Детаљан приказ мишљења о Хиларијевој хришћанској или паганској одгоју даје Borchardt 1966: 3–6; Beckwith 2008: 7.

⁴⁰ *Hil. De Trin.* 1.1–5.

⁴¹ Borchardt 1966: 4; Hier. *Comm.* in *Is.* 17.60 (PL 24.617 D): *Ac ne longo sermone sensum traham, vir sanctus et eloquentissimus martyr Cyprianus, et nostri temporis confessor Hilarius, nonne tibi videntur excelsae quondam in saeculo arbores, aedificasse Ecclesiam Dei?*

⁴² Borchardt 1966: 6 и бел. 42, 43. Старија литература је неаргументовано наводила да је Хиларије стекао образовање у Риму и Грчкој.

Новацијана⁴³, а новија истраживања показују да је осим црквених писаца познавао и дела Цицерона и Квинтилијана⁴⁴. Мишљења варирају у вези с Хиларијевим познавањем грчког језика јер Хиларијев савременик и велики познавалац његовог дела, Јероним, на једном месту коментарише да је Хиларије имао „неко“ знање грчког те није могао разумети Оригенове коментаре без помоћи: *nisi quod non eius culpaе adscribendum est, qui Hebraei sermonis ignarus fuit, Graecarum quoque litterarum quandam aurulam ceperat* (Hier. Ep. 34.3)⁴⁵. Хиларије је морао стећи извесна знања грчког у склопу паганског образовања, нарочито у Аквитанији, која је чувала грчку традицију⁴⁶. Такав став управо показује Хиларијево историјско дело *Против Валенса и Урсација*, у ком је преводио документа написана на грчком. Несумњиво је да је након година проведених у прогонству на грчком Истоку, Хиларије усавршио знања грчког, што ће се јасно видети у његовим каснијим радовима.

У погледу Хиларијевог теолошког образовања и упућености у актуелна доктринарна и црквена питања, морамо узети у обзир опште црквене прилике у његовој домовини. Ако знамо да се на сабору у Арлу (314), када се расправљало о донатистима, не наводи Поатје, те да на Никејском сабору (325) није учествовао ниједан галски епископ, може се закључити да је Галија релативно касно христијанизована и да је Хиларије био један од пионира у тој делатности⁴⁷. Галија се упознала са аријанским питањем тек када је 336. године одлуком Константина I (306–337) Атанасије Александријски (с.296–373) изгнан у Тријер, где су га примили цезар Константин (будући цар Константин II) и тријерски епископ Максимин. Ове миграције религијских преступника често су имале далекосежне последице, као и у случају егзила самог Арија, чије је прогонство у Панонију имало снажан утицај на религијску историју не само регије где је прогнан него и на историју хришћанства уопште⁴⁸.

⁴³ Smulders 1979; Hanson 1988: 472–475; Williams 2001; Beckwith 2008: 8–9.

⁴⁴ Hier. Ep. 70.5: *Hilarius, meorum temporum confessor et episcopus, duodecim Quintiliani libros et stilo imitatus est et numero*. Уп. Meijering 1982. Смалдерс посебно наглашава Квинтилијанов утицај на Хиларија у *Против Валенса и Урсација* (Smulders 1995: 43, 55, 64, 71–87, 142).

⁴⁵ Овде Јероним указује заправо на то да није био проблем у Хиларијевом непознавању грчког, већ хебрејског језика.

⁴⁶ Hanson 1988: 460; уп. Borchardt 1966: 7. О образовању у Галији у позној антици, в. Naarhoff 1920.

⁴⁷ О хришћанству у Галији, в. Fleming 1951: 24–25.

⁴⁸ О значају места Аријевог прогонства в. Hanson 1988: 176; Barnes 2009: 109–129; Смирнов Бркић 2012.

Тако се након Атанасијевог боравка у Галији међу учесницима на западном делу сабора у Сердици⁴⁹ (343) јавља група од 34 епископа који се називају Галиканци и који су потписали одлуку о ослобођењу Атанасија⁵⁰. Атанасије је у егзилу могао да се бави црквеном политиком, јер се браћа цареви Константин II и Констанс, у чијој надлежности је ова област била након смрти њиховог оца, нису мешали у црквена питања. Ипак, 351. године дошло је до значајне политичке промене када је Констанције II, изразити подржавалац антиникејских епископа на Истоку, постао самостални владар читавог Царства⁵¹. У таквим околностима, између 350–355. године⁵² Хиларије је изабран за епископа маленог Пиктавија и тек тада се упознао са *Никејским симболом*, како сам наводи: *Regeneratus pridem, et in episcopatu aliquantis per manens, fidem Nicaenam nunquam nisi exsulaturus audivi* (= Већ сам одавно био крштен и неко време у епископату, али нисам био чуо за никејску веру пре него што ћу бити прогнан)⁵³.

Хиларије, као ни многи други епископи 4. века, попут Амброзија Миланског, није имао никакву црквену службу пре постављања на епископску столицу⁵⁴. Према свом биографу, он је изабран једногласно вољом народа⁵⁵, што је било уобичајено у то време, али свакако је морала постојати сагласност надлежног епископа, што је у случају Поатјеа био или Хиларијев претходник или тријерски епископ Максимин⁵⁶. Савремена истраживања која су критички проверила црквену традицију, по којој је Хиларије био девети епископ Поатјеа, доказала су да је први посведочени епископ Поатјеа био управо Хиларије⁵⁷. Из овог периода Хиларијевог живота знамо само да се посветио детаљном изучавању *Светог писма*, о чему сведочи његово прво теолошко дело *Commentarium in Matthaeum* (353–355)⁵⁸, које је по мишљењима једних компилација оригиналних хомилија, а по другима библијски коментар у ширем смислу, како сам аутор

⁴⁹ Транскрипција „Сердика“ у односу на друге потврђене називе (*Serdica*, *Sardica*, *Sardicia*, *Serdicia*) узета је на основу учесталости у 4. веку (Fleming 1951: 113).

⁵⁰ Athan. *Apol.* c. Ar. 50. Имена појединачних епископија се не наводе.

⁵¹ За однос Атанасија и Констанције, в. Barnes 1993.

⁵² За преглед овог датирања, в. Beckwith 2008: 7, бел. 6.

⁵³ *De syn.* 91 (PL 10.545 A).

⁵⁴ За преглед мишљења о Хиларијевом статусу у Цркви пре епископата, в. Borchardt 1966: 9.

⁵⁵ Ven. Fortun. *Vita s. Hil.* 14 (PL 88.441D–442A): *concordante favore populi, aut potius Dei Spiritu proclamante*.

⁵⁶ Према Лупу из Фераре, Хиларијев претходник био је Максенције, брат Максимиана Тријерског (Lupus, *Vita S. Maximini* 1 (PL 119.668B)).

⁵⁷ Borchardt 1966: 9, бел. 69.

⁵⁸ Забележено и као *Tractatus super Matthaeum* и *Expositio super Matthaeum*, в. Williams 2001: 160.

наводи⁵⁹. Према већини истраживача, евидентан је утицај Оригена на Хиларија већ у овом првом делу, и, како је тек у новије време доказано, Хиларије је већ тада био свестан манифестација аријанске јереси, на које је могао реаговати првенствено као теолог латинске традиције Тертулијана и Новацијана, али није био лишен ни грчког утицаја⁶⁰.

Немамо података када је Хиларије постао епископ, осим индиректног тумачења горе поменутог навода у ком каже да је између његовог постављања и прогона прошло *aliquantisper*, које се може тумачити у распону и до пет година. Хиларије свакако на историјску позорницу излази због осуде на прогонство у далеку Фригију (види карту 1) након сабора у римским Битерама (лат. *Baeterrae/Biterrae*, данашњем Безјеу)⁶¹. Није јасно зашто је Безје изабран за место сабора, али могуће је да је имао значајну транзитну улогу између западне и југоисточне Галије.

Међутим, о самом сабору као и узроцима због којих је сазван ни данас не постоји консензус у науци. Извори који помињу овај сабор веома су оскудни⁶². Атанасије и грчки црквени историчари га не помињу. Латински извори који га помињу углавном су недоречени и везани за Хиларија као извор, попут млађих савременика Јеронима, Руфина и Сулпиција Севера, који је био Хиларијев земљак⁶³. Једини савремени извор независан од Хиларија и непристрасан јесте Хиларијев противник Ауксенције из Милана, епископ који је посредством двора постављен на место изгнаног епископа Дионисија. Он је писао 364. године да је Хиларије збачен пре 10 година, чиме се приближава датирању које даје Сулпиције Север да је Хиларије са другима послат у егзил у време конзулства Арбиција и Лолијана, што даје 355. годину⁶⁴. Разлог зашто се у литератури наводи да је сабор у Безјеу и Хиларијев прогон везан за 356. годину⁶⁵ јесте тај што се два

⁵⁹ *Comm. in Matt.* 5.1.

⁶⁰ О утицају Оригена на Хиларија, в. Borchardt 1966: 12.

⁶¹ Највећу пажњу истраживача пленило је баш Хиларијево прогонство, о чему постоји богата литература, из које издајам: Borchardt 1966; Brennecke 1984; Williams 2001; 1992; Barnes 1992a; 1992b; Burns 1994; Beckwith 2005; Barry 2016; Wickman 2017; Smirnov-Brkić 2018.

⁶² За детаљан преглед извора који се потенцијално односе на догађаје у Безјеу, в. Barnes 1992a; Smulders 1995: 126–130; Beckwith 2005.

⁶³ Hier. *Chron.* ad 356; *De vir. ill.* 100; Rufin. *HE* 10.21; Sulp. Sev. *Chron.* 2.39.2, 7.

⁶⁴ Auxentius, *Ep. ad Valentinianum et Valentem* 13 (PL 10. 617A–618C: *Ego ... aestimo non oportere sexcentorum episcoporum unitatem post tantos labores ex contentione paucorum hominum refricari ab abiectis ante annos decem ... dico autem Hilarium et qui ei consentiunt...* уп. Sulp. Sev. *Chron.* 2.39.

⁶⁵ Borchardt 1966; Brennecke 1984; Williams 2001; 1992; Barnes 1992a; 1992b; Burns 1994: 274; Beckwith 2005; Barry 2016; Wickman 2017. Барнс чак наводи да је сабор у Безјеу био пролећни провинцијски сабор, пошто је на Никејском сабору утврђено да

наведена догађаја поистовећују, што је потакнуто Хиларијевим наводом у писму цару Констанцију, писаном крајем јануара или почетком фебрура 361. године, у коме каже да се *quinto abhinc anno, a Saturnini et Ursacii et Valentis communione me cum Gallicanis episcopis separavi* и он придружио прогнаним галским епископима, што даје почетак 356. године⁶⁶. Међутим, Хиларијево датирање прогона „у петој години“ од времена писања не значи да се сабор одржао када је он послат у прогон, што видимо из других навода. Тако да је сабор у Безјеу највероватније одржан као јесењи сабор 355. године, након сабора у Милану.

Како је наш главни и готово једини сведок о сабору у Безјеу Хиларије, као један од његових учесника а уједно и оштећена страна, његовим се наводима мора приступити са великом дозом критичности, увидом у контекст и проценом политичке позиције и теолошког опредељења оних којима се Хиларије обраћа⁶⁷. Сам Хиларије више пута је нагласио да су неки део његових адресаната били очевици сабора⁶⁸, као и да када је тражио директну конфронтацију са Сатурнином у присуству цара, царски декрет о његовом прогонству могао је да се консултује на лицу места, што указује на то да је Хиларије на осуду чекао извесно време⁶⁹.

Овде ћемо приказати свих шест навода код Хиларија који се директно или индиректно односе на сабор у Безјеу⁷⁰:

1. *FH B I 5* (Feder 1916: 101–102, овде дато према читању Smulders 1995: 127), писано 356:

Quamquam enim ex his, quibusque in terris (quae Biterris - Smulders) gesta sint (sunt - Smulders), cognosci potuerit longe aliud agi, quam existimabatur, tamen propensiore cura rem omnem hoc uolumine placuit exponere. raptim enim tunc haec per nos ingerebantur, corruptio euangeliorum, deprauatio fidei et simulata Christi nominis blasphema confessio. et necesse fuit in eo sermone omnia esse praepropera, inconposita, confusa, quia, quanto nos inpensiore cura audientiam quaereremus, tanto illi pertinacior studio audientiae contrairerent.

2. *De syn. 2* (PL 10.481A4-482A), писано 358. године:

се два пута у години састају такви сабори: у пролеће (између Ускрса и Спасовдана) и у јесен (уочи жетве), в. Barnes 1992a: 135.

⁶⁶ *In Const. 2.*

⁶⁷ Ову методологију је предложио Williams 1991: 211, када је указао на то да Хиларије није у истој позицији када се обраћа својим галским колегама у вези са својим прогонством и када се обраћа цару у *Ad Const.*

⁶⁸ *Hil. De syn. 2; In Const. 2.*

⁶⁹ *Ad Const. 2.*

⁷⁰ Према Smulders 1995: 127–129.

... gratulatus sum in Domino, incontaminatos vos et illaesos ab omni contagio detestandae haereseos perstitisse, vosque participes exsilii mei, in quod me Saturninus, ipsam conscientiam suam veritus, circumvento imperatore detruserat, negata ipsi usque hoc tempus toto iam triennio communione, fide mihi ac spiritu cohaerere.... o intemeratae voluntatis illaesam imperturbatamque constantiam! Mansit namque, atque etiam nunc permanet, post synodi Biterrensis professionem, in qua patronos huius haereseos ingerendae quibusdam vobis testibus denuntiaveram, innocens, inviolata, religiosa.

3. *Apol. Resp. Vbis* (Smulders 1978: 239), писано 359/360. године:

Caput omne hoc si diligentius lectum ab Hilario esset uel intellectum, scisset quid esset pro omouision pugnare et arrianos damnare, neque me diaconus inauditum episcopum absentem rescissae impiae damnationis uestrae (viz. Luciferi) et defensae dominicae causa fidei exultantem damnasset.

4. *Ad Const. 2-3* (Feder 1916: 197–198), писано 359. године:

2. *Episcopus ego sum in omnium Galliarum ecclesiarum atque episcoporum communione, licet exilio, permanens et ecclesiae adhuc per presbyteros meos communionem distribuens. exulo autem non crimine, sed factione et falsis nuntiis synodi ad te imperatorem pium, non ob aliquam criminum meorum conscientiam per impios homines delatus. nec leuem habeo querellae meae testem dominum meum religiosum Caesarem tuum Iulianum, qui plus in exilio mea contumeliae a malis, quam ego iniuriae, pertulit; in promptu enim sunt pietatis uestrae litterae. falsa autem eorum omnia, qui in exilium meum procurauerunt, non in obscuro sunt. ipse quoque uel minister uel auctor gestorum omnium intra hanc urbem est. circumuentum te Augustum inlusumque Caesarem tuum ea confidens conscientiae meae condicione patefaciam, ut, si indignum aliquid non modo episcopi sanctitate, sed etiam laici integritate gessisse docear, non iam sacerdotium per ueniam expectem, sed intra paenitentiam laici consenescam.*

3. *Haec autem nunc, dignantissime imperator, arbitrio tuo derelinquo, quatenus et quomodo me iubes loqui, et ea, quae maxime tecum in tempore hoc agenda sunt, prosequor. dabis quidem id in praesens instructionis ad causam, ut praesentem eum, cuius ministerio exulo, usque ad confessionem falsorum, quae gessit, adducam. sed nihil de eo, nisi cum iusseris, loquar....*

5. *In Const. 2* (Rocher 1987: 170), писано 360. године:

Ego, fratres, ut mihi omnes, qui me uel audiunt uel familiaritate cognitum habent, testes sunt, grauissimum fidei periculum longe antea providens, post sanctorum uirorum exilia, Paulini, Eusebi, Luciferi, Dionisi, quinto abhinc anno a Saturnini et Ursaci et Valentis communione me cum Gallicanis episcopis separaui. ... Qui postea per factionem eorum pseudoapostolorum ad Biterrensem synodum compulsus, cognitionem demonstrandae huius hereseos obtuli. Sed hi timentes publicae conscientiae, audire ingesta a me noluerunt. ... Atque exinde toto hoc tempore in exilio detentus...

6. *C. Aux. 7* (PL 10. 614 A), писано 364. године:

Primumque, ut in foro solet, de persona calumniatus est, damnatum quondam me a Saturnino, audiri ut episcopum non oportere. Non est nunc temporis, quid ad haec responsum sit, enarrare: sed qui tum audiebant, de fide potius, ut regi placuerat, agitandum esse decernunt.

Из ових навода видимо да је Хиларије натеран (*compulsus*⁷¹) да изађе пред сабор, а како у Галији у то време није постојала митрополитанска организација, такво наређење могло је потећи само од двора⁷². Извршилац царске одлуке био је епископ Сатурнин из Арелата (лат. *Arelatum*, данас Арл), како сам Хиларије инсинуира на више места⁷³. Сатурнина Хиларије помиње у заједници са Валенсом и Урсацијем, који су пратили цара док је одсео у Арлу, те је Сатурнин вероватно учествовао на сабору у Арлу (353), који је донео осуду тријерског епископа Паулина, по Стивенсону првог политички прогананог епископа од стране цара Констанција⁷⁴. Такође, Сатурнин се налази на листи потписника одлука сабора у Милану (355), који је осудио епископа Еузебија из Верчелија (лат. *Vercellae*, данас Верчели у Италији), Луцифера из Каљарија (лат. *Caralis*, данас Каљари у Италији) и Дионисија из Медиолана (лат. *Mediolanum*, данас Милано). Зато се Хиларије реторички пита да ли је Сатурнин иницијатор или инструмент царске одлуке (*minister uel auctor*), али је сигуран да иза свега стоје Валенс и Урсације. Стога је припремио досије против поменутих епископа, који је намеравао да изнесе у Безјеу, али није успео. Овај досије прерашће у прву књигу *Против Валенса и Урсација*.

Карта 1. Хиларијево прогонство у Фригију.

⁷¹ У новијем Рошеровом издању води се рачуна о позном латинитету, те се не наводи класично *compulsus* као у старијим издањима, уп. PL 10. 579 A.

⁷² О Констанцијевој политици прогона епископа, в. Stevenson 2014.

⁷³ Уп. *De syn.* 2; *Ad Const.* 2–3; *In Const.* 2; *C. Aux.* 7.

⁷⁴ Stevenson 2014: 17.

Разлог Хиларијеве осуде такође није јасно назначен у изворима, те постоје различита тумачења, од тезе да су узроци били теолошког карактера, затим политичког, до тезе да Хиларије никада није формално осуђен⁷⁵. Ако пођемо од питања начина осуде црквених лица у Римском царству након легализације хришћанства од времена Константина Великог и институционализовања црквених сабора, постало је уобичајено да црквено руководство користи римски правни апарат за решавање црквених спорова, што је доживело врхунац управо у време христолошких расправа половином 4. века, када је устаљен обичај да црквени сабори траже од цара правно спровођење црквене осуде верских преступника⁷⁶. Уобичајена правна осуда екскомуницираних и анатемисаних од стране хришћанских сабора била је прогонство у разне делове Царства, обично далеко од црквених седишта преступника.

Међутим, сам Хиларије на неколико места помиње да га ниједан сабор није екскомуницирао, нити лишио епископата, већ да је лажним оптужбама изнетим цару завршио у егзилу. Тако у свом предговору *Против Валенса и Урсаџија*, написаном уочи сабора у Безјеу, Хиларије каже:

⁷⁵ Преглед хипотеза, в. код Barnes 1992b; уп. Burnes 1994; Borchardt 1966: 18–36. Традиционално гледиште на основу навода црквених историчара и црквених отаца као разлог Хиларијеве осуде истиче његову активну одбрану никејске вере (Hier. *De vir. ill.* 100; Sulp. Sev. *Chron.* 2.39; Joch. Cass. *De Incar.* 7.24; Venan. Fort. *Vita S. Hil.*; Greg. Tur. *H. Franc.* 3 prol.; Prosper Aquitanus, *Chron. integrum* (PL 51: 579C–582A); Ruf. *HE* 1.20; Soc. *HE* 2.36; Soz. *HE* 4.9). Тезу о политичком узроку Хиларијевог прогона првенствено су бранили Brennecke 1984; Williams 1991.

⁷⁶ О царској политици у погледу прогона јеретика, в. Stevenson 2014; Смирнов Бркић 2012, и Smirnov-Brkić 2024: 404–408.

Мени је понуђена могућност, као што је понуђена другима, да напредујем у свим световним добрима, да уживам у кућној доколици, да обилујем у свим погодностима, да се поносим познанством са двором, и да лажно носим име епископа, и постанем страхопоштовани управитељ цркве у свим аспектима, јавним и приватним. Само под једним условом пак да искварим јеванђељску истину неистином, да сам умирујем своју грижу савести леком незнања, да браним лоше расуђивање правдајући се да су други тако одлучили; да избегнем белег јереси у очима неуких – а не својом сопственом вером, а која би сигурно била одговорна за јерес; да симулирам искреност под изговором да је званична ствар сувише тешка за разумевање лажи прикривајући је тешкоћом јавног знања⁷⁷.

На основу наведеног Хиларије указује на принцип који је био присутан у Безјеу међу његовим колегама те да његов случај није изолован. Хиларије завршава поменом случаја епископа Паулина из Тријера, кога назива „братом и колегом“, изнаног на сабору у Арлу (353), на ком је постало јасно „да је први пут доказ вере пре него лична пристрасност према некоме донела осуду оном ко се није слагао“⁷⁸, под чим мисли на подршку Атанасију Александријском. Хиларије је тако био само један у дугом низу случајева изгнанстава на основу саборских одлука, које је царска канцеларија правно спроводила у антиникејској кампањи, коју је у западним провинцијама након сабора у Милану (355) цар Констанције спроводио слањем својих црквених емисара да обезбеде потписе симбола вере састављеног на сабору у Сирмију и заоденутог у случај осуде Атанасија⁷⁹.

Од 345. до 353. године владао је релативни мир у догматским питањима, јер није било отвореног напада на *Никејски симбол*, који је потврђен на сабору у Сердици (343), али само од стране западних епископа, док је источни део овог сабора донео осуду неколико епископа који су одбили да прекину заједницу са Атанасијем. Сабор у Сердици значајан је јер први пут после Никеје источни антиникејци, следбеници Еузебија из Никомије (отуд назив еузебијевци), излазе у отворену опозицију никејској струји. Међутим, ниједан епископ није изгнан због тога пре сабора у Арлу, јер антиникејци нису имали подршку Констанција, заузетог ратовањем са Персијом и узурпацијом Магненција. Тек након победе над Магненцијем (лета 353), обновиће се напади на Атанасија, који ће резултирати саборима у Арлу (353), Милану (355) и Безјеу (356). Нема доказа у изворима да је Хиларије учествовао на саборима у Арлу и Милану, јер његово име се не налази на списку осуђених нити ико помиње његово присуство.

⁷⁷ Hil. FH B I (Feder 1916).

⁷⁸ Hil. FH B I 6 (Feder 1916).

⁷⁹ Barnes 1993: 109; ун. Stevenson 2014.

Хиларије у *Ad Constantium* (раније *Liber [II] ad Constantium imperatorem*)⁸⁰, које се датира у новембар или децембар 359. године и у ком од цара тражи да говори јавно пред црквеним сабором у Константинопољу са намером да брани *Никејски симбол*, даје следећу изјаву:

Ја сам епископ у заједници са свим црквама и епископима Галија, и иако у егзилу, ја настављам да будем епископ и спроводим заједништво преко својих презвитера. Ипак, ја нисам изгнан због прекршаја, већ сам због лажних гласника једне фракције и једног сабора, послатих теби, побожни Царе, оптужен од безбожних људи без икаквог сазнања о сопственим кривичним делима. Имам у својој жалби једног изузетно значајног сведока у лику побожног господара Јулијана⁸¹, твог цезара, који је више претрпео клевета током мог егзила од малициозних људи, него што сам ја неправде. Заиста, писма твоје Побожности су овде при руци. А све обмане оних који су испословали моје прогонство су очигледне. Агент и аутор свих ових догађаја је такође у овом граду. Дозволи ми да се ослоним на своје знање и откријем ти, Августе, да си преварен и Ваш Цезар обманут, па ако се докаже да сам ја учинио нешто недостојно не само светости епископа већ и интегритета лаика, нећу тражити свештенство помиловањем већ ћу остарити у стању покајничког лаика⁸².

Хиларије дакле директно истиче да је он и даље епископ, чиме постаје јасно да га ниједан сабор није екскомуницирао. Посебно је важно то што Хиларије спомиње цезара Јулијана као неког ко има увид у његов случај и ко има доказе о неправди њему учињеној. Смалдерс је ту предложио да је Хиларије мислио да је Јулијан добио тачан извештај о сабору у Безјеу, а да је цару послат лажни од стране *falsis nuntiis synodi*⁸³. Такође, у *De synodis* (*О саборима*)⁸⁴, написаном 358. и упућеном западним епископима, Хиларије пише да га је отерао „Сатурнин, бојећи се своје сопствене савести, након што је обмануо цара“, а да је Хиларије „након своје исповести на сабору у Безјеу, одбацио лажне апостоле ове притискајуће јереси, с неким од вас као сведоцима“⁸⁵.

Један важнији новоткривени фрагмент иде у прилог поменутих Хиларијевим наводима. Наиме, у маргиналној белешци копије *De*

⁸⁰ *CPL* 460; *PL* 10.563; *Feder* 1916: 193–205.

⁸¹ Јулијан је проглашен за цезара 355. године и додељена му је Галија, где ће у данашњем Паризу бити проглашен августом 360. године (*Barnes* 1993: 227).

⁸² *In Const.* 2.

⁸³ *Smulders* 1978: 131.

⁸⁴ Иако се у позном латинитету и у савременим језицима не прави разлика између „сабора“ (*concilium*) и „синода“ (*synodus*), у савременом теолошком контексту Српске православне цркве разлика постоји, те је пожељније превести Хиларијев спис термином „сабор“. Захвална сам за овај увид Јелени Фемић Касапис.

⁸⁵ *Hil. De Syn. 2: Qui postea per factionem eorum pseudoapostolorum ad Biterrensem synodum compulsus, cognitionem demonstrandae huius haereseos obtuli.*

*synodis*⁸⁶, писаној 358/359, послате Луциферу од Каљарија, који је послат у егзил на сабору у Милану (355), Хиларије је између поглавља 83, које се бави појмом *хомоусиона*, и 84, убацио коментар на осуде за кривоверје које му је упутио Хиларије Ђакон, подржавалац Луциферове теологије, кад је Хиларије објавио *О саборима*, где је покушао да нађе мирно решење међу припадницима различитих христолошких струја. Са Луцифером из Каљарија није имао добру комуникацију јер је овај сматрао Хиларија аријански обојеним и на крају га екскомуницирао. Хиларије пише:

Да је Хиларије (Ђакон – прим. прев.) пажљиво прочитао цело поглавље, знао би да сам се ја борио за хомоусиос и осудио аријанце; и не би он, као Ђакон, осудио мене, епископа у одсуству и без саслушања, и изгнаног због браћења вере Господа и цепања ваше (Луцифера – прим. прев.) безбожне осуде.

Од посебне је важности утврдити шта је то било понуђено Хиларију на сабору у Безјеу, а што је било у вези са сирмијским саборима, о којима ће бити више речи у закључном поглављу књиге. Јер, као што је Хиларије сам признао, он пре прогонства није много знао о Никејском симболу, те није могао одмах да разуме шта се крије иза *Прве сирмијске формуле* 351. године, која је промовисала помирљиво решење источних *хомојусијаца*, о којима су западне цркве мало знале, те је Хиларије позитивно говорио о овом симболу. Смалдерс је указао на важност Хиларијевог цитирања на сабору, којим се одбацује могућност да је Хиларије оптужен из моралних и политичких разлога, како су наводили неки научници. Пре 357. године власт на западу није показивала никакав интерес за доктринарне несугласице у хришћанској цркви. Ако је на сабору изнет одређени навод или Хиларијево потписивање нечега, то је од великог значаја за утврђивање разлога осуде. Ако се позовемо на царски декрет донет 23. септембра 355. године по ком се жалба против епископа морала изнети пред сабором, то би значило да је Хиларије отворено прекинуо заједницу са Сатурнином, Валенсом и Урсацијем без саборског одобрења, чиме је прекршио поменути закон⁸⁷. Тако је на основу овог конфузног и двосмисленог декрета Сатурнин могао тумачити Хиларијево одбијање заједнице са Валенсом и Урсацијем као нелегитимно, док је сам Хиларије на основу истог декрета могао тумачити своје деловање на сабору у Безјеу као легитимно, јер је изнео питање пред сабором. Међутим, како сам Хиларије каже, дискусија на

⁸⁶ *Apol. Resp. Vbis*, в. Smulders 1978: 239.

⁸⁷ *CTh* 16.2.12 (Mommсен 1971: 838): *Mansuetudinis nostrae lege prohibemus in iudiciis episcopos accusari, ne dum ad futura ipsorum beneficio impunitas aestimatur, libera sit ad arguendos eos animis furialibus copia. Si quid est igitur querellarum, quod quispiam defert, apud alios potissimum episcopos conuenit explorari, ut opportuna atque commoda cunctorum quaestionibus audientia commodetur.*

сабору постала је збркана и хаотична (*raptim, praepropera*). Хиларије је напао Сатурнина зато што је донео осуде колега у Милану и због формуле вере која је тамо представљена (*Прва сирмијска формула*), а која је требало да избегне проблематичне делове *Никејског симбола*⁸⁸.

На крају се поставља питање да ли је Хиларија сабор у Безјеу заиста осудио. Хиларије тврди да није. Барнс је најпре тврдио да је Хиларије формално осуђен на сабору на основу фразе *quasi episcopus episcopis*, када се обраћа својим галским колегама, тумачећи да је Хиларије „квази-епископ“⁸⁹. Међутим, ово значење не одговара позном латинитету, где *quasi* има и значење „у улози“, као *qua*, како је Смалдерс указао, а касније Барнс и сам кориговао⁹⁰. То потврђује и сам Хиларије у писму цару Констанцију из егзила, где јасно наводи да је он и даље епископ с пуним капацитетом⁹¹. У то време Хиларије је још увек веровао да Констанције жели да сазна истину и да би подржао консупстанцијалност да није обманут од стране аријанских епископа на двору. Колико знамо, Хиларију захтев за аудијенцију није одобрен, али из касније дијатрибе сачуване под називом *In Constantium* (раније *Contra Constantium*⁹²), постаје јасан опозиционарски став Хиларија према цару Констанцију и свест да цар искрено подржава антинекејство.

Поменимо и то да имамо наизглед детаљно описан и објашњен цео Хиларијев случај код Руфина из Аквилеје (с. 345–411⁹³), који наводим у целости⁹⁴:

Хиларије, пиктавијски епископ, био је верник православне⁹⁵ вере. Када је он саставио књигу с веома детаљним упутствима ради исправљања оних који су потписали ариминску перфидију (симбол сабора у Риминију – прим. прев.), баш та књига дошла је, како су неки говорили, у руке непријатеља и злонамерника, подмићивањем писара, како су други другом приликом причали. Свеједно, када је дошла у руке непријатеља без Хиларијевог знања, они су књигу кривотворили, а да то овај свети човек ништа није знао. И потом, када су на епископском сабору непријатељи почели да га оптужују за јерес, пошто су знали да су оно што је у његовој књизи изменили, и Хиларије је сам тражио своју књигу за своју одбрану, тражена књига је тако донета из

⁸⁸ *FH B I 5; Apol. Resp. Vbis.*

⁸⁹ *Syn. 2. Уп. OLD s.v. (6).*

⁹⁰ *Barnes 1992a: 138, бел. 9; уп. Smulders 1995: бел. 469.*

⁹¹ *Ad Const. 2–3.*

⁹² *CPL 461; PL 10: 577C–606C.* Рошер је утврдио да је исправнији наслов *In Constantium*, онај који је и Јероним користио (*De vir. ill. 100*), уместо традиционалног *Contra Constantium* (в. *Rocher 1987: 142–144*).

⁹³ *ODCC 1997: 1423.*

⁹⁴ *PL 20: 628B.*

⁹⁵ Термин *catholicus* у колокацији са *fides* има значење „православан, правоверан“, док уз црква или Бог означава саборност и тако ће бити превођени у овој књизи (према *Lewis–Short 1975; Georges 1913*).

његовог дома, коју он није препознао, али га је довела до екскомуникације са заседања сабора.

Нажалост, Руфинов опис нема аналогија ни у једном другом савременом извору, али пак има тешку осуду значајног црквеног ауторитета. Наиме, Јероним даје оштар коментар Руфиновог навода, због чега је већина истраживача у потпуности одбацила Руфина као извор⁹⁶:

... долази до латинских писаца и прво помиње случај исповедника Хиларија, јер је наводно његова књига кривотворена од стране јеретика након сабора у Риминију. И из тог разлога, када му је на епископском сабору постављено питање, наредио је да се из његовог дома донесе књига, која је остала у његовом столу, али не знајући да је јеретичка. И када је донета, и од свих осуђена као јеретичка, њен аутор је екскомунициран, и напустио је заседање сабора. Он сматра да је његов ауторитет толики да док прича бесмислице својим ближњима, нико неће смети да му противречи. Ја питам: Одговори, у ком граду је одржан тај сабор на ком је Хиларије екскомунициран? Која су имена присутних епископа? Ко је потписао осуду? Колико за, колико против? Ко су били конзули те године? И ко је био цар који је наредио сазивање сабора? Да ли су били присутни само епископи Галије, или и Италије и Шпаније? И у коју сврху је сазван сабор? Не кажеш ништа од тога...

Оно што је необично у Јеронимовом сведочењу јесте то што он такође не даје одговоре на постављена питања те чак износи податак који се код Руфина не помиње о месту где се књига налазила, што нас наводи на могућност да је Руфинова верзија ипак циркулисала у оквиру неке традиције коју Јероним није одобравао.

Према већини савремених истраживача, на основу свих ових навода, нема никаквих наговештаја да је Хиларије осећао ишта осим теолошке осуде у аријанском сукобу који је у то време стигао до Галије из Милана⁹⁷.

Ипак, Вилијамс је показао како треба бити опрезан са некритичком употребом хагиографске традиције у стварању портрета Хиларија као вође галског отпора аријанству⁹⁸, док према Бренекеу сви подаци о егзилу који потичу од самог Хиларија нису веродостојни, јер су писани после прогона, када је Хиларије покушао да реинтерпретира своју позицију са религијског становишта, како би прикрио свој политички ангажман у Галији⁹⁹.

Бренеке је изнео тезу да је Хиларијево прогонство у вези са узурпацијом Силвана у Колонији Агрипини (лат. Colonia Agrippina,

⁹⁶ C. Ruf. 2.19 (PL 2: 443C–444A).

⁹⁷ Barnes 1992a: 137; уп. Barnes 1993: 116; Smulders 1995.

⁹⁸ Williams 1991: 202–203.

⁹⁹ Brennecke 1984.

данас Келн) 11. августа 355. године, када се 28 дана након побуне десило убиство узурпатора испред хришћанске цркве¹⁰⁰. На основу политичких и војних активности које наводе Марцелин, Јулијан, Хиларије, Јероним, Созомен, Сократ и посебно закон од 23. септембра 355. (*CTh* 16.2.12), стиче се утисак да је Констанције II био на удару нарочито из Галије (узурпација Магненција 350–353, Силвана 355) и да је након тешко угушених узурпација поставио за цезара у Галији Јулијана новембра 355. како би умирио ово подручје, док је он заузет Истоком¹⁰¹. Самим тим, Констанцијев цезар Јулијан у време сабора у Безјеу боравио је у Вијени од јула до септембра 356. године¹⁰². Постоје наговештаји да је заиста постојала симпатија никејских хришћана на Западу према Констанцијевим противницима. Ту се првенствено помиње новчић откривен у Тријеру који је ковао Магненције са симболима алфа и омега, а који Бренеке тумачи као симбол антиаријанства, додуше без икаквих паралела и на спекулативној основи¹⁰³. Тако да сабор у Безјеу можда није био искључиво везан за теолошка и црквена питања као што су они у Арлу и Милану, већ и политичка, услед царске реакције на Силванову побуну.

Хиларијева политичка умешаност заснива се углавном на посредним тумачењима, почев од Хиларијевог навода да је *exilo autem non crimine, sed factione* „прогнаник, не по злочину, већ по партији“, чиме наговештава да је можда подржао погрешну политичку позицију¹⁰⁴. Штавише, у *In Constantium*, Хиларије помиње везу сабора у Безјеу са претходним саборима у Арлу (353) и у Милану (355) и опет наглашава¹⁰⁵:

Ја, браћо, коме су сведоци сви они који ме слушају или блиско познају, предвиђајући најозбиљнију опасност за веру много раније, после изгнанства светих људи Паулина, Еузебија, Луцифера, Дионисија, пре пет година, одвојио сам се са галиканским епископима од заједнице са Сатурнином, Урсацијем и Валенсом, оставивши њиховим осталим сарадницима могућност да се покају; да не би изостала воља за миром, па да семе најгорих болести захвати и доведе у болест здраве делове читавог тела, управо овај указ који су издали преблагословени Христови исповедници благоволео је да остане нама. Касније приморан фракцијом њихових (прим. прев. – Сатурнина, Урсација и Валенса) псеудоапостола на сабору у Битерама, показао сам знање препознавања ових јереси. Али ови, плашећи се јавне осуде, одбили су да чују шта сам изнео: мислећи да могу да лажу Христа о

¹⁰⁰ Amm. Marc. 15.5, 30.

¹⁰¹ Brennecke 1984: 199–210.

¹⁰² Brennecke 1984: 239–241. Кретања Јулијана и Констанција могу утицати на време доношења Хиларијеве осуде после Безјеа, јер је Констанције ратовао у Рецији, а Јулијан у Галији до јесени (Barnes 1993: 222, 227).

¹⁰³ Ibid. 79–81.

¹⁰⁴ Hil. *Ad Const.* 2.2.

¹⁰⁵ Hil. *In Const.* 2.

својој невиности, правећи се да не знају оно што знају да ће после бити учињено. Стога, будући да сам све ово време држан у изгнанству, одлучио сам да не смем да одступим од исповедања Христа, и нисам одбацио било какав частан и кредибилан план остваривања јединства.

Хиларије користи реч *factio* да означи групу која га је напала на сабору у Безјеу када је открио њихову јерес, а коју су чинили епископ Арла Сатурнин, у заједници са Валенсом и Урсацијем, што Јероним, пратећи Хиларија, потврђује (*factione Saturnini Arelatensis episcopo*). У истом спису Хиларије је гневно напао цара Констанција, након хомојског симбола донетог у Константинопољу (360) да је „дошло време да говори, јер је време ћутања прошло“, а потом цара назива Антихристом и анђелом Сатане и поново наглашава да је он заједно са галским епископима „изашао из заједнице са Сатурнином, Валенсом и Урсацијем, након што су прогнани Паулин из Тријера, Еузебије из Верчелија, Луцифер из Каљарија и Дионисије из Милана¹⁰⁶, што се слаже са наводом из предговора *Против Валенса и Урсација* (види горе)¹⁰⁷:

Након што си ставио све своје оружје против вере Запада и превео своје војске у стадо Христово, било ми је дозвољено да бежим под Нероном. Или кад си уклонио Паулина¹⁰⁸, човека блажене страсти, због наметнутог ласкања, и лишио Свету цркву у Триру таквог свештеника. Прогласима сте пољуљали веру. Довели сте такође до смрти или исцрпили прогнанике, прогнавши их и изван хришћанских граница: да не узме хлеб или из твоје житнице, или да буде оскрнављен у пећини Монтана и Максимила. Узнемирили сте веома побожни народ Милана жестином свог терора! Твоји трибуни пођоше у светињу над светињама, крчећи себи пут кроз народ суровошћу, одвукоше свештенике од олтара. Мислиш ли, злочинче, да си ти мање згрешио од безбожности Јевреја? Они су заиста пролили крв Захаријину; а колико си згрешио када си оне сједињене у Христу одвојио од Христа. Онда си окренуо свој рат према Риму, и одвео си епископа (Либертија) одатле: и, о бедниче, не знам да си га прогнао с већом безбожношћу него што си га помиловао! Који си онда бес у тулушкој цркви вежбао! Свештенство је тучено тољагама, ђакони оловом, а код сваког, како свети са мношћу разумеју, руку положених на самог Христа.

Код Сулпиција Севера налазимо податак да је у исто време када и Хиларије прогнан и епископ Родијан из Тулуза (лат. Tolosa), јер је и он прекинуо односе са Сатурнином и његовим истомишљеницима (Валенсом и Урсацијем) око доктринарних ствари¹⁰⁹. Даље Север наводи да је цар Констанције издао едикт којим се сви епископи који нису хтели да подрже осуду Атанасија Александријског шаљу у егзил, па су сазвани сабори у Галији у два града, Арлу и Безјеу, где је тражено да се пред судијама изложи верско опредељење у погледу

¹⁰⁶ *In Const.* 1.1–2, 6; 11.1–17.

¹⁰⁷ Hil. *In Const.* 11.

¹⁰⁸ Сабор у Арлу 353. године.

¹⁰⁹ *Chron.* 2.39.7.

христологије, а потом и потпише осуда Атанасија. На исти начин су пре тога Валенс и његови сарадници осудили пред царем у Милану поменуте епископе: Еузебија из Верчелија, Луцифера из Каљарија и Дионисија из Милана. Цар Констанције је одлуке донете у Арлу и Милану послао епископима који нису били присутни да их потпишу у својим седиштима, како описује и Атанасије¹¹⁰. Многи други извори сведоче о насиљу које је Констанције спроводио над епископима који нису хтели да потпишу¹¹¹. Детаљна Стивенсонова студија о Констанцијевој политици прогона епископа показала је да уврежена Барнсова теза да је „Констанције доследно спроводио и потврдио принцип да епископа може да осуди и збаци само сабор његових колега, која год да је оптужба“¹¹², није у изворима потврђена за случајеве прогонства након 355. године јер су неканонски осуђени никејци Паулин Тријерски, Дионисије Милански, Еузебије Верчелијски, Роданије Тулуски, Хиларије Пиктавијски, и антиникејци Еудоксије Антиохијски, Василије Анкирски и Еустатије Себастански.

Стога у погледу Хиларијевог прогона данас и даље имамо опречна гледишта, од оних који сматрају да је он био проникејски активиста до оних који га држе за политичког активисту који је подржавао узурпатора Силвана¹¹³. Моја процена, базирана на критичком тумачењу самих Хиларијевих навода, чини вероватнијим сценарио да је Хиларије био позван на сабор у Безјеу и да је тамо изнео своје исповедање вере, али је у егзилу завршио због одбијања да подржи антиникејску пропаганду, коју је наметао Констанције II западним епископима преко својих експонената Валенса Мурсанског и Урсација Сингидунског¹¹⁴.

То нас доводи до питања какво је, дакле, било Хиларијево прогонство, ако није формално осуђен од стране неког црквеног сабора. Хиларијев случај није био исти као његових колега који су формално осуђени на саборима, попут Луцифера из Каљарија, Еузебија из Верчелија и Либерија из Рима, који су послати у одређене градове и добили су епископе тудоре задужене за њихово надгледање. Хиларије је, са друге стране, био слободан да се креће у азијским провинцијама, што видимо из његових посета тамошњим колегама, учешћу на сабору у Селеукији, делегацији у Константинопољу, где је тражио пријем код цара Констанција¹¹⁵.

¹¹⁰ Athan. *H. Ar.* 31.2–3.

¹¹¹ Уп. Ath. *Apol. ad Imp. Const.* 27; *H. Arian.* 33–34; Sulp. *Sev. Chron.* 2.39.

¹¹² Barnes 1983: 132; уп. Stevenson 2014: 26.

¹¹³ Детаљан преглед ових гледишта даје Williams 1991 и Beckwith 2005.

¹¹⁴ Williams 1991: 24.

¹¹⁵ Уп. *De syn.* 1; *In Const.* 12–15; *Ad Const.* 1–3.

Егзил је свакако оставио дубоке последице на Хиларија, пре свега на његово тумачење доктринарне кризе у којој се хришћанство нашло средином 4. века. Током прогонства Хиларије се боље упознао са Оригеновом традицијом библијске егзегезе, као и са христолошким ставовима хомојусијске струје коју су представљали епископи који су били против Аријевог христологије, али који су такође одбили да усвоје хомојусијску формулу предложену у Nikeји. Он је стекао убеђење да западни никејци могу да се помире са источним хомојусијцима те је радио на њиховом помирењу¹¹⁶. Улога Хиларија у аријанском спору од 353. до 360. године чини га једним од значајнијих примарних извора. Његово упознавање са источним црквеним личностима и учењима, учинило је Хиларија преко потребном везом која би премостила неразумеваше у дијалогу источних и западних теолога око аријанског спора¹¹⁷.

Као Атанасије и многи пре њега, Хиларије је започео своју литерарну борбу у егзилу, али не само ради спасења православног симбола него и ради спасења своје сопствене вере. Хиларије је припадао фракцији која се супротставила јереси иза *Друге сирмијске формуле* (357), коју Хиларије назива *Сирмијска бласфемија*, и због чега је сакупио компилацију докумената која је требало да открије кривце – двојицу утицајних дворских епископа: Валенса из Мурсе и Урсаџија из Сингидуна. То дело, писано у неколико фаза, постало је античким писцима познато под именом *Adversus Valentem and Ursacium*, а савременим научницима као *Fragments historica*.

Најплоднији период Хиларијевог стваралаштва био је за време његовог прогонства, у ком је провео скоро четири године (356–359/360), када је осим прве две књиге *Против Валенса и Урсаџија* написао још и 12 књига *О Тројству* (*De Trinitate*), поменуто писмо *О саборима* (*De synodis*), адресирано на западне епископе, али са деловима који су намењени за читање и онима на Истоку.

Такође у прогонству, Хиларије је учествовао на сабору у Селеукији (359)¹¹⁸ и Константинопољу (360), што га чини извором из прве руке о овим историјским догађајима. Хиларије је наставио рад на свом досијеу докумената који је започео пре одласка у прогонство и саставио поменуто другу књигу *Против Валенса и Урсаџија*, као и

¹¹⁶ Као егзегета Хиларије је био под утицајем Оригеновог алегоричког тумачења Библије. О Хиларију као теологу, в. Borchardt 1966: 38–139; Jacobs 1968; Opelt 1973; Burns 1981; Smulders 1981; Weedman 2007a; Williams 2011; Scully 2015; Beek 2020; Image 2021.

¹¹⁷ В. Хиларијева улога у дијалогу источних и западних цркава овде и Borchardt 1966: 140; Abogado 2015.

¹¹⁸ *De syn.* 91.

Писмо Констанцију (*Ad Constantium*, раније *Liber [II] ad Constantium imperatorem*)¹¹⁹, у ком је безуспешно покушао да образложи своју невиност. У дијатриби сачуваној под називом *Књига против Констанција* (*Liber contra/in Constantium*), постаје јасан опозиционарски став Хиларија према цару Констанцију. Ово дело, за које Јероним тврди да је написано после Констанцијеве смрти¹²⁰, ипак је унутрашњом критиком текста датирано за царевог живота у 360. годину¹²¹.

Захваљујући амнестији верских преступника по доласку на власт цара Јулијана, међу осталима ослобођен је и Хиларије¹²². Из прогона се вратио у своје седиште маја или јуна 360. године¹²³, након чега одмах наставља да шири свој утицај на галске епископе. Велики значај у Хиларијевој борби на Западу имала су документа која је донео са собом са Истока. Иако није савременик догађаја, мада довољно близак, и Сулпиције Север у својој *Хроници* изричито наводи да је Хиларије био вођа галске реакције на аријанску кампању: ... *illud apud omnes constitit unius Hilarii beneficio Gallias nostras piaculo haeresis liberatas*¹²⁴, што по некима наговештава и Хиларије у *De Synodis* (писано 358), када се Хиларије обраћа свим галским епископима поименце у жалби на осуду¹²⁵.

Сулпиције бележи да је после Хиларијевог повратка у Галију симбол донет у Аримину (лат. *Ariminum*, данас Римини) осуђен на низу сабора одржаних у Галији¹²⁶, што потврђује и писмо са једног од тих сабора одржаног у Паризу 360. из Хиларијевог треће књиге

¹¹⁹ CPL 460. Ова књига је дуго погрешно идентификована као *Liber I ad Constantium*, да би тек у 20. веку нашла своје место у оквиру књиге *Против Валенса и Урсација*, а спис који је раније означавао као *Liber II ad Constantium* (PL 10.563; Feder 1916: 193–205) заправо је књига на коју Јероним мисли и коју данас обележавамо као *Ad Constantium*. Детаљније на ову тему, в. наредно поглавље ове књиге.

¹²⁰ Hier. *De vir. ill.* 100.

¹²¹ Smulders 1995: 122.

¹²² Wickham 1997: xiv.

¹²³ На основу Sulp. Sev. *Chron.* 2.42. Међутим, Сулпицијева склоност ка хагиографском третирању чињеница из живота Хиларија, чине га непоузданим, али јединим извором познавања околности Хиларијевог повратка из прогона.

¹²⁴ Sulp. Sev. *Chron.* 2.45.7.

¹²⁵ Адреса Хиларијевог писма, које се традиционално назива *De synodis*, написаног 358. године, наводи следеће епископе по провинцијама: *fratribus et coepiscopis provinciae Germaniae primae et Germaniae secundae et primae Belgicae et Belgicae secundae et Lugdunensi primae et Lugdunensi secundae et provinciae Aquitanicae, et provinciae Novempopulanae, et ex Narbonensi plebibus et clericis Tolosanis et provinciarum Britanniarum...*

¹²⁶ *Chron.* 2.45.5.

Adversus Valentem et Ursacium, састављене после егзила¹²⁷. Иако имамо веома мало извора о Хиларијевом деловању после повратка, ипак су његове антиаријанске кампање постале познате и донеле му славу међу савременицима¹²⁸, а међу потоњим генерацијама обезбедиле му место истакнутог антиаријанског вође Запада¹²⁹. Зато су његови списи брзо ушли у циркулацију, нарочито његов досије против Валенса и Урсаџа, писма цару Констанцију и теолошки трактати¹³⁰.

Хиларијева активност у борби против јереси није била ограничена само на Галију. Руфин наводи да је Хиларије пренео свој рад на борби против следбеника симбола у Риминију и у Италију¹³¹, где је заједно са епископом Еузебијем из Верчелија учествовао 364. године у покушају да збаце хомојца миланског епископа Ауксенџа, о чему сведочи Хиларијев спис *Против аријанаца или Ауксенџа* (*Contra Arianos vel Auxentium*). Како показује Вилијамс, Хиларијева активност у Италији зависила је од политичке ситуације, тј. тамошњег утицаја цара Јулијана¹³². Докле год је Констанције имао пуну контролу над Италијом, било је немогуће водити никејску кампању, али 361. године политичка ситуација се променила. Чим су Јулијанови повереници стекли важне позиције у управи, Јулијан је покренуо војску и стигао јула 361. године до Сирмија¹³³, а Констанцијеви повереници на позицији преторијанског префекта Италије и преторијанског префекта Илirка побегли су на Исток код свог заштитника. Штавише, када је Констанције убрзо умро (3. новембра 361), све то створило је повољну климу за деловање никејаца.

Штавише, има наговештаја да је Хиларије учествовао у антиаријанским кампањама у Илирику, како сведочи један анонимни спис са овог подручја, где хомојски епископ Сирмија Германије правоверном Хераклијану пребацује: „То те је научио онај изгнаник Еузебије и Хиларије, који се и сам тек вратио из прогонства.“¹³⁴ На Хиларијев утицај упућује и то што је, по мишљењу већине истраживача, чувени епископ Тура Мартин био Хиларијев ученик.

¹²⁷ Hil. *FH* A 1 (Feder 1916: 43–46) под називом *Incipit Fides Catholica Exposita apud Pariseam Civitatem*.

¹²⁸ Нарочито је његов земљак Сулпиције Север допринео представљању Хиларија као антиаријанског борца, в. Sulp. Sev. *Chron.* 2.45.7: *Illud apud omnes constitit unius Hilarii beneficio Gallias nostras piaculo haeresis*.

¹²⁹ Williams 1992.

¹³⁰ О рецепцији Хиларијевих теолошких дела в. Smulders 1961; за рецепцију од 4. до 8. века, в. Kannengiesser 1968.

¹³¹ Ruf. *HE* 1.30; уп. Soc. *HE* 3.10.

¹³² Williams 1992: 16.

¹³³ Barnes 1993: 228.

¹³⁴ *Altercatio Heracliani laici cum Germinii episcopo* (Caspary 1883: 134; превод према Милин 1998: 206).

Мартин је био родом из Паноније и под утицајем Хиларија постао је свестан штетне делатности Валенса и Урсаџија у његовом родном крају¹³⁵. Иако је Хиларије хтео да га постави за ђакона, по жељи аскете Мартина, доделио му је тек скромну службу егзорцисте¹³⁶.

Осим поменутих списа, Хиларије је писао и библијске коментаре¹³⁷, од којих је први поменути *Commentarium in Mattheum*, а по повратку из егзила коментаре на псалме и *Tractatus mysteriorum*. Под његовим именом сачувано је и неколико црквених химни. Од великог је значаја Хиларијева преписка са црквеним и политичким личностима његовог времена. Штавише, тек су савремени истраживачи открили неке нове Хиларијеве записе, од којих је у контексту ове књиге важно поменути издање *Apologetica ad Reprehensores libri de Synodis Responsa*, за које је, иако познато од издања *De synodis* 1693. године, тек у савременом добу утврђено да ове глосе потичу од Хиларија лично¹³⁸.

Хиларије је преминуо највероватније 367/368. године у Поатјеу, оставивши своју трећу књигу *Против Валенса и Урсаџија* без коментара.

¹³⁵ О младости Св. Мартина Турског, в. Casanove 1883: 194–213; Gračanin 2008.

¹³⁶ Sulp. Sev. *Vita Mart.* 5.

¹³⁷ Опус Хиларија Пиктавијског индексиран је у *CPL* 427–464.

¹³⁸ Smulders 1973.

ПОНОВНО ОТКРИВАЊЕ ХИЛАРИЈЕВОГ ИСТОРИЈСКОГ ДЕЛА

Хиларијева догматска и полемичка дела била су добро позната већ у позној антици, када су и начињене прве колекције његових списа¹³⁹. Јероним, који је Хиларија по значају сврставао уз Тертулијана, чак је и лично правио копије *de Synodis* и највероватније *de Trinitate*, које је обилато цитирао¹⁴⁰. Јероним први наводи попис Хиларијевих списа:

duodecim adversus Arianos confecit libros et alium librum de Synodis, quem ad Galliarum episcopos scripsit, et in psalmos commentarios, primum videlicet, et secundum, et a quinquagesimo primo usque ad sexagesimum secundum, et a centesimo decimo octavo usque ad extremum, in quo opere imitatus Origenem, nonnulla etiam de suo addidit. Est ejus et ad Constantium libellus, quem viventi Constantinopoli porrexerat, et alius in Constantium, quem post mortem ejus scripsit, et liber adversum Valentem et Ursacium, historiam Ariminensis et Seleuciensis synodi continens: et ad praefectum Salustium, sive contra Dioscorum, et liber Hymnorum et Mysteriorum alius, et commentarii in

¹³⁹ Детаљније о рукописној предаји Хиларијевог опуса, в. Smulders 1979: 9–38.

¹⁴⁰ В. Hier. *Ер.* 5.2.2–3; о утицају Хиларија на Јеронима, в. Adkin 1996.

*Matthaeum, et tractatus in Job, quos de Graeco Origenis ad sensum transtulit, et alius elegans libellus contra Auxentium, et nonnullae ad diversos epistolae. Aiunt quidam, scripsisse eum et in Cantica canticorum; sed a nobis hoc opus ignoratur*¹⁴¹.

Међутим, најбоље очувана и уједно најстарија позната колекција Хиларијевих списа, која потиче из с. 509. године и чува се у Архиву Св. Петра у Ватикану, садржи сва дела која је Јероним навео, осим једног – *liber adversum Valentem et Ursacium*. Од ове колекције је потекао рукописни корпус из Опатије Клини (*Corpus Cluniacense*), који датира из с. 975. године и од ког је настала богата рукописна традиција широм библиотеке централне и западне Европе¹⁴². Због тога што читава ова рукописна грана не познаје Хиларијево дело *Против Валенса и Урсација*, оно је остало изгубљено све до 1590. године, када је француски хуманиста Пјер Питу (*Petrus Pithoeus/Pierre Pithou*, 1539–1596) у једној од париских библиотека пронашао рукопис из 15. века у веома лошем стању (означен као рукописна грана Т), а који је носио Хиларијево име¹⁴³. Рукопис се налазио међу патристичким текстовима и имао је два дела: један анонимни, и други, приписан Хиларију следећим речима:

Почиње књига Хиларија Пиктавијског из провинције Аквитаније, у којој су приказане све околности под којима је или са којих узрока, и под којим притисцима, одржан под царем Констанцијем сабор у Риминију против никејске формуле, која је потиснула све јереси.

Спис је био неповезан и са лакунама, али је стилски одговарао наведеном аутору, те је Питу први дело идентификовао као Хиларијев изгубљени досије против Валенса и Урсација. Потом је учинио препис, исправио писарске грешке и урадио прве конјектуре, али га је прерана смрт спречила да објави дело. Питуову колекцију преузео је његов пријатељ, чувени хуманиста Николас Лефевр (*Nicolaus Faber/Le Févre*, 1615–1669) и почео припрему за издавање. Лефевр је објавио издање 1598. под називом *Hilarii Pictaviensis provinciae Aquitaniae episcopi ex opere historico Fragmenta numquam antea edita*¹⁴⁴, дакле без наслова који налазимо код Јеронима. Лефевр није разумео редослед који је Питу предложио па је он издао текст по свом нахођењу и додао маргиналне белешке и емендације, чиме је унета забуна у првобитни редослед (грانا Ц).

¹⁴¹ Наслове Хиларијевих дела наводим у целости према Јерониму (*Hier. De vir. Ill.* 100, PL 2 699C–701A), како би се виделе разлике у односу на данашњи консензус.

¹⁴² Feder 1916: xx, cf. Smulders 1997: 1.

¹⁴³ Ibid.

¹⁴⁴ Ibid.

Око 1620. у опатији Сен Реми у Ремсу откривена су још два рукописа која садрже спис *Против Валенса и Урсаџија*¹⁴⁵, једнака Питуовом рукопису, са истим редоследом докумената и лакунама, које је Жак Сирмон (Jacque Sirmond) запазио и о томе писао Пјеру Кустану (Pierre Coustant), који је у то време припремао мавристичко издање Хиларијевих дела. Постојао је још један недатиран рукопис из Сен Ремија из Ремса (грана S), али је изгубљен, а њега је користио Сирмон у свом издању *Concilia Antiqua Galliae I* (1629). Нажалост, и Сирмон је унео бројне измене у текст па његов текст није веродостојан. Сирмон-Кустаново издање из 1693. године ипак се сматра првим модерним критичким издањем и првим кохерентним редоследом у то време 15 познатих фрагмената¹⁴⁶. Ово издање постало је стандард и као такво ушло 1845. у 10. том Мињеве *Patrologia Latina*¹⁴⁷, с мањим додацима веронског издања Сципиона Мафеиа из 1730.

Треће и најважније откриће за издање овог дела догодило се 1885. када је у Библиотеци Арсенала у Паризу (Bibliothèque de l'Arsenal) откривен каролиншки кодекс из прве половине 9. века (грана A)¹⁴⁸. Када је Алфред Федер почео да испитује овај рукопис, чинило се да је у питању потпуно иста рукописна традиција коју су претходна издања користила, са истим редоследом фрагмената, лакунама и текстом, те је Федер закључио да је у питању претходник Питуовог париског и ремског рукописа¹⁴⁹. Међутим, париски кодекс је имао два нова момента у историји текста. Прво, садржао је бројне маргиналне забелешке писане првом руком и очигледно на основу предлошка из ког је потекао и главни текст¹⁵⁰. Ове белешке су упућене „аријанцима“ у форми дијатрибе, те је закључено да потичу из времена када је аријанство било горући проблем¹⁵¹. Друго, детаљни садржај који је написао исти каролиншки писар на првој страни рукописа, одговара у потпуности ономе што се налазило у изгубљеном париском и ремском рукопису¹⁵². Стога је сакаћење оригиналног текста потекло пре каролиншког периода, пре него што су се Питуова париска и ремска традиција одвојиле од оне из Арсенала. Федер је

¹⁴⁵ Попут Питуовог, и овај рукопис је изгубљен, али је остало Сирмон-Кустаново издање и коментари као репринт (Maffei 1730; PL 10. 627–724), уп. Smulders 1995, 2–3.

¹⁴⁶ За редослед фрагмената старијих издања, пре Федера, в. Feder 1916: xxi–xx; cf. табелу упоредних издања Smulders 1995, 7–11.

¹⁴⁷ PL 10.

¹⁴⁸ Ms. 483, 9. век, пергамент, фол. 67r–113v садржи текст доступан на <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b8490073f/f145.item>.

¹⁴⁹ Feder 1916: xxviii.

¹⁵⁰ Смалдерс је ово запажање нашао у Федеровим белешкама у критичком апарату, али га је он дефинитивно доказао, Smulders 1995: 3, бел. 13.

¹⁵¹ На пример на fol. 92v, 95v, 97r, 99v; Smulders 1995: 3.

¹⁵² О садржају код Feder 1916: xxvi.

реконструисао прави редослед фрагмента на основу рукописа из 9. века који је нашао у Библиотеци Арсенала у Паризу (=A) а чија је рукопис T био копија.

Једна друга традиција која је дала форму текста *Liber Ad Constantium I*, помоћи ће да се реконструише већа лакуна у тексту арсеналске рукописне традиције, као и да се разуме разлог због ког је Хиларијево дело добило тако некохерентну форму. Наиме, међу Хиларијевим делима сачувана су и три писма директно упућена цару (*Liber Ad Constantium I*, *Liber Ad Constantium II*, *Liber In* (или *Contra*) *Constantium*), из времена када је Хиларије био у егзилу и чекао на пријем код цара у Константинопољу на прелазу 359/360. године. Ова тзв. *Прва књига Констанцију* посебно је изазивала проблеме у тумачењу, јер је дуго сматрана засебним трактатом који је написан око 355. године од стране галског сабора под Хиларијевим пристиском¹⁵³. Проблем је настао због тога што Јероним помиње две (*Ad Constantium* и *Contra Constantium*), а Сулпиције Север три књиге које је Хиларије упутио цару, што указује на то да је већ тада дошло до издвајања фрагмента из *Против Валенса и Урсација* у *Liber Ad Constantium I*, а књига на коју је Јероним мислио, писана у Константинопољу, постала је *Liber Ad Constantium II*. Такође је јасно да је Север у својој *Хроници* код описа сабора у Милану користио делове баш из новокомпонованог *Liber Ad Constantium I*, које је тада имало опширнију форму од оне која је стигла до нас. Тек у 6. веку имамо сигурну потврду форме која је стигла до нас, у ватиканском кодексу, где се некадашњи фрагмент Хиларијевог *Против Валенса и Урсација* назива *lib. I scī Hilari ad Constantium imp.* и у писму Фулгенција Феранда, који први пут помиње другу књигу *Ad Constantium*¹⁵⁴.

Енигму Хиларијевог списка Констанцију решио је Федер 1907. године, захваљујући Вилмартовом издању и од тада је општеприхваћено да је наведено дело у ствари било само фрагмент Хиларијевог дела *Против Валенса и Урсација*¹⁵⁵. Вилмарт је први приметио да се *Liber Ad Constantium I* састојао из два дела: саборског писма и наратива. Федер је доказао да први део групе чини писмо западног дела сабора у Сердици, које је било упућено царевима Констансу и Констанцију, а да је друга половина Хиларијев коментар тог писма, који се одлично уклапа у његово *Adversus Valentem et Ursacium*, где је постојала лакуна иза фрагмента II Сирмон-Кустановог издања, који се нагло завршавао најавом тог документа:

¹⁵³ Fleming 1951: 485.

¹⁵⁴ *Cod. Vat. Basilicanus S. Petri D. 182* и PL 67.922 (према Fleming 1951: 486).

¹⁵⁵ Вилмарт је доказао да се најранији трагови овог Хиларијевог дела налазе код Фебадија у *Против аријанаца* (C. Arrian.), писаног око 357. године и Грегорија из Елвире (*De fide*), писаног 358. године (Wilmart 1907); уп. Feder 1907: 164, 178.

multum ad cognitionem proficiet, si, quae ... ad Constantium imperatorem synodi Sardicensis oratio fuerit, cognoscatur. Тиме је реконструисано место у постојећем издању.

Штавише, постало је јасно да се *Ad Constantium liber primus* у корпусу Хиларијевих дела појавило зато што је писар, сакупљајући материјале за некакав „антиаријански корпус“, нашао један табак са Хиларијевим именом упућеним цару, и убацио га у колекцију коју је правио и онда да би је разликовао од добро познатог Хиларијевог дела *Liber ad Constantium*, доделио обема исти наслов, али прву као *liber primus* а другу као *liber secundus*, те је јасно зашто Јероним зна за само једну књигу *ad Constantium*¹⁵⁶.

Тако је настало прво и једино савремено критичко издање Хиларијевог историјског списка у издању Алфреда Федера 1916. године¹⁵⁷. Федер је први искористио кодекс из Арсенала¹⁵⁸, и, водећи се Вилмартовим запажањима, додао је раније издвајано *Ad Constantinum I* тексту који је насловио као *Collectanea Antiariana Parisina*¹⁵⁹. Федер је издање организовао тако да је сваки фрагмент насловљен, а у критичком апарату сваког документа који Хиларије наводи, а који се може наћи код других аутора, дат је синоптички преглед. На пример, Хиларијев *Симбол источног дела сердичког сабора* (*Symbolum synodi Sardicensis Orientalium*) (= А IV 2; Feder 1916) појављује се и у Хиларијевом *О саборима*¹⁶⁰. Федерово упоредно навођење докумената из других извора значајно је јер поменути документ који Хиларије наводи у *Против Валенса и Урсаџија* потиче из латинске традиције настале пре 356. године у Галији, док исти у његовој књизи о саборима, писаној у изгнанству на Истоку, потиче из грчке традиције после 356. и незнатно се разликује. Зато Федер наводи и пореди Хиларијев текст са другим латинским верзијама симбола те сиријским и грчким¹⁶¹. Федер је на маргинама фрагмената

¹⁵⁶ Писари Кодекса Б, како Смалдерс зове Федерову серију Б, скупљали су документа из разних рукописа, што се закључује на основу тога што је писар који је бележио и *Trin.* и *Ad Const. I* направио више јотаџизама у последњем него у првом делу; в. Smulders 1995: 5 бел. 21.

¹⁵⁷ У оквиру едиције CSEL 65: XX–LXIX, 39–193.

¹⁵⁸ Федер је примарно користио следеће рукописе: Cod. Parisinus Armamentarii lat. 483, membran, saec. IX; Cod. Remensis S. Remigii deperditus, iam vulgata Iacobus Sirmondus; Cod. Pithoeanus, chartaceus, saec. XV, deperditus; Cod. Parisinus lat. 1700 (olim Colbert. 2568. Reg. 3982.3.3), chartaceus, saec. XVI. Такође, користио је и бројне друге рукописе за реконструкцију докумената који се јављају и на другим местима и код других аутора. За детаљан попис грађе коју је Федер користио, в. Feder 1916: xxv–lxii.

¹⁵⁹ За објашњење назива Федеровог издања, в. Feder 1916: xxiii.

¹⁶⁰ Nil. *De syn.* 34.

¹⁶¹ Друге латинске верзије симбола налазе се у Cod. Veronensis LX (58), saec. VII; сиријски у Cod. Parisino syr. 62, saec. IX; а грчки код Ath. *De syn.* 25, Soc. *HE* 2.18; Nic. Call. *HE* 9.10.

дао претпостављени датум, Кустанову нумерацију, а код неких је ставио и ознаку „сумњив“¹⁶². Најзначајнији Федеров допринос била је јасна идентификација и раздвајање наративног текста од приложених докумената. *Textus narrativus*, како га Федер зове, представља коментаре самог Хиларија или других редактора који су колекцију сачинили¹⁶³.

Међутим, највећа мана Федеровог издања је то што није реконструисао редослед фрагмената, већ је дао редослед онако како их је затекао у кодексима. Федер је предложио да се они поделе у три серије абecedно означене (А, В, С). Серија А садржала је антиаријанске фрагменте на основу париских рукописа (*Collectio Anti-ariana Parisina*). Серија В састојала се од додатка деловима серије А, а серија С била је Федеров покушај реконструкције Хиларијеве три књиге *Против Валенса и Урсаџија*, али без латинског текста¹⁶⁴, у ствари састављене од серије А и В са додатком *Liber I ad Constantium*.

Иако је Федер своје издање опрезно оставио без реконструисаног античког наслова те први дао предлог како би делове требало сложити, многи каснији издавачи нагињали су потреби да се спис именује као *Adversus Valentem et Ursacium*¹⁶⁵. Овде се држим тог принципа, јер нема доказа да је Јероним сам наметнуо делу име, како тврди Флеминг¹⁶⁶. Уз дужно поштовање Федерових мотива да прикаже будућим истраживачима редослед фрагмената онако како су се они налазили у кодексима, тешкоћа у коришћењу његовог издања никако му не умањује вредност, која је и данас без премца. У књизи ће стога сва позивања на оригинални текст бити према нумерацији фрагмената коју је дао Федер, на пример Feder 1916: A V 1 означава текст у оквиру серије А означен као фрагмент 5 поглавље 1, што садржајно одговара писму ариминског сабора цару Констанцију.

С обзиром на компилаторски карактер Хиларијевог дела, питање аутентичности његових делова мора се двојако разматрати. Прво је ауторство и целовитост наративног текста који прати документа, а друго аутентичност самих докумената које аутор дела наводи. Хиларијево ауторство никад није озбиљно довођено у питање, пре свега зато што је дело било познато већ у позној антици, према сведочењу поменутих античких аутора, али постоје индиције о каснијим предама и интерполацијама. Такође, стил и језик

¹⁶² Код докумената у чију се аутентичност сумња, попут неколико писама папе Либерија.

¹⁶³ Feder 1916: xxvii.

¹⁶⁴ Feder 1916: 191–193.

¹⁶⁵ B. Smulders 1995; Wickham 1997.

¹⁶⁶ Fleming 1951.

наратива доследни су и одговарају стилу и језику других Хиларијевих списа¹⁶⁷.

Међутим, нека документа или делови докумената који су наведени у Хиларијевој колекцији довођени су у питање у више наврата. Највише сумње изазвао је Хиларијев досије о папи Либерију после прогонства, који је представљен као редакција луциферијанаца или неког каснијег редактора¹⁶⁸. Сумњу у аутентичност Либеријевих писама први је изнео Кустан на основу Либеријеве реченице која одаје утисак да је на почетку свог епископата, 352. године, послао писмо Атанасију у Александрију да дође у Рим да му се суди и да је након његовог одбијања прекинуо заједницу са њим¹⁶⁹. Овај податак коси се са свим осталим изворима, нарочито самог Атанасија и Либеријевих ранијих писама. Међутим, новија истраживања су показала да је можда у питању Либеријева намерна парафраза и замена теза како би избегао егзил¹⁷⁰.

Штавише, три преостала писма, која је Либерије писао у егзилу (*Pro deifico, Quia scio, Non doceo*), по аналогiji и јасној припадности истој групи одбацивана су као део истог фалсификатора. Други пак сматрају да ова писма јасно показују Хиларијеву намеру да покаже како се Либерије прво обратио источњацима уопште, затим дворским епископима Валенсу и Урсацију, те, на крају, свом бившем пријатељу, Винцентију из Капуе, који је у то време био близак са царем, и да је ово последње пресудно у потврди аутентичности, јер показује знаке папског архива из ког је копирано (*Et manu ipsius, Item manu ipsius pagina perscripta*)¹⁷¹.

Овде наводим листу свих непоузданих делова Хиларијевог дела¹⁷²:

ИНТЕРПОЛАЦИЈЕ

1. ...sicut in Ariminensi synodo continetur (Feder 1916: 155 = В III 2)¹⁷³;

¹⁶⁷ За дискусију и богату научну дебату на тему аутентичности писама папе Либерија, в. Fleming 1951: 505–534; уп. Smulders 1995: 25–26, бел. 98.

¹⁶⁸ Wilmart 1907.

¹⁶⁹ Lib. Ep. *Studens paci* (Hil. FH В III 1, 10–22 = Feder 1916: 155): *presbyteros urbis Romae Lucium, Paulum et Helianum e latere meo ad Alexandriam ad supradictum Athanasium direxi, ut ad urbem Romam ueniret, ut in praesenti id, quod de ecclesiae disciplina extitit, in eum statueretur*.

¹⁰¹ Cf. Lib. Ep. *Pro deifico ad Orient.* (Hil. FH В VII, 8 = Feder 168).

¹⁷⁰ De Clercq 1954: 423.

¹⁷¹ На крају у писму стоји Feder 1916: 173 (=VII 11, 2): *... possim et ego de tristitia liberari /Et manu ipsius/ Deus te incolumem custodiat, frater./Item manu ipsius pagina perscripta/ Cum omnibus episcopis Orientalibus pacem habemus*.

¹⁷² Списак је дат према Smulders 1995: 24–27, где се може наћи детаљан преглед сваког случаја, са литературом и дискусијом.

2. три кратке реченице у писму источног дела сабора у Сердици упућеног Африканцима: *sed propter compendium haec hactenus de Marcello; nec actus commissi umquam ab innocentibus fuerant erant quidem illi gravia et acerba ab accusatoribus obiecta* (Feder 1916: 53 (A IV 1, 5-6)¹⁷⁴;

3. три анатеме са представама крста, којима се анатемеше Либерије, убачене у његово писмо источним епископима (писмо *Pro deifico* код Feder 1916: 169 = B VII 8, 2): *†haec est perfidia Arriana, hoc ego notavi, non apostata, Liberius sequentia; †sanctus Hilarius illi anathema dicit: †anathema tibi a me dictum, Liberi, et sociis tuis; iterum tibi anathema et tertio, praeuaricator Liberi*, као и кратка реченица на крају Либеријевог писма Винценцију из Капуе (Feder 1916: 172 = B VII 10,2): *praeuaricatori anathema cum Arrianis a me dictum*¹⁷⁵;

4. код поменутог писма Либерија *Pro deifico* Хиларије је додао листу епископа који су саставили симбол који је Либерије означио као „католички“, а та листа се завршава са: *requirendum omnes haeretici* (Feder 1916: 170 = B VII 9), где је герундив *requirendum* у смислу „треба проверити“ честа писарска маргинална глоса која се стопила са текстом при копирању.

ДОКУМЕНТА УПИТНЕ АУТЕНТИЧНОСТИ

5. писмо Еузебија из Верчелија у егзилу упућено Грегорију из Елвира (Feder 1916: 46 = A II)¹⁷⁶;

6–9. четири Либеријева писма из егзила (писмо источњацима *Studens paci* (Feder 1916: 155 = B III 1), *Pro deifico* (Feder 1916: 168–170 = B VII 7), *Quia scio* (Feder 1916: 170–172 = B VII 10), *Non doceo* (Feder 1916: 172–173 = B VII 11)¹⁷⁷).

У овој замршеној историји Хиларијевог историјског дела јасно је да је питање реконструкције редоследа фрагмената увек избијало у први план, о чему говори наредно поглавље.

¹⁷³ Wilmart 1907: 296; Brennecke 1984.

¹⁷⁴ Feder 1916: xxvii. Федер, вероватно под утицајем Кустанових коментара, прво је сумњао да су типичне маргиналне глосе које су ушле у текст, али је у издању ипак оставио као аутентичан текст.

¹⁷⁵ Делови по смислу јасно не припадају Хиларију, који се помиње као Св. Хиларије, а о њиховом пореклу постоји тумачење да је писар Кодекса А убацио крстове, док су реченице, вероватно убачене од неког Либеријевог противника, биле глосе које су прешле у текст при копирању, в. Smulders 1995: 24.

¹⁷⁶ Према Simonetti 1975: 234; Hanson 1988: 508 и други. За пуну библиографију на тему аутентичности писма, в. Smulders 1995: 25, бел. 98.

¹⁷⁷ О (не)аутентичности ових писама постоји богата литература од 19. века, в. Smulders 1995: 25, бел. 96.

Питања структуре и датирања самог дела уско су повезана, јер само нешто више од четвртине сачуваног текста чине Хиларијеви коментари, док су остатак разни документи. Везе које је Хиларије дао како би ове документе повезао у смислену целину, нажалост, општећене су, изгубљене или испретуране, па је био титански подухват реконстриуати оригиналну структуру. Како је датирање дела у тесној вези са садржајем, поћи ћемо од помена историјских догађаја за који је текст везан.

У спису *Против Валенса и Урсаџија* помињу се догађаји од сабора у Арлу (353) до датираних писама Германија Сирмијског (366), што нам даје релативну хронологију настанка дела. С обзиром на чињеницу да постоје преузимања из предговора и дела познатог самостално као *Прва књига Констанџију* (*Ad Constantium I*), код двојице Хиларијевих савременика, Грегорија из Елвире и Фебадија из

Агена (лат. Agennum, данас Ажен у Француској)¹⁷⁸, може се поставити доња хронолошка граница. Грегорије је користио Хиларијев превод *Никејског симбола у О вери* (писаном око 360)¹⁷⁹, док Фебадије у свом спису *Против аријанаца* (*Contra Arrianos*), писаном 358. године, наводи да је своје дело саставио да би заштитио своје колеге од „списа који је до нас стигао недавно“¹⁸⁰ (мисли на *Сирмијску формулу* из 357. године) и укључује делове Хиларијеве књиге. Ово указује на то да је Хиларијева књига (или неки њен део) била у циркулацији пре 357. године, што доводи у питање како су се каснији догађаји нашли у њој.

Логично објашњење је да су Хиларијеве књиге *Против Валенса* и *Урсација* писане у неколико етапа. Тренутни консензус у науци је да је 356. године Хиларије прикупио документа прве књиге за сабор у Безјеу, на ком, међутим, није успео да је успешно представи¹⁸¹. Федер је при својој реконструкцији дела закључио да је Хиларије сачинио дело у три фазе¹⁸²:

- прва књига у месецима након сабора у Безјеу (356): фрагменти В 1 (1), В II 5-11 (1.5), *Ad Const. I* (1.10-11), А IV 1-3 (1.2), В II 1-4 (1.3-9);
- друга књига непосредно после сабора у Константинопољу (зима 359/360): фрагменти везани за Либертијев случај (В III 2, В VII 1, А I, В VII 5, В VII 7, В VII 9, А VII, В III 1, В VII 2, 4, 6,

¹⁷⁸ Feder 1916: 175ff; Smulders 1995: 17–20.

¹⁷⁹ *De fide* 2. Сматра се да се Грегорије укључио у антиаријанску кампању након капитулације западних епископа у Риминију (359), уп. Grambeck 2023: 69, мада Барнс нагиње 358. години мислећи да Грегорије није био упознат са *Датираним симболом* из Сирмија (22.мај 359), ни *Симболом из Нике*, који је усвојио сабор у Риминију (359) и касније сабор у Константинопољу (360), јер Грегорије брани *хомоусион* без негирања формула „сличан Оцу у свему“ и „сличан Оцу“, коришћених на поменутиим саборима. Ипак, Грегорије јасно одбацује употребу *хомојусиона*, наглашавајући да сличност и једнакост нису исто (*De fide* 22).

¹⁸⁰ Foeb. C. Arr. 1.1: *Nisi illam diabolicae subtilitatis fraudem viderem, ... nullum omnino super his quae nuper ad nos scripta venerunt, sermonem haberem, fratres carissimi*. Фебадијев избор речи *nuper* указује на распон од неколико месеци (према Smulders 1995: 21), пре него читаве године (према Brennecke 1984: 302). Смалдерс је ово строго тумачење прилога за време поткрепио Хиларијевим наводом у *De synodis* 28 о брзој антисирмијској реакцији епископа на Западу. Постојала је хипотеза да је Фебадије позајмио још један део, и то писмо сабора у Риминију Констанцију (А V 1), али је Вилмарт указао на могућност да је Фебадије лично био међу редакторима тог писма због своје истакнуте улоге на сабору у Риминију (Wilmart 1907: 301).

¹⁸¹ Wilmart 1907: 316; Feder 1916: lv; Borchardt 1966: 32; Burns 1985: 288; Smulders 1995: 17–18.

¹⁸² Feder 1916: lv–lx; 191–193.

8, 10-11) и саборе у Риминију, Ники¹⁸³ и Селеукији (А V 2, 4, А IX 2, В VIII 2, А V 1, 3, А VI, А VIII, а IX 1, А IX 3, В VIII 1).

- трећа књига 366/367. године, када је другој књизи додао документа о помирењу западних никејаца (А I, А II, В IV 1-2)¹⁸⁴ и расколу међу илирским аријанцима (А III, В V-VI) без коментара наведених докумената.

Ова теза је брзо постала општеприхваћена, све док Бренекеово ново читање Атанасија није довело до преиспитивања хронологије аријанског сукоба на Западу¹⁸⁵. Бренеке је предложио да се датум састављања прве књиге помери на 357. или почетак 358. године, те да Либеријев досије треба да се нађе у првој, а не другој књизи, јер је сматрао да досије тематски припада првој књизи те да су писма везана за саборе у Арлу (353) и Милану (355), а не за саборе у Риминију и Селеукији¹⁸⁶.

Смалдерс се оштро супротставио Бренекеовој тези на основу: хронолошке немогућности, јер поменути Фебадијев спис позајмљује делове Хиларијеве прве књиге¹⁸⁷; Хиларијевих коментара у Либеријевом досијеу, који не одговарају циљу изложеном у предговору прве књиге¹⁸⁸, а који припада дискурсу прикривеног антиникејства, док је Либеријев досије настао након *Сирмијске бласфеме*, симбола састављеног у Сирмију у јесен 357. године, када је аријанско наслеђе показало своје право лице, те није било потребе да се аргументује Атанасијева невиност или дискредитују напади на њега, нити наводе и тумаче формуле вере, већ је антиникејска кампања била отворена.

Постоје и унутрашњи докази у самом тексту који указују на то да је поглавље о Либерију наменски повезано са досијеом о сабору у Риминију¹⁸⁹. Штавише, поређење сврхе и структуре поглавља о Либерију и Риминију са првом књигом *Против Валенса и Урсац* открива разлике, јер прва има за циљ, како се наводи у предговору, да

¹⁸³ Ника или Никеја (ант. Νίκη/ Νίκαια/ Nicae/ Nice/ Nicaea), град у Тракији, код данашње Хавсе у Турској. За разлику од битинијске Никеје (ант. Νίσαεα/ Νίκαια), данашњег Изника у Турској, где је одржан Први васељенски сабор.

¹⁸⁴ Wilmart 1907: 296–297. Вилмарт је порицао аутентичност писма Еузебија из Верчелија Грегорију од Елвире (Feder 1916: А II), и Либеријевих писама у егзилу (Feder 1916: В III 1, В VII 8–11), док је Федер мислио да их је Хиларије или неко други накнадно уметнуо у дело.

¹⁸⁵ Brennecke 1984: 301–312.

¹⁸⁶ Brennecke 1984: 311; уп. Smulders 1995: 23; Williams 1991: 216.

¹⁸⁷ Фебадијев спис *Против аријанаца* представља детаљну осуду сваке реченице *Сирмијске бласфеме* према наводима из Hil. *De syn.* 11.

¹⁸⁸ Smulders 1995: 149–150.

¹⁸⁹ ... *sicut in Ariminensi synodo continetur* (В III 2, Feder 1916: 155).

прикаже документа како би сваки епископ сам могао да донесе закључак¹⁹⁰. У другој књизи пак такав циљ изостаје, јер иако су уводни и закључни делови изгубљени, прво су представљена документа која показују папин став пре промене страна са кратким Хиларијевим коментаром за сваки, а потом низ докумената који илуструје Либертијев пад и приклоњеност супарничкој страни. Хиларијеви коментари у другој књизи показују идентичан дискурс и пишчеву интенцију да укаже на промену страна у случају Либертија и учесника сабора у Риминију након стављања у притвор од стране цара Констанција¹⁹¹.

Такође, Хиларије је у свом другом спису, *О саборима*, сачувао једину латинску верзију *Сирмијске бласфемije* и поменуо брзу антисирмијску реакцију западних епископа, за коју је сазнао из писма које су му његове галске и британске колеге послале док је био у егзилу. У том писму се наводи да су око Ускрса 358. године у многим деловима Галије и Британије¹⁹² епископи одбили да прихвате сирмијску формулу чим им је понуђена, али се не помиње да је то учињено на неком сабору¹⁹³. Из наведених разлога Смалдерс ставља као апсолутни *terminus ante quem* другу половину 357. године и закључује да је дело почео да пише након сабора у Безјеу, али пре него што је Констанција изнео осуду Хиларија на егзил¹⁹⁴.

Смалдерс, који је у својој докторској тези изучио Хиларијев много чувенији спис *De trinitate* (О тројству), посветио се Хиларијевим историјским фрагментима након пензионисања и тада је уочио значај увода који је Хиларије саставио свом мање познатом делу¹⁹⁵. Пажљивом анализом ових пет страница, Смалдерс је понудио решење како је дошло до сакаћења дела и која је била оригинална структура и садржај.

Хиларијев предговор првој књизи *Против Валенса и Урсација* најављује да ће почети од скорашњих догађаја, везаних за осуду свог колеге Паулина на сабору у Арлу (353):

¹⁹⁰ В I 7 (Feder 1916: 100).

¹⁹¹ B. Smulders 1995: 19–24.

¹⁹² Хиларије одговара на писмо тачно наводећи епископе одређених провинција (Germania I–II, Belgica I–II, Lugdunensis I–II, Aquitania, Britannia), или свештенство и вернике других (у случају провинције Narbonensis, чији је епископ Роданије из Тулуза био у егзилу), док неке изоставља (Viennensis I–II, Alpes Maritimae).

¹⁹³ Датирање је на основу помена коинциденције са хомојусијским сабором одржаним у Анкири – уочи Ускрса 358, када се мала група источних црквених лица побунила против *Сирмијске формуле* „у исто време када сте ви одбацили увођење ове јереси“ (Hil. *De syn.* 28).

¹⁹⁴ Smulders 1995: 57–58.

¹⁹⁵ Smulders 1979–1980.

Incipiam igitur ab his, quae proxime gesta sunt, id est ex eo tempore, quo primum in Arelatensi oppido frater et comminister meus Paulinus, ecclesiae Treverorum episcopus, eorum se perditioni simulationique non miscuit.

Тај догађај Хиларије временски означава као *proxime*, што даје оквир од неколико година између поменутих догађаја.

Хиларије даље објашњава да је за читаоца важно да прочита читаво дело јер је све требало да буде подељено по временима и раздвојено по одлукама, и људима¹⁹⁶, чиме је одбацио хронолошки редослед излагања. То се и види на основу Хиларијевог увода, у ком је најавио да ће прво поглавље бити о случају Паулина из Тријера на сабору у Арлу из 353. године, а потом следе документа везана за сабор у Сердици, десет година раније. Нажалост, део који је Хиларије најавио о осуди Паулина је изгубљен, али дефинитивно фрагмент прве књиге везан за осуду Еузебија из Верчелија потврђује најављену структуру дела¹⁹⁷.

О Хиларијевим мотивима за састављање овог дела и пореклу докумената, немамо јасних назнака у тексту ни другим изворима. Чини се да су Хиларијеви мотиви морали бити везани за кампању коју је иницирао римски епископ Либерје како би мобилисао проникејске епископе Запада након поражавајућих инцидената на сабору у Милану 355. године. То потврђују и знаке да су документа у Хиларијевом досијеу потекла из неке архиве, највероватније римске, јер су регистрована на архивски начин по систему *Incipit* и *Explicit*, са јасним сажетим објашњењем њиховог порекла и сврхе¹⁹⁸.

Штавише, саборске одлуке оба сердичка сабора су праћене листама потписа, а Либерјево писмо тројици исповедника у Милану одговара форми писама папске канцеларије, о чему сведоче завршни изрази попут *et alia manu: Deus vos incolumes custodiat, domini fratres*, када је потпис од стране Либерјевог секретара. Слично томе, писмо Валенса и Урсација у наслову наводи да је писано *olografa manu* Валенса, а завршава се белешком: *et manu Ursaci*, што осликава стил папског архива¹⁹⁹.

¹⁹⁶ *Atque hoc etiam non inutiliter admonebo, ut ad omne hoc volumen diligens intentio adhibeatur. Omnia enim sunt et separanda temporibus et distinguenda iudiciis et secernenda personis et verborum diiudicanda virtutibus, ne forte tot epistulis, tot synodis tunc frequenter ingestis pernicioso ante finem fastidio expleatur* (Feder 1916: B I 6–7).

¹⁹⁷ *Venio nunc ad id, quod recens gestum est, in quo se etiam professio sceleris in secreto artis suae dedignata est continere. Eusebius Vercellensis episcopus est vir omni vita Deo serviens. Hic post Arelatensem synodum, cum Paulinus episcopus tantis istorum sceleribus contraxisset, venire Mediolanum praecipitur* (Feder 1916: ad. Const. I 3).

¹⁹⁸ Feder 1916: B II 6; Smulders 1995: 13.

¹⁹⁹ Ibid.

Хиларије је сачинио досије од 30 докумената, од којих 16 не налазимо нигде осим код њега. Важно је напоменути да остала документа налазимо у латинским, грчким и сиријским преписима, чиме се у великој мери потврђује аутентичност Хиларијевих преписа. *Никејски симбол* који је сачуван код Хиларија спада у једну од најстаријих латинских редакција²⁰⁰. Такође, у три случаја Хиларије је сачувао оригиналне латинске текстове докумената познатих само у преводу²⁰¹.

Иако је највише штете претрпео Хиларијев наративни текст, или, како га је Смалдерс крстио, *Hilariana*²⁰², документа која је аутор сакупио имају своју засебну вредност. Лакуне се налазе углавном тамо где је требало да буде увод у нову тему, док су у оквиру фрагмената коментари кохерентни и добро очувани. Некада су лакуне очигледне на основу текста, као у случају Хиларијевог предговора, где се најављује да ће књига која следи почети падом Паулина из Тријера на сабору у Арлу 353. године, али је најављени део остао изгубљен и ниједан сачувани рукопис га не садржи. Стога је прва лакуна овде јасна. Такође, јасно најављена осуда Еузебија из Верчелија није нађена у садашњем стању текста²⁰³. Ипак, овако идентификоване лакуне имају свој допринос у даљој реконструкцији текста, ако се појаве нови рукописи.

Исто тако, уводни део поглавља прве књиге који говори о западном делу сердичког сабора и износи документа везана за поменути сабор, завршава се најавом писма источног дела сердичког сабора цару Констанцију, које се у рукописима не појављује. Међутим, ова лакуна је попуњена тако што је поновно размотрено дело које се вековима водило као Хиларијев засебан спис *Ad Constantium I*, а које почиње навођењем писма које недостаје и садржи Хиларијев наратив уз њега.

У погледу структуре дела, реконструкција још увек није завршена захваљујући хаотичном стању у ком се у неком тренутку нашао текст који садрже рукописи. Као што је речено у претходном поглављу, када је Лефевр први пут објавио текст Хиларијевог

²⁰⁰ Најстаријих пет копија *Никејског симбола* налазимо код, дато хронолошким редом: 1–2. Хиларије из Поатјеа (Hil. *De syn.* 84; Feder 1916: В II10); 3. Луцифер од Каљарија (*De non parcendo in deum delinquentibus* 18); 4. Грегорије из Елвира у другом издању своје *De fide orthodoxa*, пре 361.године); 5. *Incipit fides Nicaena* (360-их), в. EOMIA 1:2:1:298.

²⁰¹ Федер је сматрао да је Хиларијево дело било предлогак многих старих канонских колекција, Feder 1916: xlix–lii.

²⁰² Smulders 1995: 7.

²⁰³ Feder 1916: App. II 8: *cuiusmodi sententiam in Eusebium longe, antequam ecclesiam ingrederentur, scripserint, de se loquitur ipsa sententia.*

историјског дела, у Паризу 1598. године на основу Питуове припреме, он није разумео редослед који је Питу предложио па је издао текст по свом нахођењу, чиме је унета забуна у првобитни редослед. Савременом критиком је утврђено да је Питу нашао колекцију докумената из 4. века подељену у две групе, од којих прва није имала наслов, док је друга бележила: *incipit liber secundus Hilarii Liber ex opere historico*. Галски рукопис у ком је Питу пронашао колекцију није био веома стар и био је у лошем стању, а како није сачуван, остаје нам само да се уздамо у процене француских хуманиста који су га видели.

Постојао је још један недатиран рукопис од значаја, из Сен Ремија из Ремса, који је користио Сирмон у свом издању *Concilia Antiqua Galliae I* (1629), али је изгубљен. Нажалост, Сирмон је унео бројне измене у текст па се његово издање не сматра кредибилним. Следећи издавач, Пјер Кустан, 1693. године поново је променио редослед фрагмената. То издање основа је модерног критичког издања у Мињовој патрологији, са мањим додацима потеклим од Мафеиевог (Maffei) веронског издања из 1730.

Потом је почетком 20. века дошло до помака, када су Вилмарт и Федер започели реконструкцију фрагмената на основу рукописа из 9. века који је откривен у Библиотеци Арсенала у Паризу. Након открића других рукописа, истраживачи су добили више материјала за поређење и могли су се изнети први закључци о структури дела које су некад чинили. Свима је било јасно да је фрагмент В I био предговор дела, али за остале фрагменте консензус није постигнут све до данашњег дана. Овде ћу покушати да изнесем закључке ранијих истраживача уз аргументовану реконструкцију фрагмената²⁰⁴.

До сада је јасно да је Хиларије начинио три књиге, од којих је свака писана у различито време и под различитим околностима које су утицале на њен садржај. Прва књига *Против Валенса и Урсација* настала је 356. године пре Хиларијевог прогонства и у месецима непосредно после сабора на ком је осуђен, друга је написана за време прогона зиме 359/360. године, а трећа 366/367. године.

Требало је прва књига да изложи догађаје везане за Сабор у Арлу 353. године и егзил тријерског епископа Паулина, али ту постоји значајна лакуна. Међутим, како следи обимна документација везана за сабор у Сердици 343. године, који се поделио на западни и источни део према пореклу епископа који су му присуствовали, јасно је да је Хиларијева прва тема било објашњавање узрока који су довели до догађаја у Арлу, а потом и Милану 355. године под утицајем илирских

²⁰⁴ За детаљни историјат реконструкције Хиларијевог дела, в. Fleming 1951: 8–11, 16–19.

епископа Валенса и Урсација. Иако су нам у овој књизи сачувана бројна документа из аката западног (саборско писмо свим црквама, саборско писмо папи Јулију, имена јеретика, имена епископа који су потписали на сабору) и источног дела сердичког сабора (писмо источног дела сердичког сабора цару Констанцију = раније *Liber I ad Constantium* 1-5), наративни текст о овим догађајима требало је да буде увод у дешавања на сабору у Милану 355. године (*Liber I ad Constantium* 6-8), али постоји лакуна на крају. Ту су пак уведена прва документа која се тичу илирских епископа Валенса и Урсација, а која датирају из времена после сабора у Сердици (343). То су њихова два писма, једно писмо Валенса и Урсација папи Јулију (347) и писмо Валенса и Урсација епископу Атанасију (347), оба праћена наративним текстом, који је присутан готово свуда где је папска канцеларија у питању, што можда указује на порекло Хиларијевих докумената. Овде су наведени и фрагменти непознатог аријанског симбола, а потом и једна од најстаријих латинских редакција *Никејског симбола*. Наведени јеретички симбол, који се не јавља нигде осим код Хиларија, показује умерени став према односу Оца и Сина. Формулације нема ни у једном од многих сачуваних формула вере из средине 4. века и нико до сада није успео да га идентификује. Смалдерс је указао на то да кључ можда лежи у томе што Хиларије управо на месту навода анонимног симбола уводи циркуларно писмо двора послато епископима на потпис након сабора у Милану. Постоји паралела у коментару тог анонимног симбола са Хиларијевим ранијим *In Matthaeum* и каснијим *De synodis*, што указује на то да је и пре *Сирмијске бласфемije* из 357. постојао царски акт којим је покушана интервенција у црквеном спору око природе Христа. Тако да највероватније алудира на *Прву сирмијску формулу* из 351. године. Смалдерс сматра да је предстојећа лакуна објашњавала зашто се наизглед удаљава од горућих питања тражећи корене проблема који су довели до аријанске кризе, а који превазилазе случај осуде Атанасија и доводе у питање читаву хришћанску веру²⁰⁵. Смалдерс своје гледиште поткрепљује Хиларијевом каснијом изјавом да је испунио обећање да ће најпре говорити о Атанасијевој осуди, затим о питању Марцела и Фотина, и да ће потом прећи на трећу тему – представљање вере јеретика²⁰⁶.

²⁰⁵ Smulders 1995: 15.

²⁰⁶ Feder 1916: B II 4, 9: *satisfecimus igitur primae propositioni, qua spopondimus Athanasium reum teneri nullius eorum, quae obiecta sunt, criminum posse. Superest, ut, quid de Marcello et Fotino gestum sit, paucissimis dicam... Nam tertius mihi locus praestat, ut fidem, quam epistulae primordio condiderunt, fraudulentam, hereticam et verbis blandientibus veneno interiore suffusam esse demonstrem.*

Прва књига садржи лакуне на почетку и крају, али од Хиларија сазнајемо да је обећао дискусију на три теме:

- о томе да је Атанасије погрешно оптужен и праведно ослобођен оптужби на западном делу сабора у Сердици,
- о новој оптужби против Атанасија везаној за његову комуникацију са Марцелом из Анкире,
- о сучељавању симбола наведеног у писму са *Никејским симболом*, што је према Хиларију кључна тема ове књиге и узрок сукоба у тадашњој цркви.

У поређењу са наредном књигом, веома је мало очувано Хиларијевог наратива који би та документа повезивао.

Друга књига тематски је везана најпре за папу Либерија и представља колекцију његових писама²⁰⁷ (писмо папе Либерија цару Констанцију (353/354), одломак Либеријевог писма сполетијском епископу Цецилијану (353/354), из Либеријевог писма Осију епископу кордовском (353/354), писмо Либерија Еузебију, Дионисију, Луциферу, као прогнанима (355), писмо приписано папи Либерију источним свештеницима (357), Либеријево писмо Валенсу, Урсацију и Гермину (357), писмо Либерија епископу Кампаније Винцентију (357)) пре и после Либеријевог преласка на антиникејску страну. Овде је присутан богат Хиларијев наратив, без већих лакуна.

Иста књига уводи још једну тему, а у питању су сабори у Риминију и трачкој Ники–Селеукији, 359. године. Овде су дата следећа документа: писмо цара Констанција епископима риминијског сабора (359), из аката риминијског сабора формула хомоусијаца са клетвом јеретичима (359), писмо риминијског сабора цару Констанцију (359), акта сабора у Ники (359), писмо аријанаца који су учествовали на риминијском сабору цару Констанцију (359) и писмо легата селеукијског сабора легатима ариминског сабора (359). Хиларије је пажљиво поређао дата документа да би показао како је дошло до обнове мира међу западним црквама и раскола међу илирским антиникејцима. Међутим, евидентно је да нека документа делују ван контекста, што се може објаснити лакунама које би их повезале. Стога ћемо посветити више пажње самим лакунама.

Као што смо видели, скоро сваки наведени документ и сваки коментар су појединачно гледано комплетни, нема прекида усред реченице, што је необично само по себи. Први је ово запажање испитао Вилмарт²⁰⁸, закључивши да најпре треба потражити узроке

²⁰⁷ В. Додатак 4.

²⁰⁸ Wilmart 1907; према Smulders 1995: 16.

њиховог настанка. Вилмарт је препознао два момента у мутилацији Хиларијевог дела.

Прво, важније лакуне не зависе од степена оштећења рукописа, већ су последица намерног „сецкања“ оригиналног текста од стране *l'extracteur*, особе која је оставила белешку на крају рукописа: *explicit Sci Hilarii ex opere historico*²⁰⁹. Ово прекрајање Хиларијевог дела учињено је веома рано, крајем 4. или почетком 5. века, што је Федер доказивао зависношћу неколико позноантичких канонских колекција од Хиларијевих докумената о папи Либерију, као и појавом, почетком 6. века, независног памфлета *Liber ad Constantium I* преузетог из Хиларијевог прекројеног дела, који је дао богату рукописну грану. Ово је најважнија потврда хипотезе о раном прекрајању, како већина савремених истраживача уважава, око 403, јер већ Сулпиције Север помиње три књижице адресиране на цара Констанција, уместо Јеронимове две²¹⁰. Смалдерс пак уводи сумњу у ову општеприхваћену хипотезу, наглашавајући да најважнији рукопис Сулпицијеве *Хронике* потиче из 11. века, када је већ деценијама циркулисао Хиларијев корпус с издвојеним памфлетом, па је добро информисани писар могао према њему унети измену са две на три књиге²¹¹.

Друго, при формирању садашњег садржаја Хиларијеве књиге Вилмарт је препознао и другу интервенцију особе коју је означио као *l'ordonnateur*, непознати прекаролиншки учењак, који је нашао прекројену и оштећену Хиларијеву књигу, начинио редакцију коју ћемо наћи у рукописној традицији коју ће први пут објавити Лефевр у Паризу 1598. на основу припреме Питуа²¹², који је користио изгубљени рукопис из 15. века (=Т)²¹³.

Затим је Кустан приметио да су циркуларно писмо сабора у Сердици (В II 1, 3-4) и писмо Констанција сабору у Риминију (А VIII) дужи у грчкој него у латинској верзији која је дата у колекцији, као и да је симбол источног дела сабора у Сердици (А IV) другачији од оног наведеног код самог Хиларија у *О саборима*. Даље, А I је био одговор на В VIII, а В IV је био прелаз на А VII, те су делови слагалице почели да се називају. Федер, као једини савремени критичар и издавач Хиларијевог дела, закључио је да су Јероним и Руфин поседовали комплетан Хиларијев спис пре мутилације, али да је Север, када је

²⁰⁹ Wilmart 1907: 299. Код Федер за наведени експлицит, в. бел. 20 у Feder 1916: 177 (В VIII 3).

²¹⁰ Sulp. Sev. *Chron.* 2.45.3 (CSEL I 1866: 98).

²¹¹ Smulders 1995: 15–16.

²¹² И рукопис из Арсенала, као и изгубљени париски и ремски рукопис потичу од ове традиције. Wilmart 1907: 300.

²¹³ В. стему код Федер, Feder 1916: xlv.

користио фрагменте у својој *Хроници*, већ имао прекројену колекцију која је ушла у рукописну традицију коју данас поседујемо.

Флеминг сматра све наведене теорије неодрживим на бази недостатка доказа, и води се логичном дедукцијом да је једини могући кривац за овако нелогично и недовршено прекрајање дела могао бити само Хиларије, који је намеравао да га изда у другачијој форми, али није стигао то да учини²¹⁴. Овом мишљењу се и ја приклањам, најпре због тога што трећа књига делује незавршено, јер нема готово ниједан коментар, само документа, а настала је уочи Хиларијеве смрти. Затим, најмање проучавани део Хиларијевог опуса био је, до Беквитовог превода²¹⁵, питање структуре и хронологије његовог главног дела *De Trinitate*. Догађај који је био мотив за писање овог дела био је Сирмијски сабор из 357. године, на који је Хиларије одговорио састављањем *De Trinitate*. Уместо да састави ново дело у ком би изнео своје теолошке ставове водећи се ставовима Василија Анкирског постављеним пролећа 358. у рефутацији *Сирмијске бласфемije*, Хиларије чини један необичан потез. Он користи два своја раније објављена дела, *De Fide*, које је започео одмах после сабора у Безјеу, и *Adversus Arianos*, започето по доласку у прогон, да их споји као књиге 2–6 од *De Trinitate*. Он је то покушао да прикрије додавањем новог предговора и драстичним изменама садржаја и коментара, чиме је настао веома конфузан текст²¹⁶. Овај метод који карактерише Хиларија као личност и писца, савршено одговара ситуацији коју налазимо у конфузној верзији *Против Валенса и Урсаџија* која је стигла до нас.

На основу изнете комплексне проблематике и историјата реконструкције структуре Хиларијевог дела *Против Валенса и Урсаџија*, данас можемо изнети следеће закључке. Конфузно стање у ком је ово фрагментарно очувано дело стигло до нас, и то у две групе фрагмената (Федерова серија А и В), никако не значи да је Хиларијево дело у оригиналу имало такав изглед. Све даље недоследности, нејасноће и помешан редослед делова могу се објаснити намерном или случајном редакцијом самог аутора или редактора, који је дао несрећни редослед фрагмената који данас поседујемо. Сигурно је да су Германијева писма и Либеридејева писма чинила два засебна досијеа, побркана међу деловима рукописне традиције серије А и серије В.

Као што је приказано у претходном поглављу, Вилмарт и Федер су већ добро аргументовали да је Хиларије објавио не само једну

²¹⁴ Fleming 1951: 13.

²¹⁵ Beckwith 2008: 71.

²¹⁶ Детаљно о структури *О тројству*, в. Beckwith 2008: 71–94.

књигу 356. године већ и другу 360. године и трећу уочи своје смрти 367/368. године²¹⁷.

Како цитате Хиларијевог дела налазимо само из прве две књиге, једино су оне сигурно биле објављене, а на основу увода (фрагмент В I) можемо проценити замисао и циљеве Хиларијевог дела, које је, према наводима код Фебадија из Агена, циркулисао у њихово време²¹⁸. Како у другој књизи нема увода и веома је мало Хиларијевих коментара у поређењу са првом књигом, чини се да ова књига није објављена, већ је инкорпорирана у постојећу. Међутим, у том случају није јасно зашто Јероним наводи две књиге и наслов који се дефинитивно односи на Валенса и Урсаџија, а Сулпиције Север нешто касније три књиге са истим насловом. Мишљења сам да је неко из Хиларијеве службе најпре покушао да након Хиларијеве смрти изда недовршено дело које се у том тренутку састојало од три књиге, с тим да трећа није имала никаквих коментара, а прве две су одраније биле познате црквеним круговима онако како их је Хиларије представио, прву након Безјеа, а другу је припремио највероватније за сабор у Константинопољу, на ком није успео да је прочита, иако је с њеним садржајем упознао оне са којима је комуницирао.

Према тренутном стању истраживања, Хиларијева документа и коментари могу се оквирно поделити у три групе:

1. књига која се бави догађајима везаним за изгнанства епископа Запада на саборима у Арлу (353) и Милану (355), а чије узроке Хиларије везује за сабор у Сердици (343) (фрагменти према Федеру (Feder 1916) А IV, А VII, В I, В II и део који се раније звао *Ad. Const I* (код Федера додатак 1));

2. књига која се бави Либеријевим случајем (фрагменти В III 1–2, В VII 1–11) и документима сабора у Риминију–Селеукији (фрагменти А II, А V, А VI–IX, В VIII 1–2);

3. материјал који припада периоду после 360. године и до смрти Хиларија, а који је остао недовршен (фрагменти А I, А III, В IV, В V, В VI).

Када је у питању Федерово издање редоследа фрагмената, први који је довео у питање његову оправданост био је Викам у свом преводу на енглески *Против Валенса и Урсаџија*, који је сугерисао да Федеров редослед не одговара оригиналној Хиларијевој замисли²¹⁹, нема смисла нити су неке очите целине спојене, само су фрагменти

²¹⁷ За детаљан преглед гледишта по овом питању, в. Fleming 1951: 539 и даље.

²¹⁸ О односу Хиларијевих списа и списка Фебадија Агенског, в. Smulders 1995: 132–141.

²¹⁹ Код Федера серија C је Feder 1916: 191–193.

послагани онако како су нађени²²⁰. Због Федеровог распореда, који се махом цитира и данас према горе наведеним серијама и њиховим насловима, данас је веома тешко приступити Хиларијевим историјским фрагментима. У преводима се користи реконструисан редослед базиран на Федеровом предлогу датом у његовом издању као серија С. У мом преводу је редослед фрагмената дат према Федеровој реконструкцији без већих одступања, али са назнаком лакуна. Једино место на ком се не слажем са Федеровим редоследом фрагмената је део прве књиге која се наводи писмо сердичког сабора Африканцима са симболом вере и именима епископа који су га потписали. Међу 28 сегмената овог писма постоји једна лакуна и део који се по смислу не уклапа у наратив, а код Федере је означен као девети сегмент писма²²¹. У мом издању овај пасус постављен је иза четвртог пасуса (види 1.2a.5), као део наратива о Марцелу. Овај сегмент је према Федеровом издању постављен касније, али он тамо не припада с обзиром на то да се појављује усред излагања о Атанасију и Марцелу. За разлику од Федере, сматрам да трећа књига нема лакуна и да ју је у таквој форми Хиларије оставио недовршену, те оне нису назначене у тексту.

ХИЛАРИЈЕ ПИКТАВИЈСКИ
ПРОТИВ ВАЛЕНСА И УРСАЦИЈА
(структура издања на српском)

КЊИГА I
(писано пол. 356 – друге пол. 357)

- 1 Предговор
(лакуна 1: о Сабору у Арлу и о прогону Паулина из Тријера)
-
- 2 а) Писмо западног дела сабора у Сердици Африканцима
б) *Сердички симбол*
в) Имена епископа који су потписали писмо

²²⁰ Wickham 1997: x–xi.

²²¹ B. Hil. *FH A IV* 1.9 (= Feder 1916: 54–55).

- (лакуна 2) -----
- 3 а) Писмо западног дела сабора у Сердици свим црквама
 б) Писмо западног дела сабора у Сердици папи Јулију
 в) Имена јеретика
 г) Имена потписника наведених писама
 - 4 а) Хиларијев коментар о документима која следе
 б) Писмо Валенса и Урсација папи Јулију
 в) Хиларијев коментар
 г) Писмо Валенса и Урсација Атанасију
 - 5 а) Хиларијев коментар о непознатом аријанском симболу
 б) *Никејски симбол*
 в) Хиларијев коментар и увод у документа источног дела сабора у Сердици
 - 6 а) Писмо источног дела сердичког сабора цару Констанцију (= некад *Liber I ad Constantium* 1-5)
 б) Хиларијев коментар = (некад *Liber I ad Constantium* 6-8)
- (лакуна 3) -----

КЊИГА II (писано зиме 359/360.)

- (лакуна 4: Хиларијев предговор?) -----
- 1 а) Писмо папе Либерија источним епископима
 б) Хиларијев коментар
 - 2 Писмо папе Либерија цару Констанцију
 - 3 а) Хиларијев коментар
 б) Писмо папе Либерија Еузебију из Верчелија, Дионисију из Милана, Луциферу из Каљарија
 - 4 а) Хиларијев коментар
 б) Део писма папе Либерија Цецилијану из Сполетија
 - 5 а) Хиларијев коментар
 б) Део Либеријевог писма Осију из Кордове
 - 6 а) Хиларијев коментар
 б) Либеријево писмо источним свештеницима
 - 7 а) Хиларијев коментар /----- лакуна: *Друга сирмијска формула*/и потписници *Прве сирмијске формуле*
 б) Либеријево писмо Валенсу, Урсацију и Германију
 - 8 Писмо Либерија Винцентију, епископу Кампаније
 - 9 Писмо цара Констанција епископима риминијског сабора
 - 10 а) Формула вере сабора у Риминију
 б) Хиларијев коментар и одломак из саборских аката у Риминију
 в) Листа осуђених јеретика од стране сабора у Риминију
 - 11 а) Писмо риминијског сабора цару Констанцију
 б) Хиларијев коментар
 в) Акта сабора у Ники
 г) Хиларијев коментар
 - 12 а) Писмо аријанаца који су учествовали на риминијском сабору, цару Констанцију

- 13 а) Писмо легата селеукијског сабора легатима риминијског сабора
 б) Хиларијев коментар

КЊИГА III
(писано 367)

- 1 Писмо париског сабора источним епископима (с. 360)
2 Писмо Еузебија из Верчелија Грегорију из Елвире (с. 360)
3 Писмо папе Либерија епископима Италије (362/363)
4 Хиларијев коментар
5 Из писма Германија Сирмијског аријанцима; *Герминијев симбол* (366)
6 Писмо Валенса, Урсација, Гаја и Павла Германију (366)
7 Писмо Германија Руфијану, Паладију и осталима (366)

ХИЛАРИЈЕВА УЛОГА У ДИЈАЛОГУ ИСТОЧНИХ И ЗАПАДНИХ ЦРКАВА

Incerto enim doctrinarum vento vagamur.
(Тумарамо ношени неизвесним ветром доктрина.)

(Hil. *Ad Const.* 2.5)

Историјску позадину бројних симбола вере 4. века немогуће је разумети, како је Кели указао, без увида у целовити развој симбола

као инструмента вере много пре доношења *Никејског симбола*²²². Симбол вере постао је верско оружје и мало је оних који су увиђали моралне импликације овако дуге традиције доктринарних сукоба међу хришћанима. Наивни Хиларије, огорчен борбом са онима које би требало да зове својом хришћанском браћом, у свом писму цару Констанцију из прогонства осврће се самокритички на сав јад и срамоту вођства хришћанске цркве средином 4. века²²³:

Наиме, после састајања сабора у Никеји свесни смо да се не пише ништа друго него о вери и то свако мало. У међувремену, постоји вербална битка, расправа око новотарија, прилика за сумњу, притужба на ауторе, борба око циљева, проблеми у саглашавању. Почиње бацање анатема на анатему, и скоро нико не припада Христу. Тумарамо ношени неизвесним ветром доктрина²²⁴ и скрећемо док подучавамо или застранимо када нас уче. Заиста, какву промену садржи прошлогодишња вера? Први симбол не помиње хомоусион, други издаје и поново проглашава хомоусион, следећи, трећи разрешује Оца „суштине“ како су олако то смислили; коначно, четврти их не ослобађа, већ их осуђује²²⁵. Где смо на крају стигли? До тачке где ништа више не остаје свето и неповредиво пред нама и онима пред нама. Али ако је јадна вера нашег времена сведена на сличност Бога Сина са Богом Оцем, да ли у целости или само делом, ми, просветљени, изабрани тумачи небеских мистерија²²⁶, ми чувари невидљивих мистерија, заиста, ми бранимо покајнике, анатемисемо оне браћене, ми осуђујемо оно што је другачије у нашем или наше у другим симболима. И док уједамо једни друге, ми се међусобно истребљујемо²²⁷.

Хиларија није имао ко да чује, а, како наводи Амијан Марцелин, Констанције је, за разлику од свога брата Констанса и оца Константина, био склон верским дебатама²²⁸:

Чисту и једноставну религију хришћана он је помутио бапским празноверицама, којима је уместо искрених помирења, замршеним истражним расправама покренуо бројне контроверзе, и како су ове постајале раширеније, потхрањивао их је сукобима. И док су хорде епископа хрлили тамо-амо јавним превозом на разновразне саборе које је он сазивао, он сам је

²²² За сада најдетаљнија студија о ранохришћанским симболима вере је Kelly 1972³ (1. издање 1950).

²²³ Nil. *Ad Const.* II 5 (A. Feder 1916: 200–201).

²²⁴ Уп. *Ефес.* 4.14: „Да не будемо више мала дјеца, коју љуља и заноси сваки вјетар науке, у лажи човјечијој, путем пријеваре.“

²²⁵ Хиларије овде мисли на *Другу антиохијску формулу* (341), *Сирмијску бласфемiju* (357), *Датирани симбол* (359) и *Константинопољски симбол* (360).

²²⁶ Хиларије користи термин *mysterii* за свете тајне, не *secreta*.

²²⁷ Уп. *Гал.* 5.15: „Али ако се међу собом кољете и једете, гледајте да један другог не истријebите.“

²²⁸ Amm. Marc. 21.16.18: *Christianam religionem absolutam et simplicem anili superstitione confundens, in qua scrutanda perplexius quam componenda gravius, excitavit discidia plurima, quae progressa fusius aluit concertatione verborum, ut catervis antistitum iumentis publicis ultro citroque discurrentibus per synodos, quas appellant, dum ritum omnem ad suum trahere conantur arbitrium, rei vehiculariae succideret nervos.*

тежио да се комплетан ритуал приклони његовој вољи, па је чак и смањио поштанске службе.

У овом драгоценом Амијановом одломку, у ком он коментарише догађаје који се тичу хришћана, што је реткост за овог писца, налазимо потврду Констанцијеве верске политике, где он за разлику од свог оца прилази проблемима цркве у духу домината и показује своју супремацију над свим поданицима без разлике.

Тако је, када се хришћанству догодила аријанска криза, почело ново дефинисање проблема „избора“ (грч. *αἵρεσις*), који је у хришћанском контексту добио негативне конотације у смислу погрешан избор, то јест скретање од правоверног учења и дао хришћански термин јерес²²⁹. Како се утврђивало шта је јерес, веома је сложено питање, и са сигурношћу можемо рећи да је читав четврти век био посвећен управо решавању тог питања. А како сведочи недовршен Августинов приручник *О јересима* (423), ни његов аутор није био сигуран да је уопште могуће утврдити једну дефиницију за јеретика: *Quid ergo faciat haereticum regulari quadam definitione comprehendendi sicut ego existimo, aut omnino non potest aut difficillime potest*²³⁰. Сличан приручник, који броји 80 јеретичких група, око 25 година раније издао је Епифаније из Саламине и дао му довитљиво име *Paparion*, 'кутија са лековима'²³¹. Разлика између Августиновог и Епифанијевог приручника била је у томе што је осим побрајања познатих јереси Августин желео да теоријски дефинише јерес, чиме би омогућио да се свака нова јерес препозна. Проблем лежи у томе што није постојала ортодоксија као дата, већ је она реципрочно настајала у процесу дефинисања јереси. Ова два антипода, правоверно и кривоверно, били су под снажним утицајем политичког и друштвеног фактора.

У таквој ситуацији десио се Аријев случај. Историјска перспектива у тумачењу *Светог писма* била је готово потпуно искључена, осим код Грегорија Назијанског, и све странке су анахроно постављале учења свог времена у апостолско доба²³². Позивање на традицију код никејаца није ишло даље од састављача *Никејског симбола*, а код антиникејаца налазимо позивање на ауторитете Кипријана, Лукијана Антиохијског, Еузебија Цезарејског, Еузебија Никомедијског, додуше никада на Арија²³³. Тако је 4. век био испуњен веома либералним тумачењима *Светог писма*, која су резултирала

²²⁹ Schoedel –Wilken 1979: 101–116.

²³⁰ Aug. *De haer.* 7.

²³¹ О Епифанију и његовом делу, в. Hanson 1988: 658–666.

²³² Више о развоју хришћанске доктрине, в. Hanson 1988: 824–875.

²³³ Gryson 1980: 177–179.

бројним контроверзним интерпретацијама појединих аспеката хришћанске догме. Антиникејски покрети су углавном инсистирали на непостојању потврде у *Светом писму* за интерпретације односа најпре Оца и Сина, а потом и Светог Духа, када је формирана тринитарна доктрина, те су оптуживали никејске апологете за увођење нових термина и интерпретација. Проникејци су у одговор детаљније преиспитали своја тумачења и одговорили тринитарним учењем, које је био софистицирани и учени одговор хришћанских *филозофа* на провокације супарничке стране. Тек ће крајем 4. века почети да се прихвата становиште да библијско навођење није довољно у тумачењу хришћанске теологије.

Посебно у 4. веку примећујемо да се „етикетирање“ именима појединих осуђених јеретика неконтролисано примењивало и на оне који никакве везе са појединим *хересијарсима* нису имали. То је нарочито тачно у погледу аријанства, јер готово све групе које су у христолошким расправама етикетиране као *аријанске* нису имали никакве директне везе са Аријем, нити његовим учењем. Разлог томе је што је ова врста етикетирања имала првенствено реторички карактер настао као примена филозофског рационалисања доктринарних категорија у 2. и 3. веку. Међутим, у 4. веку, после признавања хришћанства и његовог постепеног увођења у римску елиту и царски двор, римско право ће постати одличан инструмент за категоризацију јеретичких група²³⁴. Хамфрес ово гледиште илуструје случајем антиохијског епископа Павла из Самосате (261–268), кога је збацио сабор у Антиохији око 264. године и после неколико година поновно одржани сабор. На другом сабору је за Павловог испитивача одређен директор антиохијске реторске школе Малкион, који је успешно довео до Павлове осуде користећи судску реторику и отварајући правни случај. Међутим, опет није било ефекта, јер Павле одбија да прихвати одлуку сабора и напусти престо. Тада су епископи позвали цара Аурелијана (270–275), који је издао рескрипт у ком се наређује да се антиохијска црква мора дати епископу који је у сложи са епископима Италије и Рима²³⁵. Да ли је то имало ефекта, тешко је рећи, али модалитет је усвојен, па ће цар Константин покушати да реши донатистички и аријански спор на правни начин, али такође без успеха.

У случају Арија, Константин је из римског права преузео осуду узимања части (*infamia*), што је имало за последицу то да осуђени није могао држати извесне позиције, нити се жалити суду.

²³⁴ О римском праву код Кипријана Картагинског, в. Beek 1930.

²³⁵ Ове догађаје детаљно и с употребом докумената описује Еузебије Цезарејски, *HE* 7. 28–31.

Константинова осуда Арија се заснива на претходној царевој осуди неоплатонистичког филозофа Порфирија (324)²³⁶:

Победник Константин Велики Август епископима и народу. Пошто је Арије подражавао зле и безбожне људе, праведно је да тако прими казну обешчашћавања. Јер када је Порфирије, тај непријатељ побожности, саставио развратне трактате против религије, добио је одговарајућу казну обешчашћења, која га је обасула заслуженим презиром, а његови безбожни списи су уништени; сада се чини пригодним да Арија и њему сличне који следе његово мишљење треба називати порфиријанцима, те да носе име оних чије су понашање подражавали.

На овај начин су порфиријанци и аријанци постали категорије у римском праву, и овај принцип ће бити практикован надаље, у погледу симонијаца, аполинаријеваца²³⁷, несторијеваца²³⁸, еуномијана²³⁹, монтаниста²⁴⁰, итд. Међутим, пракса показује да ови антијеретички закони нису поштовани, јер део римског права *ius sacrum* је био у извесном пропадању већ почетком 3. века. Зато је однос између богова и римског друштва био нарушен, и многи цареви су посветили део свог законодавства покушају да се одржава религија која доприноси добробити државе. Царска легислација против јереси користи традиционалну римску терминологију против *superstitiones*, штетних и заразних веровања која трују друштво.

Међутим, онда се поставља питање механизма који је омогућио утврђивање кривоверства и његове осуде. Ту наступа утицај римске државе и њених институција и успостављање везе са хришћанском Црквом. Једини ауторитет који је могао да пресуди у црквеним споровима био је несумњиво римски цар²⁴¹. Видели смо како је од донатистичког спора цар невољно увучен у решавање црквених питања. Ипак, оно што је једном учињено постало је правна пракса коју ће искоришћавати сва наредна поколења црквених теолога и полако градити чврсту везу између римског права и божанског права, лепо илустровано у речима цара Констанција: „Оно што ја изговорим нека буде каноном²⁴².“ Током читавог 4. века цар је био поглавар Цркве, што је већина прихватала, а мањи је број био оних који су се

²³⁶ Soc. *HE* 1.9. Уп. Barnes 1994: 53–65.

²³⁷ *CTh* 16.5.14.

²³⁸ Осуда Несторија из 435. године потврђена је у три извора: *CTh* 16.5.66 (у форми писма префекту Константинопоља Леонтију), *ACO* 1.1.3.111.

²³⁹ *CTh* 16.5.34.

²⁴⁰ *Ibid.*

²⁴¹ О утицају царске политике на развој христолошке доктрине, в. Hanson 1988: 849–855.

²⁴² *Ath. H. Arian.* 33.

супротстављали царском ауторитету²⁴³. Сви су признавали искључиво право цара да сазове и опозове сабор, али сами цареви су различито гледали на своју улогу на тим саборима: од активног и пристрасног председника попут Констанција II до неутралног и незаинтересованог администратора попут Валентинијана I. Константин је тежио неутралности, али је ипак узео улогу арбитра и усмеравао саборско кормило. Јулијан је веома мудро уочио механизме који су омогућавали инфилтрирање хришћанства у поре римске државне структуре и друштва, те им је успорио комуникацију укидањем поштанских погодности и забранио њихово ангажовање у едукацији, али и подстицао учену и добро аргументовану антихришћанску пропаганду. Ипак, треба напоменути да политика домината није могла бити потпуности спроведена у црквеној политици и да су цареви имали потешкоћа у спровођењу воље и закона у црквеним питањима. Манихејци, најпрогоњенија религијска група у Римском царству, опстала је упркос свим репресалијама које су Црква и држава наметале.

У време цара Констанција II, на сабору у Безјеу 356. године епископ Хиларије из Пиктавија је оптужен за кривоверство²⁴⁴, а из касније перспективе Хиларије је био један од доследних бранилаца никејства. У његово време правоверно је било неко друго гледиште. Нешто касније, Хиларије је екскомунициран из заједнице од стране тада главног поборника строгог никејства на Западу, епископа Каљарија на Сардинији, Луцифера²⁴⁵. Луцифер је осудио Хиларија на основу његовог трактата *О саборима*, у ком је поредио никејску формулацију вере са термином „једносуштан“ и источњачку формулацију са термином „сличне суштине“, коју су радикални никејци окарактерисали као „аријанску“, и закључио да ниједан термин није савршен и да имају исто значење. Међутим, две деценије касније термин „луциферијанци“ се користио за осуду следбеника

²⁴³ То су учиниле све значајније личности христолошког спора, почев од самог Арија до Атанасија Александријског.

²⁴⁴ Beckwith 2005: 21–38.

²⁴⁵ Луцифер из Каљарија (с. 350 – с. 370) на Сардинији био је страсни опонент аријанства. У изворима се први пут јавља у оквиру посланства папе Либерија цару Констанцију II са захтевом да се одржи сабор који ће решити доктринарна питања и случај Атанасија. Због подршке Атанасију на сабору у Милану 355. године, по налогу цара стављен је у тродневни притвор у палати, али није одустао од својих уверења, па је заједно са Еузебијем из Верчелија и Дионисијем из Милана прогнан у египатску Тебу, одакле је цару писао памфлете у којима је истакао да је спреман да поднесе мучеништво за своја уверења. Он је у одбрану никејства написао неколико трактата упућених цару Констанцију: *Non conveniendo cum haereticis*, *De regibus apostaticis* и *Moriendum esse pro dei filio*. У овом последњем тврди да је спреман да умре за никејску догму. О теолошкој позицији Луцифера из Каљарија, в. Hanson 1988: 507–515.

поменутог Луцифера као једног од најгорих јеретика²⁴⁶. Шта се догодило у међувремену?

У време владавине цара Констанција, нарочито када је постао самостални владар, двор је у погледу хришћанске цркве био на страни антиникејских струја. С те тачке гледишта, Луциферово инсистирање на непоштовању владајућег мишљења двора и њему приврженог клера, значило је његову осуду и он је екскомунициран из цркве. Без обзира на то што је био присталица никејске струје, која ће тек касније победити, његова осуда је само наслеђена у каснијем законодавству. То што је неко назван „аријанцем“, „луциферијанцем“ или „присцилијанцем“ не значи да је стварно био следбеник поменутих група, али је постао хересиолошка категорија, а царско законодавство га је именovalo и омогућило правни процес против њега.

Међутим, постојао је хијатус између правне теорије и праксе, и упркос сложеној и развијеној царској бирократији, цареви нису имали начина да спроведу своје законе у неким случајевима. Док су манихејци²⁴⁷ и присцилијанци²⁴⁸ заиста сурово прогањани, а донатисти неравноправно третирани, други су имали заштиту државе. У дефинисању јереси држава је имала своје критеријуме, наслеђене од старог римског *ius sacrum*. Када погледамо законе *Теодосијевог кодекса* у одељку *De haereticis* (16.5), видимо да је свака повреда Цркве (што би раније одговарало римским боговима) изједначена са државним ударом, јер је по традиционалном римском светом праву добробит државе и грађана у директној вези са поштовањем религије. Тако да се у државном законодавству старо *свето право* (*ius sacrum*) прилагођава хришћанском праву, али и обрнуто. И повреда истог једнака је злочину против римског народа, како илуструје следећи одељак Теодосијевог закона²⁴⁹: *Ac primum quidem volumus esse publicum crimen, quia quod in religionem divinam committitur, in omnium fertur iniuriam*²⁵⁰.

Тако јеретичка учења постају илегална, баш као што је пре неколико векова било и само хришћанство, а означавају се

²⁴⁶ Јероним је 379. године одржао јавну расправу у виду дијалога против луциферијанаца (*Dialogus adversus Luciferianos*); уп. Hieron. *De vir. ill.* 95. Припадници хетероусијанске партије називају никејце луциферијанци (*Coll. Avell. Ep.* 2.91; уп. *CTh* 16.5.28).

²⁴⁷ Манихејство је осуђено под Диоклецијаном и Максимијаном 297. године (по неким 302. године, в. Numfress 2007: 245) едиктом који је ушао *Грегоријански кодекс*, в. Huamson 1913: 130–131.

²⁴⁸ Присцилијан из Авиле и његови следбеници осуђени су 386. године под царем Магном Максимом на погубљење, в. Chadwick 1976.

²⁴⁹ О едиктима *Теодосијевог кодекса* везаним за религију, в. Kenne 1905.

²⁵⁰ *CTh* 16.5.40.1.

терминима: *illicita* (CTh 16.10.12.1), *sacrilegium* (CTh 16.5.52 pr.; 16.5.63), *criminoſa religio* (CTh 16.5.13), *damnata religio* (CTh 16.5.48), *nefaria secta* (CTh 16.8.1.1), *nefaria superstitio* (CTh 16.5.48), *profanata religio* (CTh 16.6.6 pr.), наспрам легалног означеног као *orthodoxa, sacrosancta, vera, Christiana, catholica religio*. Јеретичка учења трпе казне већ утврђене римским законом, а то су забрана окупљања, одузимање имовине, спаљивање књига, протеривање. После Теодосијевог доношења едикта *Свим народима* (*Cunctos populos*, CTh 16.1.2) 381. године, којим се наређује поштовање никејског хришћанства (тачније догме коју следи епископ Рима Дамас и Петар епископ Александрије: *quamque Pontificem Damasum sequi claret et Petrum Alexandriae episcopum*²⁵¹) као једине легитимне религије, реакције у источном делу Царства биле су бурне с обзиром на преовладавање антиникејских струја²⁵². Затим је Теодосије издао низ закона који именују и прописују казне за именоване јереси. Најпре је 10. јануара 381. године Теодосије прогласио фотиновце, еуномијане и аријанце забрањеним религијама, забранио њихово окупљање и наложио да се протерају из градова²⁵³. У мају исте године уследио је Константинопољски сабор, који је прочистио и реафирмисао *Никејски симбол*²⁵⁴. Убрзо потом следи низ закона који спроводе Теодосијеве намере у дело, нарочито ефикасних у погледу имовине јеретика²⁵⁵. Још далекосежније последице су имале осуде црквених високодостојника, попут епископа, за јерес, с обзиром на то да је

²⁵¹ CTh 16.1.2.

²⁵² Када је у Константинопољу избила побуна, цар Теодосије I је са војском морао да избаци аријанско свештенство и устолочи пронијејског епископа Грегорија Назијанског, *Soz. HE* 7.5–7.

²⁵³ CTh 16.5.6.

²⁵⁴ Данас хришћанска црква поштује форму симбола вере коју је дао Константинопољски сабор из 381. године, те је правилније говорити о *Константинопољском симболу*.

²⁵⁵ CTh 16.5.8 (19. јул 381) забрањује окупљања јеретика и подизање цркава; CTh 16.1.3 (30. јул 381) збацује све јеретике с црквених положаја и на њихова места поставља правоверне; CTh 16.5.10–12 (Константинопољ 383) забрањује окупљање таскодрогита, еуномијана, аријанаца, македонијеваца, пнеутомаха, манихејаца, енкратита, апократа, сакофора, хидропарастата, аполинаријеваца. Листа именованих јереси биће проширена 428. године, када се већ поменутим додају и валентинијанци, монтанисти, сабатијани, присцилијанци, фригијци, марционисти, борборијанци, месалијанци, еухити или ентузијасте, донатисти, аудијанци, павликијани и марцелијанци, уп. CTh 16.5.65.2 (30. мај 428). Особе оптужене за поменуте јереси нису имале права на пренос имовине тестаментом или поклоном, нити да наследе (CTh 16.5.7 (мај 381); CTh 16.5.9 (март 382); CTh 16.5.18 (јун 389)).

њихова осуда доводила у питање све које су крстили и рукоположили²⁵⁶.

Осим овог спољашњег фактора који је утицао на одређивање верских преступника, много је значајнији био поменути унутрашњи проблем који је хришћанство имало у свом самодефинисању, а који се огледао у различитим теолошким традицијама латинских и грчких теолога, западњака и источњака и њиховог неразумевања у доктринарним питањима. Питање христологије решавало се у две теолошке школе на Истоку, александријској и антиохијској, које су обе биле носиоци наслеђа хеленске филозофске мисли, али које су се различито асимиловале с хришћанском теологијом²⁵⁷. Самим тим, када је дошло до несугласица око основних принципа христологије, првог – да ли је Исус Христ једна личност, тј. Бог који је постао човек зарад спасења човечанства, и другог – да ли су у њему два елемента, божанско и људско, сједињени у једно, ове две школе су имале различита полазишта у тумачењу наведених питања. Александријска школа се фокусира на тумачење првог принципа и негирање учења која ће изнедрити несторијанску јерес. Антиохијци су се фокусирали на други принцип, питање двојне природе Исуса Христа и негирања учења која ће изнедрити монофизитство, тј. еутихијство. Стога, иако су и александријски и антиохијски теолози суштински проповедали исто христолошко учење, намеће се питање како је дошло до тога да ове две школе нису могле да нађу заједнички језик и да су постале непомирљиви противници у аријанској кризи прве половине 4. века. Тако када је Атанасије Александријски усвојио услов *αὐτὸς γενόμενος τῷ ἡμῶν σώματι, τὰ ἡμῶν ἐμψύχωσато*²⁵⁸, тј. да је Логос „изменио“ (Хиларије користи термин *formam temperare*²⁵⁹) своје обличје, чак је и сам схватио да његово учење изискује *кенозу логоса*, али он не развија мисао даље, као ни други александријски христолози после њега. Стога суштина Атанасијеве и александријске христологије уопште остаје убеђење да је у Исусу Христу сам Логос постао човек, одакле и негирање двојног постојања у њему²⁶⁰. Зато је у складу са антиохијском христологијом сабор који је осудио Атанасија, осудио и

²⁵⁶ Од времена донатистичког спора ова ставка је често довођена у питање, али почетком 5. века став поништавања дела јеретика је преовладао, в. Price –Gaddis (eds.) 2005: 142.

²⁵⁷ Темељну анализу различитих христологија александријске и антиохијске школе теологије дао је Sellers 1940.

²⁵⁸ *C. Arian.* 2.8.

²⁵⁹ *De Trin.* 12.48.

²⁶⁰ Sellers 1940: 36.

употребу термина *хомоусиос* (једносуштан), уведеног у александријској христологији²⁶¹.

Раније се у науци ова дихотомија објашњавала различитим хеленским филозофским наслеђем, те се појавила подела на хришћанске платонисте и хришћанске аристотеловце²⁶². Селерс је пак дао антрополошко и социолошко објашњење које се чини утемељенијим. Од друге половине 3. века превладао је дух борбеног супарништва између филозофских школа и није се тежило сарадњи већ победи над неистомишљеницима²⁶³.

Када је 70-их година прошлог века Доањон започео своје француско издање Хиларијевог опуса, дао је једну важну почетну тезу за касније истраживаче. Наиме, како је Хиларије као човек латинског језика и културе, који је учио из западне цицероновске и тертулијанске литерарне традиције, реаговао када је био изложен грчкој културној традицији и теологији. На тој основи су настале студије које су истражиле Хиларијеву улогу у дијалогу источних и западних теологија²⁶⁴.

Хиларије је био међу првим западним теолозима који је схватио да је осуда Атанасија само параван за осуду *Никејског симбола*. Тако је његова књига *Против Валенса и Урсаџија* имала за циљ да дâ увид и окупи опозицију међу својим колегама на Западу како би се супротставили аријанској превари. Такође, она је била и досије докумената којим је на сабору у Безјеу требало да се докаже шта се стварно дешавало, када су његови супарници успели да га спрече да се обрати сабору и добије аудијенцију код цара и зато је дело саставио после екскомуникације. Исти метод ће применити у својој *In Constantium* када буде остао без аудијенције код Констанција у Константинопљу 360. године и након своје неуспеле мисије против Ауксенција у Милану *Contra Auxentium*. И у овако осакаћеној форми ово дело је први покушај западног историчара цркве да дâ презентацију аријанске контроверзе. Новија истраживања показала су велики помак у тумачењу Хиларијевих ставова у развоју тринитарне доктрине²⁶⁵. Бренеке, као и Дуањон, сумњају да је Хиларије био осуђен на прогон због храброг антиаријанства, како је касније развијена легенда, већ да је Хиларије на сабору у Безјеу био наивни и неискусни

²⁶¹ Sellers 1940: 120.

²⁶² Sellers 1940: xiii–xiv. Селерс је закључио да је александријска христологија била мање под утицајем хеленске филозофије, а више фундаменталистички хришћанска, иако су њени носиоци, као и у случају антиохијске школе, били Грци хришћани.

²⁶³ Sellers 1940: 202.

²⁶⁴ За литературу, в. Burnes 1994: 275.

²⁶⁵ Abogado 2015.

латински теолог, који се тек после прогона, спроведеног из политичких разлога а не теолошких, почео упознавати са тринитарном проблематиком, најпре веома незрело, у *Против Валенса и Урсаџија*, затим зрелије у *О саборима*, и, коначно, зрело у *О Тројству*²⁶⁶.

Заиста, ако посматрамо Хиларија као теолог пре и после одласка у егзил, примећујемо да се вратио другачији. Тамо је стекао сазнања о проблему насталом после Никејског сабора а по питању христологије и тринитарног учења. Како оцењује Ведман²⁶⁷, из егзила је Хиларије на Запад донео нове теолошке категорије о којима се требало промишљати. Иако нема директних доказа да је Хиларије своју теологију базирао на делима Василија Анкирског²⁶⁸, два учења показују знатне паралеле. Прво је да имена Отац и Син откривају нешто о њиховом односу и то преко суштине, коју деле и Василије и Хиларије. Хиларије развија ову тезу даље од Василија у оквиру питања „рођења“, које по Хиларију нужно показује супстанцијалну повезаност Сина са Оцем. Та линија развоја теолошке мисли била је присутна на Истоку, како код хомојаца тако и код антихомојаца, попут Еуномија Кизичког или Василија Анкирског, и опстаће и у каснијим расправама између еуномијана и кападокијаца²⁶⁹. Чини се да је Хиларијева изјава да је Павле из Самосате усвојио *хомоусиос* да би учио да је Бог јединствен и истовремено Отац и Син саме себи, имала за циљ да објасни зашто је међу многим антиаријанским теолозима после Никеје постојала неверица и тешкоћа у прихватању термина, у чему су видели заблуду нетринитарног монархизма²⁷⁰.

Друга категорија која може повезати Хиларијеву теологију са оном Василија Анкирског јесте коришћење теолошког метода којим се пореди однос Оца и Сина са Сином и човечанством. Ту је Василије истицао да су Отац и Син „слични по супстанци“, за разлику од „исте“, којом би се негирао њихов идентитет, или „различите супстанце“, чиме се искључује модализам Фотина или субординационизам хомојаца. Тај однос је исти између Сина и човечанства. Хиларије никада није формално усвојио став о „сличности“, и увек је бранио *Никејски* симбол, али је тврдио да треба избегавати претерану интерпретацију *хомоусиона*, јер су Отац и Син више „слични“ него

²⁶⁶ Brennecke 1984.

²⁶⁷ Weedman 2007a: 196.

²⁶⁸ Ведман у 6. поглављу показује да се за једино Хиларијево директно позајмљивање може сматрати Василијева егзегеза Рим. 8.3 и Филип. 2.7, јер Хиларије такође тврди да је Синова човечност само слична као што је слична с нашим човечношћу, али није иста, чиме даље објашњава Христово страдање.

²⁶⁹ Ibid. 197.

²⁷⁰ Hil. *De Syn.* 81.

„исти“. Хиларије тако развија учење да Син није могао да осети патњу (*dolor*), које није било присутно у његовом коментару *In Matthaeum*, написаном пре прогона, док у *De Trinitate* 10 износи учење о „сличности Сина са човеком“, чиме је у ствари одговорио на хомојске критике никејске теологије у смислу да у крајњој линији води патрипасијанизму. И управо је тај став Хиларију донео највише критике²⁷¹.

Међутим, не треба никако тумачити Василијев утицај на Хиларија као пресудан за стварање некаквог латинског хомојусијца, јер се Хиларије по другим питањима знатно удаљавао од Василија (нпр. Хиларије боље разуме суштину и супстанцу; затим не сматра да се Стари завет треба тумачити на основу Новог завета), нарочито у смислу да је с временом схватио да треба одустати од хомојусиона, како се проникијска теологија развијала. И баш по том питању је Хиларијев допринос изузетан, јер код њега тачно можемо пратити фазе кроз које је пролазила тринитарна теологија.

Тако је Хиларије у теолошком смислу прошао неколико фаза:

1. Борба против модализма или адопционизма (израженог у *In Matthaeum*)²⁷², што ће се променити након одласка у егзил 356. године. Прва полемичка дела у периоду прогона нису софистицирана и усмерена су на генералну форму „аријанства“, због непознавања савремених му „хомојаца“, који су били његови прави противници, а не Арије. Овој фази припадају прве две књиге *Против Валенса и Урсаџија*.

2. Време када постаје свестан забринутости на које је указао Василије Анкирски и хомојусијанци. Прво дело у ком се види Василијев утицај јесте *De synodis*, где показује свест о постојању новог опасног учења подстакнутог *Сирмијском благослужбом* 357. године, у којој је оно први пут отворено приказано као антиникејска христологија. Међутим, Хиларије се у тумачењу и оповргавању овог симбола првенствено ослања на Василијеву хомојусијску христологију.

3. Хиларије даље развија хомојусијску христологију на поистовећивању односа између Оца и Сина са односом Сина и Човека, што се види у поређењу његових тринитарних формулација из *De Trinitate* 7 са христологијом коју излаже у *De Trinitate* 9–12, што га је довело до разумевања инкарнације и сазревања, које га претвара у ватреног борца против хомојаца. Док је Василије због могућности сабелијанских интерпретација одбацио хомусион, Хиларије је

²⁷¹ Hanson 1988.

²⁷² Закључци су изнети према опсежној монографији Видмана (Weedman 2007a).

покушао да измени његово значење и премости јаз између модализма и субординационизма, верујући да се супротности могу помирити²⁷³. Многи латински теолози тог времена су покушавали да нађу решење²⁷⁴, али оно по чему је Хиларије јединствен јесте то што је он на основу свог личног искуства на Истоку схватио да раније латинске категорије решавања овог проблема нису више примењиве (попут *divinitatis communione*²⁷⁵).

Хиларијев утицај на премошћавање јаза између латинских и грчких теолога по питању развоја тринитарне теологије огледао се у првенствено у *De synodis*, које је директно упућено његовим западним колегама. Овај спис је настао као одговор на дуго очекивану преписку са његовим галским колегама. Након што му дуго нису писали, Хиларије је страховао да су и они поклекли пред јереси која се ширила на Западу, али је из њиховог писма сазнао да му они нису писали јер нису знали његову адресу. Још га је више обрадовало кад је сазнао да су остали чврсти у вери и да су не само одбили заједницу са Сатурнином већ и да су осудили формулу вере коју су донели епископи у Сирмију (357)²⁷⁶. Такође, његове галске колеге су тражиле да им Хиларије објасни о бројним исповедањима вере за која су чули на Истоку, што је био главни циљ посланице *О саборима*. Како је у то време требало да се одрже сабори у Анкири и у Риминију, Хиларије је добро схватио значај свога списка који је могао утицати на разумевање источних доктринарних фраза са којима ће се његове колеге ускоро сусрети.

Помен сабора у Анкири и Риминију донекле датира Хиларијев спис, јер је јасно да је знао да се сабор неће одржати у првобитно планираној Никомедији, коју је погодио земљотрес 24. августа 358. године²⁷⁷. Међутим, није јасно зашто наводи да ће се сабор одржати у Анкири и Риминију, будући да ниједан други аутор не наводи Анкиру као место где је требало да заседају источни представници. Борчард сматра да Хиларије у време писања није знао да је цар одредио Селеукију те да је Анкира била једно од предложених места, поготово зато што је Василије Анкирски био на царском двору у то време²⁷⁸. Тако је *De synodis* написано крајем 358. или почетком 359. године, ако је намера Хиларија била да његово писмо стигне Галиканцима пре Двојног сабора.

²⁷³ Ibid. 203.

²⁷⁴ Попут Фебадија Агенског.

²⁷⁵ *In Matthaeum* 12.18. Уп. Phoebe. C. Arian. 8.3–5.

²⁷⁶ *De syn.* 1–4.

²⁷⁷ *De syn.* 8.

²⁷⁸ Borchardt 1966: 140.

Прву формулу вере коју Хиларије дискутује у *О саборима* јесте *Друга сирмијска формула*, састављена у Сирмију 357. године. Хиларије ову „бласфемiju“ приписује Осију и Потамију, што је веома необично²⁷⁹, с обзиром на то да их ниједан други аутор не наводи, већ су састављачи били Урсације, Валенс и Герминије. Објава је била прекретница у аријанском спору, јер је то био први пут да је званично одбачен Никејски симбол. Зато су уследиле реакције и на Истоку и Западу. Најпре су се састали следбеници Василија Анкирског у Анкири уочи Ускрса 358. године и тамо донели 19 анатема против Друге сирмијске формуле, које Хиларије наводи као следећи документ у *О саборима*. Интересантно је да Хиларије не наводи све анатеме и да изоставља ону која се односи на оне који зову Сина *хомоусиос*. Разлог томе је вероватно то што су се Хиларију до тада непознати хомојусијци чинили као трачак наде за помирење са следбеницима никејског хомоусиона.

Хиларије тако преноси да њихове источне колеге, источњаци (*Orientales*) који следе хомојусијску доктрину о односу Оца и Сина, могу да се помире са никејском вероисповешћу, што је он демонстрирао преко анализе изјаве сабора у Анкири 358. године, као и превођењем и тумачењем симбола вере који су састављени на Истоку после Никеје, како најављује²⁸⁰. Међутим, Хиларије даље не наводи све саборе већ циљано бира оне којима жели да објасни латинским теолозима зашто је дошло до појаве нових симбола вере после Никеје и да ови које им он шаље нису у супротности са оним што је донето у Никеји. Хиларије издваја хомојусијске симболе вере – симбол тзв. Сабора посвећења у Антиохији (341), *Сердички симбол* (343) и *Прву сирмијску формулу* (351).

Хиларије показује да ови симболи нису настали као реакција на Никејски, већ у његову одбрану због доктринарних претњи које су се појавиле. Затим детаљно објашњава сваки од наведених симбола са посебним нагласком на њиховом порицању различитости Оца и Сина и утврђивању тог односа у смислу сличности када се разумеју термини и формуле које ови симболи доносе, почев од тога да су три супстанце заправо три лика тројства, а да је суштина иста.

Исто тако, скоро две трећине докумената из Хиларијеве колекције *Против Валенса и Урсација* налази се само овде, представљајући прворазредне изворе из прве руке. Разлог томе вероватно лежи у намени Хиларијевог дела, које је првенствено сачињено у циљу објашњавања Хиларијевог личног случаја или објашњавања источних прилика западним епископима, па као такви

²⁷⁹ *De syn.* 11; уп. 63 и 87, где не каже да је Осије саставио формулу, већ потписао.

²⁸⁰ Према Abogado 2015.

нису код источних писаца били од већег значаја. Тако нам је Хиларијева компилација докумената праћена његовим коментарима једини извор познавања циркуларног писма источних епископа са сабора у Сердици и њиховог третирања случаја Фотина, Валенса и Урсација у периоду 343–351. године. Такође, он нам је скоро једини извор о саборима у Арлу, Милану, Безјеу, Паризу, о ставу галских епископа у христолошким расправама, као и о деловању папе Либерија.

Хиларије надопуњује и даје понекад другачији увид у догађаје везане за саборе у Риминију–Ники–Селеукији (359) и Константинопољу (360). Хиларије је незаменљив извор познавања деловања илирских епископа Валенса из Мурсе, Урсација из Сингидуна и Германија из Сирмија. Захваљујући његовом познавању и дубоком разумевању питања аријанске контроверзе средином 4. века, његова делатност и списи постали су спона у дијалогу источних и западних теолога.

О значају Хиларијевих списа за разумевање западне теолошке мисли, говори и чињеница да је његово егзегетско дело *Коментари о Матејином јеванђељу* први комплетно сачувани латински коментар јеванђеља, и тиме важна карика у разумевања развоја западне егезегетике²⁸¹.

Хиларије и његов опус имали су снажну рецепцију нарочито у погледу његове антиаријанске делатности, али његов теолошки допринос христолошким расправама 4. века различито је прихватао. Најпре су се његови савременици различито односили према његовим тумачењима тринитарне доктрине, те су строги никејци, попут Луцифера из Каљарија, Хиларија Ђакона и Фаустина, оштро осуђивали Хиларијеву помирљиву политику према хомојусијцима, попут Василија Анкирског. Међутим, други, попут Грегорија из Елвире, Фебадија из Агена, Амброзија, Јеронима, Августина, Јована Касијана и Теодорета Кирског, оценили су Хиларија као значајног теолога²⁸², што ће му у оквиру патролошке традиције донети титулу доктора Цркве и назив „Атанасије Запада“²⁸³.

²⁸¹ Williams 2012: 3-4.

²⁸² Aug. *De Trin.* 6.10.11.

²⁸³ Како је Хиларија прозвао Hase 1836: 137. Уп. Malligan 1998: 214.

ХИЛАРИЈЕ ПИКТАВИЈСКИ *ПРОТИВ ВАЛЕНСА И УРСАЦИЈА*
(ПРЕВОД С ЛАТИНСКОГ ЈЕЗИКА С КОМЕНТАРОМ)

КЊИГА I
(пол. 356 – пол. 357)

1. Предговор

Хиларије предговор почиње теолошким излагањем, у ком кроз анализу Павлове *1 Кор. 13.13* изражава своју љубав и штовање Христа, одбацује друштво злих и земаљске почести (1–3). Потом даје нацрт излагања свог дела и каже да намерава да објави интригантан спис, који ће бити тешко разумети због сложених и суптилно скривених обмана јеретика, које су многе умове завеле путем застрашивања и неразумевањем ствари. Затим најављује да ће се бавити догађајима који су се давно одиграли, али без протеста, баш зато што су јеретици лажно представљали ствари пред царем и изазвали конфузију на двору, међу епископима и званичницима, који су се зато окренули против људи апостолске врлине. Он је предузео тежак подухват да прикаже погрешност осуде која је донета против њега, у оквиру скандалозног обичаја који већ дуже постоји, а то је да се епископи шаљу у егзил ако одбију да осуде Атанасија (4). Он ће изнети како се царска политика мешала у црквене ствари, да су доношене царске резолуције без икаквог објашњења, осуђивани епископи у одсуству. Иако није у егзилу, свестан је судбине која га чека. И зато, ако је ико стекао погрешан утисак о томе шта се стварно догодило (на сабору у Безјеу – прим. прев.), он ће целу аферу изнети у овој књизи, јер је у време сабора могао да изнесе само на брзину састављен протест против кварења јеванђеља, изопачења вере и исповедања која су истинска бласфемија Христовог имена. Његов говор је намерно пожуриван, погрешно представљен, јер што је више он тражио публику то су се његови непријатељи више противили (5). Хиларије намерава да почне са скорашњим догађајима у Арлу, када је његов колега свештеник Паулин из Тријера одбио да се повеже са злом и преваром, и најављује да ће изнети одлуку којом је осуђен да је недостојан Цркве и вредан прогона од стране Цара. На тај начин ће постати очигледно – не због стварног редоследа догађаја, већ због циљева који су се крили иза њих – да то није било питање подржавања особе већ вероисповести (6). На крају моли читаоца да га не одбију силне посланице и сабори који се наводе, већ да пажљиво

прегледа цело дело, како би сам могао да оформи своје мишљење о стварима толике важности и величине (7).

Од Сердике (343)²⁸⁴ до Милана (355)

2а. Писмо источног дела сабора у Сердици Африканцима (343/344)

Ово је писмо 80 источних епископа које је на сабору у Сердици предводио Стефан Антиохијски, и које су они послали у Африку неким именованим епископима, али и свим црквеним лицима Африке.

Почиње потврдом црквене традиције о постављању и збацивању епископа (1), затим прелази на напад учења Марцела из Анкире изложеног у његовој књизи и предавањима, које оцењују као јеретичко због негирања вечног постојања Сина. Изједначују га са учењем Павла из Самосате. Осуђују са њим и Протогена из Сердике и Киријака из Наиса (2). Напомињу да је Марцелово учење одбијено на сабору у Константинопољу под Константином (336), и цитирају акта тог сабора која потврђују да је збачен и на његово место постављен Василије. Наводе да је Марцел путовао и убедио епископе да га врате у заједницу, чак и оне који су потписали његову осуду. Адресанти се зато упозоравају на њега и његово дело (3–5). Потом се поново износи случај Атанасија (насиље и обесвећење светих тајни, ломљење путира, демолирање цркве, утамничење Скире/Исхире²⁸⁵, прогон противника). Наводи се да је осуђен на сабору у Тиру (335), где су били малоазијски епископи, али да се жалио цару Константину, који је ипак подржао осуду и прогнао га. Међутим, он се вратио из прогона и поново био насилан, па је опет прогнан (6–8).

/²⁸⁶лакуна која се односила на Павла из Константинопоља и на атроцитете које је починио после повратка из егзила/.

Наводи се поново да су тако због злочина насиља прогнани и епископи Павле из Константинопоља, Марцел из Анкире, Асклепа из Газе, Лукије из Хадријанопоља, који се сви удружују са Атанасијем и успевају да убеди и друге епископе, укључујући Јулија из Рима, да је Атанасије невин. Они су то успели тако што су подршку добили од

²⁸⁴ Датум одржавања овог сабора према индексу Анастасијевих *Празничних писама* поставља се у 343. годину (в. Barnes 1993: 181–191), али се у старијој литератури наводила 342. година (Turner 1899: 637) према читању имена царева; ово мишљење задржава и Vrenneske 1984: 27–29.

²⁸⁵ Наводим оба облика имена како се јављају у изворима.

²⁸⁶ Лакуне су означене као -----, док су у косим заградама моји коментари, а ако су исписани великим словима, текст /У ЗАГРАДИ/ односи се на коментар који је унео редактор рукописне традиције.

епископа удаљених од места злочина и након што су сведоци поумирали. Атанасије и Марцел су покушали да уведу правило да одлуке источних епископа морају да потврде западни (9–12). Јулије из Рима, Максимин из Тријера и Осије из Кордове подржавали су Атанасија и преузели су вођство над сабором у Сердици, који је сазвао цар. Када су они стигли у Сердику, открили су да су Осије и Протоген из Сердике у заједници са Атанасијем и Марцелом. Они су саветовали да се поштују претходне одлуке и да се осуђени искључе са сабора, а раније осуде против њих прочитају поново. Њихов захтев је одбијен (13–15). Предложили су да се преиспита Атанасијево светогрђе почињено у Мареотиди, али је и то одбијено. Понудили су да пошаљу комисију да испита оптужбе, али су их одбили из страха од осуде (16–19). Следи листа раније осуђених за разне злочине, а који су сада стигли у Сердику и подржани су од Осија и Протогена: Дионисије из Елиде, Бас из Диоклецијанопоља, Аеције из Солуна. Противници су покушали да их натерају да се придруже сабору истицањем царских писама. Они су одлучили да поднесу извештај цару и напусте Сердику, јер нису хтели да прихвате Марцела и Атанасија, који су правично осуђени. Траже да се комуницира са Осијем, Протогеном, Атанасијем, Марцелом, Асклепом, Павлом, Јулијем и њиховим сарадницима. У закључку траже од адресаната да се сложе са њима и дају свој потпис њиховим одлукама (17–28).

2б. Символ источног дела сабора у Сердици

2в. Листа потписника посланице и симбола

/Хиларијево објашњење овог и наредних докумената је изгубљено/.

3а. Циркуларно писмо западног дела сабора у Сердици (343/344)

(1) У писму се каже да су аријански јеретици својим погрешним учењима нанели много штете Цркви, али су цареви сазвали сабор да се овај раскол реши заувек. Охрабрени од цара, на сабор су дошли епископи са Истока да дискутују о проблематичним питањима у вези са оптужбама против Атанасија и Марцела, за које су сви чули. (2) Пре извесног времена су Еузебије, Марис, Теодор, Диогнит, Урсације и Валенс писали Јулију из Рима против Атанасија и Марцела, али су после други епископи писали сведочећи о невиности епископа Александрије. Када су тужиоци позвани да дођу, они су то одбили, чиме су показали слабост у доказивању случаја. То се још више показало у Сердици, јер када су видели Атанасија, Марцела, Асклепу и друге присутне, одбили су да уђу на сабор упркос бројним позивима свих епископа и нарочито старог Осија. (3) Они су побегли не само

због присуства Атанасија и других већ и зато што су дошли људи из разних крајева и почели да их оптужују за многе злочине и покушај убиства епископа. (4) Бег је био доказ њихове зле намере. (5) Зато је сабор одлучио да поново истражи случај. У погледу Атанасијевих оптужби они су утврдили да је наводно убијени Арсеније жив. Постоји документовано сведочанство да је у време када је Атанасије оптужен за оскрнављење еухаристије, Скира био болестан у својој ћелији и доказано је да у Мареотиди није постојала мелетијанска црква нити да је Скира био мелетијевски свештеник. То је све потврђено писмом египатских епископа Јулију. (6) Оптужбе против Марцела се заснивају на погрешној интерпретацији, што се види из записника са сабора у Антиохији који цитирају. Они тврде да су оптужбе настале махинацијама Еузебија и његових следбеника, који су оно што је Марцел изнео као хипотезу, лажно представили као његово исповедање, те кад су прочитали његову књигу, видели су да је Марцелова вера исправна. Он није рекао да је Реч Божја имала почетак у Девици и да ће Његово Царство имати крај, већ је, насупрот томе, писао да је оно без краја и почетка. Асклепа из Газе је такође представио своје изјаве дате у Антиохији у присуству својих тужитеља и Еузебија Цезарејског, и доказао невиност. (7) Дају листу главних вођа Еузебијеве странке и потврђују да горе наведени нису хтели да уђу на сабор нити у Цркву, већ да су на путу за Сердику одржали неколико сабора и договорили се да ће доћи, али да бојкотирају рад сабора. Овај план су открили Макарије из Палестине и Стефан из Арабије, који су се, када су дошли са њима, одвојили и пришли сабору. Такође, они су сведочили о насиљу еузебијеваца. (8) Доносе одлуку да су Атанасије, Марцел, Асклепа и њихово свештенство невини и послали су ову одлуку њиховим дијакезама; екскомуницирају уљезе на месту епископа, Грегорија у Александрији, Василија у Анкири, Квинтијана у Гази, и збацују друге водеће еузебијевце. Моле примаоце писма да с осуђенима не комуницирају.

36. Писмо папи Јулију упућено од епископа западног дела сабора у Сердици (343/344)²⁸⁷

(1) Епископи западног дела сабора у Сердици започињу писмо епископу Рима тако што на његово одсуство са сабора дају метафору упоређујући Јулија са Св. Павлом у смислу да је он за њих био присутан духом и обраћају му се као апостолском трону у име свих цркава. (2) Вести о заседањима ће му бити пренете и усмено преко Јулијевих легата са сабора, па зато овде писмено неће улазити у

²⁸⁷ Ово писмо није сачувано у рукописној традицији саборских аката (за листу в. Feder 1916: lxv,126), већ само овде.

детаље. Протестују због тога што су источни епископи одбили да се састану са њима јер су сматрали да су Марцел и Атанасије невини. Одбили су да дођу на саслушање у Рим, а 80 епископа је сведочио у корист Атанасија. (3) Цареви су предложили три ствари за дневни ред: 1. питање догме мора да се реши; 2. преиспитивање жалби за неправедно одузимање положаја и враћање на исти ако се докаже супротно; 3. да се испитају наводи о малтретирању противника аријанске и еузебијевске јереси. (4) Утврђено је да су Урсације из Сингидуна и Валенс из Мурсе ширили јерес и екскомуницирани су. Штавише, Валенс је крив за промену цркве и учешће у убиству епископа Вијатора из Аквилеје. (5) Траже од Јулија да обзнани писмено одлуке сабора на Сицилији, Сардинији и Италији. Траже да се Марцел, Атанасије и Асклепа врате у заједницу, прилажу листу збачених јеретика и 59 потписника одлуке.

зв. Имена јеретика осуђених од стране западног дела сабора у Сердици

зг. Имена потписника одлука западног дела сабора у Сердици

4а. Хиларијев коментар

(1-3) Хиларије истиче да су оптужбе против Атанасија биле лажне јер су на сабору презентовани докази и упућује прекор директно онима који су погрешно осудили Атанасија наводећи шта су могли бити разлози њиховог понашања. (4) У погледу Марцела и Фотина из Сирмија, Хиларије наводи да је Фотина подучавао Марцел, да је био његов ђакон, али да је застранио и да је зато осуђен на сабору у Милану (345), док је његов ученик осуђен две године касније на великом сабору у Сирмију сазваном из разних провинција (347/349/351²⁸⁸) јер су се епископи плашили да се не понови ситуација из Сердике. Урсације и Валенс су искористили прилику и помирили се с Јулијем из Рима и враћени су у заједницу. Хиларије наводи да су се двојица покајала и повукла све наводе против Атанасија, а потом прилаже та писма.

4б. Писмо Јулију од Валенса и Урсација (крај 346 – почетак 347)

Они повлаче свој ранији став према Атанасију и желе да ступе у заједницу са њим тражећи опрост. Ако их источњаци или сам Атанасије позову да учествују са злим намерама, обавезују се да неће учествовати ни у каквим тужбама без његовог одобрења. Као и у

²⁸⁸ В. поглавље и додатак о сирмијским саборима.

књижици коју су представили у Милану, они одбацују учење Арија и његових следбеника (чија имена не наводе). Писмо је саставио Валенс, а потписао Урсације.

4в. Хиларијев коментар

Хиларије ово писмо датира две године након што је Фотинова јерес осуђена од стране Римљана.

4г. Писмо Валенса и Урсација Атанасију

Кажу да су искористили прилику посете презвитера Мојсија Атанасију да му пошаљу ово писмо из Аквилеје. Желе да имају мир и поново успоставе црквену заједницу са њим, те моле за његов одговор.

5а. Хиларијев коментар са наводом једног аријанског симбола

(1) По примању наведених писама, Валенс и Урсације су враћени у заједницу. Потом Хиларије прелази на случај Фотина, који, иако је збачен на сабору у Сирмију (347/349/351), није могао бити уклоњен због популарности међу народом. ----- /у овом делу списка постоји мања лакуна²⁸⁹, што се види и из описа односа Атанасија и Марцела који следи/. Хиларије наводи да је тако Атанасије пре осуде Фотина прекинуо односе са Марцелом, кога је сабор у Сердици рехабилитовао после читања његове књиге. Атанасијев разлог раскида није било публиковање Марцелове књиге, већ увођење нове доктрине и одговорност за подучавање Фотина. Када је Марцел отворио питање доктрина свог ученика Фотина, Атанасије се удаљио од њега. Ово повлачење без осуде било Марцела било његове књиге подстакло је Фотинову осуду. (2) Марцел никада није осуђен на прописно сазваном сабору, осим оног што је поништен у Сердици. Нису га западњаци ни поменули када су источњацима слали своју осуду Фотина, али су источни епископи искористили осуду Фотина да повежу Марцела са Атанасијем и тако су написали у свом писму, које Хиларије цитира. Из писма западних епископа сабора у Сердици види се да су аријанци криво осудили и Атанасија и Марцела на основу Марцелове књиге, која се бави питањем подређености Христа, али преглед ове књиге је доказао његову невиност и погрешну осуду. Као што је обичај, извештај западњака источним епископима о Фотиновој осуди требало је да служи само као информација, а не као осуда друге двојице. (4–7) Писмо источњака је садржало кратки симбол вере на почетку, а потом осуду Фотина и Атанасија. Помиње

²⁸⁹ Према Feder 1916: 146.

како је 380 епископа у Никеји осудило аријанску јерес и поставило темеље католичанског јединства на основу учења јеванђеља и апостола. Хиларије затим наводи *Никејски симбол* како би показао да је поменути симбол који су источни дали у писму из Сердике јеретички.

5б. *Никејски симбол*

5в. Хиларијев коментар

(1-3) Хиларије наглашава да су Отац и Син једно и упоређује *Никејски симбол* са наведеним симболом источњака који кроз превару употребом израза *deus ex deo* и *primogenitus* заобилазе исправно тумачње *primogenitus omnis creaturae*, и уводе да Син није вечан нити божанске природе, чиме је Тројство подељено у тријадy. (4-6) *Никејски симбол* говори да је Тројство у међусобној једнакости, зато је и употребљен термин „једносустан“, чије значење Хиларије објашњава и истиче да се Атанасије као ђакон у Никеји, а потом епископ у Александрији, за то борио и њиме откривао аријанце, те да је баш зато криво оптужен. Побожне судије су га ипак прогласиле невиним у Сердици и пуно би значило када би се њихова саборска одлука представила цару Констанцију и тај документ следи.

6а. Писмо западног дела сабора у Сердици цару Констанцију (некадашња *Liber I Ad Constantium* 1–5)

(1–2) Овим документом западни епископи моле цара да обузда прогоне које њихова браћа хришћани воде над католичанским црквама. Такође, протестују против мешања цивилних чиновника у црквена питања и њихове употребе присиле да се обезбеди мир у цркви. Једини исправан начин за постизање мира јесте да сви имају личну слободу деловања. (3) Нису православци него аријанци ти који изазивају раскол, тиме што скривају своје јеретичко учење иза лепих речи. (4) На крају моле да се врате изгнани епископи. (5) Осуђују аријанску јерес и све који са њима су у заједници.

15. Хиларијев коментар (некад *Liber I Ad Constantium* 6–8)

(1) Хиларије закључује да је оправдано што је сабор писао цару и обавестио га о својим одлукама и објашњава да се религијска истина не може достићи принудом, само добровољном послушношћу. Међутим, аријанци користе присилу и сарадњу са световним властима, и чак су завели цара својим неправедним циљевима. (2) Најгори аријански чин је случај Атанасија, где су они који су већ били

збачени као јеретици, покушали преварама да осуде невиног човека. (3) Исто се показало у скорашњим догађајима у Арлу, где им се Паулин из Тријера супротставио, и у Милану, где је по савету Еузебија од Верчелија Дионисије из Милана хтео да потпише *Никејски симбол*, али му је перо из руке истраго Валенс из Мурсе и забранио да то учини. Тада је захтевано да потпише осуду Атанасија. Он је прво тражио да му се докаже правоверност судија, и рекао да ће потписати против Атанасија, ако они потпишу. Зато је изненада прекинуто заседање у страху да ће се јавност побунити и сабор је морао да се премести у палату. Хиларије најављује одлуку о осуди Еузебија, која је написана пре него што су ушли у цркву, /----- лакуна: недостаје најављена осуда/.

КЊИГА II (зима 359/360)

Није сачуван предговор, али се претпоставља да је постојао Хиларијев увод као и у претходној књизи. Ова књига почиње тзв. Либериијевим досијеом²⁹⁰, који је Хиларије саставио у вези са прогонством папе²⁹¹ Либериија у трачки Берое, након ког се од доследног браниоца никејства претворио у ослабљеног и послушног следбеника антинекејских вођа тог периода, Валенса и Урсација, спреман да осуди Атанасија. Хиларије је издвојио групу од девет докумената, од тога осам писама или одломака писама су писани од стране Либериија из Рима, било у прогонству било пре њега, те Хиларије тако и конципира приказ Либериијевог случаја супротстављајући писма пре²⁹² и после егзила²⁹³. Други део ове књиге односи се на сабор у Риминију–Селеукији (359).

/ ----- (лакуна: увод у књигу) /

²⁹⁰ Хиларијев досије о папи Либериију представља најконтроверзнији део књиге, те је настала вишевековна полемика везана за питање аутентичности и провенијенције докумената које Хиларије приписује Либериију (види горе поглавље 2. и додатак 4). Већ је сам Федер сумњао у аутентичност неких од ових писама и у свом издању их обележио као *dubiosa*, али новија истраживања сматрају их аутентичним (Fleming 1951: 505–534).

²⁹¹ Ради савремене контекстуализације и бољег разумевања текста, епископ Рима, који је готово увек тако означен у Хиларијевом тексту, биће ословљаван са папа у мојим коментарима.

²⁹² Писма из времена прогона: Hil. FH B III 1 (Feder 1916: 155); B VII 8 (Feder 1916: 168–170); B VII 10 (Feder 1916: 170–172); B VII 11 (Feder 1916: 172–173); B IV 1 (Feder 1916: 156–157).

²⁹³ Писма пре прогона: B VII 4 (Feder 1916: 155); B VII 6 (Feder 1916: 167); A VII (Feder 1916: 89–93); B VII 2 (Feder 1916: 164–166).

Либерџев досије

1а. Писмо папе Либерџа источним епископима – *Studens paci* (357²⁹⁴)

Из овог писма видимо да је Либерџе примио писмо источњака упућено његовом претходнику Јулију, који је умро почетком 352. године. Либерџе је благовремено позвао Атанасија преко својих презвитера Луџија, Павла и Хелијана, послатих у Александрију, да се појави у Риму у вези са оптужбама које су изнете против њега. У писму које му је послао, Либерџе га је упозорио на то да ако не дође, биће избачен из заједнице с римском црквом. Презвитери су донели вест да Атанасије одбија да дође. Зато и, он сада, када је примио писмо источњака, пише да их обавести да је са њима у миру, а да је прекинуо са Атанасијем.

1б. Хиларијев коментар

Хиларије објашњава да неким а осуда Атанасија није била довољна, па су тако Потамије из Лисабона и Епиктет из Центумцела тражили да се потпише доктринарна формула. Фортунацијан из Аквилеје, Либерџев конфидант, чак је послао циркуларно писмо разним епископима, али без успеха да добије њихову подршку за Либерџа. То је било контрапродуктивно јер је сабор у Сердици ослободио Атанасија, а писма подршке су стизала из Египта и Александрије. Та је писма Либерџе примио, што се види из његовог наредног писма.

2. Либерџево писмо Констанџију – *Obsecro* (353/354)

Либерџе почиње са жаљењем што није имао боље прилике да буде саслушан, али да он желе мир и да због Атанасијеве афере и других ствари постоји потреба за сабором. Постоји неспоразум између Либерџа и Констанџија. (2) Оптужује друге да изазивају немир у Цркви, а да је он невин по питању оптужбе да је прикривао писма источњака и Египћана, у којима су биле оптужбе против Атанасија, и да је он примио писмо источних, прочитао га у цркви и на сабору, па тек онда одговорио источњацима. Либерџе је одржао сабор са којим се цар сложио, на ком су на дневном реду била питања вере и Атанасија. Изнет је приговор да случај против Атанасија није био праведно изложен и био је неоснован. Прочитана су писма источњака италијанским епископима, али су докази у корист Атанасија били јачи. Он је имао супротно мишљење 80 епископа у вези са Атанасијем.

²⁹⁴ Хронологија свих докумената је према Feder 1916; Fleming 1951; Smulders 1995; Wickham 1997.

Та документа је испоручио неки Еузебије из Египта, а Винцентије их је потом однео у Арл да би случај био изложен на сабору. (3) Либерије се куне у интегритет своје службе и оданост апостолској традицији. (4) Одбија позив на помирење од источних епископа, међу којима су четворица посведочених аријанаца, који су осам година раније у Милану одбили да осуде аријанску јерес и да оно што сада излажу под окриљем Атанасијевог случаја није ништа ново. (5) Протестује због начина на који су западњаци обманути у Арлу и натерани да осуде Атанасија, што је додатни разлог за дискусију. (6) Либерије шаље ђакон Луцифера, презвитера Панкратија и ђакон Хиларија у молби да цар сазове сабор на ком би се потврдило никејско учење, које је потписано у присуству Константина и нада се да ће га цар послушати.

3а. Хиларијев коментар

Хиларије назива мученицима за веру Еузебија, Дионисија и Луцифера, којима је Либерије пре одласка у егзил писао и тражио њихове молитве и вести.

3б. Писмо Либерија изгнаном Еузебију, Дионисију и Луциферу – *Quamvis sub* (355)

Либерије их теши надом да ће након тренутних мука заслужити будуће награде. Жали што га је прека нужда лишила дружбе са њима и жали што није он први поднео прогон па да им је могао дати пример који би следили. (2) Пошто су се сада они приближили Богу својим мукама, моли их да га се сете у својим молитвама да би он издржао нападе који су све чешћи и да би се изједначио са њима у истрајности вере. Такође моли их да му пишу и дају детаље о томе шта се десило на сабору.

4а. Хиларијев коментар

Хиларије наводи да је Либерије такође пре егзила писао Цецилијану из Сполета у Умбрији у вези са Винцентијем из Капуе и наводи један ред из тог писма.

4б. Редак из Либеријевог писма Цецилијану (353/354)

Либерије га храбри да не очајава због Винцентијевог чина.

5а. Хиларијев коментар

И пасус из писма Либерија Осију бави се питањем пребега Винцентија из Капуе, који је био послат као легат на сабор који је требало да се састане у Аквилеји, али се састао у Арлу (353), и тамо је подлегао аргументима супарничке стране (види доле 8). Хиларије наводи да је Либерије писао и Осију поводом Винцентија и наводи одломак из тог писма.

5б. Из Либеријевог писма Осију (353/354)

Либерије тврди да је у свом захтеву Констанцију да сазове сабор у Аквилеји имао подршку многих италијанских епископа. Винцентије из Капуе и Марцел из Кампаније су пошли као његови легати, и он је много очекивао од Винцентија због његовог искуства, зато му је и његов пад тако тешко пао.

6а. Хиларијев коментар

Када је Либерије послат у егзил, све ове исправне речи пале су у заборав, јер је писао аријанским јеретцима који су неправедно осудили Атанасија.

6б. Писмо Либерија источним епископима / *Pro deifico* (357)

(1) Либерије почиње писмо тако што каже да је вера оних којима пише знана Господу и људима. Извињава се за свој ранији став према Атанасију, и каже да се сада слаже са њиховом праведном осудом, као и да је цару Констанцију преко Фортунацијана послао своје писмо о томе. Затим изјављује да је са њима у миру. (2) Као додатни доказ тврди да је након Демофиловог објашњења прихватио кредо састављен у Сирмију. /Следи одбацивање Либерија и анатеме које писар убацује/. /----- лакуна: Друга сирмијска формула/ У писму Либерије моли да они помогну да се врати из егила.

7а. Листа епископа који су потписали поменути кредо из Сирмија.

7б. Писмо Либерија Урсацију, Валенсу и Герминују / *Quia scio* (357)

(1) Либерије каже да им пише, као синовима мира, не под присилом, већ зарад мира и слоге, која је изнад мучеништва. Обавештава их да даје свој пристанак да се осуди Атанасије, зарад мира у цркви. Он га је осудио пре него што је обавестио цара да се Рим сложио са источњацима по том питању. Једини разлог зашто је касно писао источњацима јесте то што је покушавао да опозове прогон свих који су

прогнани. (2) Помиње писмо за које је замолио Фортунацијана да га проследи цару (писмо источним епископима, види горе под 6б), чију копију је такође послао царевом евнуху Хиларију. Он их стога моли, зарад мира и слоге, да посредују код цара да га врати у Рим. Понавља да се слаже са свима њима и са Потамијем (из Лисабона) и Ауксенцијем (из Милана), а избацује из заједнице све који то не чине.

8. Писмо Либерии из егзила Винцентију / *Non doceo* (357)

(1) Либерии подсећа да је ђакон Урбан уклоњен из његове службе, (2) да је прекинуо подршку Атанасију и да је цара обавестио о томе, те тражи од Винцентија да пише епископима Кампаније да им каже да се Либерии измирио са источњацима и да се састану на сабору са ког ће молити цара да му дозволи повратак под хитно. Ако то не учини, Бог ће му судити.

Двојни сабор у Риминију–Селеукији (359)

9. Писмо цара Констанција епископима сабора у Риминију (28. маја 359)

(1) Цар даје инструкције епископима како да воде сабор, напомињући да закон црпе свој религијски ауторитет од Цркве и његова (царева) обавеза је да се постара да епископи одржавају мир у црквеном поретку и доктринарни склад. Зато најпре треба да се баве питањем вере. (2) Италијански епископи треба да се баве само оним стварима које се тичу њих, а не да доносе одлуке које се тичу источњака. Када се сабор заврши, десет легата треба да буде послато на двор да би се расправила доктринарна питања са источњацима, и то тако што ће одговорити на предлоге које источњаци изнесу о вери, како би се уклонила свака нејасноћа и неразумевање.

10а. Формула вере коју су прихватили правоверци у Риминију (359)²⁹⁵

10б. Хиларијев коментар и део записника са сабора у Риминију

Хиларије наводи да су сви прихватили овај симбол и наводи одломак из записника са сабора, датиран 21 јула 359, који то потврђује.

²⁹⁵ Формула коју су правоверни епископи у Риминију прихватили пре него што је извршен притисак аријанаца уз помоћ царских служби да прихвате аријански симбол, идентична је оној донетој у Никеји, са напоменом да ништа не може да јој се дода или одузме и да реч „суштина“ не сме да се одбаци као новина, као што је то учињено на сабору у Сирмију.

Записник каже да су окупљени епископи након решавања питања вере, а по предлогу епископа Грецијана из Калеа, одлучили да осуде Урсација, Валенс, Германија и Гаја (из Илирика) јер су хтели да одбаце одлуке из Никеје и уведу сопствени јеретички симбол.

10в. Листа осуђених јеретика са анатемама

11а. Извештај сабора у Риминију цару Констанцију (359)

(1) Урсације и Валенс, охрабрани царском наклоњеношћу, дошли су у Римини у нади да ће придобити сабор за своје намери. Ово писмо је послато да покаже колико су били успешни у својим намерама. Зато они обавештавају да су се западни епископи састали у Риминију да разјасне веру и сложили се да је традиционална вера тачно и прецизно формулисана у Никеји у присуству царевог оца, и да је не треба мењати. Она је препрека аријанству и (2) када су Урсације и Валенс раније били оптужени за аријанство, они су тражили опроштај, као што њихова писма потврђују, и добили су поништење оптужбе на сабору у Милану у присуству римских легата ----- / лакуна /. Међутим, наоружани царским писмом које је наложило састајање сабора који ће дискутовати питања доктрине, Урсације, Валенс, Германије и Гај, саставили су јеретички симбол, који је сабор одбацио. Онда су покушали да га напишу поново у нади да ће имати бољи одзив, али опет су одбијени. Легати сабора су послати цару да га обавесте о одлуци да чувају прави кредо и да увере цара да Урсације и остали не могу да осигурају мир тиме што ће порећи симбол. (3) Моле га да спречи нове симболе и да нареди да се сабор распусти. Легати ће усмено обавестити цара о потписницима и послаће документ о томе.

11б. Хиларијев коментар

Хиларије објашњава да су из Риминија послали 10 легата цару са овим писмом, али да је такође послато 10 легата са супротне стране, али да је он примио само њих, док су правоверни, изморени чекањем и уплашени претњама, поклекли и на крају прихватили да одбаце *Никејски симбол* и потпишу аријанску перфидну формулу, као што се види из наредних докумената.

11в. Извод из записника са сабора у трачкој Ники (10. октобра 359)

(1) Реститут из Картагине изјављује да је сабор у Риминију произвео неслогу, што је за последицу имало екскомуникацију Урсација и осталих. Даља дискусија је у Ники открила да су они заиста

правоверни и да нису, нити су икад били, јеретици. Епископи се слажу да пониште одлуке из Риминија и да их врате у заједницу. Наводе се имена 14 епископа.

11г. Хиларијев коментар

Хиларије наводи да је Валенс донео у Римини симбол који је потписан у Ники, али пасус који је садржао формулу је вероватно изгубљен / ----
----- лакуна: симбол из Нике/.

12. Писмо цару Констанцију од западних аријанских епископа из Риминија (359)

Насупрот претходном писму, сада су четворица именована. (1) Валенс и Урсације се захваљују цару на инструкцијама за одржавање сабора, да су се радо повиновали царевој наредби да одбаце *усију* и *хомоусијос* у симболима вере, као нешто раније непознато Цркви и непостојеће у *Светом писму*. (2) Пошто признају пораз оних који су се супротстављали овој мудрој одлуци источњака (у Селеукији), са којом се они слажу, моле да буду пуштени да иду кућама. Обавестили су источњаке о свом слагању.

13а. Писмо источних епископа (из Селеукије) упућено делегатима западног сабора у Риминију (359)

Писмо је послато од стране 18 епископа деветорици именованих, предвођених Урсацијем и Валенсом и другим неименованим делегатима сабора у Риминију. Изјављују да су сабор јак 100 гласова и да је разлог њиховог писма да објасне раскол у Цркви. Упозоравају на аномејску јерес, коју шири Аеције, и о чему су обавестили цара, који је изразио своје неодобравање. Постоји ризик да ће само лично Аеције, а не његово учење, бити осуђен. Они обавештавају западне цркве о тим дешавањима и траже од њих да реагују.

13б. Хиларијев коментар

(1) Хиларије објашњава претходни текст и наглашава да су том писму додали горепоменуте бласфемije. Затим се директно обраћа западним делегатима из претходног пасуса, и подстиче их да покажу своју веру. „Ако не одобравају књигу Валенса и Урсација, зашто је онда не осуде? Ако не осуђују, значи да је одобравају.“ Потом критикује западне легате да су отишли из Селеукије у Константинопољ и удружили се са јеретичима, не успевајући да схвате упозорење горе наведених источњака. (2) Када су од стране епископа у Риминију питани зашто

кажу да Син није „створење“, они су рекли да не поричу да је створење, већ да је „створење као ниједно друго од створења“, у смислу да је Син јединствено створење. Њихова је превара пак откривена у фрази да „Он није од небића већ од Бога“, у смислу да је његово порекло из Божје воље, а не суштине. И кажу да је Он „вечан са Оцем“, али не у смислу од раније него у будућем вечном постојању. (3) Они нису успели да испоштују веру коју су прихватили у Ники; и подршка бласфемiji је дошла из неке књиге (од Валенса и Урсација?). Промена мишљења указује на мржњу према хришћанству.

КЊИГА III (писано 367)

1. Писмо галских епископа са сабора у Паризу упућено источним епископима (око 360²⁹⁶).

(1) Галски епископи у свом одговору на писмо појединих источних епископа о доктринарним неслагањима, које су они поверили Хиларију а он проследио њима, одговарају да су аријанци на саборима у Риминију и Ники путем обмана искористили ауторитет источних епископа да обезбеде да се реч „суштина“ (*ousia*) избаци из симбола вере. (2) Они сами су прихватили реч „једносуштан“ (*homousios*), како су је изнели источњаци против аријанаца, и тумаче је на Западу као Синово пуно божанство. Они поричу „да он није постојао пре него што је рођен“, јер би то означавало временско порекло Сина, и прихватањем да је „јединородан“ одбацују оптужбе за сабелијанство, које им се често намеће. Они су спремни да под одређеним условима прихвате реч „сличан“ када описују Оца и Сина у божанствености. (3) Следи осуда једног од најважнијих аријанских ставова да „он није постојао пре него што је рођен“. (4) Поново се помиње аријанска превара у погледу речи „суштина“ и Хиларијеви храбри али узалудни покушаји у Константинопољу да обезбеди осуду бласфемije прихваћене у Риминију. Следећи пример Хиларија и источњака, галски епископи осуђују њихов грех из незнања и екскомуницирају Ауксенција из Милана, Урсација из Сингидуна, Валенса из Мурсе, Гаја, Мегасија и Јустина, и одбацују све бласфемije које су поменуте у писму источњака, а нарочито епископе отпаднике који су преузели седишта прогнаних епископа. Обећавају да ће екскомуницирати и збацити сваког галског епископа који одбије њихове одлуке или погрешно тумачи *хомоусион*. На крају екскомуницирају Сатурнина из Арла.

²⁹⁶ Fleming 1951: 57; Smulders 1995: 7; уп. Wickham 1997.

2. Писмо Еузебија из Верчелија Грегорију епископу Елвире (око 360)

(1) Еузебије је добио писмо од Грегорија из кога је сазнао о његовом супротстављању Осију и честита му на таквом ставу, оданости *Никејском симболу* и одбацавању воље већине у Риминију који су поклекли и стали на страну Валенса и Урсација и њихове странке. (2) Каже да се сада налази у свом трећем егзилу и да је закључио да се аријанска вера заснива не на њима самима већ и на царској подршци. Саветује да борбу наставе писаном речју. Тражи да му пише како напредује његова борба у овим стварима.

3. Писмо Либерија правоверним италијанским епископима (362/363)

(1-2) По питању посрнутих епископа који су се покајали, Либерије саветује да, сходно апостолској традицији, треба да буду благи према покајницима. Тако, следећи пример Египћана и Грка, треба бити умерен према потписницима одлука из Риминија јер су били у незнању и обманути од стране аутора преваре. (3) Покајници треба да потврде да су у никејској вери и одбаце јеретике, а треба екскомуницирати само оне који истрају у подржавању јереси.

4. Писмо италијанских епископа њиховој браћи у Илирику (363)

Италијански епископи изјављују да су се након откривања преваре у Риминију, вратили никејској вери, и задовољни су тиме што се ствари слично одвијају у Илирику. Своју одлуку они потврђују потписом декрета Никејског сабора против Арија и Сабелија, којима прикључују осуду Фотина. Позивају се илирски епископи да потпишу симбол вере који искључује аријанство и сабелијанство, Фотиново учење, те да одбаце одлуке из Риминија.

5. Изјава о вери Герминија Сирмијског (366²⁹⁷)

Одломак из писма које садржи изјаву о вери Герминија епископа Сирмија²⁹⁸, чини се идентичан никејској догми осим у делу о сличности између Оца и Сина, где наводи „сличан у свим стварима“.

6. Писмо Валенса, Урсација и илирских епископа Гаја и Павла у Сингидуну Герминију (18. децембар 366)

²⁹⁷ Могуће и 367. (према Fleming 1951: 102).

²⁹⁸ Тзв. *Герминијев симбол*.

(1) Након дигресије о бризи за веру и спасење, адресанти подсећају Герминија на његов састанак с Валенсом и Павлом поводом гласина да је променио страну, те да му је тада сугерисано да пошаље писмо којим ће оповрћи гласине, и поред тога што им је слао пријатељска писма. Зато му је речено да треба да разјасни свој став о вери, али је он то одбио да уради лично, већ је одговорио писмом да остаје у заједници са њима. Они сада из Сингидуна траже да он потврди свој пристанак риминијској формули као што су потврдили сви епископи Истока, па и он сам. Међутим, у том симболу стоји да је „Син сличан Оцу онако како се каже у *Светом писму*“, те траже да Герминије потврди само „сличност“ између Оца и Сина, а не „сличност по суштини“ нити „сличност у свему“, јер би све друго реafirмисало формулу Василија из Анкире²⁹⁹, која је и довела до сабора у Риминију, на ком је с правом одбачена. (2) Зато се од Герминија тражи да у писму јасно одбаци изјаву да је „Син сличан Оцу у свему осим у neroђености“, како би оповргао наводе ђакона Јовијана и подђакона Мартирија да он исповеда да је „Син сличан Оцу у свему“. Ако докаже да је са њима, оптужба коју су клерици Паладије и Гај изнели, неће му нарушити углед. Писмо шаљу у рукама презвитера Секундијана, читача Пулентија и егзорцисте Кандидијана 18. децембра у време конзулства Грацијана и Дагалаифа, а задржавају копију.

7. Герминијев одговор Руфијану, Паладију и осталим илирским епископима (366)

(1–2) Пошто је од цивилног службеника Виталиса сазнао да примаоци желе да знају која је разлика у вери између Валенса и његове партије и њихове, те тврди да проповеда оно што је пренето од црквених отаца и *Светог писма*, а то је да је Син сличан Оцу у свим стварима осим у neroђености. Цитира *Свето писмо* да укаже на функцију и статус Сина у стварању и покајању, и његову потпуну сличност с Оцем. Тумачи да се библијски изрази „начињен“ и „створен“ односе на ствари попут „врата“, „пут“ итд., тј. на фазе Христовог дела, а не на његово божанско рођење. (3) Валенс је намерно погрешно разумео или се прави да је заборавио шта је одлучено у прошлости, у време цара Констанција и у присуству Грегорија из Александрије, Панкратија, Василија, Валенса, Урсација и Герминија лично, када су се сви сложили и саставили симбол у ком пише да је „Син сличан Оцу у свему како каже и учи *Свето писмо*“, што су сви и потписали. Признаје да му није јасно шта је нагнало Валенса и остале да заузму нови став, али их позива да, као што је он све објаснио наводима из *Светог писма*, и они ураде исто и објасне како је он сличан у једном, а

²⁹⁹ Василијева формула уводила је израз „сличне суштине“.

није сличан у другом делу. Симбол, који су сви потписали, каже „сличан Оцу у свему као што свети списи уче“. (4) Зато без одлагања и страха он шаље Киријака њима с овим писмом да они буду упознати и да му дају своје мишљење. Потом објашњава да не може лично да потпише због болних руку, али да су презвитери Иноцентије, Октавије и Катул то учинили уместо њега.

КЊИГА I³⁰⁰

1. Предговор

Feder B I 1. Апостол Павле, испуњен Светим Духом, говори тако Коринћанима: „А сад остаје вера, нада, љубав“³⁰¹. Тако он кроз три израза људског ума обухвата велику тајну истине која треба да се испуни³⁰², а остале ствари, били то положаји или дарови,³⁰³ којима смо ми сада делимично окупирани, он наглашава да треба одбацити, јер са доласком нашег Господа Исуса Христа савршенство небеског двора биће уведено. Када не буде више овога што наша исквареност данас сматра вредним и када буде претворено у славу вечности, оно што се већини чини да постоји, неће га бити када почне оно што заиста постоји, јер оно вечно постоји. Права заслуга вере, наде и љубави јесте да, док наша тела плаћају дуг смрти и пропадају, оне опстају заувек и никад не престају, и иако су све ствари у човеку дељиве, само ове три су савршене. Наиме, „а пророштво ако ће и престати, језици ако ће умукнути, разума ако ће нестати“³⁰⁴, ове три узвишене ствари остају у непроменљивом савршенству, не узимајући ништа од споља нити желећи више од

³⁰⁰ На левој маргини дат је број фрагмента према Федеру, а на десној је именован документ који су у тексту наводи. Наслове је највероватније дао састављач.

³⁰¹ 1 Кор. 13.13. Смалдерс (Smulders 1995: 44) наглашава значај Хиларијеве алузије на НЗ, јер представља новину у латинској хришћанској књижевности, с обзиром на то да се пре овог цитат појављује само једном код Тертулијана (Tert. Pat. 12.8–10, 28–30, 40–45).

³⁰² Уп. Aug. Ep. 140. 63. Смалдерс герундив у фрази *veritatis consummandae* тумачи према познолатинској синтакси „који ће бити“ или „који мора да буде“, в. Smulders 1995: 45, бел. 118, уп. Fleming 1951: 252.

³⁰³ Уп. 1 Кор. 13.10.

³⁰⁴ 1 Кор 13.8.

оног што имају. Када пак пуна истина³⁰⁵ одбаца пророчанства, језике и знање, сама вечност ће прихватити веру, наду и љубав као посреднике досезања вечности и они ће бити њени заштитници. Исти блажени апостол одмах је разликовао заслуге сваке од њих појединачно у јачању његовог скромног достојанства, тако да би одмах било разумљиво да доласком небеског изобиља после поништења осталог, не остаје ништа друго већ само оне три ствари покрај обилатог урода сопствене части.

2. Стога Бог чак и кад је поштован од незнабожаца³⁰⁶ дарује наградама праведности, јер он јесте Бог³⁰⁷. Тако је први чин вере³⁰⁸ оправдао Аврама³⁰⁹, и вера је спасла ћерку канаанске мајке, коју је Господ кушао ћутањем³¹⁰, и онима који верују у његово име додељена је моћ да буду рођени од Бога, према Јовану³¹¹. Велика је заслуга вере и савршени благослов онима који верују у Бога, јер иако су рођени у телу, у греху, у болести, добијају праведност, здравље и рођење из Бога. Нада заиста превазилази благодети земаљског живота и световна добра од којих се свет састоји, и која је Бог поделио, јер она поучава да ће се губитком садашњих ствари заслужити будући дарови. Нади Господ даје овакву награду: „Сви који су напустили дом или браћу или сестре или мајку или синове или земљу у моје име, примиће стотруко и имаће вечни живот.“³¹² Какав диван

³⁰⁵ У хришћанском смислу, наспрам јеретичког кривоверја. О концепту „вечности“ (*aeternitas*) код Хиларија, в. Mc Dermott 1973.

³⁰⁶ *ab ignorante* се овде односи на преобраћенике (в. Smulders 1995: 50).

³⁰⁷ Уп. Јев. 11.6.

³⁰⁸ *fides prima* се може тумачити двојачко, у смислу Аврама као првог верника, али Смалдерс према употреби ове синтагме у Хиларијевим *О псалмима* тумачи као први чин вере (Smulders 1995: 50).

³⁰⁹ Пост. 15.6; уп. Рим. 4.3, 9.

³¹⁰ Вероватно Мат. 15.22–28. Међутим, у рукописима стоји акузатив *dominum*, па се чини да је жена кушала Господа ћутањем, те да је аутор помешао две епизоде у Јеванђељу по Матеју: Мат. 9.20–22, где жена у тишини додирне скут Христове одоре и бива излечена, и Мат. 15.22–28, где Кананићанка после много убеђивања обезбеђује излечење своје ћерке; за објашњење, в. Smulders 1995: 40–41.

³¹¹ Јован 1.12.

³¹² Уп. Мат. 19.29.

сведок Божје моћи је ово верно очекивање, које одбацује све што је садашње, јер је ништавно и несигурно, а прихвата оно будуће, јер је и вечно и присутно. Ипак, ма колико исти апостол придаје исту славу истрајној вери, нади и љубави³¹³, и наглашава да су једнако неповредиве, ипак указује на то да љубав превазилази остале. Кроз њу смо, наиме, спојени са Богом одређеном споном дате љубави³¹⁴, и наша лична воља постаје неодвојива од њега, оног тренутка када учвршћена оданом љубављу његовог имена, од које нас ни мач, ни глад, ни сиромаштво неће одвојити³¹⁵, и којом су бес, завист, амбиција, себичност, расипност и похлепа компромитовани³¹⁶. Иако тако остају вера, нада и љубав, највећа од њих је љубав³¹⁷; и ниједна сила световних страсти не може ослабити или раздвојити ову несаломиву везу са Божјим именом оних који су се њоме сјединили са Богом.

3. Овом тако великом, апостолском ауторитету, ја сам, између осталих³¹⁸ – јер мени је после њих ту сада место³¹⁹, сведок кроз ту љубав, која је пре времена света поверена нама који смо примљени у небеску наду. И држим се чврсто имена Бога и Господа Исуса Христа, одбацујућу друштво неправедних и удруживање са неверницима. Тако ми је понуђена могућност, као што је понуђена другима, да напредујем у свим световним добрима, да уживам у кућној доколици, да обилујем у свим погодностима, да се поносим познанством са двором, и да лажно носим име епископа, и постанем

³¹³ 1 Кор. 13.13.

³¹⁴ Ос. 11.4.

³¹⁵ Уп. Рим. 8.35.

³¹⁶ Уп. Гал. 5.19; 1 Јов. 2.16 (прем VL).

³¹⁷ 1 Кор. 13.13.

³¹⁸ Мисли на прогнане епископе Паулина из Тријера, Дионисија из Милана и Луцифера из Каљарија.

³¹⁹ Како је после сабора у Безјеу прошло извесно време пре него што је Хиларије добио царски декрет о осуди на изгнанство, у међувремену, председник сабора у Безјеу, Сатурнин из Арла, писао је цару Констанцију и на основу тог писма је вероватно Хиларије осуђен, како видимо у његовом *Ad Const.* 2, када се позива на прави извештај о сабору који је завршио код цезара Јулијана.

страхопоштовани управитељ цркве у свим аспектима, јавним и приватним; само под једним условом пак да искварим истину јеванђељску неистином, да сам умирујем своју грижу савести леком незнања, да браним погрешне осуде правдајући се да су други тако одлучили³²⁰; да избегнем белег јереси у очима неуких – а не својом сопственом вером, а која би сигурно била одговорна за јерес; да симулирам искреност под изговором да је званична ствар сувише тешка за разумети. Ово, љубав Христа, која кроз веру и наду обитава у искреном срцу³²¹, не би могла поднети. Научио сам од апостола: „нисте примили дух страха“³²², и Господ нас је научио говорећи: „А који год призна мене пред људима, признаћу и ја њега пред Оцем својим који је на небесима.“³²³ Он је такође рекао: „Благо прогнанима правде ради, јер је њихово царство небеско. Благо вама ако вас узасрамоте и успрогоне и кажу на вас свакојаке рђаве речи лажући, мене ради. Радујте се и веселите се, јер је велика плата ваша на небесима, јер су тако прогнали пророке пре вас.“³²⁴ Стога не могу више да ћутим и да стављам амбицију испред прихватања нечасности које су поднели они зарад исповедања Бога.

4. Стога предузимам меру да јавно изнесем мучну и многоструку аферу, запетљану ђаволском преваром суптилним радњама јеретика, пребрзо осуђену преваром или страхом с многих места, на којима се ствар одвијала и на којима и ми сами делујемо; удаљеност између места где је афера настала и оног где ми живимо, учинила ју је нечим нама страним³²⁵. Афера из давних времена³²⁶, али због ћутања нова, један раније кривотворени део учинио је да буде

³²⁰ Мисли на осуде правоверних епископа у Арлу (353) и Милану (355).

³²¹ 1 Пет. 5.3.

³²² Уп. 2 Тим. 1.7.

³²³ Мат. 10.32.

³²⁴ Мат. 5.10–12.

³²⁵ Мисли се на порекло аријанског спора на Истоку. Уп. Phoeb. C. *Arian.* 1; Ath. H. *Arian.* 31, Amm. Marc. 21.16.18.

³²⁶ Доба Никеје (325).

превиђена, али у скорије време обновљена нечасном преваром најпревртљивијих људи. Ова афера је таква да је чак нарушен мир Римског царства, цар узнемирен, палата узбуркана; епископи путују тамо-вамо, званичници облећу, све службе су покренуте против апостолских људи (правоверних епископа – прим. прев.). Толико је свуда велика активност, журба и притисак да се осигура ова ствар да јасно одају њену неправедност. У ствари, присећам се да је постала уобичајена тема разговора то што да су одређени Божји свештеници у егзилу, јер одбијају да осуде Атанасија. Ова грешка, да је његово име недовољно вредно да се због њега поднесе егзил, обузела је скоро свачији ум.

5. Иако стоји да највеће поштовање треба одати цару, јер владавина долази од Бога³²⁷, ипак његове пресуде у раду епископских судова не треба примити без задршке, јер оно што припада цезару треба дати цезару, а Богу оно што припада Богу³²⁸. Нећу да коментаришем цареву одлуку да прекине испитивање случаја³²⁹ нити да се жалим што је пресуда изречена страни која није присутна (Атанасију – прим. прев.), иако свештенички интегритет не би требало да трпи ово будући да Апостол изјављује: „Где је вера, ту је и слобода.“³³⁰ Ове ствари остављам по страни, не зато што их не треба узети у обзир него зато што их озбиљније ствари потискују. Јер из оног што се догодило у Безјеу³³¹ могло би се

³²⁷ Уп. Рим, 13.1.

³²⁸ Уп. Мат. 22.21, Лук. 23.2. Констанцијева изјава на сабору у Милану „Шта ја желим, нека буде канон“, коју му приписује Атанасије (Ath. H. Arian. 33), потврђује Хиларијев навод о царевом мешању у црквене законе. Док су источни епископи још од Константиновог учешћа у Никеји прихватили став да цар треба да буде арбитар, западни епископи јасно се противе томе (Hil. FH A V 2 = Feder 1916: 81).

³²⁹ Smulders (Smulders 1995: 37) преводи као „cognizance of the case is withheld from him” у смислу да Констанцију као некрштеној особи (он је, као и његов отац, крштен на самртној постељи) није дозвољено да се меша у ове ствари, док Викам (Vickham 1997: 18) сматра да је Хиларије желео да каже да је цар случај сматрао закљученим. Ипак, фраза *imperatoris sublata causa cognitione iudicium* више одговара ситуацији да су на оба сабора аријанци одбили да расправљају о доктринарним питањима и само инсистирали на осуди Атанасија.

³³⁰ Ово је слободно Хиларијево тумачење 2 Кор 3.17, док га у De trin. 2.32 цитира у изворном смислу.

³³¹ Уп. Smulders 1995: 88–91.

помислити да се овде на нешто друго циљало. Зато сам ипак одлучио да изнесем читаву аферу у овом тому много детаљније. Јер у то време (у Безјеу – прим. прев.) изложили смо³³² у журби симбол³³³ који квари јеванђеље, изопачује веру својим лицемерним и богохулним исповедањем Христовог имена. И у том обраћању³³⁴, све је било брзоплето, недоречено, побркано, јер што смо више тражили да нас чују то је упорнији био напор ових људи да се томе стане на пут³³⁵.

6. Стога ћу почети од скоријих догађаја, такорећи од времена када мој брат и колега свештеник Паулин, епископ Тријера, није хтео да се у Арлу придружи њиховој изопачености и лицемерју³³⁶. Ја ћу показати каква је одлука донета, а коју је он одбио да подржи и зато је осуђен као недостојан Цркве од стране епископа, а од владара задобио изгон. Ту почетак није индикован следом догађаја, већ садашњим околностима, јер оно што је јасно из ових догађаја јесте да је први пут доказ вере пре него лична пристрасност према некоме донела осуду оном ко се није са њима слагао³³⁷.

7. ³³⁸Даћу следећи важан савет читаоцу, да пажљиво узме и у обзир читав том³³⁹. Све ствари

³³² Smulders 1995: 43 указује на то да наведена структура рефлектује правила која је Квинтилијан поставио за *exordium* молбе пред судом (Quin. *Instit.* 4.1) и да их Хиларије обилато користи, за разлику од увода у његова друга већа дела, *О саборима* и *О Тројству*, при чему је посебно индикатвна употреба 1. лица множине.

³³³ Овај део се вероватно односи на *Сирмијску формулу* из 351. године, која је, иако не формално аријанска, суштински ипак била антеникејска. Сличан пасус се налази код Хиларија у *Писму источног дела сабора у Сердици Констанцију* (Feder 1916: 183 = App. I 3). Такође, Атанасије у свом циркуларном писму епископима Египта (356) упозорава да не прихвате формулу коју су аријанци саставили и покушали да наметну као замену за *Никејски симбол* (према Fleming 1951: 265).

³³⁴ *In eo sermone*. Уп. Hil. *De syn.* 2.

³³⁵ Уп. Hil. *In Const.* 2: *sed hi timentes publicae conscientiae audire ingesta a me noluerunt*.

³³⁶ Када су папи Либерију почели да стижу опречни извештаји о Атанасију, он је написао писмо цару Констанцију и затражио да се одржи сабор у Аквилеји (Hil. *FN V VII* 6 = Feder 1916), али је Констанције одлучио да то буде у његовом зимском штабу у Арлу.

³³⁷ На основу онога што знамо о Паулиновом случају, Хиларије наглашава прави узрок проблема који није приврженост Атанасију, већ сама хришћанска догма, а то се не може видети из пуког препричавања догађаја.

³³⁸ Ово је кључни пасус на основу ког се процењује да је првобитни редослед Хиларијевог излагања помешан. Исто тако, у њему се јасно види како је Хиларије

су сортиране према датуму, изреченим пресудама, личностима у питању, и различитим значењима употребљених речи (у симболима вере – прим. прев.), како се читалац не би потпуно збунио пре краја великом количином преписке и брзом сменом сабора. Међутим, овде се бавимо питањем које знање о Богу треба очекивати, које наде у вечност, и у ком облику пристаје савршена истина. Пошто је то ствар тако велике тежине, свако³⁴⁰ треба да усмери пажњу на разумевање ових ствари, тако да се стојећи чврсто у својим уверењима, неће повести за туђим мишљењем. /ЗАВРШАВА/

Feder A IV 1 /ПОЧИЊЕ ДЕКРЕТ САБОРА У СЕРДИЦИ
ИСТОЧНИХ ЕПИСКОПА АРИЈАНСКЕ
СТРАНКЕ, КОЈИ СУ ПОСЛАЛИ У АФРИКУ/³⁴¹

2а. Декрет 342 Вечно спасење у Господу Грегорију епископу
источног Александрије³⁴³, Амфиону епископу
дела сабора Никодеме³⁴⁴, Донату епископу Картагине³⁴⁵,
у Сердици Дезидерију епископу Кампаније, Фортунату из
послат у Напуља у Кампанији³⁴⁶, Еутихију епископу
Африку (343/344) Кампаније, свештенству Риминија, Максиму

конципирао наратив тако да прикаже обе стране како би сам читалац увидео кроз документа ко је био у праву.

³³⁹ Хиларије каже *hoc volumine* јер је у време састављања књига имала само један том у односу на каснија три, што по мом мишљењу иде и прилог томе да Хиларијево дело допуњено са још два тома никада није званично објављено или је остало недовршено као такво.

³⁴⁰ Хиларије изненада прелази са 1. лица једнине на 1. лице множине, о чему је било речи у вези са утицајем Квинтилијана, в. бел. горе.

³⁴¹ Наслови у косим заградама нису Хиларијеви, већ од састављача колекције.

³⁴² Овај је документ сачуван једино овде у Хиларијевом преводу. Уп. Hil. *De syn.* 34, *In Const.* 25 и у неким саборским рукописним колекцијама (списак код Fleming 1951: 113), премда се кратак преглед налази и код Созомена (*Soz. HE* 2.20). Саставили су га источни епископи пре него што су напустили Сердику, како би стекли подршку првенствено донатиста, као што је њихов вођа Еузебије Никодемејски тражио сличан савез са египатским мелегијевцима (Fleming 1951: 116–117).

³⁴³ Атанасијев противник постављен уместо њега за епископа 339–345 (*Ath. H. Arian.* 9).

³⁴⁴ Постављен уместо Еузебија на Никејском сабору (*Ath. Apol. c. Arian.* 7; *Theod. HE* 1.19).

³⁴⁵ Чувени шизматик (с. 313–355), постављен уместо Мајорина, такође присутног у Сердици међу западним епископима, в. Aug. *C. Cresc.* 3.34; 4.44.

³⁴⁶ Можда наследник Калеподија који је потписао саборско писмо западног дела сабора у Сердици (Feder 1911: 114–115).

епископу Салоне у Далмацији, Синферонту³⁴⁷, и свим нашим колегама епископима, свештеницима и ђаконима широм света, и свим епископима под капом небеском у светој католичанској цркви, од нас који смо се састали из разних провинција Истока (провинције Тебаиде, провинције Палестине, Арабије, Феникије, Сирије, Месопотамије, Киликије, Исаврије, Кападокије, Галатије, Понта, Битиније, Памфилије, Пафлагоније, Карије, Фригије, Писидије и острва Киклада, Лидије, Азије, Европе, Хелеспонта, Тракије, Емимонта³⁴⁸) у граду Сердици и одржали сабор.

1. Драга браћо, наша је стална молитва: најпре, да света католичанска црква Господња буде ослобођена свих неслога и шизми и да се свуда очува јединство Духа и завет милосрђа кроз исправну веру, – и, дакако, они који чувају и служе свима који призивају Господа вођењем беспрекорног живота – а посебно ми који смо епископи који руководе најсветијим црквама; друго, управа Црквом и света традиција и одлуке наших претходника треба да остану чврсти и постојани, и да никакви поремећаји не смеју никада бити изазвани новонасталим традицијама и перверзним учењима, нарочито при постављању и разрешавању епископа, због чега Црква неће успети да одржи јеванђеоска и света упутства која су наредили свети и најблаженији апостоли и наши преци, упутства која су чувана и која се чувају од стране нас до данашњег дана.

2. Јер у наше време се појавио извесни Марцел из Галације³⁴⁹, гнуснија пошаст од свих других

³⁴⁷ Последња тројица нису позната.

³⁴⁸ Листа провинција коју Хиларије овде даје најкраћа је од четири такве листе које рукописи бележе (уп. *Nil. De syn.* 34).

³⁴⁹ О Марцелу се веома мало зна с обзиром на то да је главни извор познавања његовог учења дело његовог противника Еузебија Цезарејског. Марцел је 335. или 336. избачен са свог седишта због својих теолошких погледа, која су, иако блажа него што их Хиларије представља, ипак била веома провокативна. Одељак у *Никејском симболу* „и његовом Царству неће бити краја“ његова је заслуга, а јавља се у

јеретика, који је светогрдним умом, профаним устима и непоправљивом аргументацијом хтео да ограничи трајну, вечну и безвремену владавину Господа Христа, говорећи да је владавина Господа имала почетак пре 400³⁵⁰ година и да ће имати свој крај у исто време када и свет нестане³⁵¹. Он покушава такође, у смелости свога подухвата, да одржи да је Господ Христ постао „слика невидљивог Бога“³⁵² при зачећу свога тела и да је тада такође претворен у „хлеб“³⁵³, „врата“³⁵⁴ и „живот“³⁵⁵. Није само да он ово утврђује речима већ и опширном аргументацијом свега што је замислио његов светогрдни ум и изговорила богохулна уста. Са големом смелошћу он чак записује у књигу пуну бласфемија и абоминација друге, много горе ствари против Христа, блатећи га, тиме користи свој перверзни ум да припише божанским списима ствари супротне њима, заједно са његовом сопственом интерпретацијом и погрешним тумачењем, из чега се види да је јеретик. Мешајући своја сопствена уверења са сигурним јересима (понекад са Сабелијевим заблудама, понекад са погрешкама Павла из Самосате, понекад са бласфемијом Монтана³⁵⁶, вође свих јеретика) и правећи мешавину од горе наведеног, он се, као наивни Галаћанин³⁵⁷, окренуо другом јеванђељу, које није јеванђеље према ком је блажени апостол Павле рекао када осуђује такве људе: „Чак и да анђеос са неба прогласи нама другачије од онога што сте научили, нека буде анатема.“³⁵⁸

саборским симболима од сабора у Антиохији (341). B. Fleming 1951: 124–126; Logan 2000.

³⁵⁰ С обзиром на годину 343, очекиван би био број 300.

³⁵¹ Кор. 15.24.

³⁵² Кол. 1.15.

³⁵³ Јона 6.48.

³⁵⁴ Јона 10.7.

³⁵⁵ Јона 1.4.

³⁵⁶ Иако се монтанизам данас не убраја у јереси, већ води као прва забележена шизма, активна у 2. веку у малоазијској Мизији, у Хиларијево време његови следбеници сврставани су у јеретике, в. *ODC s.v. Montanism*.

³⁵⁷ Гал 3.1.

³⁵⁸ Гал. 1.8.

³⁵⁹3. Наши преци и претходници водили су велику бригу око поменутог светогрдног проповедања. И заиста је сабор епископа сазван у Константинопољу у присуству цара Константина од блаженог сећања. Они су дошли из многих источних провинција да исправе човека прожетог злом, како би он опоменут њиховом најсветијом цензуром могао да се одрекне своје светогрдне проповеди. Они су га прекорили и изгрдили разговарајући са њим дуго у милосрдном духу, али без икаквог напретка. Када нису успели после првих, па других и поновљених критика, јер он је био упоран поричући исправну веру и противио се католичанској цркви заједљивим опаскама, почели су да га се гнушају и да га избегавају. Увидели су како је покошен грехом и самопроклет, те су га осудили црквеним поступком, како не би даље каљао црквину стадо својим злим, кужним додиром. Тада су они такође уложили у црквене архиве неке од његових најизопаченијих мисли против исправне вере и најсветије Цркве, да буду подсетник потомству и предострожност њиховим сопственим најсветијим списима. Али ово су била тек прва безбожништва Марцела јеретика, гора су тек следила. Јер која одана душа би прихватила или трпела његова зла дела и списе, који су већ оправдано анатемисани заједно са њим самим од стране наших отаца у Константинопољу? Књига осуда против њега, коју су заједно написали епископи, заиста је дуга, и чак они који су сада на Марцеловој страни и подржавају га, тј. Протоген³⁶⁰, епископ Сердике, и Киријак из Наиса, били су се раније придружили у потписивању ове књиге осуда против њега сопственом руком. Њихова моћна

³⁵⁹ Викам (Wickham 1997: 51; cf. Fleming 1951: 127) сматра да се догађај односи на 336. годину, јер Еузебије из Цезареје, када пише против Марцела (*C. Marc.* 2.4), мисли на ову осуду овде, а Созомен (*HE* 2.33) говори о претходним припремама у Јерусалиму и Тиру које су прекинуте када је сазван константинопољски сабор.

³⁶⁰ Gel. *Cyz. De act. Nic.* 2.27.36; *Socr. HE* 2.20, *Ath. Apol. c. Arian.* 2. Сачувано је писмо цара Константина Протогену Сердичком везано за рукополагање епископа, в. *Cod. Iust.* 1.13.1.

рука сведочи да најсветија вера не треба да се мења ни на који начин нити да света Црква треба да буде покошена лажним проповедима, да се на тај начин не би болест и пошаст душа најтуробнија појавила међу људима. Како Павле каже: „Било да ми, или неки анђеол са неба, проповеда другачије од онога што сте научили, нека буде анатема.“³⁶¹

4. Међутим, ми смо веома изненађени до које мере извесне особе које желе да буду црквени људи олако прихватају у заједницу овог човека који подузима да проповеда јеванђеље другачије од онога што је истина; они не испитују његове бласфемije, које се виде из његове сопствене књиге, и одбијају да се сложе са онима који су пажљиво све њих истражили и, пошто су их пронашли, праведно га осудили. Иако је Марцел сматран јеретиком међу својим сопственим народом, он је тражио начина да путује у иностранство, како би, дакле, обмануо оне који нису свесни њега и његових кужних списа. Али у свом целокупном деловању међу њима он је искористио наивне и лаковерне, кријући своје безбожне списе и профана мишљења а истичући лажи уместо истине. Под маском црквеног закона, он је обмануо многе црквене пастире и ставио их под своју контролу, варајући их лукавом обманом, уводећи доктрине Сабелија јеретика и обнављајући шеме и трикове Павла из Самосате. Учење Марцела у туђини је, дакако, мешавина свих јереси, како смо поменули. Из тог разлога било би добро за све који управљају светом Црквом да се сете речи Господа Христа: „Чувајте се лажних пророка, који вам прилазе у јагњећој кожи, али су прождрљиви вукови испод; препознаћеш их по њиховим плодовима.“³⁶² Они треба да избегавају такве људе и да их се гнушају, не да олако улазе у заједницу са њима, да их препознају по њиховим

³⁶¹ Гал. 1.9: „Али ако вам и ми или анђеол са неба проповиједат јеванђеље другачије него што вам проповиједасмо, анатема да буде!“

³⁶² Мат. 7.15–16: „Чувајте се лажних пророка, који вам долазе у одијелу овчијем, а изнутра су вуци грабљиви. По плодовима њиховим познаћете их....“

делима и унапред их осуде на основу њихових светогрдних списа. Ми се сада веома плашимо да ће се *Свето писмо* обистинити у наше време, јер оно каже: „Док су људи спавали, дошао је непријатељ и засадио кокољ међу кукурузе“.³⁶³ Јер када они чија је дужност да пазе над Црквом нису будни, лаж имитира истину и на крају изврће правоверје.

³⁶⁴5. Свако ко чује за Павла³⁶⁵, некад епископа Константинопоља, после Павловог повратка из егзила, биће престрављен ----- /лакуна/ Заиста се десило у Анкири, у провинцији Галатији, после повратка Марцела јеретика, паљење кућа и разни чиновни агресије. Вукао је голе презвитере на форум и – да поменемо са сузама и јауцима – отворено и јавно скрнавио посвећено тело Господа које је висило око епископских врата. Изложио је са стравичном злобом на форуму и у центру града окупљеном народу свете девице заветоване Богу и Христу у исцепаним хаљинама. У граду Гази, у провинцији Палестини, Асклепа³⁶⁶ по свом повратку уништио је олтар и изазвао многе немире. Такође, у Хадријанопољу, Луције³⁶⁷, после свог повратка наредио је – ако није грех чак и поменути такву ствар – да се жртвени дарови које су припремили свети и разумни епископи баце псима. Стога, пошто су ствари биле такве, да ли треба да идемо тако далеко и

³⁶³ *Мат.* 13.25: „А кад људи поспаше, дође његов непријатељ и посија кокољ по пшеници, па отиде“.

³⁶⁴ Овај сегмент према Федеровом издању постављен је касније, као 10. у овом одељку. Он не припада овде с обзиром на то да се појављује усред излагања о Атанасију и Марцелу. Стога је у овом издању постављен иза Федеровог 5. одељка *Nil. FH A IV 1.6.*

³⁶⁵ Изабран вероватно 332. године, био је потписник Атанасијеве осуде у Тиру, а сам је био збачен четири године касније. Вратио се на своју столицу после Константинове смрти, али је поново збачен 338. године, да би се 341. вратио после смрти „уљеза“, још једног Еузебија (*Fleming 1951: 143–146*).

³⁶⁶ Асклепа из Газе, према Епифанију, био је епископ коме је Александар Александријски послао писмо пре Никеје да га упозори на Арија (*Epirh. Pan. 69.4*). Помиње се код *Ath. Apol. c Arian. 47*, *Nil. FH B II 1* (*Feder 1916*). Збачен је 17 година раније 326. или 327. Вратио се 337. али је поново збачен. Придружио се Атанасију 340. и вратио у своје седиште 347. године, где је умро 355. године.

³⁶⁷ *Fleming 1951: 147*. Збачен крајем 320-их година, па се вратио 337. године. Збачен је поново после Сердике, али се вратио 347. Сматра се да је подржавао став да недостојност свештеника нарушава вредност свете тајне.

поверимо Христове овце тако великим вуковима? Треба ли да Христове чланове учинимо следбеницима блуднице³⁶⁸? Боже сачувај!

б)³⁶⁹ И тако ми, који смо потпуно свесни, на основу Марцелове књиге, његових доктрина и злочина, пишемо вама, веома драга браћо, да вас упозоримо да не примите у дружину свете Цркве ни Марцела ни његове присталице, и да имате на уму пророка Давида када каже: „Ја сам рекао онима који чине лоше, не чините лоше, и онима који вређају, не дижите свој рог високо, не говорите неправде против Бога.“³⁷⁰ Верујте Соломону када каже: „Не уклањајте вечна обележја која су поставили ваши очеви.“³⁷¹ Пошто су ствари овакве, немојте следити грешке горепоменутог најизопаченијег Марцела. Осудите одмах ствари које је измислио и учио против Господа Христа својом грешном проповеди, да не бисте ви сами били саучесници у његовим богохуљењима и злоби. (Толико о сажетку о Марцелу)³⁷².

7. ³⁷³ Заиста, у погледу Атанасија, некад епископа Александрије, треба да схватите шта је донето. Оптужен је не само за тежак злочин светогрђа против Бога већ и за исто тако тежак злочин профанације светих тајни Цркве, при чему је сопственим рукама³⁷⁴ поломио путир посвећен Богу и Христу, лично срушио свети олтар, сам преврнуо свештеничку столицу и чак саму базилику, Божју кућу, Христову цркву, до темеља срушио. Чак је и самог свештеника, поштеног и

³⁶⁸ 1 Кор 6.15.

³⁶⁹ Овде се редослед фрагмената мења у односу на Федерово издање, па овај сегмент одговара Nil. FH В II 1.5 (Feder 1916: 52-53).

³⁷⁰ Пс. 75.5: „Не дижите у вис рога својега, не говорите тврдоглаво.“

³⁷¹ Изр. 22.28: „Не помичи старе међе, коју су поставили оци твоји.“

³⁷² Вероватно редакторова белешка.

³⁷³ Овде се редослед фрагмената мења у односу на Федерово издање, па овај сегмент одговара Nil. FH В II 1.6 (Feder 1916: 53).

³⁷⁴ У ствари је Макарије, Атанасијев презвитер, оптужен за ово, али Атанасије сноси одговорност за њему подређене, Ath. Apol. c. Arrian. 60-64.

исправног човека, по имену Скира³⁷⁵, изручио у војни притвор. Између осталог, оптужен је за неправде, насиље, убиство и истребљивање епископа. Док је беснео као тиранин током најсветијих дана Ускрса, у пратњи војске и званичника, због њега су једни притворени, други батинани и бичевани, а остали разним мучењима натерани у његову светојерску заједницу – оваква дела невини никада не би починили – чиме се надао да ће његови и његова странка моћи да превладају, па је уз помоћ војних званичника и судија, и уз помоћ самих затвора, батинања и разних мучења присиљавао невољне људе у своју заједницу, оне који су га се одrekli терао на заклетву, а оне који су му узвраћали и одупирали се на тирански начин злостављао. Озбиљне и тешке су, заиста, биле ове оптужбе изнете против њега од стране тужилаца.

8.³⁷⁶ Из ових разлога било је неопходно да се састане сабор: на првој инстанци у палестинској Цезареји³⁷⁷, али када се ни он ни нико из његове пратње није појавио на поменутом сабору, морао је бити поновљен, захваљујући његовим злоделима годину дана касније у Тиру. Обавезани декретом цара, епископи су пристигли из Македоније, Паноније, Битиније и свих делова Истока. Они су се упознали са Атанасијевим неморалним и криминалним делима и нису одмах и брзоплето поверовали тужиоцима. Изабрали су истакнуте и поштоване епископе и одаслали их на само место где су се ствари наведене против Атанасија десиле³⁷⁸. Епископи су све видели својим сопственим очима, забележили исправне податке и по повратку на сабор потврдили, својим личним

³⁷⁵ Хиларије различито наводи имена истих личности, па тако у случају Скира имамо облике: Scyras, Scyros, Scytus. Према оксфордском речнику грчких личних имена потврђени су следећи облици: Σκίρας, Σκίρος, Σκῦρος, Σκῦροος? (*LGPN* 3а).

³⁷⁶ Овде се редослед фрагмената мења у односу на Федерово издање, па овај сегмент одговара *Nil. FH B II 1.7* (Feder 1916: 54).

³⁷⁷ Чији је епископ био Еузебије, наклоњен Арију.

³⁷⁸ Познати и као „Мареотска комисија“, у чијем су саставу били Валенс Мурсански и Урсације Сингидунски.

сведочењем, да су криминални прекршаји за које га терети тужилац били тачни. И тако су Атанасију, који је био лично присутан, донели пресуду прикладну за такве прекршаје. Због тога је побегао из Тира и жалио се цару. Цар га је саслушао и након испитивања увидео сва његова злодела и осудио га на прогонство³⁷⁹. Пошто су се догађаји тако одиграли, одбијањем злодела од стране свих епископа очуван је ауторитет закона, канона Цркве и светог учења апостола, Атанасије је с правом осуђен и заслужно прогнан због својих злодела као светогрдна особа, профанатор светих тајни, крив за насиље при уништавању базилике, као човек кога се треба гнушати због смрти епископа³⁸⁰ и малтретирања безгрешне браће.

9.³⁸¹Али видевши да је Атанасије после осуде успео себи да обезбеди повратак из егзила, стигао је натраг у Александрију из Галије после дужег времена³⁸². Не осврћући се на прошлост, постао је још окрутнији у злу. Његова прва недела су тривијална у поређењу са онима која су следила. Током свог пута назад он је окретао цркве, неке осуђене епископе враћао, а неким је уливао наду да ће се вратити на епископске столице, неке пагане је поставио за епископе, иако је било епископа који су остали чврсти и сабрани током убилачких напада неверника. Не базирајући се на законе, ширио је очај свуда. Он, који је разорио базилике Александрије насиљем, смртним нападима, кампањом, иако је на његово место одлуком сабора постављен свет и добар човек, он је, као варварски непријатељ, као богохулна куга, запалио Божји храм уз помоћ пагана, разорио олтар и тајно, илегално, побегао у егзил из града.

10. Даље, Атанасије је тумарао разним деловима света, заводио је неке и обмањивао наивне

³⁷⁹ У Тријер у Галији.

³⁸⁰ Оптужен је за убиство Арсенија, али је на сабору у Тиру довео Арсенија и доказао да је жив (Soc. HE 1.29–30, Soz. HE 2.25, Theod. HE 2.25).

³⁸¹ Овде се редослед фрагмената мења у односу на Федерово издање, па овај сегмент одговара Nil. FH В II 1.8 (Feder 1916: 54–55).

³⁸² Дана 23. новембра 337. године.

епископе несвесне његових превара и заразног ласкања, чак су и неки египатски епископи били несвесни његових активности. Он је узнемирио цркве у миру и произвољно отварао цркве за себе тако што је измамио потписе од појединаца. Међутим, ово није могло имати ефекта с обзиром на пресуду којој је много раније дата света правоснажност од стране светих и истакнутих епископа. Оних који нису били судије у сабору и никада нису имали пресуду сабора и зна се да нису били присутни када је поменути Атанасије саслушан, они нису могли имати валидност нити је могло да му буде од користи њихова подршка. Коначно, када је он схватио да му ове ствари нису биле од користи, отишао је код Јулија у Рим и такође код неких италијанских епископа на његовој страни. Обмануо их је лажима из својих писама и они су га веома спремно примили у заједницу. Стога су они почели да буду у тешкоћи не само због њега већ и због сопствених деловања, јер су му брзоплето поверовали и комуницирали са њим. Иако су то била писма изврсних људи, нису била писма оних који су били судије или су седели на сабору. Заиста, чак и да су то била писма тих људи, они нису смели тако брзо поверовати овом говорнику о његовој сопственој парници.

11. Судије које су донеле одговарајућу пресуду против њега одбиле су да му верују из следећег разлога: извесни други који су разоткривени у прошлости у свом лошем понашању (мислимо на Асклепу, свргнутог са епископске столице пре 17 година, Павла, Луција, и све који су се придружили таквим људима), придружили су се Марцелу и Атанасију. Заједно они су обилазили стране земље и убедили људе да не верују судијама које су их с правом осудиле. Оваквим саобраћањем они су желели да себи обезбеде могућност да се једном врате на своје епископске положаје. Нису излагали свој случај на местима где су грешили, нити тамо где су били њихови тужиоци, већ међу странцима који су живели далеко од њихове земље, који нису поуздано познавали чињенице. Покушали су да пониште

праведну пресуду тако што су тражили да њихова дела преиспитају људи који нису чули за њих. Знали су да је велики број судија, тужилаца и сведока помро и очекивали су право на поновно суђење на основу великог броја важних пресуда, мислећи да изложе свој случај пред нама који их нисмо ни ослободили ни оптужили, пошто су они који су водили случај отишли Господу.

12. Али и они су желели да подједнако прикажу своју страну источним епископима, и тако се браниоци појављују уместо судија, оптужени уместо бранилаца, у тренутку када је њихова одбрана била бескорисна, углавном зато што они нису могли бити брањени када су их њихови тужиоци одбили лицем у лице. Они су се надали да ће донети нови закон: да источним епископима треба да суде западни³⁸³. Они су хтели да црквену пресуду могу да донесу људи који су се сажалили не толико на њихова дела колико на своја сопствена. Стога, пошто правила о црквеној управи никада нису усвајала овај погрешни принцип, питамо вас, драга браћо, да ви лично заједно са нама осудите оне зле и смртно штетне напоре у име изгубљених душа.

13. Заиста, када је Атанасије још увек био епископ, он сам је осудио збаченог Асклепу својом сопственом пресудом. Марцел такође никада са њим није комуницирао. Павле је, с друге стране, био присутан при Атанасијевом збацивању и лично је исписао осуду, заједно са другима, и проклео га својом сопственом руком. Докле год је свако од њих био епископ, потврђивао је њихове сопствене пресуде. Али када је из разних разлога и у разво време сваки од њих био праведно и по заслуги избачен из Цркве, једногласно су испословали већи савез тако што је сваки од њих праштао себи самом

³⁸³ Ово је била јабука раздора између источних и западних епископа. Трећи канон западне половине сабора уважио је право жалбе Риму које је антиципирао Јулије када је ослободио Атанасија и Марцела. Ови канони, који су касније постали анекси онима из Никеје, постали су нормативни само на Западу.

грешке, које су, док су били епископи, били осудили на основу божанског ауторитета.

14. Сада пошто је Атанасије на својим путовањима по Италији и Галији добио за себе ново суђење после смрти неких од његових тужилаца, сведока и судија, и надао се да ће поново бити саслушан у време када је његова злодела помутила дужина времена, Јулије, епископ Рима, Максимин, Осије³⁸⁴ и неколико других непрописно су га подржали својом сагласношћу и претпостављали су да ће се сабор састављен од њих самих одржати уз љубазну дозволу цара у Сердици. Ми смо сазвани царевим писмом и стигли смо у Сердику. По нашем доласку сазнали смо да Атанасије, Марцел и сви зликовци збачени одлуком сабора и заслужно осуђени раније сваки за своје дело, сада седе заједно у дискусијама са Осијем и Протогеном усред цркве и (још горе) славе божанске тајне. Није чак ни Протогену, епископу Сердике, било непријатно што је у заједници са Марцелом јеретиком, чију секту и гнусне погледе је лично осудио на сабору својим гласом, четири пута потписавши одлуке епископа. Тиме је јасно да је сам себе осудио сопственом одлуком, јер се учинио саучесником с оним с којим је разговарао.

15. Ми пак, држећи се дисциплине црквеног закона и желећи да помогнемо јадницима донекле, наложили смо онима који су се придружили Протогену и Осију да искључе осуђене са скупа и да не комуницирају са грешницима. Требало је да послушају, заједно с нама, осуде изречене против њих које су изrekli наши очеви у прошлости. Марцелова књига не изискује никакву формалну осуду (он је очигледно јеретик). Није требало да обраћају пажњу на лажне предлоге, јер сваки од њих је своје изопачено значење прикрио зарад

³⁸⁴ Осије је био значајна личност током периода аријанских расправа и доминирао је многим саборима, стога се често помиње у Хиларијевом тексту. Он је био председавајући епископ у Никеји (325), председавајући у Сердици и присталица Атанасија све док није попустио под притиском цара Констанција II (в. Hil. FH V II 6; A II).

епископског места. Али они су се овом супротставили, из неког непознатог разлога, и, одбијајући да се повуку из заједнице са њима, они су потврдили учење Марцела јеретика, Атанасијева недела и погрешке осталих, претпостављајући њих црквеној вери и миру.

16. Тако када је ово обзнањено, нас осамдесеторо епископа, који смо дошли у Сердику уз огроман напор и замор из разних удаљених провинција, зарад успостављања црквеног мира, нисмо могли да поднесемо овај призор без суза. Јер није била олака ствар то што су они потпуно одбили да се отарасе људи које су наши очеви претходно осудили због њихових преступа. Стога смо и сматрали погрешним да комуницирамо са њима и нисмо хтели да делимо Господње свете тајне са профанима, чувајући и одржавајући, као што то чинимо, дисциплину црквених правила. Наиме, може бити да се због лоше савести нису отарасили претходно поменутог Осија и Протогена, јер се сваки од њих бојао да буде остављен беспомоћан, и страшно су се плашили да се то јавно деси. Тако се нико од њих није усудио да изрекне пресуду против њих из страха да ће самог себе тако осудити, због тога што су упркос забрани комуницирали са људима са којима ни на који начин нису смели да комуницирају.

17. Ми, са своје стране, више пута смо их замолили да не уздрмавају чврсте и стабилне принципе, да не одбацују закон нити ремете божанске наредбе, да не побркају све и да не избришу чак ни скроман део црквене традиције, нити да уводе нову доктрину или да претпостављају западне епископе источним као и најсветијим саборима. Међутим, наши противници су то занемарили и претили нам, обећавајући да ће ослободити Атанасија и остале јеретике. Као да људи који су примили у своје друштво све јеретике и изгубљене душе могу да ураде или кажу ишта! Штавише, они су ово представили са огромном таштином, запоседнути тврдоглавом одважношћу пре него здравим разумом. Јер они су видели да се они

који приме осуђене излажу осуди за злодело као кршиоци небеских закона, и они су покушали да саставе такав суд где ће моћи себе да прогласе судијама над судијама и да поново преиначе одлуку (ако се сме осуда поништавати³⁸⁵) оних који су сада са Богом. Питали смо их много дана да одбаце проклете, сједине се са светом Црквом и сложе с очевима који су истинито говорили. Они су то у потпуности одбили.

18. И тако је, док смо били заузети расправом, иступило пет епископа са наше стране, преживели од оних шест који су били послати у Мареотиду³⁸⁶. Они су им представили могућност да пошаљу неке епископе са оба сабора на места где је Атанасије починио прекршаје и злочине, и да они запишу све одано по заклетви, па ако су оно што смо објавили на сабору биле лажне измишљотине, ми сами ћемо бити осуђени и нећемо се жалити царевима ни било ком сабору ни епископу. Али, ако се испостави да је оно што смо претходно рекли истина, ми ћемо збацити „оне од вас које сте ви изабрали из нашег броја“, тј. оне који су комуницирали са Атанасијем после његове осуде, укључујући и оне који су присталице и браниоци Атанасија и Марцела; и они „не треба ни на који начин да се жале Царевима, сабору нити вашим епископима“. Осије, Протоген и сви њихови савезници су били уплашени да прихвате наш предлог.

19. Велико мноштво, сви порочне и напуштене душе, сјатили су се у Сердику, стигавши из Константинопоља и Александрије. Онда људи криви за убиство, криви за покољ, криви за насиље, криви за крађу, криви за пљачкање, криви за отимање, криви за сва неизрецива светогрђа и злочине, људи који су срушили олтаре, запалили цркве и опљачкали куће обичних грађана, профанатори Божјих тајни и издајнице Христових светих тајни; који се

³⁸⁵ *Si fas es*, овде се алудира на канонско, не римско право.

³⁸⁶ Област данашњег језера Мариут (ант. *Mareotis lacus*) код Александрије. Првобитних шест чланова тзв. „Мареотске комисије“ били су: Теогнид из Никеје, Марис из Калцедона, Урсације из Сигидуна, Валенс из Мурсе, Теодор из Хераклеје и Македоније из Мопсуестије. Теогнид је до тада умро.

супротстављају црквеној вери и учење безбожних и изопачену доктрину јеретика примају као своју и који су поклати Божје најмудрије презвитере, ђаконе и епископе у гнусном покољу; све ове су Осије и Протоген окупили око себе на свом малом скупу. Они су одали почаст њима, а презрели све нас ђаконе и свештенике Бога, јер смо одбили да се икад придружимо таквим људима. Они су пријавили наше приватне послове јавности и свим безбожницима, измишљајући лажи место истине и ширећи причу да раскол није на религијској основи, већ да потиче од људске ароганције. Помешали су ствари људске и божанске, повезали приватна са црквеним питањима и побркали хармонију с нама и неред у граду, тиме што су рекли да ћемо ми нанети велику штету граду ако не комуницирамо са њима (што је било незаконито). То је био њихов поновљени вапај. Јер ми смо апсолутно одбили да комуницирамо са њима ако не избаце оне које смо осудили и доделе сабору Истока дужно поштовање.

20. Из оног што следи можете сазнати шта су они лично урадили и какав сабор су одржали. Протоген, као што смо горе рекли, у записницима је анатемисао Марцела и Павла, али их је после примио у заједницу. Ипак, они су у свом сабору имали Дионисија из Елиде у провинцији Ахаји, кога су они сами збацили. Протеривачи и протерани, судије и оптужени кривци, комуницирају и славе заједно са њима божанске тајне. За епископа су поставили Баса из Диоклецијанопоља, који је ухваћен у срамном чину греха и заслужно прогнан из Сирије. Ухваћен у још срамотнијем животу међу њима, и иако осуђен од истих, изгледа да данас живи сједињен са њима. Протоген је више пута износио оптужбе за развратна дела и злочине против Аеција³⁸⁷ из Солуна, говорећи да тај има и имао је конкубине; и занавек је одбијао са њим да комуницира. Сада пак пошто је прихваћен назад у заједницу, као да је очишћен дружбом са

³⁸⁷ Лат. Aëtius.

горим људима, и међу њима прихваћен као поштен човек. Асклепа, када је дошао у Константинопољ због Павла, после варварстава и дивљаштава која је починио, тј. ствари које је починио усред цркве у Константинопољу, након хиљаду убистава, која су олтаре умрљала људском крвљу, након убистава браће и уништавања пагана, данас не престаје да комуницира са Павлом, узрочником ових догађаја, као ни они: они комуницирају са Павлом преко Асклепе, примајући писма од Павла и шаљући писма Асклепи.

21. Какав то сабор, састављен од ове искварене мешавине изгубљених душа, може бити прослављен – сабор на ком они не кажњавају, већ, штавише, одају признање својим сопственим неделима? Не може са нама који председавамо светим црквама и водичи смо лаицима, ми који помиљуемо и опраштамо оно што они сами никада не могу да помиљују и опросте. Они су опростили чак и Марцелу, Атанасију и осталим зликовцима безбожништва и богохуљења која је грех био опростити, јер је записано: „Кад човек згреши човеку, судиће му судија; али кад ко згреши Господу, ко ће молити за њега?“³⁸⁸ „Али ми таковога обичаја немамо, нити цркве Божије.“³⁸⁹ Ми не дозвољавамо никоме да поучава овакве ствари нити да уводи нова учења, да не бисмо ми били прозвани издајицама вере и издајицама божанских списа, грех за који би били осуђени и од Господа и од људи.

22. Али горепоменути људи су смислили план против нас, и пошто су знали да ми не можемо да помажемо зле људи путем комуницирања са њима, мислили су да ће нас царским писмима и против воље довући у њихову дружину; они су сматрали да је дубоки и вечни мир целог света и Цркве поремећен због Атанасија и Марцела, кроз које се Божје име хули међу

³⁸⁸ 1 Сам 2.25.

³⁸⁹ 1 Кор 11.16, делимично: „Ако ли је ко свадљив, ми таковога обичаја немамо, нити цркве Божије“.

неверницима³⁹⁰. Требало је, ако су се плашили Бога да ће ова гунгула коју су сами створили потрајати, да напусте свој изопачено арогантни став чак и у овако поодмаклој фази, да не би Црква била растрзана због њих. Или ако међу онима који се држе свог случаја има страха од Бога, иако се ништа што заслужује осуду не налази код њих, ипак због тога што се јединство цркве излаже опасности захваљујући њима, као и дубоки мир захваљујући лудој и бесној пожуди за чашћу, они треба да се гнушају и згражавају таквих људи.

23. Када смо видели да ствари крећу овим током, сваки од нас је одлучио да се врати у своју земљу; да пишемо о Сердици, кажемо шта се догодило и искажемо нашу оцену. Јер ми нисмо могли да прихватимо епископски статус Атанасија и Марцела, који су водили неисправне животе и хулили Бога, људи који су пре неког времена збачени и осуђени. Ови људи су „разапели сина Божјег и изложили га јавном сраму“³⁹¹, пробадајући га силовитим ударцима. Јер један од њих тиме што богохули против Сина Божјег и његове вечне владавине³⁹², мртав је заувек. Други је починио окрутни грех својим профаним понашањем према Господовом телу и његовим светим тајнама, као и друга монструозна злодела. Избачен је и осуђен одлуком епископа. Због тога што не можемо да се удаљимо од учења наших предака, јер Црква није узела такав ауторитет нити примила такву моћ од Бога, ми сами такође не примамо горе поменуте у црквену част и достојанство, а оне који их примају ми с правом осуђујемо. Нити ми прихватамо у Цркву друге заслужено осуђене недавно или раније. Ми се држимо Божјих закона, учења наших отаца и упутстава Цркве, верујући пророку који каже: „Не помичи старе међе, коју су поставили оци твоји.“³⁹³ Зато никада нећемо пореметити оно

³⁹⁰ Уп. Рим. 2.24; Иса. 52.5.

³⁹¹ Уп. Јевр. 6.6: „Опет обновити на покајање, јер сами себи наново распињу и руже сина Божијег.“

³⁹² Лук. 1.33.

³⁹³ Приче 22.28.

што је утврђено и чврсто, него ћемо радије чувати оно што су наши претходници успоставили.

24. Стога, веома драга браћо, после много тога иза нас, ми вам дајемо отворену наредбу да нико од вас никада не сме бити наговорен на заједништво са Осијем, Протогеном, Атанасијем, Марцелом, Асклепом, Павлом и Јулијем, нити са иким од осуђених и избачених из свете Цркве или са њиховим сарадницима који са њима опште лично или преко писама. Из тог разлога не треба никад да им пишете нити да примате писма од њих. Нама остаје да вас преклињемо, веома драга браћо, да се заузмете за јединство Цркве и њен трајни мир, и да изаберете свете епископе у којима има и чврсте вере и светог живота, а да у презиру држите људе лишене епископског положаја због њихових злочина јер желе да се врате на положај који су с правом изгубили због својих прекршаја. Презрите даље и убудуће људе које видите да чине горе и горе прекршаје, који се не базирају, такви какви јесу, на речи Господа: „Грешно си? Не чини то више.“³⁹⁴ Јер они се шепуре и постају јачи са својим неделим и што дубље тону у понор порока то више преокрећу цео свет. С временом које имају да проводе у свађама, они воде ратове горког прогона светих цркава и боре се, као узурпатори, да учине Божје људе заточеницима под њиховом контролом.

25. Препознајте, из ових чињеница, њихове најзлогубије подухвате којима су над светом надвили тако дивљу олују да узбурка скоро читав Исток и Запад. Последица је била да је сваки од нас оставио за собом црквене дужности, напустио Божје стадо и запоставио само учење јеванђеља да бисмо издалека дошли овде, старци какви јесмо, бременити годинама, слабих тела, крхки и болесни (вукли су нас кроз разна места, наше болесне смо оставили за собом на путу,

³⁹⁴ *Sir.* 21.1: *fili peccasti non adicias iterum...* („Чедо, сагријешно си? Не додај више (гријеха), и о твојим ранијим моли се“). Уп. *Јован* 5.14: „А потом га нађе Исус у цркви и рече му: ето си здрав, више не гријеш, да ти не буде горе.“

зарад неколицине зликоваца давно праведно осуђених, који су противправно желели да постану поглавари Цркве) и да се чак влада почела бринути за нас: религиозни Цареви, трибуни и високи званичници су заморени туробним јавним пословима насталим као последица живота и стања епископа. Нити су лаици ћутали. Сва браћа у свим провинцијама су у неизвесности, нестрпљиво чекају исход ове олује зала. Јавна служба је срозана. Шта рећи више? Свет, од Истока до Запада, доведен је до крајње пропасти због једне или две шачице безбожних погледа и нечистог живота, и растрзан је страшном и дивљом олујом због људи у којима ниједно семе религије није преостало. Да су имали иједно семе религије, подражавали би пророка када каже: „Узмите ме и баците ме у море, и море ће вам утолити, јер видим да је с мене дошла на вас ова велика бура.“³⁹⁵ Али они нису подражавали ове речи, јер они не следе праведника. Архиниткови желе вођство у Цркви као узурпатор Царство.

26. Нити они ово испитују зарад правде. Јер они који покушавају да пониште пресуде и одлуке других немају обзира према црквама. Због тога су се из све снаге трудили да уведу новину противречну старом обичају Цркве: да штагод источни епископи били одлучили на сабору, може изнова да се покрене од стране западних епископа, и исто тако све што одлуче западни епископи, могу да пониште источни. Њихови изопачени погледи довели су их до овакве праксе. Али понашање наших претходника сведочи да одлуке свих ваљано и легално сазваних сабора треба да се потврде. Сабор одржан у Риму у време јеретика Новација, Сабелија и Валентина³⁹⁶ потврдили су

³⁹⁵ Јона 1.12.

³⁹⁶ Вероватно део историјског мита јер тзв. „јеретици“ не припадају истом историјском времену (Валентин, гностик из средине 2. века; Новације, ако не мисле на Новацијана, припада век касније са Сабелијем, о коме се мало зна). Тако да један оновремени сабор није могао осудити све њих, већ само поновити њихове осуде. Случај Павла из Самосате јесте актуелан у то време, али не помаже аргументу источњака.

источњаци. И поново, оно што је утврђено на Истоку у време Павла из Самосате потписали су сви. Из овог разлога ми вас пожурејемо, веома драга браћо, да имате на уму систем црквене дисциплине и да мислите на мир читавог света. Цензуришите оне који опште с подлацима, сасеците зле људе из Цркве у корену, тако да Господ Христос може да лебди изнад усковитлане буре коју су изазвали, да може да натера ветрове и морске олује да оду и да подари светој Цркви трајан и непомућен мир³⁹⁷.

27. Ми, с наше стране, нисмо скривили никоме, већ смо се држали одлука закона. Нама је нанета тешка неправда и лоше су нас третирали они који су желели да поремете владавину црквене дисциплине својом сопственом злобом. Имајући пред очима страх од Бога³⁹⁸ и имајући на уму Христов искрен и праведан суд, ми се нисмо показали пристрасни према никоме и нисмо се устручавали да очувамо црквену дисциплину у сваком случају. Сходно томе читав сабор је осудио, помоћу најстаријег закона, Јулија из Рима, Осија, Протогена, Гауденција и Максимиана из Тријера, као иницијаторе заједништва са Марцелом, Атанасијем и осталим нитковима, и чак саучесницима у убиствима и крвавим чиновима Павла из Константинопоља. Протоген је анатемисан заједно са Марцелом иако се више пута слагао са осудом донетом против Марцела и његове књиге; они су такође донели осуду Павла из Константинопоља али после су општили са њим. Гауденције је анатемисан јер је занемарио то да је његов претходник Киријак потписао пресуду праведно донету против ниткова и као што је имплицирано у злочинима Павла, кога је бесрамно бранио. Јулије из Рима као врховни вођа ових зликоваца и први који је отворио врата осуђеним нитковима; он је тај који је осталима отворио пут за поништење божанских пресуда и који је усиљено и арогантно бранио Атанасија,

³⁹⁷ Уп. *Мат.* 8.26.

³⁹⁸ Уп. *Рим.* 3.18: „Нема страха Божијега пред очима њиховима.“

чије сведоке и тужиоце није ни познавао. Осије, због поменутог разлога и због Марка у блаженом сећању коме је увек наносио велика зла и такође зато што је искористио све своје моћи да брани зликовце с правом осуђене за њихове злочине и зато што је живео на Истоку заједно са напуштеним нитковима; заиста је од њега било срамно да буде нераздвојни пријатељ са Паулином из Дакије, раније епископом, човеком који, пошто је прво био осуђен за враџбине и избачен из Цркве, до дана данашњег живи у јавном отпадништву са конкубинама, блуднички с проституткама, човеком чије књиге враџбина је спалио Македоније, епископ и исповедник из Мопса³⁹⁹. Он се такође веома зло понео тиме што се држао Еустазија и Квиматија, као присни пријатељ људи чији озлоглашени и срамни живот је ван помена; њихово напуштање тога их је учинило познатим свима. Осије се од почетка повезивао с таквим људима и увек је подржавао подлаце; нападао је Цркву и увек помагао и подржавао Божје непријатеље. Затим, Максимин из Тријера, због тога што није хтео да прими наше епископске колеге које смо послали у Галију⁴⁰⁰, и зато што је био први који је општио са Павлом из Константинопоља, неисправан човек и изгубљена душа; такође зато што је он био узрок толико штете да је Павле, захваљујући ком су многа убиства почињена, поново враћен у Константинопољ. Стога је узрок толиког убијања био тај који је Павла, осуђеног нешто раније, поново вратио у Константинопољ.

28. Из ових разлога, онда је сабор сматрао исправним да збаци и осуди Јулија из Рима, Осија и остале поменуте. Пошто су ствари такве, на вама је да се чувате и уздржавате од контаката са њима, веома драга браћо, и да их никад не примите у заједницу; нити да примате њихова писма или да им дајете писма препоруке. И пошто су Осије и његови сарадници намерили да

³⁹⁹ Хиларије користи ређи облик за антички град Мопсуестију код Антиохије.

⁴⁰⁰ Ово се десило 342. године, када је требало да позову Констанса у помоћ да разреши спор између Истока и Запада.

наруше католичанску и апостолску веру увођењем нове доктрине Марцела, који се сјединио са јудаизмом (нова доктрина која је јудаизирана мешавина учења Сабелија и Павла), ми смо, из нужде, поставили веру католичанске Цркве негирану од поменутих сарадника Осија који су уместо ње увели ону Марцела Јеретика. Следи да по примању овог писма сваки од вас треба да се сложи с овом изјавом и потпише наше одлуке својим личним потписом.

Feder A IV 2

2б. Символ
вере
источних
епископа на
сабору у
Сердици

(29.) 1.⁴⁰¹ „Верујемо у једног Бога Оца Свемогућег, творца⁴⁰² и створитеља свега, од кога свако створење на небу и земљи је именовано. И у јединородног његовог Сина нашег Господа Исуса Христа, који је зачет од Оца пре вечности, Бог од Бога, светлост од светлости, кроз ког је све створено на небу и на земљи, видљиво и невидљиво, и који је Реч и Мудрост, сила, живот и права светлост, а који је у скорије време, зарад нас, инкарниран, рођен од блажене Девике Марије, разапет, умро и сахрањен. Трећег дана он је устао из мртвих, и, примљен на небо, где седи са Очеве десне стране, и он ће доћи на крају света да суди живима и мртвима и да награди сваког према његовим делима, и његово Царство траје без престанка заувек и увек, јер је он посађен са Очеве десне стране, не само у овом веку већ и веку који долази. Верујемо у Светог Духа, то јест Параклета, кога је обећао апостолима и послао после свог узнесења на небо, да их учи и упуту у све ствари, и кроз Светог Духа су посвећене душе које праведно верују у Сина. Такође верујемо у свету Цркву, опроштај греха, васкрсење тела, у вечни живот.

⁴⁰¹ Cf. латински текст овог симбла у Hil. *De syn.* 34. Текстови благо разликују, што се објашњава различитим предлошком који је Хиларије користио док је био у Галији или док је био у егзилу (Fleming 1951: 172–175); Уп. грчки у Ath. *De syn.* 25; Soc. *HE* 2.18; Niceph. Call. *HE* 9.10). Овај симбол одговара *Четвртој антиохијској формули* донетој на сабору у Антиохији (342), што се види упоређивањем оба симбола (Ath. *De syn.* 25.2–5; Hil. *De syn.*; Soc. *HE* 2.18.3–6). Изражава утицај еузебијеваца који су пажљиво креирали формулу која не би могла да се повеже са аријанством, избацивањем никејског хомоусиона. Успех овакве формулације видљив је и код самог Хиларија, који је *Другу антиохијску формулу* хвалио као правоверну (Hil. *De syn.* 29), док је Атанасије осудио као обману (Ath. *De syn.* 22).

⁴⁰² *institutorem*.

Али они који кажу да је Син „из онога што није постојало“ или да је он друге супстанције⁴⁰³ и да није од Бога, или који кажу да је икад било време или доба када Син није постојао, ове света и католичанска Црква осуђује као јеретике. Исто тако оне који кажу да има три Бога; или да Христос није Бог; или да Христос није постојао пре вечности и да није био син Бога; или да сам Отац и Син и Свети Дух нису постојали пре вечности, или да Син није рођен, или да Бог Отац није зачео Сина одлуком и вољом својом: све ове света и католичанска Црква анатемише и строго осуђује.“

Feder A IV 3 2в. *Потписници симбола источног дела сабора у Сердици* 404/1/Стефан, епископ Антиохије у провинцији Келесирији⁴⁰⁵, надам се да ћете наћи праву снагу у Господу.
/2/ Олимпие, епископ Долихе⁴⁰⁶, надам се да ћете наћи праву снагу у Господу.
/3/ Геронтије, епископ Рафанеје⁴⁰⁷, надам се да ћете наћи праву снагу у Господу.
/4/ Менофант⁴⁰⁸, епископ Ефеса, надам се да ћете наћи праву снагу у Господу.
/5/ Павле, епископ⁴⁰⁹, надам се да ћете наћи праву снагу у Господу.
/6/ Еулалије, епископ Амасеје⁴¹⁰, надам се да ћете наћи праву снагу у Господу.
/7/ Македоније, епископ Мопсуестије, надам се да ћете наћи праву снагу у Господу.

⁴⁰³ *substantia*.

⁴⁰⁴ Стефан је наследио Флацила око 340. године и биће вођа источних епископа у Сердици, заједно са Акацијем. Због завере против западних епископа у Сердици биће убрзо збачен са положаја (Ath. H. Arian. 20).

⁴⁰⁵ Келесирија (лат. *Coele-Syria*, грч. *Κοίλη Συρία*), историјска област на југу Сирије. За хришћанску античку топографију консултовала сам углавном Mullen 2004.

⁴⁰⁶ Долихе (грч. *Δολίχη*) може се односити на више античких градова, од којих онај у Тесалији и данас носи исто име, али се овде мисли на малоазијски град код данашњег турског села *Düyük*, близу Газијантепа, јер се наводе епископи азијских провинција.

⁴⁰⁷ У питању је антички сиријски град Рафанеја (лат. *Raphanea* или *Rafania*), данас титуларна католичка епископија, чији је први познати епископ Басијан (*Bassianus*) присуствовао Nikeјском сабору 325. године, а поменути Геронтије појавиће се и међу потписницима сабора у Филипопољу 344.

⁴⁰⁸ Присутан на Nikeјском сабору.

⁴⁰⁹ Не наводи се одакле.

⁴¹⁰ Амасија (лат. *Amaseia/Amasias*), вероватно понтски град, данас турска *Amasya*.

/8/ Телафије, епископ Калхедоније⁴¹¹, надам се да ћете наћи праву снагу у Господу.

/9/ Акације, епископ Цезареје (палестинске)⁴¹², надам се да ћете наћи праву снагу у Господу.

/10/ Теодор, епископ Хераклеје⁴¹³, надам се да ћете наћи праву снагу у Господу.

/11/ Квинтијан, епископ Газе, надам се да ћете наћи праву снагу у Господу.

/12/ Марко⁴¹⁴, епископ Аретузе⁴¹⁵, надам се да ћете наћи праву снагу у Господу.

/13/ Кирот, епископ Роса⁴¹⁶, надам се да ћете наћи праву снагу у Господу.

⁴¹¹ Feder 1916: 74 указује да *Calchedonia/Calchida* у рукописима могу бити два истоимена сиријска града Халкис (лат. *Chalcis*): један код Бела (данас *Quinnasrin*) и други у Либији, од којих Федер предност даје првом. Чини се да је ипак Халкедон малоазијски град у Битинији, који је био присутан и у Никеји (325).

⁴¹² Акације (лат. *Acacius*), епископ палестинске Цезареје, био је ученик Еузебија Цезарејског, кога је 340. наследио на епископској столици (Socr. *HE* 2.4; Soz. *HE* 3.2). После смрти Еузебија Никомедијског (с. 342), постао је вођа дворске аријанске странке, па је називан „језиком Аријанаца“ (Greg. Naz. *Orat.* 21.21). Сукобио се са Кирилом Јерусалимским око митрополитског првенства, позивајући се на 7. канон из Никеје (Soz. *HE* 4.25). Присуствовао је тзв. Сабору посвећења у Антиохији (341), када је у присуству цара Констанција посвећена „Златна базилика“, и потписао је све антиохијске формуле које су избаћивале термин *хомоусион* и сваки помен „супстанце“. Заједно са другим еузебијевцима осуђен је и збачен у Сердици (343), али су се осуђени повукли у Филипопољ, где су одржали свој сабор, и са своје стране збацили оне који су њих збацили, укључујући папу Јулија и Осија из Кордове (Theod. *HE* 2.26; Socr. *HE* 2.16; Soz. *HE* 3.14). Према Јерониму (*De vir. ill.* 98), његов утицај на цара Констанција био је довољно велик да се номинује антипапа Феликс након пада Либерија (357). Акације се приближио Констанцију и испословао сазивање сабора у Риминију. Док су се западни епископи састајали у Риминију (359), он и његови источни следбеници састали су се у Селеукији. Након што је већина потврдила полуаријански *Симбол посвећења* из Антиохије, Акације је представио симбол (сачуван код Ath. *de Syn.* 29; Socr. *HE* 2.40; Soz. *HE* 4.22) који одбацује *хомоусион* и *хомојусион* као непознате *Светом писму*, анатемисао је термин *аномејон* и усвојио „сличност“ Оца и Сина, само у вољи (*ὁμοιον κατὰ τὴν βούλησιν μόνον*). Донету формулу вере Јероним је оценио као аријанску (*Dial. adv. Luc.* 19). Заједно са Еудоксијем из Антиохије, тада епископом Константинопоља, усвојили су *Риминијску формулу*, а потом смењивали епископе на Истоку на места осуђених. Када је после смрти Констанција и краткотрајне владе Јулијана, проникејски Јовијан дошао на власт, Акације је само променио страну и 363. прихватио *Никејски симбол* (Socr. *HE* 3.25), али под аријанцем Валенсом поново је променио страну.

⁴¹³ Највероватније трачка Хераклеја (ант. *Heraclea Thraciae/Perinthus*, данас турска *Marmara Ereğlisi*).

⁴¹⁴ Један од водећих антинекејаца еузебијевске партије, који ће саставити *Датирани симбол* у Сирмију (359).

⁴¹⁵ Аретуза (лат. *Arethusa*), црквено седиште близу сиријске Апамеје.

⁴¹⁶ Рос (лат. *Rhossos* или *Rosus*), данас турски градић *Arsuz* на обали Средоземног мора.

/14/ Еугеј, епископ Лисиније⁴¹⁷, надам се да ћете наћи праву снагу у Господу.

/15/ Антоније, епископ Зеугме⁴¹⁸, надам се да ћете наћи праву снагу у Господу.

/16/ Антоније, епископ Докимија⁴¹⁹, надам се да ћете наћи праву снагу у Господу.

/17/ Дијаније,⁴²⁰ епископ Цезареје (кападокијске), надам се да ћете наћи праву снагу у Господу.

/18/ Виталије, епископ Тира, надам се да ћете наћи праву снагу у Господу.

/19/ Еудоксије⁴²¹, епископ Германикије⁴²², надам се да ћете наћи праву снагу у Господу.

/20/ Дионисије, епископ Александрије у провинцији Киликији, надам се да ћете наћи праву снагу у Господу.

/21/ Македоније, епископ Бирита⁴²³, надам се да ћете наћи праву снагу у Господу.

/22/ Еузебије⁴²⁴, епископ Дорилаја⁴²⁵ надам се да ћете наћи праву снагу у Господу.

/23/ Василије⁴²⁶, епископ Анкире⁴²⁷, надам се да ћете наћи праву снагу у Господу.

⁴¹⁷ Лисинија (грч. Λυσινία) у малоазијској области Писидији, код данашњег турског села *Karakent*.

⁴¹⁸ Грч. Ζεῦγμα, некада место у античкој Комагени а данашњој југоисточној Турској.

⁴¹⁹ Град у античкој Киликији познат по каменоломима.

⁴²⁰ *Dianius* или *Dianaeus*, епископ кападокијске Цезареје. Поставио је Василија Великог за лектора (*Basil. de Sp. Sancto* 29, *Ep.* 51 [84]). Осудио је Атанасија у Антиохији (*Epistola Julii* ap. *Ath. Apolog.* 2.239). У Сердици је био на страни источних епископа.

⁴²¹ Лат. *Eudoxius*, епископ Константинопоља (360–370), један од најутицајнијих радикалних аријанаца.

⁴²² Данас турско место *Kahramanmaraş*.

⁴²³ Постоји више градова са овим именом: у Месопотамији, данас *Tikrit* у Ираку; у Комагени, данас *Birecik* у Турској.

⁴²⁴ Епископ фригијског Дорилаја, страсни борац против Несторија и Еутихија (Сутл. *Alex. adv. Nestor.* 1.20; *Theophan. Chron.*).

⁴²⁵ Ант. *Dorylaion/Dorylaeum/Δορύλαιον*, данас *Eskişehir* у Турској.

⁴²⁶ Један од будућих протагониста полуаријанства.

⁴²⁷ Василије из Анкире, првобитно лекар (*Hier. de Vir. Ill.* 89) и, после збацивања Марцела, епископ (336–360), један од вођа полуаријанаца, чију је правоверност признао и Атанасије (*Ath. de Syn.* 1). Учествовао је на сабору у Сирмију 351. године ради збацивања Фотина, Марцеловог ученика. У борби против аномејаца на сабору у Анкири (358) осудио их је, и био у делегацији која је требало да преда ове анатеме цару Констанцију у Сирмију. Због великог утицаја на цара, сазван је општи сабор који је требало да коначно реши христолошки спор – двојни сабор у Риминију (за западне

- /24/ Прохерезије, епископ Синопе, надам се да ћете наћи праву снагу у Господу.
- /25/ Еустатије, епископ Епифаније⁴²⁸, надам се да ћете наћи праву снагу у Господу.
- /26/ Панкратије, епископ Парнаса⁴²⁹, надам се да ћете наћи праву снагу у Господу.
- /27/ Еузебије, епископ Пергама, надам се да ћете наћи праву снагу у Господу.
- /28/ Сабинијан, епископ Хадимене⁴³⁰, надам се да ћете наћи праву снагу у Господу.
- /29/ Битиник из Зеле, надам се да ћете наћи праву снагу у Господу.
- /30/ Доминије, епископ Полидијане⁴³¹, надам се да ћете наћи праву снагу у Господу.
- /31/ Пизон, епископ Трокнаде⁴³², надам се да ћете наћи праву снагу у Господу.
- /32/ Картерије, епископ Аспоне⁴³³, надам се да ћете наћи праву снагу у Господу.
- /33/ Филет, епископ Јулиопоља⁴³⁴, надам се да ћете наћи праву снагу у Господу.
- /34/ Сквирије⁴³⁵, епископ Мареотиде, надам се да ћете наћи праву снагу у Господу.
- /35/ Филет, епископ Кратије, надам се да ћете наћи праву снагу у Господу.
- /36/ Тимасарк, епископ, надам се да ћете наћи праву снагу у Господу.
- /37/ Еузебије, епископ Магнезије, надам се да ћете наћи праву снагу у Господу.

епископе) и Селеукији Исавријској (за источне). Овде је изгубио подршку цара те је убрзо прогнан у Илирик (Soz. *HE* 4.24; Philost. *HE* 5.1).

⁴²⁸ Град Хама у данашњој Сирији.

⁴²⁹ Титуларно седиште у Кападокији.

⁴³⁰ *Chadimena*, в. <http://www.athanasius.theologie.uni-erlangen.de/karten/serdika-342.html>.

⁴³¹ Федер (Feder 1916: 75) мисли да је у питању насеље у Феникији, позивајући се на једини извор о сличном топониму, онај Георгија Кипарског (Georg. Сург. 982: *Πολιτιανή*). Ипак, ово читање је мало вероватно с обзиром на то да се седишта која се пре и после наводе на списку махом налазе у Малој Азији. Стога је вероватније тумачење да је у питању ликијска Подалија (грч. *Ποδαλία*) или битинијска или каријска Аполонија. За ближе тумачење топонима, в. Honigmann 1953: 29–30.

⁴³² *Tricomia/Trocmada* у Галатији, данас *Kaymaz* у Турској (према Ramsey 1890).

⁴³³ *Аσπονα*, античко место на путу између Анкире за Цезареју Кападокијску, данас нелоцирано.

⁴³⁴ Антички град у Галатији, данас рушевине поред турског места *Sarular Köprüsü*.

⁴³⁵ Познатији као Исхира, главни тужилац против Атанасија у Египту.

/38/ Квирије, епископ Филадельфије, надам се да ћете наћи праву снагу у Господу.
 /39/ Пизон, епископ Адане, надам се да ћете наћи праву снагу у Господу.
 /40/ Тимотеј, епископ, надам се да ћете наћи праву снагу у Господу.
 /41/ Еудемон, епископ Таниса⁴³⁶, надам се да ћете наћи праву снагу у Господу.
 /42/ Калиник⁴³⁷, епископ Пелузија⁴³⁸, надам се да ћете наћи праву снагу у Господу.
 /43/ ⁴³⁹Еузебије, епископ Пергама, надам се да ћете наћи праву снагу у Господу.
 /44/ Леукадас, епископ Илија, надам се да ћете наћи праву снагу у Господу.
 /45/ Никоније, епископ Троаде, надам се да ћете наћи праву снагу у Господу.
 /46/ Адамантије, епископ Киоса⁴⁴⁰, надам се да ћете наћи праву снагу у Господу.
 /47/ Едесије, епископ Коса, надам се да ћете наћи праву снагу у Господу.
 /48/ Теодул, епископ Неоцезареје, надам се да ћете наћи праву снагу у Господу.
 /49/ Сион, епископ, надам се да ћете наћи праву снагу у Господу.
 /50/ Теоген, епископ Ликије, надам се да ћете наћи праву снагу у Господу.
 /51/ Флорентије, епископ Анкире⁴⁴¹, надам се да ћете наћи праву снагу у Господу.
 /52/ Исак, епископ Летоа⁴⁴², надам се да ћете наћи праву снагу у Господу.
 /53/ Еудемон⁴⁴³, епископ (ја сам се потписао за њега), надам се да ћете наћи праву снагу у Господу.
 /54/ Агапије, епископ Теноса⁴⁴⁴, надам се да ћете наћи праву снагу у Господу.

⁴³⁶ Танис у Египту.

⁴³⁷ Кога је Атанасије Александријски наводно утамничео.

⁴³⁸ Важан антички трговачки центар у Египту.

⁴³⁹ Поново наведен.

⁴⁴⁰ Антички град на Пропонтиди.

⁴⁴¹ Иако је наведен Василије из Анкире.

⁴⁴² Град у Египту.

⁴⁴³ Непознато седиште.

- /55/ Бас, епископ Карпатоса, надам се да ћете наћи праву снагу у Господу.
- /56/ Нарцис из Иренопоља⁴⁴⁵, надам се да ћете наћи праву снагу у Господу.
- /57/ Амбрације, епископ Милета, надам се да ћете наћи праву снагу у Господу.
- /58/ Луције, епископ Антиноја⁴⁴⁶, надам се да ћете наћи праву снагу у Господу.
- /59/ Ноније епископ Лаудокије⁴⁴⁷, надам се да ћете наћи праву снагу у Господу.
- /60/ Пентагат, епископ Аталије⁴⁴⁸, надам се да ћете наћи праву снагу у Господу.
- /61/ Флак, епископ Јеропоља⁴⁴⁹, надам се да ћете наћи праву снагу у Господу.
- /62/ Сисиније, епископ Перге, надам се да ћете наћи праву снагу у Господу.
- /63/ Диоген, епископ, надам се да ћете наћи праву снагу у Господу.
- /64/ Кресконије, епископ, надам се да ћете наћи праву снагу у Господу.
- /65/ Несторије, епископ, надам се да ћете наћи праву снагу у Господу.
- /66/ Амоније, епископ, надам се да ћете наћи праву снагу у Господу.
- /67/ Евгеније, епископ, надам се да ћете наћи праву снагу у Господу.
- /68/ Антоније, епископ Босре, надам се да ћете наћи праву снагу у Господу.
- /69/ Демофил⁴⁵⁰, епископ Берое⁴⁵¹, надам се да ћете наћи праву снагу у Господу.

⁴⁴⁴ Према Feder 1916: 77, у питању је Тинос, једно од кикладских острва (грч. *Τήνος*, лат. *Thenus*). Према Mullen 2004, на Тиносу нема регистрованих хришћанских заједница и у потпуности се одбацује или занемарује овај Хиларијев податак. Ипак, код Хиларија се на другом месту (Nil. FH B II 4, 25; уп. Ath. Apol. c. *Arian*. 48.2; *Ep. ad easdem*) помиње у документима *Tenedos*, као део провинције Азије, одакле је на сабору у Сердици 343. био присутан епископ Диодор (Mullen 2004, 167).

⁴⁴⁵ Лат. *Irenopolis/Eirenopolis*, грч. *Εἰρηνοῦπολις*, у римско доба и Неронија (лат. *Neronias*/грч. *Νερωνιάς*), по цару Нерону, антички и средњовековни град у источној Киликији.

⁴⁴⁶ Антиној или Антинопол, град у Египту који је цар Хадријан посветио свом страдалом миљенику.

⁴⁴⁷ Лаодикеја.

⁴⁴⁸ Античко име данашње Анталије.

⁴⁴⁹ Хијерапол код данашњег турског места Памукале.

⁴⁵⁰ Епископ Константинопоља 370–380.

⁴⁵¹ Грчки Берое у Тракији, римска Трајана Августа, данас Стара Загора у Бугарској.

/70/ Еутиције, епископ Филипопоља, надам се да ћете наћи праву снагу у Господу.

/71/ Север, епископ из Габула⁴⁵², надам се да ћете наћи праву снагу у Господу.

/72/ Тимотеј, епископ Анхијала⁴⁵³, надам се да ћете наћи праву снагу у Господу.

/73/⁴⁵⁴ Валенс⁴⁵⁵, епископ Мурсе, надам се да ћете наћи праву снагу у Господу.⁴⁵⁶

/ОВДЕ СЕ ЗАВРШАВА ДЕКРЕТ САБОРА ИСТОЧНИХ ЕПИСКОПА НА СТРАНИ АРИЈАНАЦА У СЕРДИЦИ, КОЈИ СУ ОНИ ПОСЛАЛИ У АФРИКУ.⁴⁵⁷/

Feder В II 1 /ПОЧИЊЕ ПРИМЕРАК ПИСМА САБОРА У СЕРДИЦИ СВИМ ЦРКВАМА/

за. Писмо западног дела сабора у Сердици свим црквама (343/344) ⁴⁵⁸1. Пуно су и често аријански јеретици деловали против Божјих слуга које чувају исправну католичанску веру. Они су заиста увели лажно учење и покушали прогон правоверних. Иако су се толико одметнули од вере, нису успели да помуте побожну религију најмилосрднијих царева⁴⁵⁹. Стога, уз помоћ божанске милости, најмилосрднији цареви су окупили свети сабор у Сердици сазван из разних провинција и градова, и дозволили да се одржи

⁴⁵² Место у Сирији.

⁴⁵³ Анхијал (грч. *Ἀγχιάλος*, лат. *Anchialus*), данас Поморје у Бугарској.

⁴⁵⁴ Из листе се види да је ова група састављена искључиво од источних епископа, а да је најзападнија провинција од тих Панонија, где је Арије био послат у егзил. Према Сабину (код Soc. HE 2.20, Soz. HE 3.12), источни део је бројао 76 епископа, док сам документ наводи 80 (Nil. FH A IV 1 (Feder 1916: 58, ред 26) и броји 73 потписа, али се нека имена понављају, попут Еузебија из Пергама (види потписе под бројем 27 и 43).

⁴⁵⁵ Да листа није потпуна, види се баш на овом месту, јер бисмо очекивали да се иза Валенсовог имена нађе Урсације из Сингидуна, који је био члан Мареотске комисије, чији су сви чланови, осим једног, како је речено у тексту писма, били присутни у Сердици. По истом принципу фали и Марис из Халкедона.

⁴⁵⁶ Према Федеру овде следи лакуна која је садржала Хиларијево објашњење овог и наредних докумената.

⁴⁵⁷ Ово је преписивачева или писарева белешка.

⁴⁵⁸ Уп. латинска верзија у Cod. Veronensis LX, saec. VII (= W), f. 81r–86r; грчка у Ath. Apol. C. Arian. 44–49; Theod. HE 2.8. Све наведене копије разликују се од ове код Хиларија. Преовладава мишљење да није у питању превод саборског писма са грчког, већ да су у Сердици састављене две верзије: једна за грчко говорно подручје, и друга за латинско (в. Fleming 1951: 294–295).

⁴⁵⁹ Констанса и Констанција I.

како би сва неслагања била уклоњена, и лажна доктрина потпуно одбачена, а само доктрина у Христу поверена људима да се сачува. Епископи су дошли са Истока на захтев најрелигиознијих царева, првенствено због тога што је било много приче о нашој драгој браћи и колегама епископима Атанасију, епископу Александрије, и Марцелу, епископу Анкиро-Галатије. Сигурни смо да су клевете против њих стигле и до вас, и да су без сумње ови људи покушали да импресионирају ваше уши да поверујете шта говоре против невиних људи и да сакрију сумњу у њихову сопствену злочиначку јерес. Али им није дозвољено да то чине дуго; јер управитељ црква је Господ, који је поднео смрт за цркве и све нас, и који је зарад тих црква свима нама отворио пут ка небу.

2. Пре неког времена, Еузебије⁴⁶⁰, Марис⁴⁶¹, Теодор⁴⁶², Диогнид/Теогнид⁴⁶³, Урсације и Валенс⁴⁶⁴ писали су Јулију, нашем колеги свештенику и епископу Рима, против горе поменутих колега епископа Атанасија и Марцела; епископи са других страна су такође писали сведочећи о невиности нашег колеге епископа Атанасија, изјављујући да Еузебијев навод није ништа друго до хрпа лажи. Јер као што су они одбили позиве епископа Јулија, нашег веома драгог брата, с разлога који је

⁴⁶⁰ Епископ сиријског Берита (ант. *Berytus*, данас Бејрут), затим Никомедије, који је збачен у Никеји, али је после рехабилитован да би на крају постао константинопољски епископ након збацивања Павла 338. године (Soc. HE 1.23). Еузебије из Пергама и други из Магнезије наводе се као потписници одлука источног дела Сердичког сабора.

⁴⁶¹ Марис из битинијског Халкедона, ученик Лукијана Антиохијског (Philost. HE 2.14), па стога и подржавалац Арија и пре Никеје, где је био међу петорицом епископа који нису потписали симбол, али га је усмено прихватио (Athan. *De syn.* 17). Био је члан Мареотске комисије (Athan. *Ap. c. Ar.* 13.72; Theod. HE 1. 28). Његово име се не помиње у листи припадника источног дела сабора у Сердици, али се у самом писму помиње.

⁴⁶² В. бел. горе.

⁴⁶³ Diognitus/Theognitus. Епископ Никеје, који је заједно с Еузебијем Никомедијским, Марисом Халкедонским, Теоном Мармаричким и Секундом Птолемаидским подржавао Арија у Никеји, да би, када му је прећено егзилу, потписао симбол. Такође члан Мареотске комисије. Умро је уочи сабора у Сердици (в. Fleming 1951: 279).

⁴⁶⁴ Урсације из Сингидуна и Валенс из Мурсе.

очигледан из самих писама у којима су њихове лажи уочене (јер они би дошли да су имали поверења у оно што су урадили против наших колега епископа), а њихова дела на овом светом и великом сабору издала план њихове преваре још јасније; тако су они дошли и у Сердику, па пошто су видели Атанасија, Марцела, Асклепија и друге присутне, плашили су се да дођу на суђење. Иако су позивани не једном већ више пута, они су занемарили позив сабора свих нас епископа који смо се састали, а нарочито позив старог Осија, који се, због својих година, исповести и вере доказане тако дугим временом и због тога што је за добробит Цркве подузео толики напор, уврштава међу најдостојније сваког поштовања. Сви су их чекали и очекивали да ће доћи на суђење, да могу лично да докажу у потпуности све што су рекли или писали о нашим колегама свештеницима док су ови били одсутни, али, као што смо рекли раније, иако позвани, нису дошли и тиме су демонстрирали своју сопствену неискреност и својим изговором одали своју измишљену превару. Јер они који су сигурни у оно што говоре када други нису присутни, спремни су да то демонстрирају лично. Али пошто се нису усудили да дођу, сматрамо да нико не сме да занемари чињеницу да, иако они можда желе да наставе са својом подвалом, они нису у стању да ишта докажу против наших колега свештеника које су оптуживали док су ови били одсутни, али када су били присутни, они су побегли од њих.

3. Бежали су они, веома драга браћо, не само због оних које су лажно оптужили већ и због оних који су се окупљали са разних места да их оптуже за многе друге злочине. Повратници из егзила су показали своје гвоздене окове; а људи који су још у егзилу послали су своје сараднике и блиске рођаке, пријатеље и браћу, који су поднели жалбе преживелих или тражили истрагу за незаслужену неправду оних умрлих у егзилу. И, најважније, било је присутних епископа, од којих је један приказао оков и ланце које је носио око врата због њих, а други су

били сведоци претњи смрћу као последица њихових лажних оптужби. Они су досегли тако дубок очај, да би чак убили и епископе, да ови нису побегли од њихових крвљу умрљаних шака. Наш колега епископ, блажени Теодул⁴⁶⁵, умро је док је бежао од њиховог напада; па је његова смрт последица њихових лажних оптужби. Други су показали ране од мача, ударце и ожилъке, трећи су се жалили да су их мучили глађу. И нису то људи без угледа посведочили ове ствари, већ су изабрани људи из свих цркава, због којих су се и окупили овде, и који су обзнанили шта се догодило: наоружани војници, руља с тољагама, малтретирања судија, подношење лажних писама (лажна писма која је саставио Теогнид против наших колега свештеника Атанасија и Марцела⁴⁶⁶, с намером да нахушка цара против њих, прочитана су, и доказ о њиховој лажности дали су они који су били Теогнидови ђакони у то време), и поред овога, још и скидање девица, спаљивање цркава и утамничење Божјих свештеника. Све ове ствари су последица зле и гнусне јереси аријоманијака⁴⁶⁷. Они који су одбили заједницу са њима морали су да истрпе муке ових ствари.

4. Стога, узимајући ово у обзир, налазили су се у теснацу. Стидећи се да признају шта су учинили, и не могући више то да крију од других, дошли су у Сердику како би се чинило да својим присуством одбацују сумњу да су њихова дела била погрешна. И када су пред својим очима видели жртве својих лажних сведочења, и добили за тужиоце оне којима су се жестоко супротстављали, свест о њиховим сопственим злочинима избила је, те, иако позвани нису хтели да дођу, нарочито узнемирени својом свести о кривици пред нашим колегом свештеником Атанасијем, Марцелом и

⁴⁶⁵ Епископ трачког Трајанопоља, о коме има мало података. Помиње га Евагрије у вези са несторијанством (Evag. HE 1.2).

⁴⁶⁶ Нису сачувана.

⁴⁶⁷ Ариоманити или ариоманијаци, једна од првих појава овог термина скованог према грчком *Ἀρειομανῖται*, в. DuCange s. v. *ariomanitae*. Појављује се код и Хиларија (уп. Nil. FH A I, A II).

Асклепијем⁴⁶⁸, који су молили за правду и изазвали своје тужиоце да их обавесте која су то безбожна и грешна дела починили против црква и да докажу оптужбе, и доказали да су они сами криви за оно што су лажно измислили против њих. Међутим, они су били обузети таквим страхом да су се окренули бекству чиме су показали и разоткрили своју сопствену обману.

5. Иако се њихова обмана и исквареност не виде само из претходних догађаја већ и из ових, и да не би овим бегом могли измислити неки други изговор за злоупотребе, сматрали смо да то што је учињено треба да буде испитано помоћу истине и разума, тако смо открили да су они по питању ових ствари били лажови и да су просто извели подмукао напад на наше колеге свештенике. Човек по имену Арсеније⁴⁶⁹, кога је, како они кажу, убио Атанасије, налази се међу живима; на основу тога постало је очигледно да је остатак њихових захтева такође пун лажи и обмана, па и у случају оног што су рекли о путиру који је разбио Макарије⁴⁷⁰, Атанасијев презвитер јер они који су на лицу места били присутни у Александрији сведочили су да се такав догађај никада тамо није одиграо. Штавише, епископи који су писали из Египта

⁴⁶⁸ Код Хиларија се наводи као *Asclepius*, док у другим изворима стоји Асклепа (Ath. *Apol. c. Arian.* 44–49; Theod. *HE* 2.8).

⁴⁶⁹ Мелетијевски епископ Хипселиса (лат. *Hypselis*), града у Горњем Египту. Једна од првих оптужби мелетијеваца против Атанасија била је да је убио Арсенија и да је одсекао његову десну руку за магијске радње. Наводно је виновник ове приче био Јован Аркаф, вођа мелетијевске цркве, који је подмитио Арсенија да се сакрије док не прође суђење Атанасију. Када је тужба стигла до цара, он је наложио свом рођаку Далмацију из Антиохије да испита случај. Атанасије је помоћу писама и свог ђакона испитао случај како би изнео своју одбрану, и открио је да је Арсеније скривен у египатском манастиру Птеменцирци (лат. *Ptemencyrcis*) и на крају је ухваћен и доведен пред управника Александрије (Ath. *Apol. c. Arian.* 65–67; Soc. *HE* 1.27; Soz. *HE* 2.28). Источни епископи нису покренули никакву тужбу у овом случају против мелетијеваца.

⁴⁷⁰ Везано за случај лажног свештеника Исхире из Мареотиде који га је оптужио да је по налогу Атанасија упао у његову капелу, срушио тамо олтар и спалио свете књиге, за шта је касније сам признао да је слагао, а Атанасије га је поново примио у своју цркву. Међутим, други мелетијевци су оптужили Макарија за насиље и доведен је у ланцима на сабор у Тиру 335. године, али је изгледа дефинитивно ослобођен оптужби тек у Риму (Ath. *Apol. c. Arian.* 27.60–64, 72, 85).

Јулију, нашем колеги свештенику, обилато су потврдили да никаква сумња те врсте тамо није изнета. Они такође тврде да имају записнике вођене против њега. Али, они које имају састављени су, додуше, у одсуству једне стране. Ипак, баш у овим записницима пагани и катекумени су испитивани, и један од катекумена је током испитивања рекао да је био унутра када је Макарије ушао; а други је током испитивања рекао да је онај озлоглашени Скира⁴⁷¹ лежао болестан у својој ћелији. Из овог се види да се света тајна није уопште могла славити, јер су унутра били присутни само катекумени, а Скира није био унутра, већ је лежао болестан. Сам Скира, творац свих ових зала, рекао је да је Атанасије спалио његово *Свето писмо*. Када је доказано да је то лаж, почео је да признаје да је био болестан када је Макарије био присутан, чиме је такође показао да је он лажни сведок. Потом као награду за његове лажи они су дали овом истом Скири почаст епископата, човеку који није чак ни презвитер. Двојица презвитера, који су некада били са Мелетијем и потом поново примљени у цркву од стране Александра, епископа Александрије, нека је блажено сећање на њега, дошли су на сабор и сада раде са Атанасијем. Они су сведочили да Скира никад није био Мелетијев презвитер нити да је Мелетије икада на том месту у Мареотиди имао ни цркву ни свештеника. Ипак, тог човека су они произвели у епископа, човека који никада није био ни презвитер, с намером да би могли да прикрију лаж од својих слушаалаца титулом „епископа“.

6. Прочитана је такође и књига, коју је написао наш брат и колега епископ Марцел, и откривена је вешта завера Еузебија⁴⁷² и његових сарадника

⁴⁷¹ Исхира.

⁴⁷² Еузебије Цезарејски сматра се претечом полуаријанства или хомојусијства, теолошке струје која је одбацивала радикално аријанство, али и *Никејски симбол* као такав, и већ на сабору у Антиохији (почетком 325), пре Никејског сабора, тројица епископа (Еузебије Цезарејски, Нарцис из Неронија, Теодот из Лаодицеје) одбили су да потпишу симбол припремљен за предстојећи сабор. Еузебије је сматрао да је

јер они су се претварали да су за тезе које је Марцел изнео на дискусију, већ добили сагласност и одобрење с његове стране. Стога је прочитано оно што се надовезује и оно што претходи тезама у питању, и његово право веровање је откривено; он није, како су они лажно навели, одредио Божјој Речи почетак од свете Девнице Марије, нити је он написао да ће Његово Царство имати крај, већ да је без почетка и без краја. Асклепије, наш колега епископ, изнео је записнике састављене у Антиохији⁴⁷³ у присуству противника и Еузебија из Цезареје, а Марцел је показао из одлука судија епископа да он није крив.

7. Иако су више пута позивани, они се с правом нису усудили да дођу и с правом се нису одазвали, гоњени импулсом своје сопствене свести о кривици. Својим изостанком они су поткрепили своју сопствену неискреност и дали потврду ономе што су њихови тужиоци, који су били присутни, рекли и показали. Шта још можемо рећи? Поред свега овога, они не само што су примили људе који су одавно смењени и избачени из Цркве због јереси Арија већ су их чак унапредили у виша звања: ђаконе у презвитере, презвитере у епископе; ни из ког другог разлога осим да могу што шире да промовишу своју безбожну доктрину и да кваре праву веру. Следећи су, после двојице Еузебија⁴⁷⁴, тренутне вође ових људи: Теодор из Хераклеје, Нарцис из Иренопоља у Киликији, Стефан из Антиохије, Георгије из Лаодицеје⁴⁷⁵

постојећи симбол без измишљене речи *хомоусиос* био исправан, те да је *Никејски симбол* увео нешто ново у хришћанској теологији.

⁴⁷³ 341. године.

⁴⁷⁴ Ово нису могли бити Еузебије из Цезареје и Еузебије из Никомедије јер су они умрли пре сабора у Сердици. На основу Федеровог издања (Hil. FH A IV 3 (Feder 1916: 75) намеће се закључак да је то био Еузебије из фригијског Дорилаја, јер се он наводи међу потписницима одлука источног дела сабора у Сердици. Међутим, то није могуће јер је Еузебије из Дорелаја позната личност, чији се епископат датира у прву пол. 5. века (в. Smith –Wace 1880, s.v. Eusebius of Dorylaeum; Kazhdan et al. 1991, s.v. Dorylaion). Како се види из примарног рукописа гране А париске библиотеке Арсенала (9. век), Хиларијев навод је *Eusueus*, што би одговарало грчком имену *Εἰσυνεύς* (в. s. v. LGPN 1).

⁴⁷⁵ Почео је као полуаријанац, а на крају завршио као аномејак.

(иако се он бојао да буде приступи с Истока), Акације из Цезареје палестинске, Менофант из Ефеса у Азији, Урсације из Сингидуна у Мезији, Валенс из Мурсе у Панонији. Заиста, горе поменути епископи нису дозволили онима који су их следили с Истока да уђу на свети сабор или да уопште приђу светој Божјој цркви. Јер пошто су стигли у Сердику, они су одржавали скупове међу собом на разним местима и претили онима који су долазили у Сердику да не треба уопште да иду на саслушање нити да се уједине са светим сабором. Они су дошли на окупљање само да њихово присуство буде примећено и одмах су побегли. Ово смо, заиста, могли да потврдимо од наших колега свештеника, Арија из Палестине и Астерија⁴⁷⁶ из Арабије, који су их пратили, али су се повукли из њиховог непоштеног друштва. Арије и Астерије, када су дошли пред скуп, жалили су се на насиље које су претрпели и рекавши да ти људи нису ништа исправно радили, додали су ово: „Било је тамо много оних са чврстом вером које су ови путем претњи спречили да дођу. Из тог разлога, дали су све од себе да их држе на једном месту и нису им дозволили слободу кретања чак ни кратко.“

8. Стога, пошто је наша дужност да не ћутимо или оставимо некажњене лажи, затварања, убиства, нападе, лажна писма, премлаћивања, обнаживање девица, прогоне, уништавање цркава, паљевине, преласке из малих у велике цркве⁴⁷⁷, и изнад свега, подучавање Аријеве јереси које напада исправну веру: из тог разлога, ми проглашавамо недужним и невиним нашу врло драгу браћу и колеге епископе Атанасија из Александрије, и Марцела из Анкире у Галатији, Асклепија из Газе и њихове сараднике у служби Богу. И пишемо свакој провинцији да људи сваке од цркава знају интегритет свога епископа и да

⁴⁷⁶ Код Федеровог издања стоји Стефан (Feder 1916: 123), али је читање на основу других кодекса вероватније, како је показао Флеминг (Fleming 1951: 292). Према Атанасију, ови епископи су потом прогнани од стране еузебијеваца у Горњу Либију, али су враћени под царем Јулијаном (Ath. H. Arian. 18).

⁴⁷⁷ *translationes*, прелазак свештенства из једне у другу цркву забрањен је 15. канонем Никејског сабора, али се пракса наставила.

они заиста имају сопственог епископа; али што се тиче оних који су се инфилтрирали у цркве као вукови (тј. Грегорија из Александрије, Василија из Анкире и Квинтијана из Газе⁴⁷⁸), људи треба да знају да ови немају титулу епископа и да не треба да са њима суделују у заједници на било који начин или да примају писма од иког од њих или да их пишу њима. Оне друге пак, тј. Теодора, Нарциса, Акација, Стефана, Урсација и Валенса, Менофанта и Георгија (иако се, као што је раније речено, бојао да присуствује, ипак га је избацио Александар, нека је у блаженом сећању, ранији епископ Александрије, зато што је, као и остали који су укључени, припадник аријанског лудила и због злочина за које је оптужен), све њих је свети сабор једногласно лишио епископата, и ми смо проценили да они не само да не треба да буду епископи већ не треба да буду ни у заједници са верницима; јер тиме што су одвојили Сина и отуђили Реч од Оца, нужно следи да они буду одвојени од Католичанске Цркве и лишени имена „хришћани“. Нека онда буду анатемисани за нас, утолико што су се усудили да изопаче реч истине⁴⁷⁹, чија апостолска наредба гласи: „Ако ико проповеда вама другачије од онога што сте научили, нека буде проклет.⁴⁸⁰“ Дајемо наредбу да нико не општи са њима, јер нема слоге између светлости и мрака⁴⁸¹. Наредите им да се држе подаље, јер нема удруживања између Христа и Белијала⁴⁸². Будите на опрезу, врло драга браћо, нити да им пишете нити да примате писма од њих. Постарајте се, веома драга браћо и колеге свештеници, да као што сте лично били

⁴⁷⁸ Грегорије је био Атанасијева замена од 338. до 345, а Василије Марцелова. Василије је збачен на основу насиља према „аномејцима“ Аецију и Еуномију 359. године.

⁴⁷⁹ Уп. 2 Кор 2.17, 4.2.

⁴⁸⁰ Гал. 1.9: „Као што прије рекосмо и сад опет велим: ако вам ко јави јеванђеље друкчије него што примисте, проклет да буде!“

⁴⁸¹ 2 Кор. 6.14: „...какву заједницу има видјело с тамом?“

⁴⁸² 2 Кор. 6.15: „Како ли се слаже Христос с Велијаром?...“

присутни на овом сабору⁴⁸³, потврдите вашим сопственим потписом све што смо прописали, да би на основу вашег писменог одобрења било јасно да су сви епископи једног мишљења и једне воље. Молимо се, браћо, за ваше благостање у Господу.
/ЗАВРШАВА./

Feder B II 2 /ПОЧИЊЕ ПРИМЕРАК ПИСМА УПУЋЕНОГ ОД СТРАНЕ САБОРА ЈУЛИЈУ⁴⁸⁴, ЕПИСКОПУ РИМА./⁴⁸⁵

Зб.
Писмо
западног
дела
сабора у
Сердици
папи
Јулију
(343/344)

1. Оно у шта смо одувек веровали и сада нам је на уму, јер искуство сведочи и потврђује оно што је било ко чуо ухом. Оно што је најблаженији учитељ пагана, апостол Павле, рекао за себе, тачно је: „Иако сам одсутан телом, са вама сам духом.“⁴⁸⁶ (Пошто је Господ Христос живео у њему, скоро је немогуће посумњати да Дух није говорио кроз његову душу и за изговор користио његово дело као суд⁴⁸⁷.) Тако и ти, веома драги брате, иако си одвојен телом, умом и вољом с нама си овде у хармонији⁴⁸⁸. Разлог твога одсуства је частан и неизбежан страх да би те шизматички вукови могли украсти и уграбити лукавством, или да би те јеретичке цукеле побеснеле од дивљег јара могле напасти или да би ђавоља змија могла засигурно сипати отров својих богохуљења⁴⁸⁹. Јер ово се чини најисправнијим: ако се Господњи епископи

⁴⁸³ 1 Кор. 5:3: „Јер ја, који ако нијесам код вас тијелом али духом ту живим, већ отсудих као да сам тамо...“; Кол. 2:5: „Јер ако тијелом и нијесам код вас, али сам духом с вама, радујући се и видећи ваш ред и тврђу ваше вјере у Христа.“

⁴⁸⁴ Папа Јулије је изабран 337. године и већ 341. године на сабору у Риму издао је декрет којим је одбацио све доктринарне аргументе еузебијеваца и поставио чврсте позиције за одбрану никејства на Западу (Ath. Apol. c. Arian. 20–21).

⁴⁸⁵ Латинска копија сачувана је у *Collectio Sanblasiana* и *Collectio codicis Diessen*, који се датирају у 6. век. За попис рукописа, в. Feder 1916: xlv–xlv.

⁴⁸⁶ Кол. 2:5.

⁴⁸⁷ (*quia experimentum quaeritis eius, qui in me loquitur Christus*) је интерполација (в. Fleming 1951: 297). Односи се на 2 Кор. 13:3: „Јер тражите да испушате Христа што у мени говори,...“

⁴⁸⁸ Јулије није лично присуствовао сабору у Сердици, већ преко легата.

⁴⁸⁹ Вероватно се мисли на Јулијево седиште да је у опасности ако он оде.

позову на главу, то јест трон апостола Петра, то ће се тицати баш сваке провинције⁴⁹⁰.

2. Чини се скоро сувишним, наравно, да изложимо у овом писму све догађаје, поступке и одлуке, јер су они ранијим писмима и живим гласовима наше веома драге браће и колега презвитера Архидама и Филоксена, и нашег веома драгог сина, ђаконa Лава⁴⁹¹, могли бити пренети најверније и најпоузданије. Свима је било јасно да су сакупили из источних регија оне који себе називају епископима (иако се за неке од њих зна да су вође оних чији су светогрдни умови помућени штетним отровом аријанске јереси) и да су већ дуже време невољни, захваљујући недостатку вере, да дођу на судско саслушање, те да су то одбили тако што су нашли за погрешно да буду у заједници с нама, заједници потпуно безгрешној, јер смо ми поверовали осамдесеторици⁴⁹² епископа, од којих је сваки сведочио о Атанасијевој невиности; ипак они, пошто су позвани од ваших презвитера и вашим писмом на сабор који је требало да се одржи у Риму⁴⁹³, одбили су да присуствују; и било би веома неправедно одбити заједницу Марцела и Атанасија, када су ови људи презриво одбили позив и када је толико много епископа понудило своје сведочење у корист Марцела и Атанасија.

3. Постојале су три ствари које је требало решити⁴⁹⁴. Најрелигиознији цареви су

⁴⁹⁰ Контроверзе око старешинства Рима над осталим ранохришћанским црквама трајале су већ од 2. века. Овде се алудира на речи Господа Петру у *Matt.* 16.18, али се мотив не објашњава јасније. Неки су сматрали да је реченица интерполација у корист Рима. Јасно је из свих обраћања епископу Рима која имамо у изнетим документима да је сматран једнаким по положају, и предност му се даје у смислу центра комуникације на Западу, а не као центру црквене заједнице (в. Fleming 1951: 298–300).

⁴⁹¹ Потврђује Атанасије да су они били изасланици Јулија у Сердици, *Ath. Apol. c. Arian.* 20.

⁴⁹² Уобичајен број који се наводи на саборима Египта (Fleming 1951: 301). Потврђује и *Ath. Apol. c. Arian.* 37.

⁴⁹³ Који се састао пролећа 341.

⁴⁹⁴ Ово се поклапа са њиховим писмом сазивања сабора, осим у трећем разлогу, који је овде знатно проширенији.

одобрили⁴⁹⁵ све тачке о којима треба да се дискутује поново и првенствено питања која се односе на свету веру и нарушавање интегритета истине. Друго, дали су одобрење да ако они који кажу да су избачени неправданим суђењем могу то и да докажу, треба да им се праведно потврди њихов статус. Трећа тачка (која би се могла назвати кључним проблемом) јесте то што су они нанели озбиљне и тешке повреде, нагомилали неподношљиве и грешне увреде црквама тиме што су затварали епископе, презвитере, ђаконе и свештенство уопште, и изгонили их, пребацујући их у пустињска места, убијајући их глађу, жеђу, нагошћу и свим другим начинима лишавања. Друге су ставили у смрдљиве и прљаве затворе, неке су бацили у гвоздене ланце тако да су им вратови притиснути уским оковратницима. На крају, неки од њих, неправедно мучени овим истим заточеништвом, преминули су, и нико не може сумњати да су умрли славном мученичком смрћу. Они се још увек усуђују да држе одређене људе чији је једини прекршај то што су се одупрли и изјавили да они презиру аријанску и еузебијевску јерес и да одбијају да буду у заједници са таквим људима и неће помоћи онима који преферирају да служе свету (земаљском). Људи који су раније избачени не само што су враћени већ су и уздигнути до свештеничких служби као награда за њихове лажи.

4. Али слушајте, веома блажена браћо, шта је одлучено о неверним и незрелим младићима Урсацију и Валенсу⁴⁹⁶, пошто је јасно да нису престали да шире смртоносно семе криве доктрине⁴⁹⁷ и да је Валенс напустио своју цркву с намером да ступи у другу⁴⁹⁸. У време када је

⁴⁹⁵ Није преживео ниједан царски декрет којим је сазван сабор и на основу ког би се видео садржај састанка.

⁴⁹⁶ Атанасије је поменуо да је Арије прво подучио Валенса и Урсација као младиће, тј. у време његовог прогонства у Панонији (в. Смирнов Бркић 2012).

⁴⁹⁷ *Мат.* 13.24–32.

⁴⁹⁸ Вероватно у Аквилеји, престоници провинције Венеције и једном од најважнијих градова Италије, на основу следеће реченице. Овај податак је једино очуван код Хиларија, те је немогуће потврдити његову аутентичност.

започео своју побуну, један од наше браће, Вијатор⁴⁹⁹, не могавши да побегне, нападнут је од руље и пребијен баш у самој Аквилеји, и после два дана је умро. Узрок његове смрти свакако је Валенс, који је изазвао неред. Оно што смо забележили нашим најблаженијим августима, лако ће вас, када прочитате, убедити да ништа нисмо избрисали штогод је имало смисла. И, да не замарамо дугом причом, ми смо обзнанили дела која су починили.

5. Ваша изврсна мудрост треба да писмено обзнани да наша браћа на Сицилији, Сардинији и Италији буду упозната са поступцима и одлукама, и да они у незнању не приме писма заједништва од оних збачених праведном осудом. Али Марцел, Атанасије и Асклепије треба да остану у нашој заједници, јер никаква препрека се не може указати на основу неправедног суђења и бекства и одбијања оних који нису хтели да дођу на суд свих нас епископа који смо се састали. Као што смо горе напоменули, потпун извештај од браће коју је ваше милосрђе послало овамо, у потпуности ће вас упознати са детаљима. Било нам је болно, али смо морали да прикључимо имена оних који су отпуштени због својих прекршаја, како би ваша неизмерно важна личност могла да зна идентитет екскомуницираних. Као што смо рекли раније, молимо вас да будете вољни да упозорите сву нашу браћу и колеге епископе да не прихватају писма заједништва са њима.

- Feder B II 3 Имена јеретика су⁵⁰⁰:
- зв. *Имена*
јеретика
- (1) Урсације из Сингидуна
 - (2) Валенс из Мурсе
 - (3) Нарцис из Иренопоља
 - (4) Стефан из Антиохије
 - (5) Акације из Цезареје
 - (6) Менофант из Ефеса
 - (7) Георгије из Лаодицеје

⁴⁹⁹ Нема података о овој личности.

⁵⁰⁰ Уп. *Soz. HE* 3.12, *Ath. Apol. c. Arian.* 148.

Feder В II 4 Имена епископа присутних на сабору и потписника пресуде јесу⁵⁰¹:

- зг. Имена
потписника
- (1) Осије из Кордове у Шпанији
 - (2) Анијан из Кастрола у Шпанији
 - (3) Флорентије из Емерите у Шпанији
 - (4) Домицијан из Астурике у Шпанији
 - (5) Каст из Цезареје Августе у Шпанији
 - (6) Претекстат из Барселоне у Шпанији
 - (7) Максим из Луке у Тоскани
 - (8) Бас из Диоклецијанопоља⁵⁰² у Македонији
 - (9) Порфирије из Филипија у Македонији
 - (10) Марцел из Анкире у Галатији
 - (11) Еутерије из Гана у Тракији
 - (12) Асклепије из Газе у Палестини
 - (13) Музеј из Тебе у Тесалији
 - (14) Винцентије из Капуе у Кампанији
 - (15) Јануарије из Беневента у Кампанији
 - (16) Протоген из Сердице у Дакији
 - (17) Диоскор из Терасије⁵⁰³
 - (18) Химнеј из Хипате⁵⁰⁴ у Тесалији
 - (19) Луције из Каинопоља⁵⁰⁵ у Тракији
 - (20) Луције из Вероне у Италији
 - (21) Евагрије из Хераклеје Линци⁵⁰⁶ у Македонији
 - (22) Јулије из Тебе Хептапилос⁵⁰⁷ у Ахаји
 - (23) Зосим из Лихнида⁵⁰⁸ у Македонији
 - (24) Атенодор из Елатеје у Ахаји
 - (25) Диодор са Тенеда⁵⁰⁹ у Азији
 - (26) Александар из Ларисе у Тесалији

⁵⁰¹ За латинске верзије ових листа у другим рукописима, в. Feder 1916: xlvi–l, за грчку верзију уп. Ath. Apol. c. Arian. 50. Листа показује да су у односу на 80 потписника источног дела сабора у Сердици, овде заступљени не само западни епископи већ и источни и то из области где је аријанство било изразито снажно.

⁵⁰² Данас Хисар у Бугарској.

⁵⁰³ Можда Терасија на Санторинију.

⁵⁰⁴ Можда *Hypata* (*Nova Patrae* у Тесалији; данас *Hypatī*). Епископ Химнеј (Hymnaeus) био је на сабору у Сердици (Hil. В II 4; Ath. Apol. c. Arian. 48.2).

⁵⁰⁵ Непозната локација.

⁵⁰⁶ У централној Македонији (в. Mullen 2004: 167). Вероватно је у питању *Heraclea Lyncestis* код Битоља, само је облик корумпиран код Хиларија.

⁵⁰⁷ Теба у Беотији. Епитет Хептапилос („са седам капија“) коришћен је да се разликује од египатске Тебе.

⁵⁰⁸ Охрид.

⁵⁰⁹ Грчко острво *Τένεδος/Tenedos*, данас турско место *Bozcaada*.

- (27) Етије из Солуна у Македонији
- (28) Виталис из Акве у Приобалној Дакији
- (29) Парегорије из Скупија у Дарданији
- (30) Трифон из Макарије⁵¹⁰ у Ахаји
- (31) Атанасије из Александрије
- (32) Гауденције из Наиса у Дакији
- (33) Јона из Партикопоља⁵¹¹ у Македонији
- (34) Алипије из Мегаре у Ахаји
- (35) Македоније из Улпијане у Дарданији
- (36) Калв из Кастрамартиса у Приобалној Дакији
- (37) Фортунацијан⁵¹² из Аквилеје у Италији
- (39) Плутарх из Патре у Ахаји
- (40) Елиодор из Никопоља
- (41) Еутерије из Панонија⁵¹³
- (42) Арије из Палестине⁵¹⁴
- (43) Астерије из Арабије
- (44) Сокра из Азопофебије⁵¹⁵ у Ахаји
- (45) Стеркорије из Канусија из Апулије
- (46) Калеподије из Неапоља у Кампанији
- (47) Иринеј са Скира у Ахају
- (48) Мартирије из Наупакта у Ахаји
- (49) Дионисије из Елиде у Ахаји
- (50) Север из Равене у Италији
- (51) Урсације из Бриксије⁵¹⁶ у Италији
- (52) Протазије из Милана у Италији
- (53) Марко из Сисције у Савији
- (54) Верисим из Лиона у Галији
- (55) Валенс из Иска у Приобалној Дакији
- (56) Паладије из Дија⁵¹⁷ у Македонији
- (57) Геронције из Бераа у Македонији
- (58) Александар из Кипарисија⁵¹⁸ у Ахаји
- (59) Еутихије из Метоне⁵¹⁹ у Ахаји

⁵¹⁰ Није лоцирана. Једни предлажу Макарију (*Macaria*) у Аркадији (Feder 1916), а други Макареју (*Macareia*) на Пелопонезу (Mullen 2004: 167). Код Атанасија је на овом месту као седиште наведена Магара (*Magara*), уп. *Ath. Apol. c. Ar.* 48.2.

⁵¹¹ Непозната локација, уп. *Ath. Apol. c. Ar.* 48.2; *Ep. ad Mareoticas*.

⁵¹² У рукописима се јавља и као Фортунат.

⁵¹³ *Pannoniis*.

⁵¹⁴ Овај и наредни потписник су прешли на њихову страну из групе источних епископа.

⁵¹⁵ Непозната локација.

⁵¹⁶ Ориг. *Brix*, можда *Brixia* у Венецији, данас *Brescia*, Бреша.

⁵¹⁷ Данас Дион у Грчкој (*Διον/Dium*).

⁵¹⁸ *Ciparissia/Κυπαρισσία*, данас истоимени град на Пелопонезу.

(60) Тиције из Азије⁵²⁰

(61) Александар из Коронија⁵²¹ у Ахаји

Укупно 61 епископ⁵²².

- Feder В II 5 1. Овој ствари, мислим, нису потребна даља објашњења. Све је објављено и представљено на такав начин да буде обелодањено. Епископи су се сакупили у Египту, Атанасије је тамо био у затвору. Десио се изненадни одлазак лажних судија усред ноћи, проузрокован њиховим осећајем кривице; настала је дубока мржња, видљива свима, приписујући се тако великим неделима. Додајте томе првобитни повод који је послужио као изговор за осуду Атанасија: наводно је био одговоран за обарање олтара, где је Скира презвитер држао службу, преко насилног чина свог презвитера у самом часу жртвовања. Презвитер Скира је оповргнут и лажна оптужба је осуђена заједно са њеним творцем. Али чин жртвовања није се могао одиграти без презвитера; и као што је особа доведена у питање, тако је и место тако туморног чина јер нема цркве у Мареотиди. Да ли је сама религија овог подручја истребљена, или место где је жртва оскрнављена тежи да потоне у бездан? Скира, потврђено је, постављен је за епископа из ђаконата, како може бити ауторитет лажног епископа супериорнији у односу на стварну злоупотребу коју трпи презвитер. Али ако је та црква имала локацију, има је и сада; ако

⁵¹⁹ *Motoni/Mothone*, данас Метони (*Μεθώνη*) у Грчкој.

⁵²⁰ У Федеровом издању стоји (58) [59]. *Euticius ab Acaia [Ticius ab Asia] de Motonis* у смислу да су ова два имена у ствари иста особа, јер је мало вероватно да су две особе сличних имена наведене једна за другом, а друга без седишта (Feder 1916: 139; Feder 1911: 47). То потврђује и Атанасије, који зна за само једног Еутихија.

⁵²¹ Истоимени град у Грчкој.

⁵²² На листи се налази само 60 епископа, али се у свим рукописима које поседујемо наводи 61, што се тумачи писарском грешком због римске нумерације ILX или двоструког навођења, нпр. (58) Еутихија. Листа може да се упоређи са другим изворима (Ath. *H. Arian.* 20; *Apol. c. Ar.* 50), на основу којих се види да се нека имена не појављују код Хиларија, а нека код Атанасија. Атанасије каже да је укупно било 344 епископа који су се сложили са одлукама у Сердици, али само са писмом које је сабор послао и онима који нису могли да дођу, док је 63 потписало на сабору (*Apol. c. Ar.* 1). А у погледу броја учесника наводи да је укупно било 170 са Истока и Запада (*H. Ar.* 15), те ако је 80 било еузебијеваца, остаје 90 западних, чији број данас не можемо реконструисати. в. Fleming 1951: 309–311.

је нема сада, није ју ни имала. И шта је мање веродостојно: да су ове судије фалсификованих оптужби требале да претпоставе да се оно што се очигледно није догодило, догодило; или да су они који су после судили требали одлучити о ономе чега није било; јер ако је било, није могло да није било?

2. Стога свако ко се користи нашом заједничком интелигенцијом људима датом, свако ко креће путем истине и следи максиме мудрости, треба да обрати пажњу и размотри који став ми треба да узмемо у оваквим стварима. У међувремену, нећу говорити ништа о ауторима ових пресуда. Ове две одлуке треба надаље да стоје: једна која потврђује злочиначко дело, именује место и именује повређеног човека; друга, која негира злочин, место и човека. Питам шта ви мислите која одлука је праведна да се сложимо са њом. Сигурно је, мислим, да ће свако ко је питан за мишљење од обе стране и посредујући између две одлуке рећи: „Ако има прекршаја, мора да се обзнани; ако има места, мора га бити могуће показати; ако има човека, он се сигурно може уочити.“ Али пошто нема поузданих доказа за злочин, верског места и нема оштећене стране, сматрало би се сулудим за судију да пресуди на основу непостојећих ствари.

3. Погледајте небо и звезде, ви епископи⁵²³, и у њега који је то створио из ничега⁵²⁴, погледајте слободом вере и надом коју сте примили⁵²⁵, сетите се да је овај начин будућег суда вама самима већ одређен: „Јер каковијем судом судите, онаковијем ће вам судити.⁵²⁶“ Одговорите на моје питање: „Којом пресудом ви осуђујете Атанасија?“ Ви кажете, наравно: „Пресудом епископа“ и то ће бити изговор за вашу исповест. „Ми смо следили свети суд за штовање читаве епископске заједнице.“ Али да ли ћете порећи да сте игнорисали заједницу коју су обновили

⁵²³ Овде се, према Fleming 1951: 316, Хиларије обраћа оновременој публици, дакле епископима који сада осуђују Атанасија под притиском Валенса и осталих.

⁵²⁴ 2 Мак. 7.28.

⁵²⁵ Уп. Гал. 5.13.

⁵²⁶ Мат. 7.2.

Осије, Максимин и Јулије према Атанасију, чију осуду су Валенс, Урсације и Сатурнин изнудили од вас? Не правим поређење; питам какво је било ваше мишљење о Атанасијевом прекршају? Речено је да је његов презвитер, Макарије, улетео у цркву у Мареотиди, прекинуо Скира презвитера и порушио сакраменте нашег спасења. Сведоци догађаја, један катекумен и један паганин, унакрсно су испитани. Али зар нисте свесни да је после тога одлучено да нема цркве у Мареотиди и да Скира није презвитер? Шта сте следили? Додељујете ауторитет лажним епископима, а поричете га правим. Ствари које не постоје судите. Моје је уверење да вас је притвор натерао на то, тамничар вас је натерао, мучитељ вас је притиснуо, мач је висио над вама, ватра вас је опекла, како бисте поверовали овој тврдњи. Непоштеност је стекла епископски ауторитет међу вама када се судило о непостојећим догађајима, светост је изгубила своју поузданост када је истина требало, а није, да се одржи. Ученици Христа! Достојни наследници Петра и Павла! Побожни очеви Цркве! Надмени амбасадори између Бога и људи, ви сте трампили Христову истину за људску лаж. Доста смо се бавили првом темом: наш подухват је требало да покаже да Атанасије није могао бити сматран одговорним за икоју од оптужби изнетих против њега. Преостаје ми да говорим веома кратко о томе шта се десило око Марцела и Фотина.

4. Фотина, епископа Сирмија, обучио је Марцел; једно време он му је био ђакон. Овај исквареним обичајима и дисциплином невиности истрајао је у ремећењу јеванђеоске истине новим проповедима. И то толико често да како је повећање његових погрешака произвело губитак љубави према Богу тако је његова махнита опсесија изопаченим знањем постајала јача. Сходно томе, епископи су се окупили из разних провинција да уклоне с епископата Фотина, који је већ осуђен као јеретик две године раније на сабору у Милану. Епископи су већ били веома узнемирени и сумњичави да се не понови општи

немир и конфузија, јер је ономад било неопходно одстранити из Цркве велики број епископа одговорних за погрешне пресуде против Атанасија и за заједницу са аријанском јереси. Урсације и Валенс искористили су прилику да се приближе епископу Рима и моле да буду примљени назад у Цркву, тражећи да им буде опроштено и да буду примљени у заједницу. Јулије, у својој мудрости, одобрио им је опрост који су тражили, с намером да исцрпи снагу аријанаца у корист католичанске Цркве, примајући назад у католичанску заједницу оне који су тешко пореметили јединство, али који су у покајању (какви су сада) за ову заверу и њихов сулуди авантуризам, тиме што је одобрио мирно помирење. И пошто нема исповести осим истине, нема покајања осим за грех, нема опроста осим за недело, Валенс и Урсације пошто су примљени у заједницу као што су тражили, претходно су дали признање о Атанасијевој невиности и погрешности пресуде и веровања у аријанску јерес у следећим писмима⁵²⁷:

Feder B II 6 ⁵²⁸ПРИМЕРАК ПИСМА НАПИСАНОГ У РИМУ,
46. Писмо СВОЈЕРУЧНО ПОТПИСАНОГ ОД СТРАНЕ
Валенса и ВАЛЕНСА И УРСАЦИЈА, ПОСЛЕ
Урсација ОДБАЦИВАЊА ОСУДЕ АТАНАСИЈА ОД
папи Јулију СТРАНЕ ИСТОЧЊАКА⁵²⁹
(347)

Валенс и Урсације блаженом господу папи Јулију.

⁵²⁷ Грчки превод овог и наредног документа, који је начинио Паулин из Тријера, појављује се код Атанасија, в. *Ath. Apol. sec.* 58; *H. Arrian.* 26; одакле преузимају каснији писци (уп. *Soz. HE* 3.24, *Niceph. Call. HE* 9.27).

⁵²⁸ Федер сматра да је ово Хиларијева лична белешка. Према мишљењу Викама, Хиларије је до документа дошао из римских архива, о чему сведочи његов коментар „својеручно“. Међутим, даље у писму аутори писама сами наводе да пишу својом руком, те закључак није оправдан. Према наводу код Сократа да је Атанасије тада био на путу кући из Аквилеје (*Socr. HE* 2.24), писмо се датира у крај 346. или почетак 347. године (уп. *Nil. FH* B II 5; B II 7 (Feder 1916)).

⁵²⁹ Мисли се на источне епископе који су из Сирије и Палестине дошли на сабор у Јерусалиму на позив епископа Максима и примили Атанасија у заједницу.

Пошто је констатовано да смо ми до сада у нашим писмима⁵³⁰ изнели тешке оптужбе на штету угледа епископа Атанасија, и пошто на позив писмима ваше светости нисмо показали никакав основ за ствар коју смо објавили, ми изјављујемо вашој светости, у присуству све наше браће презвитера, да сви извештаји о репутацији горе поменутог Атанасија, који су до сада стигли до наших⁵³¹ ушију, јесу лажни наводи с наше стране, који немају никакву валидност; и стога, ми веома вољно прихватамо заједницу са горе поменутим Атанасијем, нарочито зато што је ваша светост нашла за сходно да опрости нашу грешку у складу са вашом природном великодушношћу. Ми такође изјављујемо да ако источњаци, или пак сам Атанасије, жели, у било ком тренутку, злонамерно да покрене правну тужбу против нас, ми нећемо присуствовати без вашег знања и пристанка. Али у погледу јеретика Арија и његових саучесника који кажу „било је време када Син није постојао“; и који кажу „Син је из ничега“ и који поричу да је Син Божји постојао пре свих векова – ми изјављујемо да и сада и увек смо њих анатемисали истом овом руком којом сада пишемо, баш као што смо то учинили нашим претходним документом презентованим у Милану. И понављамо шта смо горе рекли: да смо ми осудили занавек аријанску јерес и њене подстрекаче.

*Урсаццијевом руком*⁵³²: Ја, Урсацције, епископ,
потписао сам ову изјаву.

Feder В II 7 Ово писмо је послато две године након што је
4в. Хиларијев Фотинова јерес осуђена од стране Римљана⁵³³.
коментар

⁵³⁰ Еузебијевци су послали писма Јулију у Рим како би представили своје виђење и придобили што више следбеника, али је Јулије показао писма Атанасију како би он имао прилике да се брани (*Apol. c. Ar. 72, 83*).

⁵³¹ У грчком преводу стоји „ваших“, али већина сматра да је латински тачан, јер се мисли на то да су Валенс и Урсацције били погрешно информисани.

⁵³² Хиларијева лична белешка, в. бел. 527.

⁵³³ Датирање зависи од схватања речи *Romani*, која се не мора односити на Рим у ужем смислу, већ колективно као западни епископи, *qui ante biennium iam in Mediolanensi synodo erat hereticus damnatus*, како Хиларије каже на једном месту

Feder В II 8
4г. Писмо
Валенса и
Урсаџија
Атанасију
(347)

КОПИЈА ДРУГОГ ПИСМА ОД ВАЛЕНСА И
УРСАЦИЈА, КОЈЕ СУ ПОСЛАЛИ ЕПИСКОПУ
АТАНАСИЈУ ИЗ АКВИЛЕЈЕ НЕШТО КАСНИЈЕ
ПОШТО СУ ПОСЛАЛИ ГОРЊЕ ПИСМО.

Урсаџије и Валенс нашем госпoду и брату
Атанасију.

Долазак нашег брата Мојсија вашем милосрђу,
драги брате, дао нам је прилику да ти пренесемо
преко њега наше најсрдачније поздраве из
Аквилеје и наше молитве да будеш у добром
здрављу док читаш ово писмо. Указаћеш нам
поверење, ако нас наградиш пишући нам
одговор заузврат. Наравно, треба да знаш да
овим писмом ми смо с тобом у миру и у црквеној
заједници. Нека те божанска доброта чува,
брате!

Feder В II 9
5а. Хиларијев
коментар

1. По писању горњих писама молиоцима је
дозвољен опрост и повратак у католичанску веру
са заједницом, посебно у светлу чињенице да
писма молилаца у којима траже опрост
подржавају истину сабора у Сердици. У
међувремену је био скуп у Сирмију⁵³⁴. Фотин,
ухваћен као јеретик, раније проглашен кривим и
већ неко време одсечен од заједнице, чак ни тада
није могао бити збачен вољом народа.
/⁵³⁵лакуна: -----/

раније у књизи (Hil. FH В II 5 (Feder 1916)). Да Хиларије заиста користи термин у
смислу „сви са латинског говорног подручја“, указује и његова употреба *in Romanam
linguam* уместо *Latinam linguam* (Hil. Ps. 2.35), на шта је указао Флеминг (Fleming
1951: 330).

⁵³⁴ Веома је тешко одредити датуме сирмијских сабора с обзиром на нејасне и опречне
информације у изворима (в. Додатак – Сирмијски сабори). У литератури се помињу
347/349/351 (в. тим редом Feder 1916; Зелер 2005; Barnes 1993). Флеминг наглашава
да израз *uerum inter haec Syrmium conuenitur* не значи нужно да је одржан црквени
сабор, већ да је могло бити у питању посланство са сабора у Милану да се спроведу
одлуке око Фотина, те он преферира 347. годину (Fleming 1951: 336). О овим
догађајима говори и Сулпиције Север (уп. Sulp. Sev. Chron. 2.37), на основу чијег
податка се сабор датира у 349. годину због обраћања царевима, а не само цару
Констанцију II.

⁵³⁵ Федер сматра да се овде налазила лакуна (Feder 1916: 146), због неповезаности са
наредним параграфом, те да је био опис сирмијске формуле. С друге стране, Флеминг

Али Атанасије је лично искључио Марцела из заједнице, коме је враћен епископат одлуком сабора у Сердици, пошто је прочитао књигу коју је овај написао и објавио (имамо њену копију), јер је Марцел нашао за сходно да дода одређене новине, чиме је овлаш наговестио доктринарни пут којим је Фотин пошао. Атанасије је то учинио пре цензурисања Фотина, изјављујући да је употреба искварене воље предухитрила осуду и да не осуђује на основу објављивања књиге, већ пошто лоше лако може да настане из доброг, он је дао овлашћење не за оно што је претходно урађено против Марцела⁵³⁶ него за оно што се управо чини против Фотина.

2. Ово пак треба да буде свима знано: ниједан сабор, осим оног који је поништен одлукама из Сердике, није се никад потом састао против Марцела; и када су западњаци дали своју пресуду о Фотину и саопштили је источњацима, ниједна осуда није објављена против њега. Ипак, лукави, довитљиви и упорно непослушни умови, тражили су прилику да промене пресуду поништену Атанасијевим ослобађањем, и, одговарајући у писму о Фотину⁵³⁷, они су додали помен Марцела као покретача таквих учења, с намером да обнова случаја побуди сећање у јавности на питање Атанасија, које је већ одавно било мртво и закопано пресудом истине; и притворно су користили Фотинову осуду да нападну Марцелову репутацију. У тексту писама горе⁵³⁸ очигледно је да је Марцел осуђен, заједно са Атанасијем, од стране аријанаца, тобоже на основу књиге коју је Марцел објавио о подређености Господа Христа. Читање саме

(Fleming 1951: 337) сматра да нема лакуне, већ да Хиларије није хтео да се удубљује у тему Фотина, па га помиње само због везе са Марцелом.

⁵³⁶ На сабору у Милану (345) или Антиохији (342).

⁵³⁷ Када су слали одговор на осуду Фотина коју је донео сабор у Милану.

⁵³⁸ Feder 1916: 146, неповезаност с наредном реченицом објашњава постојањем лакуне у Хиларијевом тексту. Догађаје који следе тешко је разумети јер се Хиларије позива на документа која нам нису сачувана код Атанасија. Јасна је пак Хиларијева збуњеност односом између Марцела и Атанасија. Атанасије није јавно никада осудио Марцела, али је наговештено код Епифанија да је Атанасије рекао да је овај имао за шта да одговара, в. Epiрh. Pan. 72.4.4.

књиге показује да је невин човек ухапшен. Поуздани докази још увек постојеће књиге такође доказују погрешност аријанске осуде. Али, како обичај налаже, писма су писана источњацима о Фотину само путем општег упућивања, а не, као што се сада догодило, да би се изнудио пристанак на неправедан начин.

3. Међутим, зашто је онда извештено да је Атанасије одговоран за одбијање заједнице Марцелу? Зар је Марцел одбијен на основу погрешке у његовој књизи? Они сами су сведоци да је Фотин почетак свог изопаченог учења нашао у Марцеловим лекцијама. Јер када је Атанасије одбио заједницу са њим, Марцел је одбио да уђе у Цркву. Улазак у заједницу са њим значи веровање у Христову подређеност и предају његовог Царства; одбијање, са друге стране, показује изопаченост било ког учења. И тако су обе одлуке овог човека без погрешке, пошто је у дару заједништва следио мисао сабора, али у одбијању заједнице он је без грешке, јер је се сам Марцел одрекао самовољно без притиска сабора. Али цела ова ствар у оба случаја је такође и једна трагедија. И иако су исправке начињене за мржњу према њему тако дуго обитавале против Атанасија, тиме је тежи био подухват оповргнути их⁵³⁹.

4. Наиме, имам ја и трећу тему⁵⁴⁰. Хтео бих да укажем на симбол који су та писма утврдила на самом почетку⁵⁴¹. Он је неовлашћен, јеретички, и иако су његове речи очаравајуће, показашу вам да је унутра пун отрова. Зато што ми изјављујемо: да има само у један Neroђени Бог Отац и његов један једини Син, Бог од Бога, светлост од светлости, прворођени од свог

⁵³⁹ У овом пасусу Хиларије објашњава прави циљ источних аријанских епископа, којим су преко повезивања Фотина са Марцелом, па Марцела са Атанасијем у ствари хтели поново да покрену питање Атанасија, које је решено одлукама западног дела сабора у Сердици (343). Хиларије жели да покаже како три случаја нису повезана.

⁵⁴⁰ Прва тема у овој књизи требало је да покаже Атанасијеву невиност, друга да покаже деловање Валенса и Урсација након сабора у Сердици, и трећа да открије да се иза свега крије јеретички симбол вере, прикривен разним обманама.

⁵⁴¹ Мисли се на симбол источног дела сабора у Сердици, који су они ставили на почетку свог циркуларног писма (в. А IV 2).

стварања; и додајемо као треће Светог Духа Параклета. И тако, када су несумњичави читаоци или просте неподучене душе били заварани тако умиљним почетком, они прелазе са заједничког и јединственог пристанка на уговорену форму произишлу из цензуре Фотина, на Атанасијеву кривицу и осуду католичанске вере. И надам се да је сабор у Сердици обезбедио немали део разумевања ове чињенице, јер су овде све оптужбе против Атанасија приказане да су смућкане аријанским непријатељством и насиље је учињено Божјим људима, да они могу да пренесу кужну попустљивост својом смртоносном доктрином. Међутим, дозволите ми да укратко целу ствар изложим, јер случај тако налаже.

5. Одувек је била дужност и улога апостолских људи да сталним јавним прокламовањем вере у њеној потпуности потисну повике јереси, и да истицањем истине јеванђеља истребе пркос погрешне доктрине, како не би заразила умове слушаалаца неком мрљом и загадила их заразом изопачења која је прати⁵⁴². И тако су често и надугачко у разним посланицама са великом бригом препричавали каква треба да буде наша мисао према Богу Оцу, наше знање о Богу Сину и наше штовање Светог Духа, како би се знало да је Бог Син од Бога Оца, да је Бог Отац у Богу Сину и Бог Син у Богу Оцу. И тако, према његовој сопственој формулацији: „Отац и ја смо једно“⁵⁴³, и опет „Као ти, оче, што си у мени и ја у теби“⁵⁴⁴; наша вера у Бога је садржана у именима и личностима Оца и Сина. Заиста, нема другог основа за завист Јевреја према нама, мржњу пагана и махнити бес јеретика, од нашег исповедања да је у Оцу вечност, снага и име Сина. Тврдоглава погрешност јеретика одувек је потицала од њиховог безбожничког веровања. Наиме, заокупљени пороцима и делима одвраћени од невиности, окретали су се питању

⁵⁴² Уп. код Грегорија из Елвире, Greg. Elib. *De fide orthodoxa* 3 (PL 17:549–568).

⁵⁴³ Јов. 10.30.

⁵⁴⁴ Јов. 17.21.

тешкоћа, пошто се, незадовољни својим животима, својим опредељењем, својим начином мишљења, они труде да удовоље новотаријама својих учења након што су изгубили сазнање истине.

6. Када је постало познато нашим очевима да су двојица Арија⁵⁴⁵ устала, као проповедници најбезбожнијег симбола, и кад није више било недоумице да се ово мишљење далеко проширило, они су пожурили из свих делова света у Никеју⁵⁴⁶; како би вера могла да се представи лаицима, пут божанског сазнања исправи у светлу разумевања, а расадник растућег зла изражен у његовим промотерима истреби. Аријанци су преносили овако: „Бог Отац је зачео Сина да створи свет и у складу са његовом сопственом моћи претворио га је у нову супстанцу, у другу супстанцу и другог, новог Бога.“ То је била профанација Оца претпостављањем да ишта налик њему може настати из ничега; била је то бласфемија против Христа лишити га наслеђеног савршенства Очеве безграничности. Те иако их је подучавао Очев гласник: „Нема другог Бога осим мене“⁵⁴⁷, и Син: „Ја сам у Оцу и Отац је у мени“⁵⁴⁸ и „Отац и ја смо једно“⁵⁴⁹, они су покидали везу светог јединства надвоје придајући супстанци непостојање⁵⁵⁰, додељујући Божјем Сину, нашем Господу Исусу Христу, временски почетак, порекло из ничега, секундарно име.

⁵⁴⁵ Сулпиције Север тумачи фразу као два човека истог имена (Sulp. Sev. *Chron.* 2.35), јер је био још један презвитер Арије из Баукалуса, дела Александрије, и помињани Арије из Палестине. Због другог места код самог Хиларија (*De syn.* 83), чини се пак да по свој прилици Хиларије овде мисли на општеприхваћеног Аријевог наследника Еузебија из Никомедије. Међутим, Флеминг сматра да то не одговара историјским околностима тог времена, те да Хиларије увек користи термин *Arii* за аријанце уопште, а увек именује неког од њих посебно (Fleming 1951: 345).

⁵⁴⁶ Уп. Phoeb. *C. Ar.* 6.

⁵⁴⁷ *Иса.* 45.18: „... ја сам Господ, и нема другога.“

⁵⁴⁸ *Јов.* 14.11: „Вјерујте мени да сам ја у Оцу и Отац у мени.“

⁵⁴⁹ *Јов.* 10.30.

⁵⁵⁰ Овде је текст оштећен па постоји више реконструкција, а ја се држим Федерове *non extantis creationis substantiae* у смислу „придајући супстанци непостојеће стварање“, чиме је Син настао из ничега. За друга читања, в. Fleming 1951: 346.

7. Да потисну ово зло, 300 или више⁵⁵¹ епископа сакупило се у Никеји. Пристанком свих, осуда за јерес је проглашена против свих аријанаца; учењима јеванђеља и апостола савршена светлост католичанског јединства уздигнута је високо. Оно, дакле, што је тада јасно речено, сам симбол вере, како је објављен, следи.

Feder B II 10

/СИМБОЛ ВЕРЕ НАПИСАН У НИКЕЈИ ОД
СТРАНЕ 318 ЕПИСКОПА ПРОТИВ СВИХ
ЈЕРЕСИ/

5б.Никејски
симбол
(325)

⁵⁵²Верујемо у једног Бога, Оца Свемогућег, творца ствари видљивих и невидљивих. И у једног Господа Исуса Христа, Сина Бога, рођеног од Оца, од Очеве супстанце, Бога од Бога, светлост од светлости, истинског Бога од истинског Бога, рођеног, не створеног, од једне супстанце са Оцем (што Грци зову *omousion*) и кроз кога су створене све ствари како на земљи тако и на небу; који је за нас људе и за наше спасење сишао, оваплотио се, постао човеком, страдао и поново устао у трећи дан, вазнео се на небеса и опет ће доћи да суди живима и мртвима. И у Светог Духа⁵⁵³. А што се тиче оних који кажу „било је када он не бејаше“ и „пре него што је рођен, он не бејаше“ и да је „он начињен из непостојања“ (што Грци зову *ex us ontos*⁵⁵⁴) или „од друге супстанце“ називајући Божјег Сина „променљивим и непостојаним“; ове Католичанска и Апостолска Црква анатемисе.

⁵⁵¹ *trecenti uel eo amplius*, уп. Ath. H. Ar. 66. Хиларије на другом месту даје традиционалних 318 (*De syn.* 86, уп. Ath. *Ad Afros* 2).

⁵⁵² Хиларијев навод *Симбола* један је од најранијих сачуваних латинских верзија (друге верзије код Hil. *De syn.* 84, Грегорија из Елвира (Greg. Elib. *De fide* 1–3, 7–8), и Луцифера из Каљарија (Lucif. Cal. *De non parcendo* 3, 7, 9, 21)).

⁵⁵³ Хиларијева верзија, као ни она код Луцифера из Каљарија, не наводи „свих“ (*omnium*) код видљивих и невидљивих, затим „нашег“ (*nostrum*) Господа Исуса Христа, ни „јединородног“ (*unigenitum*), део о инкарнацији је асиндектски исказан.

⁵⁵⁴ ἑξ οὐκ ὄντων.

555 1. Поређење симбола вере открива обману у садржају. Симбол вере утврђен у Никеји је потпун и савршен, и на свим местима где јеретици хоће да се провуку забрављен темељношћу вечне заједнице Оца и Сина. Овај сажетом једноставношћу учи нас прво да верујемо да је из ничега. Док симбол вере западњака, заснован на учењима јеванђеља, потврђује да је Отац у Сину и Син у Оцу; Отац незачет, Син вечан са супстанцијом вечности, тј. као што је Отац вечан, и Син је вечан у Оцу и Бог је рођен од Бога без зачећа, тј. увек је у њему од кога и јесте.

2. Ово перфидно зло, а не вера, говорећи да је „Бог од Бога“, подржавањем да је „прворођени“ и успостављањем имена Тројства, прикрива свој отров под неупадљивом маском религијске скромности, говорећи „Бог од Бога“, „светлост од светлости“, да би на другом месту истог исповедања рекли да из Бога или светлости Бог или светлост од Бога створена је, а не рођена од Бога, тј. није од супстанције Очеве вечности. Тако они вређањем Оца каљају и Сина, ако је он Бог који потиче из ничега. Они намеравају да изразом „прворођени“ означе извештан поредак за стварање⁵⁵⁶ света које почиње из његовог почетка; и пошто је свет од времена, Христ је из времена, и иако је претходио свету, он је створење везано за време, и не може бити пре-временске вечности у њему. Тако ће створене ствари имати след у времену, и тиме што је он био пре њега, следиће да је он почео да постоји у времену и све што је Бог у Христу ће бити поништено, пошто ће у њему бити темпорално порекло од некад непостојеће Марије.

3. Који то људи пак, празни сваке добре наде, узимају апостолски ауторитет као основу за тако

⁵⁵⁵ Наставља се Хиларијев наратив.

⁵⁵⁶ На овом месту текст је искварен. Код Федере стоји *creatis* (Feder 1916: 151), док Флеминг даје *creandis* (Fleming 1951: 359) према аналогiji са коментаром Greg. Elib. *De fide* 2: *nec non et primogenitus totius creaturae, quasi in ordine factorum primogenitus habeatur, ut ex eo seriem quandam creandis mundi rebus assignent.* Међутим, ни Федер ни Флеминг не могу тада објаснити аблатив множине герундива. Овде предлажемо читање *creatus*, који се морфолошки и синтаксички боље уклапа.

опасну идеју, јер га називају „прворођеним од свих створења“⁵⁵⁷. Међутим, изостављањем претходне и реченице која следи, они производе одговарајућу полуту за њихова сопствена учења. Наиме, ово је следећа изјава: „Који је обличје невидљивог Бога, прворођеног од свих створења, јер у њему је саздано све што је на небу и на земљи, видљиво и невидљиво, били то престоли или господства, поглаварства или власти; све је кроз њега саздано и у њему, и он је пре свега.“⁵⁵⁸ „Лик“, дакле, „невидљивог Бога“, из ничега, верујем, да постоји и почиње у времену!⁵⁵⁹ Или пошто је „прворођени од свих створења“, и њему се манифестује одређени след стварања повезан и спојен заједно! Али не следи тако, „јер у њему самом је саздано све што је на небу и на земљи“, то јест у свим елементима универзума видљивим и невидљивим саздана и уткана материја стога је „све кроз њега и у њему“? Из тога разлога је он „прворођен од свих створења“ јер су у њему већ постојали од почетка сви искони свих генерација које се спремао да створи. На тај начин он није нумерички први у низу створења поређаних у следу, већ преостало „обличје невидљивог Бога“, јер захваљујући моћи да ствара, вечној у њему, он се одржао као „прворођени“ од свих ствари које су створене кроз њега на небу и на земљи, видљиве и невидљиве.

4. Постоји, штавише, сличан сплет лажи под именом Тројства. Оног момента када су безбожно и грубо одвојили Сина од Оца у различите супстанце, тиме је присутна стваралачка моћ раздвојена у двоје, трећина је садржана у Духу; и тако, иако је Отац у Сину и Син у Оцу, и иако Свети Дух прима од обоје исто, до те мере да је изјављено да је Дух неповредиво јединство овог Светог Тројства, то Тројство, како каже јеретичка странка, рађа деобу.

⁵⁵⁷ Уп. Hil. *De Trin.* 8.49, Phoeb. *C. Ar.* 21.

⁵⁵⁸ Уп. Кол. 1.15–17: „Који је обличје Бога што се не види, који је рођен прије сваке твари. Јер кроз њега би саздано све што је на небу и што је на земљи, што се види и што се не види, били пријестоли или господства или поглаварства, или власти: све се кроза њ и за њ сазда. И он је прије свега, и све је у њему.“

⁵⁵⁹ Хиларије парафразира претходну аријанску тезу.

5. Али пажљиво састављање *Никејског симбола*, и његов језик, који је комплетан у преносу истине, стало је на пут довитљивим методама јеретика пропагирањем: „Ми верујемо у једног Бога Оца и његовог једног Сина Исуса Христа.“ Обојица заједно и обојица појединачно су „једно“: „једно“ у личном имену „Оца“ и „Сина“; „једно“, јер оба чине једног Бога. „Истински Бог од истинског Бога“ учи вредност и апелацију заједничку обојици у једнакој истини, и да другачије концепције нису укључене; пошто сваки је „једно“, Бог од Бога и истина од истине. Али пошто „једно“ постоји у сваком, „рођеном не створеном“ односи се на особину која потиче од рођења, јер бити начињен подразумева „из ничег“, док је бити рођен од Оца особено за њега, и они који су рођени немају други модел вредности од сопственог порекла. Али оно што је начињено постоји као резултат радње да би оно постало. И у њему стварање не почиње од ничега, већ је он рођен од родитеља. „Од једне супстанце с Оцем“ (што Грци зову *omousion*) значи ово: вечност је само себи слична, и будући да заувек, у Богу је. Како Господ Исус Христос не би био укаљан мрљом злочесте јереси, стога се у њему открива истина есенције⁵⁶⁰. Јер есенција своје име узима из оног што је вечно. Пошто му никада није потребна спољна помоћ за само-одржање, назива се још и „супстанца“, јер је унутрашње оно што јесте вечно и постоји у вредности своје вечности. И тако, пошто он каже „Отац и ја смо једно“⁵⁶¹ и „Ко је видео мене, видео је и Оца“⁵⁶²; „Ја сам у Оцу и Отац је у мени“⁵⁶³ и „Изиђох од Оца“⁵⁶⁴; једна иста супстанца вечности налази своју потпуност у обојици, тј. у Богу који је нерођен и у Богу који је рођен.

⁵⁶⁰ *Essentia* се у латинском користила готово једнозначно, уп. Hil. *De syn.* 12: *Essentia est res quae est, vel ex quibus est, et quae in eo quod maneat subsistit!*; Phoeb. *C. Ar.* 7: *Substantia enim dicitur id quod semper ex sese est; hoc est, quod propria intra se virtute subsistit.*

⁵⁶¹ Јов. 10.30.

⁵⁶² Јов. 14.9.

⁵⁶³ Јов. 14.10.

⁵⁶⁴ Јов. 16.28.

Изрази „сишао“, „оваплотио се“, „учињен човеком“ и „поново устао у трећи дан, вазнео се на небеса и опет ће доћи да суди живима и мртвима“ садрже мистерије⁵⁶⁵ нашег спасења. Стога он је „непроменљив“ и „неизменљив“ Син Бога, па је тако, у узимању лика човека, пре донео славу међу исквареност него укаљаност међу вечност. Анатема против оних који кажу „он је начињен из ничега“ (што Грци зову *ex ontion*) и против оних који кажу „било је када он не бејаше“ и „пре него што је рођен, он не бејаше“, и проклетство онима који скрнавe Христову вечност, то јест божанствености коју је наследио од свог Оца.

6. Атанасије, ђакон на сабору у Никеји и потом епископ Александрије, иступио је пред свима, дакле, као снажан подстрекач публикавања овог симбола. Држећи се чврсто истине, он је искоренио аријанску пошаст у целом Египту, али због тога су се уротили против њега, припремивши лажан скуп оптужби. Много би помогло разумевању, ако би се допис сабора у Сердици Констанцију, после Атанасијевог ослобађања, узео у обзир. /ЗАВРШАВА/.

Feder App. I
1-5
(= *Ad Const. I*)

⁵⁶⁶/ДОПИС САБОРА У СЕРДИЦИ ЦАРУ КОНСТАНЦИЈУ/

6а. Писмо
источног
дела сабора
у Сердици
цару
Констанцију
(343/344)

1. Твоја добротворна природа, преблаг и господе август, у складу је се са добром вољом твојом, и пошто самилост тече у изобиљу из извора твоје очинске побожности, сигурни смо да ћемо лако добити оно што молимо. Не само речима већ и сузама, преклињемо те да католичанске цркве не буду више погођене најгорим залима, да више не трпе неподношљиве прогоне и увреде и, што је још горе, то све од наше браће⁵⁶⁷. Нека ваша

⁵⁶⁵ У овом периоду развоја хришћанске теологије још је у употреби пагански термин *мистерије* за оно што ће постати *сакраменти* или свете тајне.

⁵⁶⁶ Некада *Ad Constantium I* као засебно дело, а од 1907. (Wilmart) инкорпорирано у *Против Валенса и Урасија* као изгубљени фрагмент.

⁵⁶⁷ *a fratribus nostris* – и поред тога што су аријанци сматрају их браћом у Христу.

милост размотри и пропише да се све судије⁵⁶⁸ свуда, којима је поверена управа над провинцијама и на првом месту старање и брига о јавним пословима, уздрже од питања религије и да од сада не треба да преузимају на себе функције које по праву нису њихове⁵⁶⁹, те да испитују парнице свештенства, или да узнемиравају и муче невине људе разним мукама, претњама, насиљем и застрашивањима.

2. Твоја јединствена и дивљења вредна мудрост разуме да невољни и противни не треба и не смеју да буду терани и присиљавани да се под притиском потчине или покоре онима који не престају да сеју зло семе искварене доктрине. Зато, ви (цареви – прим. прев.), владате државом марљивим и спасоносним одлукама, а истовремено бдијете и чувате стражу како би се постарали да сви којима владате поседују слатку слободу. Ни на који други начин не могу невоље бити умирене, раздори поправљени, ако свако нема право да живи неспутан муком ропства. Да, твоја благост треба да послуша вапај оних који кажу: „Ја сам правоверан, нећу да будем јеретик; ја сам хришћанин, не аријанац; и било би ми боље да умрем у овом веку него да уништим девичанску чедност истине кроз осорну моћ неког обичног човека.“ И, најславнији августе, треба да се твојој светости чини праведним да они који се плаше Господа Бога и божанског суда, не треба да буду укаљани и оскрнављени гнусним blasfemiјама, већ треба да имају право да следе оне епископе и прелате⁵⁷⁰ који одржавају неповредивим завете љубави и који желе трајан и прави мир. Не може бити, нити то разум поднети може, да супротности треба се сложе, различите ствари помире, лажно и

⁵⁶⁸ *iudices* – цивилне судије. Постоји разлика у употреби термина на Истоку и Западу јер западњаци под њим подразумевају само цивилне магистрате, док га источњаци примењују и на епископе (Fleming 1951: 493). По закону из 355. године (*CTh* 16.2.12) наређује се да епископима суде само епископи.

⁵⁶⁹ Осије из Кордове је овакав став изразио у свом чувеном писму Констанцију (*Ath. H. Ar.* 44). Међутим, није постојала доследност у овом ставу код никејаца.

⁵⁷⁰ *praenositos* – термин који се од Кипријана користи као синоним за *episcopus*, овде није логичан.

истинито споје, светлост и тама сједине, да дан и ноћ имају икакву спону⁵⁷¹. Ако, дакле, а ми не оклевамо да се надамо и верујемо, ове ствари гану ту твоју доброту, која није усађена већ урођена, издајте наредбу да управници не покажу никакву попустљивост, никакву наклоњеност или пристрасност у случајевима тешких јеретика. Нека твоја благодост дозволи народима да слушају учење оних које оне желе, које оне сматрају подобним, које су оне одабрале, и да прослављају свечаности божанских тајни, да се моле за твоју сигурност и срећу.

3. Нека нико не говори изопачено и злонамерно! Неће бити сумње, ни побуне, ни грубих приговора! Све тихо и понизно. Јер они који су сада укаљани заразом аријанске болести, не престају да својим безбожним устима и светогрдним умом кваре искреност јеванђеља и изопачују исправни закон апостола. Они не разумеју божанске пророке. Лукави и проницљиви, они користе измишљотине да прикрију смртоносну исквареност иза пажљиво смишљених речи, тако да они не сеју свој отров пре него што заробе и закупе просте невинне душе под окриљем имена „хришћанин“, већ тек када их учине кривим саучесницима у њиховом сопственом ужасном прекршају, из страха да не падну сами.

4. Молимо твоју побожност и ово: наредите онима који су још увек заточени у егзилу или на пустим местима – истакнути епископи, заиста изузетни због своје достојности тако високе титуле, да се врате у своја седишта, тако да свугде може да влада угодна слобода и радосно задовољство.

5. Ко не види, ко не разуме? После скоро 400 година од када је јединородни Син Божји одлучио да сиђе да помогне умирућем човечанству, као да није било апостола, нити њихових мучеништава и смрти, да се сада разлила на све стране нова и страшна куга аријанских гнусних бласфемија. Та, да ли су они

⁵⁷¹ Уп. 2 Кор. 6.14.

који су у раније време веровали гајили узалудну наду у бесмртност? Недавно смо сазнали да су ове лажи у скорије време измислили двојица Еузебија⁵⁷², Нарцис, Теодор, Стефан, Акације, Менофант и Урсације и Валенс, двојица неуких и бескрупулозних младића. Њихова писма су објављена, а потврђују их и сведоци који их слушају како, пре би се рекло, гунђају него дискутују. Они који немудро и неопрезно одржавају везу са њима, и тиме постају саучесници у њиховим неделима, нужно ће делити њихове злочине, и пошто буду избачени и разбаштињени у овом веку, трпеће вечне казне када Судњи дан дође.

Feder App. I 6-8
(= *Ad Const. I*)

66. Хиларијев коментар

(6.) Сада нема сумње да су се ти свети људи постарали око ослобађања Атанасија, те да су после саборских одлука, које су с правом захтевале да се свештеничка или црквена свест одржи из дужног поштовања према свештеничкој пресуди, ипак сматрали нужним да пишу владару и саставе делегацију. И шта друго они моле у овом писму но ослобођење вере од заразе под именом Арија? Шта друго они траже него да се ланци, заточеништва, судови, све старо и свеже истраге провере? Бог је подучавао о себи, пре него наметнуо знање, и обједињујући страхопоштовање према божанским стварима и наредбама његовим, презрео је признање присиљеног ума. Да је таква сила била примењена у погледу праве вере, учење епископа би је пресрело и рекло: „Господ је Бог универзума; он нема потребе за присилним поштовањем, он не тражи изнуђено признање. Он не треба да буде обмањиван, већ умољен, не штован ради њега самог, већ ради нас. Могу да примим само вољне, чујем само оне који се моле, приметим само оне који исповедају. Треба га тражити у једноставности, треба га спознати у признању, љубављу треба да је вољен, треба је страхопоштован, треба задржати скромност жеља. А шта је ово? Свештеници се

⁵⁷² Из Цезареје и Никомедије.

приморавају ланцима, терају казнама, да се боје Бога. Свештеници се држе по затворима, лаици се држе у строгом надзору, девице се обнажују за казну и тела посвећена Богу се излажу очима јавности, припремљена као месо за представе и пробање. Они, осим тога, присиљавају људе да сви они постану не хришћани већ аријанци. Они покварено изопачују веру исповедану Богу у удружење са њиховом кривицом. Ауторитетом свог имена воде исправног цара у грех, и дају себи, под маском страха од Бога, повод у овој изопачености. Они захтевају испитивања, траже помоћ судија, вапе за царским ауторитетом. Ни тада они не црвене пред изопаченошћу својих злодела; пред својом немогућношћу да изнуде попуштање обичних људи чак ни пред силом принуде.

(7.) Да су ове ствари биле представљене из древних докумената и на њих указана пажња нашем добу, верујем да би било сумње у тако необичне ствари. Штавише, када је био изнет захтев да сви остали треба да прогласе човека кривим, дошло би до истраге о поузданости докумената, пореклу судија, кредибилитета тужилаца, понашању и делима самог човека. Јер заједничка осуда аријанаца само би покренула његово ослобађање, и сместа би било веома ризично поништити одлуку без поновног утврђивања кривице или невиности; и сав ауторитет старине, заједно са доктрином вере, био би сам себи довољан у своју сопствену одбрану. Али када они који су тада осуђени као аријански јеретици уздрмају Царство, узнемире све и униште све људе, од моћи и амбиције, и Атанасије такође, ако је био крив, може и даље остати крив; дајте да сведоци говоре, дајте да судије виде! Дајте да наук вере засја из наредби јеванђеља и апостола! Какав напад на разум се збива! Каква отупелост духа! Какво заборављање наде! Каква љубав према злоделима! Какав презир истине! Они мењају љубав према Богу у пристрасност према проклетима.

(8.) Долазимо сада до скоријег догађаја у ком чак ни признање злодела није успело да сакрије

скривене радње којима је изнуђено. Епископ Еузебије из Верчелија⁵⁷³ човек је који је служио Богу читав живот. Овом Еузебију после сабора у Арлу, где се епископ Паулин супротставио њиховим великим неделима, наређено је да оде у Милано. Скупина злонамерних људи се сакупила тамо и десет дана му је било забрањено да приђе цркви, док се тврдоглава злоба није исцрпела у опозицији овом тако светом човеку. Потом, када су сви мудри савети утихнули, дошло се да одлуке да га треба позвати. Он је био присутан заједно са римским свештенством и епископом Луцифером са Сардиније⁵⁷⁴. Позван да потпише против Атанасија, рекао је: треба најпре да постоји сагласност о поузданости епископа, откривши да су неки од њих присутних умрљани јереси. Он је изнео *Никејски симбол*, који смо горе поменули, обећавајући да ће урадити све што они траже, ако они потпишу исповедање вере. Дионисије из Милана је први прихватио документ. Када је почео да потписује предложено, Валенс је грубо отргнуо перо и папир из његових руку, повикујући да се никакав посао од тада више не може спровести. После много жамора, обични људи су постали свесни у чему је ствар. Велико огорчење се јавило у свима. Симбол вере су напали епископи. Плашећи се осуде истог тог народа, они су прешли из цркве у палату. Осуда коју су донели против Еузебија састављена је много пре него што су ушли у цркву, што говори само за себе каква је одлука.

/-----

лакуна: осуда Еузебија из Верчелија/.

⁵⁷³ Хиларије овде даје важне податке о Еузебију из Верчелија, приказујући га као човека који се чврсто држао принципа упркос притиску цара Констанција. Најзначајнија је интерпретација доказа о саборима из Арла (353) и Милана (355). За Констанцијево писмо Еузебију в. документ 93 у Coleman–Norton 1966: 1.93.

⁵⁷⁴ Луцифер из Каљарија (с. 350–с. 370) био је радикални никејац. Бранио је Атанасија на сабору у Милану (355), те је заједно са Еузебијем из Верчелија прогнан у Сирију, Палестину и на крају Египат, одакле је писао памфлете против Констанција. За време Јулијана вратио се из егзила. У списима Амброзија Миланског, Августина и Јеронима помињу се његови следбеници као луциферијанци (више о њему, в. увод код Diercks 1978).

КЊИГА II

/-----
лакуна: предговор књизи/.

Feder B III 1 /КОПИЈА ПИСМА ЛИБЕРИЈА ЕПИСКОПА
РИМА ИСТОЧНИМ ЕПИСКОПИМА⁵⁷⁵/

1а. Писмо
папе
Либерија
источним
епископима
(*Student
paci*)
(357)

Нашој веома драгој браћи и свим нашим колегама епископима постављеним широм Истока, ја, Либерије епископ Рима⁵⁷⁶, шаљем поздрав вечног спасења.

У жељи за миром и једнодушношћу црква, након што сам примио писмо ваших милости о Атанасију и осталима, адресирано на епископа Јулија, нека је у блаженом сећању, следио сам традицију својих претходника и послао Луција, Павла и Хелијана, презвитере Рима у мојој служби, горепоменутом Атанасију у Александрију⁵⁷⁷, да траже да он дође у Рим како би случај против њега у вези са црквеном дисциплином могао да се испита у његовом присуству. Послао сам Атанасију писмо преко горепоменутих презвитера, у ком је речено да ако он не дође, треба да зна је он за цркву Рима отуђен. Презвитери су се вратили са поруком да је он одбио да дође. Сходно томе, ја сам следио писмо ваших милости, које сте нам послали у вези са репутацијом поменутог Атанасија, и треба да знате да овим писмом које сам послао вама једнодушнима изјављујем да сам у миру са свима Вама и са свим епископима католичанске

⁵⁷⁵ Ово писмо познато и као *Studentis paci* налазимо само код Хиларија и датира се у 357. годину. Хиларијев досије о папи Либерију представља најконтроверзнији део књиге, те је настала вишевековна полемика везана за питање аутентичности и провенијенције докумената које Хиларије приписује Либерију. Четири Либеријева писма из егила (писмо источњацима *Studentis paci* (Feder 1916: 155 = Hil. FH B III 1), *Pro deifico* (Feder 1916: 168–170 = Hil. FH B VII 7), *Quia scio* (Feder 1916: 170–172 = B VII 10), *Non doceo* (Feder 1916: 172–173 = Hil. FH B VII 11) сматрају се неаутентичним, о чему постоји богата литература од 19. века (в. Smulders 1995: 25, бел. 96). Међутим, новија истраживања их сматрају аутентичним (Fleming 1951: 505–534).

⁵⁷⁶ Иако је тада био у егзилу, а у Риму постављен други епископ.

⁵⁷⁷ Ова Либеријева реченица довела је у питање аутентичност писма.

Цркве, а да је горепоменути Атанасије изопштен из моје заједнице и цркве Рима и преко писама и цркава.

Feder B III 2

16.
*Хиларијев
коментар*

⁵⁷⁸ Има ли ичега што није свето у овом писму, ичега што не произилази из страха од Бога? Али Потамије⁵⁷⁹ и Епиктет⁵⁸⁰, док су се радовали осуди (прим. прев. – Атанасија) од епископа Рима, баш како је одлучено на сабору у Риминију, одбили су да прихвате ове ствари. Такође, епископ Фортунацијан слао је исто писмо разним епископима, али без успеха. Али резултат је био тај да је он више био терет самом себи у одбијању заједнице с Атанасијем и целу аферу је направио ризичном по себе самог, докле год ништа није прихватао са сабора у Сердици, где је Атанасије био ослобођен, и иста таква писма као што су некада давно писана Јулију о враћању Атанасија из егзила у заједницу, сада су слата Либерију да се за то постара. /ЗАВРШАВА./

Feder A VII

2. *Писмо
папе
Либерија
цару*

*Констанцију
(Obsecro)
(353/354)*

/ПОЧИЊЕ ПИСМО ЛЕГАТА ПОСЛАТИХ ЦАРУ
КОНСТАНЦИЈУ ОД СТРАНЕ ЛИБЕРИЈА
ЕПИСКОПА РИМА ПРЕКО ЕПИСКОПА
ЛУЦИФЕРА/⁵⁸¹

Епископ Либерије најславнијем Констанцију Августу.

1. Најузвишенији царе, молим да ме твоја милост љубазно саслуша, како би тема мојих мисли постала позната твојој Благодати. Заслужујем да ову ствар добијем од хришћанског цара, сина Константина, нека је у светом сећању, а ипак притом разумем да сам у незгодној ситуацији, јер ја не могу ни кроз понављане исправке да призовем твој дух ка мојој наклоности, дух који

⁵⁷⁸ Наратив се наставља.

⁵⁷⁹ Епископ Лисабона.

⁵⁸⁰ Епископ Центумцела (лат. *Centumcellae*, данас *Civita Vecchia* у Италији).

⁵⁸¹ Сачувано само према Хиларију. Копија овог писма налази се могуће у додатку делима Луцифера из Каљарија (в. Fleming 1951: 355).

опрашта чак и кривима. Јер објавом⁵⁸² твоје побожности, послате народу пре извесног времена, ја сам повређен, ја који морам све стрпљиво да подносим; ипак, чудно ми је да твој ум, који увек има места за благод, који никад, као што *Свето писмо* каже, не задржава гнев до сумрака⁵⁸³, своје незадовољство са мном не напушта. Јер, најпобожнији царе, ја тражим истински мир са тобом, мир који није изграђен речима које имају унутарњи план преваре, већ онај који је начињен на чврстом основу учења јеванђеља. Није само афера око Атанасија, већ и друге ствари које су постале јавне, и због њих ја сам преклињао твоју благод да омогући да се сазове сабор, те да (када оно што оданост Богу твог непретворног ума нарочито жели пре свих ствари) питање вере, где првенствено живи наша нада у Бога, испита се, могло би се стати на пут аферама оних који треба да буду у чуду због наше бриге за Бога. Вредно је једног штоваоца Бога, вредно твог царства којим влада и расте оданост Христу, да нарочито овде треба да покажете милост према нама да нам се одобре ове молбе, из поштовања према светој религији о којој се старате са таквом ревношћу.

2. Многи хитају да озледе чланове Цркве. Они су измислили да сам ја задржавао писма како злочини човека ког су они наводно осудили не би постали опште познати: писма источних епископа и Египћана, која су сва садржала исте оптужбе против Атанасија. Али свима је сасвим јасно, и нико то не пориче, да смо ми објавили писма источњака, прочитали их цркви, прочитали их сабору и такође дали одговор источњацима. Ми нисмо дали своје поверење источњацима нити одлучили у њихову корист, зато што је баш у то време стигла одлука 80 египатских епископа супротна њиховој: одлука коју смо исто тако пренели и обзнанили италијанским епископима. И тако се чинило супротно божанском закону да када већина

⁵⁸² Констанције се очигледно жалио због непомирљивог става Рима.

⁵⁸³ Уп. *Ефес.* 4.26: „Гњевите се и не гријешите; сунце да не зађе у гњеви вашем.“

епископа стоји уз Атанасија, дати било какво одобрење. Еузебије, који је био њихов изасланик, оставио нам је ова документа, пошто он дугује веру Богу, на његовом брзом путовању у Африку. Међутим, све потоње документе је сакупио Винцентије, који је послат заједно с осталима у Арл, у случају да они немају довољно да одрже сабор.

3. Твоја мудрост, дакле, видеће да у мој ум није ушло ништа што није достојно Божјих слугу да помисле. Бог је мој сведок, цела Црква заједно са својим члановима је сведок, да право како разум јеванђеља и апостола учи ја у вери и страху од Бога одбацујем и одбацио сам све што је световно. Живећи као свештеник, ја немам, не лудом смелошћу већ по утврђеном и поштованом божанском закону и у служби других, ништа од жудње за славом. У ову службу, Бог ми је сведок, дошао сам невољно. У њој желим да останем догод сам на овом свету, без увреде Богу. Никад то нису били моји сопствени закони које сам се трудио да трајно утврдим и чувам, већ они апостола. Нисам ништа додао служби епископа Рима, ничега нисам дозволио да буде лишена. Чувајући веру која је пошла својим током кроз низ тако великих епископа, од којих је већина мученика, ја ватрено желим да она остане неоштећена.

4. На крају, брига за цркву и сама дужност убедила ме је да начнем ову тему пред твојом побожношћу. Источњаци ме обавештавају о својој жељи да се уједине с нама у миру. Шта је мир, најмилостивији царе, када има из тих крајева четворица епископа (Демофил, Македоније, Еудоксије и Мартирије) који су пре осам година, након што су у Милану одбили да осуде јеретичке погледе Арија, напустили сабор у бесу? Ваша праведност и милост ће моћи да просуди да ли је исправно прихватити њихова мишљења, каква год она била или ма који ризик она подразумевала. Није новост да их они сада спроводе у детаље и под изговором Атанасијевог

помена. Писма бившег епископа Александра⁵⁸⁴ адресирана на Силвестера, који је у светом сећању, веома су дуга и у њима он је обавестио да је пре Атанасијевог заређивања избацио из Цркве због слеђења Аријеве јереси једанаесторицу, што презвитера што ђакона. За неке од ових се прича да заузимају положаје ван Цркве и да су нашли мало место за окупљање; такође је потврђено да Георгије⁵⁸⁵ у Александрији општи са њима путем писама. И каквог онда мира може бити, најузвишенији царе, када су, као што се сада догодило широм Италије, епископи у обавези да буду покорни ставовима таквих?

5. Има још једна ствар коју треба да узмеш у обзир, јер твоја узвишеност је стрпљива и дозволиће је. На располагању су скоро приспела писма легата који су послати твојој милости. У њима они објављују своју пређашњу намеру да се помире са ставовима источњака, али да су поставили услов: ако ови исти људи осуде јерес Арија, они ће тим примером бити убеђени и повиноваће се њиховим погледима. Како они сами објашњавају, ствар је договорена, утврђена сведочењем *Светог писма*. Сабор се састао. Дискусија је одржана и добили су одговор да они не могу да осуде Аријево учење, јер је њихов једини захтев био да Атанасије треба да буде лишен заједништва. Стога твоја милост треба да размотри и ово питање: да ли треба питање овог човека да се пажљиво испита и разреши, пошто су права католичанске религије прописно испоштована?

Из овог разлога ћемо изнова и изнова молити да у својој благодати и умној посвећености Богу, треба да имаш пред очима зарад надмоћности

⁵⁸⁴ Ова писма епископу Рима Силвестеру I (314–335) позната су само на основу овог помена.

⁵⁸⁵ Георгије, изабран за епископа након осуде Атанасија 352. године, ипак није ступио на положај до 357, када је Атанасије на силу уклоњен. Разјарена руља пагана га је 362. линчовала и растргла када је при претварању напуштеног Митриног храма у цркву, по царској дозволи, оскрнавио свете реликвије старе религије, проносећи их улицама града и ругајући им се. Цар Јулијан, незаинтересован, само је писмом укорио Александријце, а потом затражио Георгијеву библиотеку, в. Soc. HE 3. 2.

њега који је доказао свим смртницима колико је он моћан у твојој заштити, зарад добротe њега који влада твојим царством у свим стварима, да се ревностно позабавиш овим стварима са потпуном посвећеношћу на једном скупу епископа, тако да Божјом милошћу околности могу да се мирно реше кроз тебе, и да са сагласношћу твоје узвишености све ствари могу да се претресу у таквој мудрости да оно што стоји потписано у пресуди Божјих свештеника (да су се сви опште сложили око исповедања вере потписаног међу тако великим епископима на сабору у Никеји у присуству твога оца, нека је у светом сећању) може да буде сачувано као преседан за будућност, како би сам Спаситељ, који одгоре надзире намеру твога ума, може да се радује што си ти правилно ставио питање вере и мира чак испред потреба државе тако одличним решавањем афера. Чинило се погодним да се мој брат и колега епископ Луцифер, заједно са Панкратијем презвитером и Хиларијем ђаконом, упуте да затраже да се удостојиш да саслушаш наше молбе с наклоњеним умом. Ми верујемо да им неће бити тешко да добију од твоје милости, зарад мира свих католичанских цркава, сабор. Нека те милост свемогућег Бога чува за нас, најмилостивији и најрелигиознији Августе.
/ЗАВРШАВА/.

Feder B VII 1
за. Хиларијев
коментар

586 Либериие, међутим, пре одласка у изгон, написао је ово писмо одаслато у истом облику верницима у егзилу, тј. Еузебију, Дионисију и Луциферу.

Feder B VII 2
36.Одломак
писма папе
Либерииа
Еузебију,
Дионисију и
Луциферу
(355)

1. Иако изгледа да је под маском мира непријатељ људске расе нанео само више бруталности у својим нападима на припаднике Цркве, ваша изузетна и јединствена вера чак вам је и овде (прим. прев. – у прогону) показала, вама свештеницима најпожељнијим Богу, да сте одобрени од стране Бога и да вас је већ издвојио

⁵⁸⁶ Осим ових сачувана су још три Либериијева писма, в. *CPL* 1628.

за будућу славу као мученике. И тако постављен између туге због вашег одсуства и радости због ваше славе, ја сам потпуно немоћан да нађем достојне речи хвале којима могу да изразим заслуге за вашу храброст; осим, ако Вам је за утеху, да се осећам као да сам бачен у изгон исто као и ви. Следеће, растужује ме доста то што преча потреба настала у међувремену одвлачи ме од вашег друштва, јер настављам да будем у овом стању чекања. Јер ја сам желео, најоданија браћо, да будем прогнан пре вас и уместо вас, да ваша љубав може кроз мој пример да следи пут славе. Ово ће пак бити награда за ваше заслуге: да као резултат ваше истрајности у вери први стигнете до исповедања сјајне славе. Стога ја молим вас, одана браћо, да ми верујете да сам присутан са вама и да не мислите да сам одсутан у саосећању, и да разумете да ја у међувремену довољно патим у раздвојености од вашег друштва. Једном речи, што више следите славу, више вас може научити да свако коме су дате његове круне у прогону могао је само да осети прогонитељев убилачки мач, док сте ви, крајње одани војници Бога какви јесте, имали искуство са лажном, непријатељском браћом, и однели победу над људима зловним. Што више њихово насиље расте у свету, више они поклањају награда хвале свештеницима. Тако ви треба да сте сигурни у небеско обећање.

2. И пошто сте доведени ближе Богу, уздигните и мене, вашег колегу свештеника и слугу Божјег, вашим молитвама, Господу, да могу да поднесем додатне нападе, који дневно, како их објављују, наносе све теже ране, па да, са вером неповређеном и осигураним положајем католичанске Цркве, Господ може да ме споји са вама. Јер ја жудим да имам поузданије информације о томе шта се десило на сабору, те молим вашу светост да нађе за сходно да ми све исприча у писму, како би мој ум, мучен разним гласинама и моје тело, већ ослабљених снага, могли да осете охрабрење. /И другим

рукописом/.⁵⁸⁷ Нека вас Бог чува здравима и разумнима, моја господо браћо.

Feder B VII 3 Штавише, Либериије, пре одласка у егзил, писао
4а. Хиларијев је Цецилијану, епископу Сполетија⁵⁸⁸, о
коментар Винцентију из Капуе, следеће:

Feder B VII 4 „Не желим да те Винцентијева акција спречи да
4б. Одломак из присуствујеш добром делу, веома драги брате.“
Либериијевог писма
Цецилијану
(353/354)

Feder B VII 5 Он тако каже Осију о Винцентијевом паду:
5а. Хиларијев коментар

Feder B VII 6 У међувремену, јер не треба ништа да изоставим
5б. Из што ти не знаш, многе колеге епископи из
Либериијевог Италије су се сакупили. Они и ја смо молили
писма Осију најрелигиознијег цара Констанција да нареди,
(353/354) као што му је то одговарало пре извесног
времена, сазивање сабора у Аквилеји. Обавештавам твоју Светост да је Винцентије из
Капуе заједно са епископом Марцелом, такође из
Кампаније, преузео да буде наш легат. Полагао
сам велике наде у њега, с обзиром на то да је
водио ствар веома добро и често са твојом
светошћу остајао као судија при истом случају, и
веровао сам да закон јеванђеља или право
послаништва може остати нетакнуто. После
његове акције био сам погођен двоструким
огорчењем и схватио да ми је боље да умрем за
Бога, него да испаднем најновији издајник или
да се слажем са мишљењима супротним
јеванђељима.

⁵⁸⁷ Хиларијев коментар.

⁵⁸⁸ Данас Сполето у Италији. Иначе, ово писмо папе Либериија прва је историјска потврда епископије у овом градићу.

Feder B VII 7

6a. Хиларијев
коментар

После свих ових ствари које је Либерије било учинио било обећао да учини, све је то поништио пошто је био изгнан због писања аријанским и јеретичким преварантским тужиоцима, који су погрешно донели осуду против Атанасија, правоверног епископа:

Feder B VII 8

6b. Либеријево
писмо
источним
свештеницима
и епископима
(*Pro deifico*)
(357)

⁵⁸⁹Поздрав од Либерија његовој веома драгој браћи, источним презвитерима⁵⁹⁰ и колегама епископима.

1. Ваша света вера је позната Богу и људима добре воље по својој богобојажљивости. Јер закон каже: „Судите ли право, синови човечији?“⁵⁹¹ Ја нисам бранио Атанасија, већ зато што га је епископ Јулије, нека је у добром сећању, мој претходник, подржао, ја сам се плашио да ће се за мене можда помислити да сам крив за неку превару. Али када сам сазнао благовремено да сте га ви праведно осудили, сагласио сам се потом са вашом одлуком. Написао сам додатно писмо, које је требало да пренесе наш брат Фортунацијан цару Констанцију. И тако уклањањем Атанасија из заједнице са свима нама, ја не примам његова писма;⁵⁹² штавише, ваше одлуке сам прихватио заједно са апостолским седиштем (прим. прев. – Римом). Кажем да сам у миру са вама и у миру и складу са свим источним епископима или, боље речено, по свим провинцијама.

2. Како бисте знали веродостојније да ја у овом писму изражавам своје искрено веровање, дозволите да кажем, јер мој господ и брат по служби Демофил љубазно је сматрао да треба изложити ваш симбол вере, која је истовремено католичанска вера, онако како је дискутован и изложен од стране већине наше браће и колега

⁵⁸⁹ О аутентичности овог писма, в. Smulders 1995: 25, бел. 96.

⁵⁹⁰ Необичан редослед *presbyteris* пре *coepiscopis*, као и недостатак наслова у односу на остала документа у колекцији – давали су повода за сумње у аутентичност писма, в. Fleming 1951: 436.

⁵⁹¹ *Псал.* 58.1.

⁵⁹² Следи варијанта читања Хиларијевог текста коју предлаже Федер у свом издању, а базира се на рукопису који не потиче од манускрипта серије А.

епископа у Сирмију⁵⁹³ и прихваћен /[†]ово је аријанска обмана. Овим знаком ја, не отпадник Либерије, означао сам оно што следи/ од свих присутних, ја сам га радо прихватио /[†] Свети Хиларије га анатемише: [†] Ја анатемишем тебе, Либерије, и твоје сараднике/. Не супротстављах му се ни у ком погледу, сложио сам се са њим, следим га и држим га се. /Анатема теби, превртљиви Либерије, двапут и трипут./ Међутим, верујем да ваша светост, с обзиром на чињеницу да видите да се ја у потпуности слажем са вама, треба да буде замољена да испослује заједничким подухватом планирања да будем пуштен из егзила и да се вратим у седиште божански поверено мени. /----
----- лакуна: Друга сирмијска формула/.⁵⁹⁴

Feder В VII 9 Ово су потписници погрешног симбола⁵⁹⁵,
7а. написаног у Сирмију, који Либерије зове
Потписници „католичанским“ и каже да му га је представио
Прве сирмијске Демофил:
формуле (1) Нарцис
(351) (2) Теодор⁵⁹⁶
 (3) Василије⁵⁹⁷

⁵⁹³ У Сирмију је донет симбол вере који Хиларије назива *Сирмијска бласфемија*, у науци означена као *Друга сирмијска формула*, а која избацује из креды све термине везане за Христову суштину. О сирмијским саборима, в. Hanson 1988: 357ff; Смирнов Бркић 2016; овде Додатак 5 – Сирмијски сабори.

⁵⁹⁴ У ранијим издањима овде не постоји лакуна, али је јасно да је уклоњена од стране писара, који је убацио анатеме на то место. Уп. Feder 1916: 169–170.

⁵⁹⁵ Постоје бројне тврдње у науци који је сирмијски сабор у питању. Овде се држим Флемингове аргументације (Fleming 1951: 440–443), с обзиром на то да је папа Либерије тада још био у егзилу, те да је хронолошки и по потписницима једино могућ сабор у Сирмију 351. године, који је усвојио *Прву сирмијску формулу* по угледу на *Четврту антиохијску формулу*. Није се могао односити на онај одржан 357. јер су на њему учествовали само западни епископи. Важно је напоменути да, иако је можда „погрешан“, то не значи да је аријански – потписао га је Василије из Анкире. Ако је то једини сирмијски кредо који је Либерије потписао, онда његов „пад“ и „издаја“ нису онакви како их Хиларије приказује, јер ово није *Сирмијска бласфемија*, коју он вероватно јесте потписао касније, јер само га је пристанак на „бласфемију“ могао вратити из егзила да спасе своје седиште од папе Феликса.

⁵⁹⁶ Чињеница да на овом списку није наведено ниједно седиште изазива бројне проблеме у идентификацији. Тако, ако је ово Теодор из Хераклеје, Созомен наводи да је он умро пре сабора у Сирмију 357 (Soz. HE 4.12), што чини овај податак кључним за утврђивање који је сирмијски сабор у питању. Такође, сам Хиларије говори у *De sin.* 38 позитивно о сирмијској формули из 351.

⁵⁹⁷ Василије из Анкире је био против сирмијске формуле из 357.

- (4) Еудоксије
 - (5) Демофил
 - (6) Кекропије
 - (7) Силван
 - (8) Урсације
 - (9) Валенс
 - (10) Евагрије
 - (11) Хиренеј
 - (12) Егзуперантије
 - (13) Теренцијан
 - (14) Бас
 - (15) Гауденције
 - (16) Македоније
 - (17) Марко
 - (18) Акације
 - (19) Јулије
 - (20) Сурин
 - (21) Симплиције
 - (22) Јуниор
- /Сви су морали бити јеретици⁵⁹⁸/.

Feder B VII 10

⁵⁹⁹ /ТАКОЂЕ ОД ЛИБЕРИЈА У ЕГЗИЛУ
УРСАЦИЈУ, ВАЛЕНСУ И ГЕРМИНИЈУ/

76.
Либертијево
писмо
Валенсу,
Урсацију и
Герминију
(*Quia scio*)
(357)

1. Зато што ја знам да сте ви синови мира, љубитељи слоге и хармоније у католичанској Цркви, обраћам вам се, веома драга господо и браћо, овим писмом. Није ме натерала никаква нужда, Бог ми је сведок, већ то чиним за добро мира и слоге, која има прече место од мучеништва. Ви сами као мудри људи треба да знате да је Атанасије, који је био епископ Александрије, осуђен с моје стране, пре него што сам писао двору светог Цара, у складу с писмом источних епископа, да је он одвојен из заједнице са црквом Рима; чему је сведок читаво тело презвитера цркве Рима. Једини разлог за моје наизглед касније писање нашој драгој источној браћи и колегама епископима о његовој оптужби, јесте да би моји легати које сам послао из Рима на двор, или епископи који су

⁵⁹⁸ Писарев коментар.

⁵⁹⁹ Писарев наслов.

депортовани, могли заједно, ако је могуће, да буду опозвани из егзила.

2. Али ја хоћу и ово да знате: питао сам свог брата Фортунацијана да најмилостивијем цару однесе моје писмо источним епископима, како би и он могао да зна да сам заједно са њима одвојен од заједнице са Атанасијем. Верујем да ће његова побожност примити то писмо са задовољством због добробити и мира, а копију истог послао сам царевом поверљивом евнуху Хиларију. Ваше милости ће разумети да сам урадио те ствари у духу пријатељства и интегритета. Због тога вам се обраћам у овом писму и заклињем вас Богом свемоћним и његовим Сином Исусом, нашим Господом и Богом, да прихватите да отпутујете најмилостивијем цару Констанцију Августу и замолите га да нареди мој повратак у цркву божански поверену мени, зарад мира и слоге којој се његова побожност увек радује, да црква Рима не би прошла кроз потрес у његово време. Али ви треба овим мојим писмом да знате, веома драга браћо, да сам ја са вама у миру у духу спокојном и искреном. Велика ће бити утеха коју сте стекли на дан награде, ако је преко вас повраћен мир Римске цркве. Желим да наша браћа и колеге епископи Епиктет и Ауксенције такође сазнају преко вас да сам у миру и црквеној заједници са њима. Мислим да ће им бити драго да приме ове вести. А свако ко се удаљи од нашег мира и слоге који, даће Бог, буду успостављени широм света, треба да зна да је одвојен од наше заједнице */Ја изричем анатему преваранту с аријанцима/*.

Feder B VII 11

8. *Либертијево
писмо
Винценцију
(Non doceo)
(357)*

*/ТАКОЋЕ У ЕГЗИЛУ ОД ЛИБЕРИЈА
ВИНЦЕНТИЈУ/⁶⁰⁰.*

1. Ја те не обавештавам, већ подсећам, веома драги брате, на чињеницу да „зли разговори квари добре обичаје“⁶⁰¹. Трикови злих људи теби

⁶⁰⁰ О аутентичности овог писма, в. Smulders 1995: 25.

⁶⁰¹ 1 Кор. 15.33.

су добро познати, и преко њих ја сам доспео у ову невољу. Моли се да ти Господ подари издржљивост. Мој веома вољени син, Урбик ђакон, кога сам наизглед имао за утеху, одузет ми је од Венерија намесника⁶⁰².

2. Верујем да је твоја светост обавештена да сам се повукао из оног спора око Атанасијеве оптужбе и да сам писао писма нашој источној браћи и колегама епископима о њему. Дакле, јер, даће Бог, имамо мир свуда, неће ти бити тешко да се обратиш свим епископима Кампаније и обавестиш их о овим стварима. Обезбеди од њих колективно писмо, заједно са твојим писмом о нашој једнодушности и миру, упућено најмилостивијем цару, како бих и ја могао да будем ослобођен беде од стране њега. /И његовом сопственом руком/ Нек те Бог чува безбедним и здравим, брате. /Страница написана његовом руком/ Ми смо у миру са свим источним епископима и са тобом. Оправдао сам се пред Богом, видећеш. Ако намераваш да пропаднем у егзилу, Бог ће бити судија између тебе и мене⁶⁰³.

Feder A VIII

9. Писмо цара
Констанција
италијанским
епископима у
Риминију
(359)

⁶⁰⁴ /КОПИЈА ПИСМА ЦАРА КОНСТАНЦИЈА
ИТАЛИЈАНСКИМ ЕПИСКОПИМА
ОКУПЉЕНИМ НА САБОРУ У РИМИНИЈУ/

Победник Констанције највећи тријумфатор
заувек Август епископима.

1. Поштовани, ранији статути држе да се светост закона ослања на црквене ствари. Ми смо довољно потврдили, и више него довољно, што се да видети из писама датих нашој милости, да је дужност одазвати се овим истим стварима. Иако то свакако приличи улози епископа и базирано је на добробити свих људи, далеко и нашироко је то снажно наглашено. Али тренутна

⁶⁰² *Agens in rebus*, вероватно царски намесник у Берое (уп. *СТh* 6.27; *Lucif. Ep.* 4).

⁶⁰³ Уп. 1 Сам. 24.16: „Господ нека буде судија, и нека расуди између мене и тебе; он нека види и расправи моју парницу и избави ме из руке твоје.“

⁶⁰⁴ Писарев наслов.

ситуација је пожурила оживљавање прописа. Јер нико неће сматрати понављање статута непотребним, пошто чести подсетници обично повећавају послушност. Пошто су ствари такве, ваше оданости треба да препознају потребу за дискусијом о вери и јединству и да се пажња посвети пропису дужног реда у црквеним стварима. Јер просперитет свих људи свуда ће се увећати и сигурна слога обезбедити, када ваше оданости уклоне пратеће последице након крајњег уклањања свих несугласица у тим стварима.

2. Овај посао не треба да превише оптерети ваше умове; јер би било неисправно да икаква одлука буде донета на вашем сабору о источним епископима. Сходно томе, ви ћете требати само да се бавите оним стварима које ваше важне сопствености виде као нешто што је релевантно за вас, и по брзом окончању читаве стари треба да се сложите о слању десеторице на мој двор, као што смо објаснили вашим мудрим сопственостима у ранијим писмима. Јер горепоменути ће моћи да одговоре на све источне предлоге о вери и дискутују о њима, како би очекиван завршетак о свакој ствари могао да се оствари, а сумња одложи. Пошто су ове ствари овакве, не треба да донесете никакав декрет супротан источнима. Заиста, ако намераваате да дате икакву пресуду супротну њиховој када горепоменути нису присутни, производ злоупотребљене прилике ће бити ништаван и неважећи и нестаће. Јер ниједна одлука потврђена нашом наредбом не може да буде негирана. Пошто је случај такав, ви, уважена господа као управници религије, треба да донесете закључке који наређују поштовање предвиђено за председавајуће епископе, како би захтеви религије могли да се поставе и да нико не искористи да се упусти оно у шта је непримерно. Нека вас Бог чува сигурним многа

лета, очеви. /ЗАВРШАВА. ИЗДАТО V КАЛ. ЈУН.
ЗА КОНЗУЛСТВА ЕУЗЕБИЈА И ИПАТИЈА./⁶⁰⁵

Feder A IX 1

10а.
*Симбол
сабора у
Риминију
(359)*

⁶⁰⁶ /ПОЧИЊЕ ДЕФИНИЦИЈА ПОДРЖАНА ОД
СВИХ КАТОЛИЧАНСКИХ ЕПИСКОПА, ПРЕ
НЕГО ШТО СУ ЗАСТРАШЕНИ ЗЕМАЉСКОМ
СИЛОМ И НАТЕРАНИ НА САРАДЊУ СА
ЈЕРЕТИЦИМА НА САБОРУ У РИМИНИЈУ/.

Тако ми верујемо да могу да се сложе сви католици да ми не треба да напустимо прихваћени симбол чију утемељеност смо препознали сви ми, нити да треба да напустимо веру коју смо примили преко пророка од Бога Оца, преко нашег Господа Исуса Христа учењем Светог Духа и у свим јеванђељима и апостола, и преко традиције отаца у низу од апостола до заседања у Nikeји у опозицији јереси која се уздигла у то време: вера која се успоставила и која се наставља до садашњости. Ми верујемо да ништа не може бити додато тим стварима и из њих је јасно да ништа не може бити одузето. Договорено је, дакле, да „супстанција“, чији појам и ствар нису новина, будући да је наговештена нашим умовима многим светим списима, и да треба да задржи своје утврђено место. Ову стварност и њено име католичанска Црква са својом божанском доктрином увек се слагала да призна и исповеда.

Feder A IX 2

10б.
*Хиларијев
коментар и
одломак из
саборских
аката*

Сви католици једногласно су потписали ову изјаву. На истом сабору такође, након што је одлучено да традиција отаца не сме да буде умањена на било који начин, сви противници те традиције су осуђени духовним гласом свих одједном, чији следећи навод је копија реченог⁶⁰⁷:

⁶⁰⁵ То је писарева белешка да се оригинални документ ту завршава. Следи део који има нешто другачији почетак, веома опширан у једном рукопису из 7. века.

⁶⁰⁶ Осим код Хиларија, сачувано у Cod. Bodleianus Museo 101 (olim Floriacensis), saec. VI.

⁶⁰⁷ Уп. на грчком Ath. Syn. 11.

10в. *Осуда
јеретика на
сабору у
Риминију*

Када се сабор епископа окупио у Риминију и када се дискутовало о вери, и умови су постављени на исправан пут деловања, Грецијан, епископ Калеа⁶⁰⁸, рекао је: „Веома драга браћо, католичански сабор је био стрпљив колико пристojност дозвољава, и веома често се показао лојалан Урсацију и Валенсу, Герминију⁶⁰⁹ и Гају, који тиме што су у толико пута мењали оно у шта верују, бацили су у забуну све цркве и сада покушавају да унесу њихову сопствену јеретичку мисао у хришћанске умове. Они хоће да измене саветовање одржано у Никеји и организовано у опозицији аријанској и свим другим јересима. Штавише, донели су нам кредо који су они написали, а који би било погрешно да ми прихватимо. Прогласили смо их јеретичима одавно, и много пута је потврђена осуда. Нисмо их примили у нашу заједницу, осуђујући их у њиховом присуству нашим гласом. Поновите сада вашу одлуку, како би могла да буде потврђена индивидуалним потписима.“ Сви епископи су рекли: „Договорено је да горе именовани јеретици буду осуђени, како би Црква, са неуздрманом вером која је заиста католичанска, могла да почива у вечном миру.“ /ЗАВРШАВА/⁶¹⁰.

Feder A V
11а. *Писмо
сабора у
Риминију
цару
Констанцију
(359)*

⁶¹¹Сабор у Риминију најблаженијем и најславнијем Августу Констанцију

1. Заповешћу Бога и твоје побожности верујемо да су епископи дошли у Римини из разних провинција Запада, како би вера могла да постане јасна свим католичанским црквама и да се обзнане јеретици. Јер када смо сви ми људи од

⁶⁰⁸ Лат. *Calle*, данас Каљи у Италији.

⁶⁰⁹ Најпре епископ Кизика, али је 356. године од стране Констанција пребачен у Сирмиј у Панонији. Учествовао је на сабору у Сирмију 357. и 359. Најпре је подржавао Валенсову странку и пришао семиаријанској струји.

⁶¹⁰ Писарева белешка.

⁶¹¹ Грчка верзија овог писма код *Ath. Syn.* 10; *Socr. HE* 2.37; *Soz. HE* 4.18; *Theod. HE* 2.19.

здравог разума већали, сложили смо се да треба да се држимо вере која је истрајала од старине, коју су проповедали пророци, јеванђеља и апостоли кроз самог Бога и нашег Господа Исуса Христа, спасиоца твог царства и дариваоца твог спасења, дакле, вере које смо се одувек држали. Јер смо сматрали погрешним да осакатимо било коју наредбу оних који су седели заједно са Константином, од славног сећања, оцем твоје Побожности, на заседањима у Никеји. Текст је објављен и учињен познатим умовима обичних људи и од тада је био стабилна препрека аријанској јереси. И не само аријанска, већ и све друге јереси њиме су уништене. Ако се ишта одузме од њега, отварају се врата отровима јеретика.

2. Тако су Урсације и Валенс пали под сумњу за исту аријанску јерес и суспендовани су из заједнице. Они су тражили опрост, како пише и њиховим писмима, и добили су га од сабора у Милану уз помоћ легата Римске цркве. У Никеји, у Константиновом присуству, текст је написан са великом пажњом и Константин га се држао када је крштен и када је отишао у Божји мир. Стога ми сматрамо погрешним да га осакатимо на било који начин или на било који начин одбацимо толике свеце, исповеднике и наследнике мученика који су заједно били писци тог текста, јер су они сачували све што је припадало католицима у прошлости у складу са светим списима. Вера је трајала до дана када је твоја побожност од Бога Оца кроз нашег Господа Исуса Христа примила моћ да влада светом. Али ништавни, бедни људи су поново себе смело прогласили гласницима безбожне доктрине и од тада покушавају да почупају шта је разум посејао. И када је писмо твоје побожности наредило дискусију о вери, нама је понуђено на разматрање, од стране горе поменутих узнемиривача цркава, у друштву Германија и Гаја, нека врста новине која садржи многе тачке настраног учења. Али када се показало да је оно што су јавно понудили на сабору без подршке, они су сматрали да треба да буде састављено на

други начин. Иначе је очигледно да су они ове ствари често мењали на брзину. Како би се избегло да се цркве узнемиравају превише често, одлучено је да старе одлуке очувају сигурне и непроменљиве. Зарад обавештења твоје милости, дакле, послали смо легате да ти изјаве, путем наших писама, став сабора. Једини мандат који смо им поверили је да носе посланство у мудрости таквој да старе одлуке остану на најјачој снази, и да твоја мудрост може да зна да мир не може бити остварен уз горепоменуте Валенса, Урсација, Гериминија и Гаја, који уносе немир у све регије и Римску цркву.

3. Из тог разлога ми молимо твоју милост да саслуша смиреним ушима и сагледа озбиљним изразом лица све наше легате и да не дозволи никакву радикалну промену штетну по старе одлуке, већ да остави на снази оно што смо примили од наших предака, који су, ми смо сигурни, били мудри људи а не у жудњи за Божјим Светим Духом, јер овом иновацијом не само да се верно лаиштво узнемирава већ се и неверници спречавају да се приближе вери. Такође се молимо да ћеш издати наређења да онолики епископи који су у притвору у Риминију (а међу њима многи погођени годинама и оскудицом) треба да се врате у своје провинције, како лаици тих цркава не би били на муци, препуштени сами себи без својих епископа. Ово је такође наша поновљена молба: да не буде иновација, ни скраћивања, већ да остане неопштењено оно што је настављено у данима оца твоје свете побожности и у твојој религијској ери. Не дозволи да нас твоја мудрост терети да будемо одвојени и уклоњени из наших седишта, већ дозволи да епископи мирују са својим пуклом, увек слободни да одслуже молитве које чине и за твоје спасење, за твоје краљевство и за мир твој, који божанским милостима теби је дариван, мир дубок и вечан.

Наши легати ће носити потписе и имена епископа или легата, исто као што други документ обавештава твоју свету и побожну мудрост о истој ствари.

Feder A V 2 Католичански епископи, потписавши чисти
11б. симбол, послали су десет легата са овим писмом
Хиларијев цару. Јеретичка партија независно је такође
коментар послала десет легата из своје групе. Када су ови
потоњи стигли Цару, он их је прве примио, што
је имало последицу да легате католика није. Ови,
изморени дугим чекањем и уплашени царевим
претњама, осудили су чисти симбол, који су
претходно бранили и прихватили криву веру,
коју су раније осудили⁶¹². Видећете да је то био
случај на основу следећег.

/ОВДЕ ПОЧИЊУ АКТА У ТРЕНУТКУ КАДА СУ
СЕ ЕПИСКОПСКИ ЛЕГАТИ ОКРЕНУЛИ ОД
ПРАВЕ ВЕРЕ/⁶¹³

Feder A V 3 За конзулства Еузебија и Ипатија VI октобарских
Ида (= 10. октобар 359 – прим. прев.)
11б. Акта
сабора
у Низи
1. Када су се епископи Реститут, Грегорије,
Хонорат, Артемије, Игин, Јустин, Приск, Прим,
Таурин, Луције, Мустације, Урбан, Хонорат и
Солутор⁶¹⁴ окупили на заседању у Тракији у
Низи на месту које се раније звало „Ustodizo⁶¹⁵“,
Реститут епископ Картагине рекао је: „Ви сами
мудро знате, најсветије колеге свештеници, да
када се дискусија о вери водила у Риминију,
расправа је изазвала такву неслогу да је, на
подстрек ђавола, настао раздор међу Божјим
свештеницима. Исход је био да смо ја, Реститут,
и група епископа која нас је следила, донели
пресуду (мислим на одвајање из наше заједнице)
против наше браће Урсација, Валенса, Герминија
и Гаја као аутора злог мишљења.
2. Али пошто смо били у блиском контакту једни
са другима, ми смо о свему говорили и све смо
расправили, и открили смо оно због чега нико не
може да се вређа: да ови људи имају у себи,

⁶¹² Датирани симбол из Сирмија (359).

⁶¹³ Белешка писара.

⁶¹⁴ За утврђивање идентитета наведених легата мало се зна. *Restutus* је вероватно *Restitutus* из Картагине, као председник сабора, Грегорије је епископ Елвире. Уместо 10 појављује се 14 легата, што је изазвало разна тумачења, в. Fleming 1951: 206.

⁶¹⁵ Место је добило ново име након победе Константина над Лицинијем (324).

према њиховом сопственом признању, католичанску веру коју смо сви потписали, и никада нису били јеретици. Па, пошто је склад мира најважнија ствар код Бога, договорено је, нашим заједничким пристанком, да све што је решено у Риминију треба да буде поништено, и да са Божјом наклоношћу потпуно заједништво са њима треба да се оствари и да нико не треба да остане у неслози која их може или хоће укаљати. И тако, као што сам рекао, јер смо ми овде присутни, сваки треба да каже да ли је оно што сам ја прихватио исправан пут, и да потпише сопственом руком.“ Сви епископи су рекли „Сагласан“ и потписали.

Feder A V 4 Сазнаћете које је то исповедање вере коју су
 11г. потписали, а Валенс однео са собом у Римини:
Хиларијев /ЗАВРШАВА/⁶¹⁶.
коментар

Feder A VI ⁶¹⁷ /ПОЧИЊЕ КОПИЈА ПИСМА ВЕРЕ ПОСЛАТЕ
 ЦАРУ КОНСТАНЦИЈУ ОД ЕПИСКОПА
 12. *Писмо* ЈЕРЕТИКА /
 аријанаца
 цару
Констанцију Заслужно најславнијем и најпобедоноснијем
 (359) госпoду Августу Констанцију од сабора у
 Риминију у слози са источњацима (тј. од
 Магдонија, Мегазија, Валенса, Епиктета и
 осталих који су пристали на јерес⁶¹⁸).

1. Просветљени писмима твоје Побожности, ми доносимо и узвраћамо највећу захвалност Богу, јер сте нас обрадовали тиме што сте нам рекли шта треба да радимо с кратком инструкцијом твоје побожности: нико не треба да користи речи непознате Божјој цркви, *usia* и *otousios*, употреба која тежи да створи раскол међу браћом. Ми смо најсрећнији што смо поново спознали шта треба да подржавамо. Блажени смо ми које је задесила тако велика срећа да су

⁶¹⁶ Писарева белешка.

⁶¹⁷ Писарева белешка.

⁶¹⁸ Хиларијева белешка.

под надлежношћу твоје побожности они који су склони да примене ове термине на Бога и Божјег Сина, примили заслужене мере пораза! Ми стога одајемо почаст твојој Милости, јер су у нашем присуству суштински знаци истине исијали, истине која не зна за пораз и која је однела победу; и тако термин недостојан Бога и никада записан у светим законима, неће бити коришћен ни од кога.

2. Пошто смо и даље задржани овде где се сабор одржао и с обзиром на то да смо послали одговор преко наших легата, стога молимо твоју побожност да изда наређење да ми, који се држимо чистог учења у сагласности са источњацима, будемо пуштени и вратимо се нашем народу, како бисмо се с те стране могли појавити као љубитељи истине који не мењају Бога за термин, и да ми, који чувамо католичанску веру, не будемо затворени у друштву људи заражених изопаченим учењем. И тако, господару, ми искрено молимо твоју побожност, пред Богом Оцем и Господом Исусом Христом, Богом и Божјим Сином, учини нама, који смо потписали здраво учење и напустили, на Вашу заповест, реч *usia* и наредите да ми будемо пуштени нашем народу, како би се Црква, која апсолутно одбија да измени речи коришћене за Бога и Божјег Сина, могла радовати владавини твоје моћи и славе, које је Божанство толико даривало, са осветљавањем светогрђа те фразеологије, да термини *usia* и *otousios*, непостојећи у божанским списима Бога и Божјег Сина, могу да нестану.

3. Побожни Царе, помогни обожаваоце Бога највеће висине, помогни оне који се моле Богу Оцу свемогућем кроз Христа, Божјег Сина. Помогни оне који лојално слушају твој суд, оне који обожавају никог до Бога Оца кроз нашег Господа Исуса Христа, Сина његове славе⁶¹⁹. Нареди, господару Царе, наш повратак људима

⁶¹⁹ Уп. Јевр. 1.3: „Који будући сјајност славе и обличје бића његова, и носећи све у ријечи силе своје, учинивши собом очишћење гријеха нашијех, сједе с десне стране пријестола величине на висини...”

нашим тако што ћеш послати писмо Тауру, префекту преторијанске гарде, јер ми дајемо пуну послушност у нашем исповедању Божјег имена источњацима и твом упутству. Због тога што смо се увек држали чврсто у овој афери, треба сада да се вратимо нашим људима. Ми смо послали писма о овој афери нашим источним колегама епископима, како би они могли да знају да смо увек ово сматрали и настављамо у католичанској вери са њима. Нека те божанско штовање учини увек најславнијим и свуда, у свим стварима, браниоцем, најоданији господару царе. /ЗАВРШАВА/⁶²⁰.

Feder B VIII 1

13а. *Писмо источних епископа са сабора у Риминију* (359)

/КОПИЈА ПИСМА ИСТОЧНИХ ЕПИСКОПА ДАТОГ ЛЕГАТИМА КОЈИ СУ СЕ ВРАЋАЛИ ИЗ РИМИНИЈА/⁶²¹

Поздрави у Господу нашој веома вољеној браћи Урсацију, Валенсу, Магдонију⁶²², Мегазију, Герминују, Гају, Јустину, Оптату, Марцијалу и осталим легатима сабора у Риминију, од Силвана, Софронија, Неона, Еродијана, Патриција, Хелпидија, Теофила, Теодора, Еуматија, Дидимиона, Екдиција, Арсенија, Пасиника, Валентина, Еукарпија, Леонтија, Еортазија и Макарија⁶²³.

Ми, жељни јединства и мира, и са мандатом сабора да се одупремо јереси, сматрали смо исправним да вам појаснимо околности у којима се Црква налази, због могућности да незнање ових ствари учини да постанете саучесници тако велике невере, с тим да ми не мислимо да сте ви несвесни да ми смо као легати читавог сабора од

⁶²⁰ Писарева белешка.

⁶²¹ Писарева белешка.

⁶²² У Хиларијевој белешци код претходног документа стоји Мигдоније.

⁶²³ Представљају се као сви источњаци на сабору у Селеукији (*orientalibus omnibus* Feder 1916: 174 (= B VIII 1)), а у питању су *хомојусијци*. Међутим, Хиларије (*In Const.* 12) потврђује да су у Селеукији заиста доминирали хомојусијци, али како није преостала ниједна саборска листа потписа, тешко се може утврдити које епископије су биле присутне. Увид у списак адресаната указује на то да није упућено свим источњацима већ само оним полуаријанске оријентације. Писмо је сачувано само овде.

стотину и више епископа са добрим разлогом до сада се устручавали да уђемо у ову цркву. Због тога желимо да будете информисани како јерес која сада поприма невероватну димензију у Цркви, не би опстала. Ова јерес се усудила да порекне да наш Господ Исус Христос, једини рођени Син од Бога, Бог од Бога, јесте као Отац. Хоћемо да будете информисани о овоме, како бисте имали знања о тврдњама и богохулним изјавама о Јединородном Богу које они мисле и проповедају. Ми смо то заиста показали и најпобожнијем цару Констанцију, и он је био подстакнут најрелигиознијом жељом за анатемисањем свих ових ствари. Међутим, завере се овде сада кује: Аеције⁶²⁴, аутор ове јереси, биће осуђен, али да се зна да ће осуда бити пре донета против доктрине него човека. Ми вас упозоравамо, дакле, браћо, да преиспитате ове ствари са бригом и да се заиста потрудите да осигурате наставак католичанске вере. И не будите у сумњи да се све што се дешава преноси западним црквама. Желимо вам добро, браћо, у Господу.

Feder B VIII 2
136. Хиларијев
коментар

1. И када је ово, чему су додате горе поменуте blasfemiје⁶²⁵, било прихваћено, злобна оптужба је испланирана против оног ко ју је прихватио. А лицемери су се толико разбеснели због откривања њихове завере, да су кренули у опасан подухват свргавања. Каква је мука за грижу савести када је неко застрашен препознавањем истине! Ако ова књига Валенса и Урсација није ваш кредо, зашто онда не дајете сагласност за њену осуду? Сви се слажу, јавним одобравањем људске расе, да је отров лош, да је убиство невинне особе злочин и да је непоштовање према

⁶²⁴ Лат. *Aëtius* из Антиохије, где је деловао уз подршку свог „аријанског“ епископа Леонтија. Сматра се да је подучавао будућег цара Јулијана. Василије из Анкире успео је да осигура његов изгон 358. године, заједно са његовим истакнутим учеником Еуномијем (од 360. епископ Кизика) на основу оптужбе да су били умешани у Галову заверу четири године раније. Његова теологија је сметала Констанцију, који није разумео порицање сличности суштине и истовремену потпуну сличност Оца и Сина (Philost. *HE* 4.12), за више о аномејству в. Hanson: 603–611.

⁶²⁵ Мисли се на симбол донет у Ники.

Господу ужасна ствар? Али свако ко не осуђује ове ствари када буду пријављене, мора признати да је он саучесник у њиховом спровођењу; јер не постоји нико ко не пориче оно што презире и препоручује оно што је порекао. Зашто сте се онда када сте дошли у Константинопољ после сабора у Селеукији, одмах придружили осуђеним јеретикима, нисте одложили време вашег доласка и нисте, логиком мудрог савета, усмерили мисли на испитивање могућности извесног одлагања за вас саме? Потом су с вама били присутни источни легати који су ван заједнице са епископима. Рекли су вам све шта се догодило. Такође су вам указали на јерес која почиње да доминира. Зар није већ тада требало да устукнете и будете уздржани као арбитри свих дебата? Али не знам чијом вољом нисте прихватили прави суд у својој савести? Одмах сте се придружили својим људима и ушли у партнерство око ваших бласфемија. Нити сте прихватили савет, без стида да неке обманете, да је сабор у Риминију требало поштовати. Ви сте одали своју превару тиме што нисте анатемисали своје људе.

2. Јер усред великог скупа људи⁶²⁶ који су питали зашто нисте назвали Божјег Сина створењем, ви сте одговорили да свети људи Риминија нису порекли да је Син створење, већ да није налик другим створењима, зато што у фрази „он није створење као друга створења“, није речено да он није створење, већ да он није укључен међу остале. И иако је он потпуно другачији од других: на начин на који је анђео сличан човеку, или човек птици или птица стоци. Ако су ово

⁶²⁶ Из контекста Флеминг (Fleming 1951: 480) закључује да се овај скуп догодио у Риминију после повратка Валенса, Урсаџија и осталих легата из Нике, када су наишли на јаку опозицију, али су с временом попустили: само 20 је остало против. Тада су Валенс и остали применили други метод говорећи да је формула коју су донели потпуно правоверна, али да, ако се они не слажу, могу унети додатке, на шта су их придобили, а Фебадије из Агена и Сервације из Тонгерена су изабрани као представници да сарађују на тим додацима (Hier. *Dial. c. Lucif.* 18). Први од додатака било је анатемисање Арија и његовог учења. Валенс лично је предложио додатак да „син није створење, налик другим створењима“, и тако је направљен компромисни, ревидирани симбол из Нике.

моје лажи, онда има сведока који су били у публици. Али ако су већ они ћутали, ваша књига, коју сте најбезбожније бранили, говори за себе⁶²⁷, где каже да је Христос стран Богу Оцу као што је стакло јацинту⁶²⁸. Потом, зар није ваше лицемерје јасно када обмањујете слушаоце, јер сте такође рекли „он није из ничега већ од Бога“, што је у складу са вашом другом исповешћу, јер зар није порекло постојања било чега иста ствар као и жеља да треба да постоји? Ја очигледно говорим лаж ако сте осудили оне који кажу да Он нема своју „рођеност“ путем супстанције већ путем воље, без асистенције источњака кроз слагање са њиховим сопственим документом. Ви исповедате да је Он „вечан“ такође „са Оцем“. Да, право би био рекао да мој повратни одговор није био: зашто су прогласили да је прави јединородни Бог рођен од стране правог Бога Оца пре вечности, те да је његова вечност са Оцем вечност анђела и људских душа, не вечност ствари прошлих већ ствари које ће бити? Такође сте рекли да је Он „сличан, у складу са светим списима“. Па зар није према тим списима човек сличан Богу⁶²⁹, а зрно горушице и квас и мрежа Царству небеском⁶³⁰. Било би испразно тражити време на ваше лицемерне обмане, ваша безбожна дела говоре против вас.

3. Роб (не мислим на доброг роба већ на подношљивог) не слуша својевољно хуљење његовог господара, и освећује га, ако може; војник одбија опасност свога краља подметањем тела и нехајањем за живот; пси који се држе да чувају кућу разумеју природним инстинктом и лају када нањуше људе који им прилазе и скачу сви одједном да се суоче са предметом сумње. Ви сте чули како се пориче да је Христос Божји Син и Јединородни Бог. Оптужба је изнета да ви то

⁶²⁷ Ревидирани симбол из Нике, на њега Хиларије мисли када каже књига Валенса и Усација у В VIII 2.

⁶²⁸ Уп. *Откр.* 21.20, где је један од главних драгоцених материјала новог Јерусалима јацинт или хијацинт.

⁶²⁹ Уп. *Пост.* 1.26–27.

⁶³⁰ Хиларије алудира на алегоријско значење које се налази у *Светом писму*. За поређења, в. *Мат.* 13.31, 33, 47; *Лука* 13.21.

поричете, а ви сте ћутали. Зашто говорим о ћутању? Борили сте се против умерених и придружили бунцијама⁶³¹. И то је било премало, па су оружја узета из ваше библиотеке да помогну проповедање безбожности и са вашом помоћи рат против Бога је почео. Где је, онда, ваше исповедање вере у Ники у Тракији, у којој кажете да су све јереси осуђене? Ваша обмана је извучена на светлост. Сунце правде⁶³² је предало Његовим проповедницима тмину вашег исповедања вере. Одобривате ове ствари и осуђујете и прелазите на страну јеретика. Тако сте вашу исту претходну обману увежбану да варате људе сада упослили да прогура исповедање посведочене мржње према Христу, нашем Богу.

⁶³¹ Овде користим категорије „умерени“ за превод Хиларијевог *reclamantes*, који примењује за полуаријанце у Константинопољу, а „бунције“ за Хиларијеве *obstreptentes*, аномејце у Константинопољу.

⁶³² *Мал.* 4.2.

КЊИГА III

Feder A I ⁶³³/ПОЧИЊЕ КАТОЛИЧАНСКА ВЕРА
1. Писмо ИЗЛОЖЕНА У ПАРИСКОМ ГРАДУ⁶³⁴ ОД
париског СТРАНЕ ГАЛСКИХ ЕПИСКОПА, УПУЋЕНО
сабора ИСТОЧНИМ ЕПИСКОПИМА/
источним
епископима
(с. 360)

Поздрав од галских епископа свим нашим највољенијим и најблаженијим источним колегама епископима⁶³⁵ који остају верни Христу широм разних провинција.

1. Заиста сваким чином нашег живота и вере захваљујемо Богу Оцу кроз нашег Господа Исуса Христа, који нас је поставио у светлости сазнања његовог исповедања доктрине преко пророчких и апостолских учења⁶³⁶, да не бисмо били заточени у тами световног незнања овог века, пошто је наша једина и права нада за спасење да исповедамо свемогућег Бога Оца кроз Јединородног Сина Господа Исуса Христа у Светом Духу. Али свакако ништа мањи разлог за радовање додаје се свакодневно тиме што нас избавља од заблуда света и не дозвољава да се мешамо са неискупивим дружинама јеретика. Јер из из вашег писма које сте поверили нашем вољеном брату и колеги свештенику Хиларију, сазнали смо о ђавољој превари и завери против Цркве Господње коју кују јеретички умови, да нас међусобно обману опречним погледима, подељене, какви јесмо, на Исток и Запад. Јер већина оних присутних било у Риминију било у Ники били су приморани ауторитетом нашег

⁶³³ Ово саборско писмо сачувано је само у Хиларијевој колекцији, али се сматра аутентичним на основу његовог коришћења код Сулпиција Севера (в. Fleming 1951: 58).

⁶³⁴ Уместо Тријера, који је углавном током 4. века био престоница Галије, Париз је изабран за место одржавања сабора као резиденција и главни војни штаб цезара Јулијана, чију су наклоност галски епископи тражили у супротстављању непријатељском ставу Констанција (Fleming 1951: 59 на основу податка код Amm. Marc. 20.8.2).

⁶³⁵ На основу контекста закључује се да су источни епископи *хомојусијци* присутни на сабору у Константинопољу.

⁶³⁶ *Старог и Новог завета*.

имена на ћутање о „суштини“: термину који сте сковали давно против аријоманијака и који смо ми увек усвајали на свети и веродостојан начин.

2. Јер ми смо пригрлили термин *omousion* за право и истинско рођење Јединородног Бога од Бога Оца, презирући тако, као што то и сада чинимо, ту „једноћу“⁶³⁷ што одговара Сабелијевим бласфемејама⁶³⁸. Нити ми сматрамо да је Син део Оца, већ целина и савршено Јединородни Бог рођен из целине и савршено сједињен с Богом, и стога га исповедамо као да је од једне *usia* или „супстанце“ са Оцем, да се не би чинило да је он пре неко створење, или посвојење или именовање, и зато што је он од њега, као Син од Оца, Бог од Бога, моћ од моћи, дух од духа, светлост од светлости; слушајући вољно, као што то чинимо, његову сличност Богу Оцу (видећи да је он „слика невидљивог Бога“)“⁶³⁹. Али ми само мислимо да сличност која пристаје Оцу (она од правог Бога правом Богу) није „једно“ већ јединство божанства које се подразумева, јер „једно“ је појединачно, док је јединство мноштво рођених у складу са истинском реалношћу рођења, нарочито пошто је Господ Исус Христос лично потврдио својим ученицима: „Отац и ја смо једно.“⁶⁴⁰ Овиме он не само да означава своју љубав према Оцу већ и божанственост Бога од Бога речима: „Ко је видео мене, видео је и Оца“⁶⁴¹; „Ако мени не верујете, ипак верујте делима мојим, јер Отац је у мени и ја сам у Оцу“⁶⁴².

3. Ми се држимо ове вере и држаћемо је се презирући и оне који кажу: „Он није постојао пре него што је рођен“, не зато што ми тврдимо да је Јединородни Бог нерођен већ зато што је

⁶³⁷ У црквеном латинском *unio* се односи на „једно“, „једност“, „једноћа“.

⁶³⁸ Источни епископи су одавно сумњичили западњаке за склоност ка модалizmu, али је захваљујући Хиларијевом излагању вере у Селеукији (359) учињен допринос бољем разумевању.

⁶³⁹ Кол. 1.15.

⁶⁴⁰ Јован. 10.30.

⁶⁴¹ Јован. 14.9.

⁶⁴² Јован. 10.38.

нарочито безбожно говорити да било које време претходи Богу времена, пошто фраза „пре него што се родио, он није постојао“, јесте темпорална. Ипак, ми не поричемо да је Син подређен Оцу чак и у смрти на крсту⁶⁴³, у складу са преузетом слабошћу човека, пошто је и он сам рекао за своје вазнесење на небо: „Ако сте ме волели, радоваћете се зато што идем Оцу, јер Отац је већи од мене.“⁶⁴⁴ Кроз његово преузимање тела он нас је удостојио да нас именује својом сабраћом, пошто је, док је био у обличју Бога, пожелео да то буде обличје слуте⁶⁴⁵.

4. И тако, најдражи, пошто наша простота препознаје из вашег писма да смо у ћутању о *уси* ми искусили болну превару и пошто нам је наш брат Хиларије, веран проповедник Господњег имена, донео вести да су чак и њихове Побожности, које су се вратиле из Риминија у Константинопољ, у сагласности (како ваше пратеће писмо сведочи) и да их он није могао натерати на осуду тако великих бласфемеија, ми се повлачимо из свих крајње злих дела почињених у незнању. Ми смо екскомуницирали Ауксенција, Урсација, Валенса, Гаја, Мегазија и Јустина⁶⁴⁶, у складу са вашим писмом и сасвим сигурно, као што смо рекли, услед изјаве нашег брата Хиларија, који је одбио да буде у миру са онима који су следили грехе ових људи. Ми такође осуђујемо све бласфемеије које сте прикључили у вашем писму и посебно одбацујемо њихове отпаднике свештенике који су, било због незнања било безбожности, стављени на положаје од извесне браће која су крајње незаслужно у егзилу; и обећавамо и признајемо пред Богом да ико у границама Галије ко се усуди да се супротстави овим нашим одлукама биће збачен са своје свештеничке столице. Ико ко без осуде даје могућност да се

⁶⁴³ Уп. *Филип.* 2.8.

⁶⁴⁴ *Јован.* 14.28.

⁶⁴⁵ *Филип.* 2.5–7.

⁶⁴⁶ Седишта последње тројице су непозната.

проповеда другачије, или ко се супротставља Богу и Христу Јединородном величанству Божјем на било који начин другачији од оног како ми тумачимо значење *omousion*, биће осуђен као недостојан светости имена епископа. Тиме ваша милосрђа треба да знају да је Сатурнин, који је говорио крајње невернички против исправних декрета, према два писма наше браће, већ екскомунициран од стране свих галских епископа. Стари, иако давно скривени, злочини, и доказана безбожност ове нове дрскости објављена у његовим писмима учинила га је недостојним имена епископа.

/ОВДЕ СЕ ЗАВРШАВА КАТОЛИЧАНСКА ВЕРА
КАКО ЈЕ ПРОГЛАШЕНА У ПАРИЗУ ОД СТРАНЕ
ГАЛСКИХ ЕПИСКОПА И УПУЋЕНА
ИСТОЧНИМ ЕПИСКОПИМА/

Feder A II Поздрав у Господу најсветијем брату епископу
2. Писмо Еузебија из
Верчелија
Грегорију из
Елвире
(с. 360)

1. Примио сам писмо твоје Искрености, из ког сам сазнао да си се ти, баш како и приличи епископу и свештенику Бога, супроставио Осију Прелетачу,⁶⁴⁹ и држећи се симбола написаног од отаца у Никеји, одбио си да прихватиш многе који су пали у Риминију тиме што су причали са Валенсом, Урсацијем и осталима, а које су претходно осудили на основу уважене оптужбе за бласфемију. Честитамо ти на томе, честитамо и нама самима, да живећи у овој одлуци као ти и будући јаки у вери, ти си нашао сходно да нас се сетиш. Буди сигуран (живећи, као што и чиниш,

⁶⁴⁷ У питању је епископ Елвире (лат. *Iliberri*, данас Гранада у Шпанији).

⁶⁴⁸ Ово писмо је по многим стручњацима фалсификат којим су луциферијанци хтели да увећају ауторитет свог вође Грегорија (с. 359 – с.403), епископа Елвире, који је и сам у свом делу *О вери* (360) податке прпео од Хиларија (в. Simonetti 1975: 234; Hanson 1988: 508). За пуну библиографију на тему аутентичности писма, в. Smulders 1995: 25, бел. 98.

⁶⁴⁹ Хосије је умро 357. године у дубокој старости стекавши репутацију да је био стогодишњак. Он је председавао сабором западних епископа у Сердици и чврсто се држао *Никејског симбола*, за чије је састављање делимично и био заслужан, али, као и Либерије, поклекао је и на крају потписао *Сирмијску бласфемију*.

баш у овом исповедању и не дружећи се са лицемерима) у нашу заједницу са тобом. Какав год трактат можеш да саставиш, с колико год труда можеш, укори прелетаче и изгрди неверне, као што си и чинио, незаstraшен царством садашњег доба, јер онај који је у нама већи је од оног који је на овом свету.

2. Али ми, твоје колеге свештеници који кулuche у трећем егзилу⁶⁵⁰, кажу следеће, што мислимо да је јасно: нада свих аријоманијака зависи не од њиховог општег прихватања, већ од заштите Царства садашњег доба. Они не знају речи Светих списа: „Проклети су они који полажу своје наде у човека“⁶⁵¹, „Помоћ је наша у имену Господа, који је створио небо и земљу“⁶⁵². Ми желимо да издржимо у мукама, како бисмо (како је речено) могли да будемо славни у царству будућем⁶⁵³. Молим те, пиши нам и реци нам о свом напретку у исправљању искварених, и колико браће знаш што стоје чврсто или си их ти исправио својом опоменом. Сви који су са мном поздрављају те, посебно ђакони, и сви те питају, молим те, да поздравиш уз наше поштовање све који се држе лојално на твојој страни.

/ОВДЕ СЕ ЗАВРШАВА ПИСМО ЕУЗЕБИЈА ГРЕГОРИЈУ ШПАНСКОМ ЕПИСКОПУ/

Feder B IV 1
за. *Писмо*
папе
Либерија
источним
епископима
(362/363)

⁶⁵⁴/КОПИЈА ПИСМА ЛИБЕРИЈА, ЕПИСКОПА
РИМА, УПУЋЕНОГ КАТОЛИЧАНСКИМ
ЕПИСКОПИМА ИТАЛИЈЕ/

Либерије вечно спасење католичанским
епископима широм Италије истрајним у
Господу.

⁶⁵⁰ Послат је у Скитопол, потом у Кападокију и коначно у Тебаиду, одакле се вратио 361.

⁶⁵¹ Уп. 1 Јов. 4.4; Јер. 17.5,7.

⁶⁵² Псал. 124.8.

⁶⁵³ Уп. Рим. 8.17.

⁶⁵⁴ Датирање овог писма се традиционално ставља у 363. годину (в. Feder 1916: 158; Smulders 1995: 10; Wickham 1997) само на основу помена сабора у Риму у Атанасијевом писму Епиктету (Ath. Ep. 59), па Флеминг сматра да се може датирати чак у 372. годину (Fleming 1951: 384).

1. Покајање брише човекову грешку из неискуства. Ово пак можемо видети и из светих списа: вера, читамо, јесте благотворна за све ствари и важнија је од телесне вежбе⁶⁵⁵, иако и она има корисне плодове. Стање садашњег времена захтева да следимо религију. И нико, ако ико намерно циља на уништење строгом цензуром, не сматра ово новином. Строгост треба да буде одбачена, јер заштита је дата од вере путем апостолског ауторитета, када се каже да не треба да буде поштеђивања оних који су деловали из незнања у Риминију, оних чије је непознавање зла био пад у стисак греха. Ја лично, заиста, сматрао сам најбољим да извагам све ове ствари правом мером, нарочито откад су и Египћани и Ахајци⁶⁵⁶ примили људе назад, усвајајући становиште да они, о којима смо горе говорили, треба да буду поштеђени, а покретачи осуђени, као они који су мучили невине умове искривљеном и поквареном суптилношћу нејасноћа које су користили да искриве истину, представљајући тмину као светлост и светлост као таму⁶⁵⁷.

2. Стога, свако ко се врати разуму и препозна стег незнања уз веома благу асистенцију наших речи, након што је у себи искусио ту отровну, превртљиву и скривену пошаст аријанске догме, треба да буде рехабилитован тако што ће је одбацити, осудити њене покретаче страсно и жестоко, људе чије насиље против њега је и сам осетио. Дозволите му заједно да се поново посвети апостолском и католичанском симболу до заседања у Никеји. Овим признањем, иако то можда некима изгледа благо и лабаво, он треба да поново спозна шта је изгубио кроз обману вођства. А ако се пак нађе неко тврдог ума (што не мислим да ће се догодити), који не само да одбија да се преобрати примањем лека за оздрављење већ у свом грешном стању верује да ће га отровна болест спасти, тај ће бити побеђен

⁶⁵⁵ 1 Тим. 4.8.

⁶⁵⁶ Мисли на Грке, али користи назив дијације.

⁶⁵⁷ Иса. 5.20.

разумом, и предат без враћања аутору перфидности, и биће кажњен духовном снагом Католичанске Цркве. /ОВДЕ СЕ ЗАВРШАВА./

Feder B IV 2 /КОПИЈА ПИСМА ЕПИСКОПА ИТАЛИЈЕ/

3б. Писмо
епископа
Италије
епископима
Илирика
(363)

Драгој вољеној браћи која чувају веру очева широм Илирика вечно спасење у Господу од епископа Италије.

1. Благодат је милости Божије што смо почели да сви будемо једног мишљења, да сви једно исповедамо, у складу са апостолима⁶⁵⁸. Италија у целини заиста се вратила вери отаца из старине, то јест симболу написаном у Никеји, препознајући тако превару коју је вера претрпела у Риминију. Ми се радујемо такође што је Бог мислио и на Илирик, својом милосрдном вољом; и честитамо што је збачено удружење невере којим је Илирик био оптерећен и што је почео да одобрава ствари исправног опредељења. Да ли ви, дакле, драга и вољена браћо, прихватате нашу једну и исту пресуду и потврђујете је својим потписом? Ми чувамо декрете никејског заседања против Арија и Сабелија, чијим заједничким наслеђем је осуђен Фотин. Ми законом поништавамо декрете сабора у Риминију (искварене какви јесу премишљањима одређених особа) уз пристанак свих провинција. Такође смо одлучили да копије ових треба да буду раздвојене како би се могло видети да нема неслагања око вере која се штгује нити око поништавања сабора у Риминију. Ко год жели да буде део нашег јединства мисли, ко год жели да буде у неразједињеном миру с нама, треба хитро да потпише наше одлуке тако што ће послати са својим потписом симбол који смо поменули и недвосмислено поништавање сабора у Риминију. Ми смо сигурни у нашем захтеву, јер га ми представљамо у договору с већином ових провинција. Али јасно је да „хероји“ аријанске и аецијанске јереси, Валенс и Урсације и остатак

⁶⁵⁸ Уп. *Филиб.* 2.2.

пратилаца ових људи, нису сада осуђени само зато што су почели да се појављују у Илирику, већ зато што су осуђени одавно. /ОВДЕ СЕ ЗАВРШАВА./

Feder A III /ПОЧИЊЕ ПИСМО ЕПИСКОПА ГЕРМИНИЈА
5. Изјава о ПРОТИВ АРИЈАНАЦА, КОЈИ СУ ПОТПИСАЛИ
вери НА САБОРУ У РИМИНИЈУ, СВЕСНИ КАКВО
Герминија ЗЛО ЧИНЕ./⁶⁵⁹
Сирмијског
(366)

Ја, Герминије епископ, заиста верујем и исповедам да постоји један истински Бог⁶⁶⁰ Отац, вечан, свемоћан, и да је Христос његов једини⁶⁶¹ син и наш Господ Бог, истински Син Бога од истинског Бога Оца, рођен пре свих ствари; у божанствености, љубави, величанству, моћи, раскоши, животу, мудрости и знању, сличан у свим стварима⁶⁶² Оцу, као савршени потомак савршеног. Такође верујем у узнесење човека од Девице Марије, како су пророци предвидели да ће се десити и речи еванђелиста и апостола, које нас уче да се испунило његово страдање и смрт, његово ускрснуће и вазнесење на небеса – њих ми прихватамо, у њих верујемо и исповедамо их, као и да ће се он спустити са небеса на крају света да суди живима и мртвима и награди сваког према његовим делима. И ми верујемо у Светог Духа⁶⁶³, то јест Параклета, који нам је дат од Бога Оца преко Сина.

⁶⁵⁹ Герминијев симбол вере сачуван је само овде. Неки одбацују овај фрагмент као фалсификат јер се назив не поклапа са садржајем у смислу да није писмо нити осуда аријанаца. Међутим, аутентичност је неоспорна на основу фрагмената који следе В V и В VI, где се каже да је писмо некада пратило Герминијев симбол (Fleming 1951: 102).

⁶⁶⁰ Фраза *unum verum deum* је из *Датираног симбола* (359).

⁶⁶¹ Израз *unicum* је префериран међу латинским теолозима у односу на *unigenitus*, који се појављује као превод са грчког.

⁶⁶² Фраза *per omnia similem* је карактеристична за све полуаријанске симболе, какав је био *Датирани симбол* из Сирмија (359), који је Герминије потписао и који симбол изнет овде у потпуности прати.

⁶⁶³ По питању Светог Духа овај симбол прати западне симболе, али формула *a deo patre per filium datus est* је уобичајена за грчке, што Флеминг тумачи као Герминијев компромис са источним теологијама (Fleming 1951: 107–108), јер су западни епископи, за разлику од Хиларија, који је био под утицајем комплекснијих источних теологија, тумачили Светог Духа исто као једног Бога.

6. Писмо
Валенса,
Урсацџа,
Гаја и
Павла
Герминију
(366)

Валенс, Урсацџе, Гај и Павле најрелигиознијем
господу и брату Гермимињу.

1. Пошто брига за веру и спасење почива у нади, они који осећају бригу треба да буду похваљени пре него да трпе прекор због тога. Спасење пак и нада почивају најпре у католичанској вери. И тако, иако си био саветован од наше госпде браће и колега епископа Валенса и Павла на састанку са њима да одговориш на тренутну гласину о теби, ти си то одбио, најпобожнији госпде, због тога што си сведочио у свом писму да ти настављаш истом љубављу према нама и да си спреман да одржиш и покажеш нам своју неослабљену бригу. Стога, окупивши се на заједничкој скупштини у Сингидуну поново подсећамо твоју светост да треба да одагнаш сваки разлог за сумњу тиме што ћеш нам поново писати. Тражимо да потпишеш још отвореније да се нећеш одвојити од католичанске вере образложене и потврђене од стране светог сабора у Риминију, чијем су симболу сви епископи Истока дали свој пристанак, као што си и ти лично потврдио. Такође, у том симболу има следећа одредба: ми Сина зовемо „истим као Отац у складу са светим списима“, а не „сличне супстанције“; или „сличан у свим стварима“, али то „сличан“ је без даље квалификације. Јер ако се овај израз промени, јасно је да ће Василијева формулација погрешне вере⁶⁶⁵, која је и била повод сабора и која је заслужно осуђена, бити враћена.

2. Молим те зато, учини како тражимо и јасно изјави у свом писму да ти ниси, и да нећеш говорити да је он „сличан Оцу у свим стварима осим у нерођености“, да нису носиоци писма,

⁶⁶⁴ Ово писмо, сачувано само овде, садржи тачно датирање 18. децембра 366.

⁶⁶⁵ Овде се мисли на Василија из Анкире. О анатемама изнетим на сабору у Анкири 358. в. Hahn 1988: бел. 162. Тврдило се да Василије није инсистирао на томе да се „супстанција“ појављује у било ком формалном изразу вере.

ђакон Јовијан и подђакон Мартирије чули речи твог неоподржавања моје горепоменуте браће и колега епископа Валенса и Павла, и да им изгледа уверљивије да ти јавно исповедаш да је Син „сличан оцу у свим стварима“. Јер ако ти, учиниш јасним у свом писму да је твој став онакав како се надамо, жалба на лоше понашање које су изнели неки од твог свештенства, нашој браћи и колегама епископима Паладију⁶⁶⁶ и Гају (иако си ти одбио да је испиташ, мада си био саветован да то учиниш на првом састанку) неће имати последица по твоју репутацију и они ће одговарати за своју неосновану оптужбу. Упутили смо ово твојој милости, преко Секундијана презвитера⁶⁶⁷, Пуленција читача, Кандидијана егзорцисте, 15. дана пре јануарских календи, за време конзулства најплеменитијег Грацијана и Дагалаифа, задржавајући копију и за себе.

Feder B VI /ОВДЕ ПОЧИЊЕ ГЕРМИНИЈЕВО ПИСМО У
7. Писмо ОДГОВОР РУФИЈАНУ, ПАЛАДИЈУ И
Герминија ОСТАЛИМА./⁶⁶⁸
Руфијану,
Паладију и
осталима
(366)

Поздрав у Господу од Германија господи и најрелигиознијој браћи Руфијану, Паладију, Северину, Никасу, Хелиодору, Ромулу, Муцијану и Стеркорију.

1. Ми смо открили из извештаја Виталија, високог војног званичника⁶⁶⁹ префектуре, да ваше светости желе да се јавно назначи вама шта је то што се Валенсу, Урсацију, Гају и Павлу не свиђа код нашег симбола⁶⁷⁰. Сматрао сам нужним да појасним овим писмом вашим

⁶⁶⁶ Паладије се у документима наведеним код Хиларија наводи без седишта, али се вероватно односи на Паладија Рацијаријског, који ће бити значајан експонент антиникејских струја у Илирику.

⁶⁶⁷ Осуђен на сабору у Аквилеји (381) и ништа се више не зна о њему.

⁶⁶⁸ Сачувано само овде.

⁶⁶⁹ На овом месту у групи рукописа које Федер означава AS^1S^2 стоји скраћеница $\overline{uc}$, = *vir clarissimus*, док манускрипти *TCFab* дају *nunc*.

⁶⁷⁰ Валенс и Урсације су најпре прихватили *Датирани симбол* да би после Нике избацили ову важну фразу, после чега их је Германије напустио.

светостима и да изјавим оно што сам сигуран да је од почетка на вашим умовима. Ми сами прихватимо оно што су нам пренели Оци и божански списи, оно што смо једном научили и што свакодневно подучавамо: Христос, Син Божји, наш Господ, сличан је Оцу у свим стварима осим у нерођености, Бог од Бога, светлост од светлости, моћ од моћи, целина од целине, савршенство од савршенства, зачет пре векова и пре свих ствари које се могу помислити и о којима се може говорити. Његово рођење не познаје нико осим Оца, нити ико познаје Оца осим Сина, сем оног коме се Син хоће показати⁶⁷¹. Све је кроз њега постало и ништа без њега постало није⁶⁷², према божанским речима нашег Спасиоца лично, који каже: „Отац мој досад чини, и ја чиним“⁶⁷³; и опет: „Јер штагод Отац чини, Син чини такође“⁶⁷⁴; и поново: „Ја и Отац смо једно“⁶⁷⁵; и опет: „Који виде мене, виде Оца“⁶⁷⁶; и опет: „Јер како што Отац има живот у себи, тако даде и Сину да има живот у себи“⁶⁷⁷; и опет: „Јер као што Отац подиже мртве и оживљује, тако и Син оживљује кога хоће“⁶⁷⁸; и опет: „Верујте у Бога, и у мене верујте“⁶⁷⁹; и опет: „Јер Отац не суди никоме, него сав суд даде сину, да сви поштују сина као што оца поштују“⁶⁸⁰. И опет, коме је Отац рекао: „Начинимо човека по свом обличју и налик нама.“⁶⁸¹ Он није рекао „по твом лику“ нити „по мом лику“, те да би могло указати на некакву различитост у божанствености његовог сопственог Сина. Не, он је додао „по свом обличју и налик нама“, да

⁶⁷¹ Мат. 11.27.

⁶⁷² Јован 1.3.

⁶⁷³ Јован 5.17.

⁶⁷⁴ Уп. Јован 5.19: „А Исус одговарајући рече им: заиста, заиста вам кажем: син не може ништа чинити сам од себе него што види да отац чини; јер што он чини оно и син чини онако.“

⁶⁷⁵ Јован 10.30.

⁶⁷⁶ Јован 14.9.

⁶⁷⁷ Јован 5.26.

⁶⁷⁸ Уп. Јован 5.21.

⁶⁷⁹ Уп. Јован 14.1.

⁶⁸⁰ Уп. Јован 22–23.

⁶⁸¹ Уп. 1 Мој. 1.26.

учини јасним да је његов син Бог, као он, у свим стварима. И опет еванђелиста каже: „Видесмо славу његову, славу као Јединороднога од Оца.⁶⁸²“ И апостоли кажу Коринћанима: „У којима Бог овога света ослепи разуме неверника, да им не засветли видело јеванђеља славе Христове, који је обличје Бога.⁶⁸³“ И поново Апостол каже: „И премести нас у царство љубави Сина својег, у коме имамо искупљење, опроштење греха; који је обличје Бога што се не види, који је зачет пре сваке твари.⁶⁸⁴“ И поново исти апостол каже: „Јер ово да се мисли међу вама што је и у Христу Исусу, који, ако је и био у обличју Божјем, није се отимао да се изједначи с Богом; него је понизио сам себе узевши обличје слуге, поставши сличан људима.⁶⁸⁵“ Има ли некога ко не разуме да као што је наше право тело било у Христу у складу са „обличјем слуге“, тако је права божанственост Оца у Сину у „обличју Бога“? И опет: „Чувајте се да вас ко не скрене с пута филозофијом и празном преваром, по казивању човечијем, по науци света, а не по Христу; јер у њему живи свака пунина Божанства телесно.⁶⁸⁶“ Ако, дакле, „пунина божанствености“ живи у Христу, онда они нису делом слични и делом неслични као што тврде људи који се повлаче и окрећу од нас захваљујући својој похоти за препирањем.

2. Јер зато што они мисле да чине нешто грандиозно тиме што цитирају божанске списе када ови зову Христа „створеним“⁶⁸⁷ и „створењем“⁶⁸⁸, ми, напротив, зовемо га у складу са списима „путем“⁶⁸⁹, „вратима“⁶⁹⁰, „каменом за спотицање и стеном за саблазан“⁶⁹¹,

⁶⁸² Уп. *Јован* 1.14.

⁶⁸³ 2 *Кор.* 4.4.

⁶⁸⁴ Уп. *Кол.* 1.13–15.

⁶⁸⁵ Уп. *Филиб.* 2.5–7.

⁶⁸⁶ *Кол.* 2.8–9.

⁶⁸⁷ *Приче* 8.22.

⁶⁸⁸ *Дела* 2.36; *Авак.* 3.14.

⁶⁸⁹ *Јован* 14.6.

⁶⁹⁰ *Јован* 10.7.

⁶⁹¹ *Иса.* 8.14; *Рим.* 8.33.

„темељом“⁶⁹², „руком“⁶⁹³, „шаком“⁶⁹⁴, „мудрошћу“⁶⁹⁵, „речју“⁶⁹⁶, „јагњетом“⁶⁹⁷, „овцом“⁶⁹⁸, „пастиром“⁶⁹⁹, „свештеником“⁷⁰⁰, „вином“⁷⁰¹, „даном“⁷⁰² и другим. Али све ово ми разумемо и тако га зовемо мислећи на моћи и деловања Божјег Сина, а не у намери да божанско рођење ставимо на исто место са именима ове врсте; јер све ствари су сачињене из ничега кроз Сина, док Син није зачет из ничега већ од Бога Оца.

3. Ја сам, међутим, изненађен да је поменути Валенс заборавио или засигурно лукаво прикрива шта је учињено и утврђено у прошлости. Јер за власти Констанција од доброг сећања, било је време када је неслога око вере почела између одређених људи. Под будним оком Цара лично, у присуству Георгија епископа цркве Александрије, Панкратија епископа Пелузија, Василија епископа Анкире, и у присуству самог Валенса, Урсација и моје маленкости, после расправе о вери која је трајала до вечери, ми смо изабрали Марка да састави симбол вере према утврђеном шаблону⁷⁰³. Следеће је записано у том симболу: „Син је сличан Оцу у свим стварима, као што свети списи говоре и уче“; и ми смо се сви сложили са овом пуном вероисповести и потписали је сопственим рукама. Али ако их дух овог света сада подстиче на нешто, ми нисмо успели до сада да стекнемо јасно сазнање о томе. Пошто смо видели како смо ми сами на основу светих списа исповедали да је „Син сличан Оцу у свим стварима осим по нерођености“, дозволите им да

⁶⁹² 1 Кор. 3.11.

⁶⁹³ Иса. 51.9; Лука 1.151.

⁶⁹⁴ 2 Мој. 13.9, итд.

⁶⁹⁵ 1 Кор. 1.24, 30.

⁶⁹⁶ Јован 1.1, итд.

⁶⁹⁷ Јован 1.29, итд.

⁶⁹⁸ Иса. 53.7; Дела 8.32.

⁶⁹⁹ Јован 10.11,14.

⁷⁰⁰ Јевр. 5.6.

⁷⁰¹ Јован 15.1,5.

⁷⁰² Мал. 4.1.

⁷⁰³ Односи се на *Датирани симбол* из Сирмија, састављен 22. маја 359.

објасне из списка на који начин је он делом сличан, а делом различит.

3. И тако, драга и вољена браћо, ја сам одаслао ову изјаву без оклевања или одлагања ради заједничког обавештавања ваших милости, преко службеника Киријака, пошто је ово била прва доступна могућност након што сам послао ђакона Каринија вама. Послао сам је како би кроз вашу снажну оданост Богу била обзнањена читавом братству, у случају да је неко у незнању о овоме ухваћен у сплетке превртљивог ђавола. Остаје на вама самима да пишете назад оно на шта вас Свети Дух подстиче. Међутим, обавештавам ваше милости да ја нисам био у стању да потпишем ово писмо, јер осећам бол у руци, те сам наредио да потписивање изврше наша браћа и колеге презвитери Иноћентије, Октавије и Катул. /ОВДЕ СЕ ЗАВРШАВА./

Табела 1. Упоредни индекс фрагмената према коришћеним издањима.

Садржај	PL 10	Feder 1916	Смирнов Бркић 2024
	Num. col.	Series A	
<i>Писмо париског сабора источним епископима (с. 360)</i>	XI. 1-4 710-713	I	3.1
<i>Писмо Еузебија, епископа Верчелија, Грегорију, епископу Елвире (с. 360)</i>	XI.5 713-714	II	3.2
<i>Из писма Германија, епископа сирмијског, аријанцима: Германијев симбол (366)</i>	XIII. 717	III	3.5
<i>Писмо сердичког сабора Африканцима са симболом и именима епископа који су потписали (343/344)</i>	III. 1-28 658-675	IV.1. 1-28	1.2a.1-28 ⁷⁰⁴ *Feder IV.1.5-8 = 1.2a.6-9; IV 1.9= 1.2a.5
	III. 29 675-676	IV.2 (симбол)	1.2б
	III. 29 676-678	IV.3 (имена епископа)	1.2в
<i>Писмо риминијског сабора цару Констанцију, акта сабора у Ники, са наративним текстом</i>	VIII.1-3 699-700	V.1 (саборско писмо)	2.11a
	VIII.4 701	V.2 (наративни текст)	2.11б
	VIII.5-6 702	V.3 (акта сабора у Ники)	2.11в
	VIII.7 702C	V.4 (наративни текст)	2.11г
<i>Писмо аријанаца који су учествовали на риминијском сабору, цару Констанцију</i>	IX 703-705	VI	2.12
<i>Писмо папе Либерија цару Констанцију</i>	V 681-686	VII <i>Obsecro...</i> (Либеријево писмо)	2.2
<i>Писмо цара Констанција епископима риминијског сабора</i>	VII.1-2 695-696	VIII	2.9
<i>Из аката риминијског сабора</i>	VII.3 697	IX.1 (формула хомоусијаца)	2.10a
	VII.4	IX.2	2.10б

⁷⁰⁴ Ово је једино место на ком се не слажем са Федеровим редоследом фрагмената и његов 10. пасус стављам иза пасуса 5, као део целине о Марцелу.

	697B	(наративни текст)	
	VII.4 697-698	IX.3 (клетва јеретицима)	2.10B
		Series B	
<i>Предговор</i>	I 627-631	I	1.1
<i>Разно из аката западног дела сердичког сабора</i>	II.1-8 631-639	II.1 (саборско писмо свим црквама)	1.3а
	II.9-13 639-642	II.2 (саборско писмо папи Јулију)	1.3б
	II.14 642A	II.3 (имена јеретика)	1.3в
	II.15 642-643	II.4 (имена епископа који су потписали на сабору)	1.3г
	II.16 43-58	II.5 (наративни текст)	1.4а
	II.20 647-648	II.6 (писмо Валенса и Урсација папи Јулију)	1.4б
	II.21-23 650-651	II.7 (наративни текст)	1.4в
	II.24 649	II.8 (писмо Валенса и Урсација епископу Атанасију)	1.4г
	II.24 652A	II.9 (наративни текст, непознати аријански симбол)	1.5а
	II.27 654	II.10 (<i>Никејски симбол</i>)	1.5б
	II.25-26 653	II.11 (наративни текст)	1.5в
<i>Писмо папе Либерија источним епископима с наративним текстом</i>	IV.1 678-681	III.1 <i>Studens paci...</i> (Либеријево писмо)	2.1а
	IV.2	III.2	2.1б

	681	(наративни текст)	
<i>Два Либерџева писма о помирењу с посрнулим епископима</i>	XII.1-2 714-716	IV.1 <i>Imperitiae scriptum...</i> (писмо папе Либерџа епископима Италије)	3.3a
	XII.3 716-717	IV.2 <i>Писмо епископа Италије епископима Илирика (363)</i>	3.3б
<i>Писмо Валенса, Урсаџија, Гаја и Павла Герминију</i>	XIV 718-719	V	3.6
<i>Писмо Герминија Руфијану, Паладију и осталима</i>	XV 719-724	VI	3.7
<i>Писма папе Либерџа с наративним текстом</i>	VI 686	VII.1 (наративни текст)	2.3a
	VI.1-2 686-688	VII.2 (писмо Либерџа Еузебију, Дионисију, Луциферу, прогнанима)	2.3б
	VI 688A	VII.3 (наративни текст)	2.4a
	VI.3 688A	VII.4 (из Либерџевог писма епископу Цецилијану)	2.4б
	VI.3 688A	VII.5 (наративни текст)	2.5a
	VI.3 688B	VII.6 (из Либерџевог писма Осију епископу кордовском)	2.5б
	VI.4 688C	VII.7 (наративни текст)	2.6a

	VI.5-6 689-691	VII.8 (Либериево писмо источним свештеницима)	2.6б
	VI.7 692	VII.9 (наративни текст)	2.7а
	VI.8-9 693-694	VII.10 (Либериево писмо Валенсу, Урсацију и Герминију)	2.7б
	VI.10-11 695	VII.11 (писмо Либерија Винцентију епископу Кампаније)	2.8
<i>Писмо легата селеукијског сабора легатима риминијског сабора с наративним текстом</i>	X.1 705-706	VIII.1 (писмо)	2.13а
	X.2-4 706-710	VIII.2 (наративни текст)	2.13б
<i>Писмо источног дела сердичког сабора цару Констанцију с наративним текстом (Књига прва цару Констанцију)</i>	Ad. Const. I 557-564	App. I Hilarii, <i>Liber I ad Constantium</i>	1.10-11
писмо	557-560	1-5	1.6а ⁷⁰⁵
(наративни текст)	560-564	6-8	1.6б

⁷⁰⁵ Фрагмент је идентификовао Вилмарт (Wilmart 1907) и прихваћен је у Федеровом издању.

1. ЗНАЧАЈ АРИЈЕВОГ ИЗГНАНСТВА У ПАНОНИЈУ

У време којим се ова књига бави, Илирик је у оквиру административних реформи прве тетрархије добио већи број провинција, па је око 299. године целина вековима позната као Доња Панонија подељена у две провинције: Валерију (*Valeria*) у северном делу и Другу Панонију (*Pannnonia Secunda*) у јужном (види карту 2)⁷⁰⁷. Административни центар Друге Паноније био је најпре Сирмиј, који је после састанка тетрарха у Карнунту (307), постао и седиште панонске дијацезе, дате на управу цару Лицинију (308–324). Реформама Константина Великог (306–337) организоване су територијалне префектуре, од којих је префектура Илирик, најпре са седиштем у Сирмију, обухватила дијацезу Македонију и дијацезу Панонију⁷⁰⁸. Током 4. века административне границе Илирика су се мењале, а коначна подела усталила се тек након смрти Теодосија I, када је Илирик добио облик у ком се јавља у *Notitia dignitatum*. Он је тада обухватао дијацезу Панонију, Македонију и Дакију са седиштем у Солуну под суверенитетом источног цара⁷⁰⁹, што ће бити од значаја за развој црквене управе.

Као позноримска провинција, Друга Панонија је имала неколико урбанизованих средина са статусом колоније (Сирмиј, Мурса, Цибале, Басијана), од којих је Сирмиј у тетрархијском периоду стекао статус царског града са свим одликама развијене римске урбанизације (одбрамбени бедеми, капије, мостови, царска палата, хиподром, луксузне виле, терме, форум, водовод, занатска четврт, јавна житница, неколико некропола). У Сирмију се налазила управа

⁷⁰⁶ Ово поглавље представља допуњену и ревидирану верзију мојих истраживања из Смирнов Бркић 2016 с посебним освртом на улогу Хиларијевих списа у реконструкцији црквене историје на подручју Срема у 4. веку.

⁷⁰⁷ *Веронска листа* (310–324) и даље наводи Доњу Панонију, али име Друга Панонија се појављује пре средине 4. века, в. Barnes 1982: 223. Традиционално се јужна граница југоисточне Доње Паноније ставља двадесетак километара јужно од Саве, што се темељи на Долабелином натпису (*CIL* 3198a) и лоцирању станице *Ad Fines*. За одређивање граница Друге Паноније, в. Mószy 1974: 584; Dušanić 2010: 475, 488–492.

⁷⁰⁸ О административној подели Доње Паноније и Горње Мезије у 4. веку, в. Fitz 1994.

⁷⁰⁹ *Notitia dignitatum* третира Илирик као део западне префектуре Италије (*Not. Dign.* Осс. 9.18; 11.47). Уп. Mirković 2017: 97–98.

црквена седишта су се сматрала равноправним да доносе одлуке о питањима догме. Арије се стога жалио водећим црквеним лицима ван Александрије, те је сазван сабор у Антиохији 324. године, који је ипак подржао александријског епископа Александра. Међутим, на том је сабору постало јасно да има и Аријевих истомишљеника, од којих су најеминентније личности били епископ палестинске Цезареје Еузебије и његов имењак, епископ Никомедије, који су имали везе на двору цара Константина⁷¹³. Питање је на крају одложено за предстојећи Никејски сабор, који је цар Константин сазвао због решавања крупних црквених питања, којима је тада било додато и Аријево учење.

Арије је на Никејском сабору 325. године избачен из црквене заједнице, заједно са епископом Секундом из Птолемајиде, Теоном из Мармарике и још неким александријским свештеницима.⁷¹⁴ Одлуку о прогону Арија и његових следбеника на крају сабора донео је сам цар Константин, јер је једино тако она могла бити правоснажна⁷¹⁵. Међу потписницима одлука Никејског сабора налази се и име Домнија из Сирмија, првог сирмијског епископа после мученика Иринеја с почетка 4. века⁷¹⁶. На истом Никејском сабору први пут се 4. каноном утврђује статус митрополита, чија је дужност била сазивање и председавање провинцијским саборима и постављање епископа у дијацези⁷¹⁷.

Постоји велик број сачуваних докумената о осуди Арија и његовом прогону, од аката Никејског сабора⁷¹⁸, саборских циркуларних писама црквама, царских писама о одлукама сабора против Арија и порфиријанаца (325)⁷¹⁹, изјаве правоверности Арија и Еузоја послате Константину из изгнанства (крајем 327),⁷²⁰ Константиновог позива Арију да дође у Никомедију и оправда се како би што пре могао да се врати у своје седиште,⁷²¹ Константиновог писма епископу Александру Александријском, у коме га обавештава о Аријевом доласку на двор и његовој потврди праве вере (пре 328),⁷²² па све до Константиновог едикта против Арија и његових следбеника

⁷¹³ Barnes 1981.

⁷¹⁴ О току процеса против Арија на Никејском сабору, в. Williams 2001: 67.

⁷¹⁵ Brennecke 1994: 429–441.

⁷¹⁶ О Иринеју Сирмијском, в. Смирнов Бркић 2013; 2015; 2016: 47–60.

⁷¹⁷ ODCC 1997³, s.v. *metropolitan*, 1081.

⁷¹⁸ Ath. *Decr.* 36–37; Theod. *HE* 1.12; Soc. *HE* 1.8; Gel. *Cyz. HE* 2.34.

⁷¹⁹ Opitz 1934: 23, 47–51; Soc. *HE* 1.9; Eus. *VC* 3.17–20; Theod. *HE* 1.10; Gel. *Cyz. HE* 2.37; Ath. *Decr.* 38.

⁷²⁰ Soc. *HE* 1.26.

⁷²¹ Soc. *HE* 1.25. За хронологију уп. Barnes 2009: 109–129; Hanson 1988: 176.

⁷²² Gel. *Cyz. HE* 3.15.1.

после поновне осуде (с. 333)⁷²³ и Константиновог писма Арију док је овај боравио у близини Александрије (333)⁷²⁴.

Ниједан од поменутих докумената, сачуваних само у копијама код познаантичких црквених писаца, не помиње куд је Арије био послат у егзил.⁷²⁵ Ни бројна историографска дела савременика и учесника аријанског спора,⁷²⁶ од којих су најисцрпнији и директно везани за проблем списи и писма Атанасија Александријског и Хиларија Пиктавијског, не дају више информација⁷²⁷. Једина информација о месту Аријевог прогонства после Никејског сабора налази се само код црквеног историчара Филосторгија (с.368-с.439), следбеника аномејског аријанства, и то у једној епитоми његовог дела *Црквена историја* (*Historia Ecclesiastica*) код византијског црквеног историчара Никите Хонијата (1155/7–1217).

Као проаријанац, Филосторгије је вероватно гајио већи интерес за кретање Аријевих присталица, те је забележио наш једини податак о Аријевом изгнанству. Међутим, Филосторгије уопште не даје прецизну убикацију места егзила Арија, већ дословце каже да је Арије прогнан „међу Илире“⁷²⁸. Како сам показала у опсежној студији о утврђивању места у Илирику у које је Арије могао бити прогнан⁷²⁹, овај широки простор у позној антици подразумевао је неколико ствари: 1) простор западног Балкана, где су некада живела племена која су Грци и Римљани звали Илирима, употребљаван код античких писаца слично као што је назив Галија; 2) у оквиру административних реформи Константина Великог организована територијална префектура Илирик са седиштем у Сирмију, што преведено на данашњу политичку географију оквирно обухвата територију бивше Југославије, затим Румуније, Бугарске и Грчке; 3) код појединих писаца Илирик је подразумевао алузију на главне провинцијске центре, попут Сирмија⁷³⁰ или Сердике⁷³¹.

⁷²³ Прилог у *Ath. Decr*; *Gel. Cyz. HE* 3.19.1; на сиријском в. Schulthess 1908: 1–2.

⁷²⁴ *Soc. HE* 1.25.7–26; *Soz. HE* 2.27.6–10.

⁷²⁵ *Ath. Apol. sec.* 59; *Socr. HE* 1.27; *Soz. HE* 2.22; *Gel. Cyz. HE* 3.14, 3.15; уп. Jonkers 1954.

⁷²⁶ Поред поменутих аутора о аријанском спору говоре и сачувани фрагменти или епитоме аријанског историчара Филосторгија, затим *Црквена историја* и *Живот Константина* Еузебија Цезарејског, као и историје црквених писаца са краја 4. и почетка 5. века Сократа Схоластика, Созомена, Теодорета, Руфина, Геласија.

⁷²⁷ Opitz 1934; Geerard 1974; Dekkers 1995.

⁷²⁸ *Nicet. Thesaur.* 5.8 (Philostorgius 1913: 11).

⁷²⁹ Смирнов Бркић 2012.

⁷³⁰ *Philost. HE* 4.3a (Bidez 59.25). Када касније у свом делу поново употреби израз *εἰς Ἰλlyριοῦς*, Филосторгије мисли на Константиново кретање ка Сирмију.

⁷³¹ *Theod. HE* 1.22.1. Према Теодорету, епископ Еустатије из Антиохије такође је прогнан у Илирик. Он је спроведен кроз Тракију у „илирски град“, што би могла бити

Дакле, ако се место Аријевог прогона своди на терцијарни податак из Филосторгијеве историје, нови трагови се морају тражити у општој законској основи изгона јеретика у позном Римском царству, чиме би се утврдило да ли се на основу кодификоване правне процедуре или поређењем познатих случајева могу утврдити типична места. Постоји извештај шаблон по ком је Константин слао у изгнанство црквене преступнике Истока, како је указала Парвис⁷³². Тако су водеће личности Истока које су имале политичког и друштвеног утицаја слале на Запад, попут Еузебија, Теогнида и Атанасија у Тријер, Константинову бившу престоницу, одакле би комуникација са њиховим седиштем била знатно успорена и где је имао пуни надзор над њиховим кретањем. Иако су поменути егзили потврђени у изворима, тих места је било знатно више, јер и сам Атанасије пише да је био послат на више места, као и епископ Луцифер од Каљарија, а нарочито Хиларије, који је осуђен на прогонство у Малу Азију, али није био конфиниран на једном месту⁷³³. Када говори о изгону епископа Паулина из Тријера, кога је цар Констанције на сабору у Арлу (353) протерао у Фригију, Хиларије наводи податак који може бити од значаја за утврђивање процедуре прогона. Наиме, он каже да је цар променио место првобитног Паулиновог прогонства у место *extra Christianum nomen*, јер није желео да га храни из царске житнице нити да му пружи прилику да добије вотивне дарове код пећине Монтана и Максимила⁷³⁴.

Мање утицајне личности, попут Еустатија, Арија и Еузоја, Константин је слао у Илирик. Тако да би у случају Арија Илирик био област у којој није постојала снажна хришћанска организација, посебно на северу, у Панонији. Парвисова је изнела тезу да је Арије био прогнан у један од три важна илирска града, Сирмиј, Сердику или Наис, јер они одговарају горе утврђеним принципима прогона⁷³⁵. Барнс види Другу Панонију као место прогона Арија а на основу поменутих копија писма Константина Великог Арију, у коме га подсећа да му је недавно „изручен“ позив да дође на његов двор у Никомедију да да изјаву о вери, те да је изненађен што овај то није учинио раније те му наређује да сместа дође на двор о трошку јавног превоза⁷³⁶. Према реконструисаном итинерару цара Константина, он је у Сирмију

Сердика, јер је исти писац касније назива *Ἰλλυρικὴ πόλις*, као што је Филосторгије под *εἰς Ἰλλυριοὺς* мислио на Сирмиј.

⁷³² Parvis 2006: 97–98, 106–107, 132–133.

⁷³³ Hil. *In Const.* 2.1–20. Уп. Barnes 1992a: 129–140.

⁷³⁴ Hil. *In Const.* 11.14–37: *ipsum usque ad mortem demutasti exiliis et fatigasti, extra christianum quoque nomen relegasti, ne panem aut de horreo tuo sumeret aut de Montani Maximillaeque antro profanatum expectare.*

⁷³⁵ Parvis 2006: 135.

⁷³⁶ HE 1.25.

боравио током марта и априла 329. године, те Барнс сматра да је у то време Арију послао поменуто писмо (327/328) јер је Арије био у близини⁷³⁷.

Из наведеног можемо закључити да је одређивање места прогона верских осуђеника била ствар техничке и практичне природе. Самим тим немогуће је позивати се на неку доследну процедуралну одлуку код питања места изгнанства самог Арија. Једини смислени закључак односи се на тенденцију прогона на просторе на којима је хришћанство било слабије заступљено и далеко од места деловања осуђеника, а које је уједно било у близини неког административног центра, чиме је обезбеђиван државни надзор.

Међутим, индиректних доказа о присуству Арија у Панонији имамо знатно више. Наиме, појава аријанства у Панонији непосредно после Аријевог прогона, навела је многе ауторе да у епископима Валенсу из Мурсе и Урсацију из Сингидуна нађу логичну потврду Аријевог боравка у тим крајевима. Мочи, тако, везује активност Валенса и Урсација за Аријево изгнанство у Илирик, и додаје да су они послали проникејског епископа Сирмија, Домнија, потписника *Никејског симбола*, у егзил заменивши га аријанцем Еутеријем⁷³⁸. Филосторгије наводи имена двадесет и двојице епископа који су подржали Арија на сабору. Очекивало би се да су на тој листи и Валенси и Урсације; међутим, како је Вилијамс уочио, на тој листи се налазе имена двојице епископа који су тада већ били преминули, те је не можемо сматрати поузданом.⁷³⁹ Созомен наводи да су седамнаесторица подржала Арија на почетку сабора, али не именује Валенса и Урсација⁷⁴⁰. Атанасије Александријски, вођа опозиције против Арија и најплоднији писац на ову тему, први је савременик који истиче Аријеву везу са Панонијом и каснијим „аријанским“ епископима Валенсом из Мурсе и Урсацијем из Сингидуна. У писму епископима Либије и Египта (356), Атанасије о Валенсу и Урсацију каже да су ова двојица у младости били подучавани од Арија, а како се они не наводе као учесници Никејског сабора већ тек сабора у Тиру 335. године, где подржавају осуду Атанасија – тај период учења од Арија могао је бити у току његовог прогона⁷⁴¹. Хиларије такође, у свом трактату *Contra Auxentium*, тврди да је све Аријево „наслеђе“ пренето на Валенса, Урсација, Германија и Гаја, али тај израз користи у смислу духовно наслеђе (*Arii spiritus*), што не укључује нужно телесно

⁷³⁷ Barnes 1982: 77–79.

⁷³⁸ Еутерије се као сирмијски епископ помиње код Ath. *Fug.* 5.2.

⁷³⁹ Williams 1995: 67.

⁷⁴⁰ Opitz 1931: *Urk.* 4b, 10–11, наводи 18 свештеничких потписа.

⁷⁴¹ Ath. *Ep. Aeg. Lib.* 7.4.

присуство учитеља⁷⁴². Данас знамо да су Валенс и Урсације потекли из антиохијске теолошке школе, као и сам Арије, те су могли тамо присвојити аријанско тумачење односа Оца и Сина.

На крају, поменућемо и један контроверзни доказ о присуству Аријевих следбеника у Панонији. У питању је налаз из Кишдорога (Kisdorog) у мађарској Барањи, где је у позноантичком гробу пронађена цигла са урезаном представом човека и латинским натписом *ARIO*. Натпис представља вотивни дативски облик имена Арија⁷⁴³, што само по себи не би значило много, да на јересијарха Арија даље не упућује иконографија урезане фигуре ћелавог човека обученог у свештеничку одору са закривљеним епископским штапом у десној руци и сиглом *PE*, тј. *palma emerita*⁷⁴⁴, испод леве руке, као епиграфским симболом победе и у хришћанској и у паганској употреби. На основу наведеног изведен је закључак у старијој мађарској литератури о узроцима касније појаве аријанских упоришта у Сирмију, Мурси, Сингидуну, Петовију и Саварији, од којих ће прва три активно учествовати у христолошким расправама на црквеним саборима у другој половини 4. века⁷⁴⁵. Гаспар је довела у питање ове закључке и интерпретацију материјала, а посебно поменути натпис, тврдећи да је исправно читање *ARSQ(ue)* и да је особа на коју се односи *artifex* или да је у питању име *ARCO*⁷⁴⁶.

⁷⁴² Hil. C. Aux. 5 (PL 10.612A): *Hinc illae variae opiniones, hinc sub unius Christi fide praedicatio plurimorum, hinc nuper Arii spiritus ex angelo diaboli in lucis angelum transfiguratus: cujus haereditas omnis ad Valentem, Ursacium, Auxentium, Germinium, Gaium successit atque defluxit.*

⁷⁴³ Thomas 1973–74/75: 77–116.

⁷⁴⁴ Marucchi 1912: 67–68.

⁷⁴⁵ Thomas 1982: 286.

⁷⁴⁶ Gáspár 2002: 59.

Слика 2. Натпис са могућом поменом Арија (према D. Gáspár 2002: 240).

Недореченост и вишезначност података доводе нас у незавидну ситуацију хипотетичких судова. Индиректно, на основу бројног присуства аријанаца у Панонији, може се закључити да се аријанство на овом простору несметано ширило после Никејског сабора. Прогонство Арија није зауставило деловање његових присталица, који су са њим остали у контакту. Прихватање одлука Никејског сабора био је дуг процес, испуњен великим сукобима са неизвесним исходом. Поражена страна је и после Никејског сабора остала јака и непоколебљива, јер није постојала довољно снажна и институционализована традиција екуменских сабора да би се одлуке првог од њих без поговора прихватиле. Стога је требало изнаћи механизме којима би се одлуке екуменских сабора спроводиле у црквеној заједници, која у то време није била једноумна и јединствена. Те механизме понудило је римско право, чврсто сабрано у рукама цара. Царске одлуке имају снагу закона у овом периоду, те је однос цркве и римске државе од великог значаја за изучавање трансформације римског принципатног права у право из периода домината. Сва ограничења, кочнице монархијске власти, преживели реликти републиканског периода, коначно и потпуно нестају, изазивајући велико незадовољство код сенаторског staleжа, који ће последњи пут покушати да дигне главу под вођством сенатора Симаха у одбрани олтара Викторије у римском Сенату⁷⁴⁷. Хришћанска црква, позивајући се на библијски принцип „цару цареву, Богу Божје“ (*Мат.* 22.21), по ком је цар надлежан за државне законе, а свештеници за божанске – делом је подржала монархистички принцип, чиме постаје природни политички савезник римског цара.

Међутим, када је после смрти александријског епископа Александра (328) на александријску столицу дошао млади и енергични ђакон Атанасије, ватрени заговорник *хомоусиоса* на Никејском сабору, врло брзо је постало очигледно да он у свом домену неће трпети никакав уплив утицаја, чак ни царев⁷⁴⁸. У међувремену, антиникејска реакција на низу сабора одржаних између 326. и 335. године на Истоку, систематски је одстрањивала епископе проникејске

⁷⁴⁷ О борби за религијску толеранцију у римском друштву 4. века и опречним погледима на толерисање различитих религијских елемената, в. Smirnov Brkić 2024.

⁷⁴⁸ Тако се већ у погледу мелетијевства Атанасије није држао одлука Никејског сабора да се Мелетију дозволи да задржи свештеничко достојанство, али без права на рукополагање нових свештеника. О проценама Атанасијевог карактера и раног деловања, в. Hanson 1988: 239–245; Barnes 1993.

оријентације под оптужбом сабелијанизма⁷⁴⁹. С обзиром на то да је реч *хомусиос* изазвала снажну полемику око њеног тумачења, цела ствар се до те мере закомпликовала да је дошло до промене става и на двору. Узроци ове промене нису у потпуности јасни. Симонети мисли да је цар Константин хтео да елиминише фракције које су могле угрозити јединство цркве и самим тим царев ослонац у њој⁷⁵⁰. Дрејк сматра да је основно начело којим се Константин водио то да црква треба да буде толерантна, те да он стога, када никејци нису успели да се помире са аријанцима и поред царевог инсистирања, као прагматични дипломата стаје на страну поражених и покушава да успостави сарадњу са њима⁷⁵¹.

Арије, Еузебије из Никомедије и Теогнид из Никеје враћају се из прогона у лето 328. године⁷⁵². Уместо царевог саветодавца у верским питањима, проникејца Осија из Кордове, сада на двор ступа помиловани Еузебије из Никомедије, који ће веома мудро користити свој положај и остати у цареву наклоности до његове смрти и чак постати константинопољски епископ. Он је први поставио темеље нове улоге на двору – дворског епископа. Стални идеолошки притисак који су Еузебије из Никомедије и мелетијевци вршили на Константина могао је довести до царевог уверења да је Атанасије препрека остварењу мира у цркви⁷⁵³, јер је упркос Аријевој формалној рехабилитацији на сабору у Никомедији (зиме 327/328)⁷⁵⁴, Атанасије истрајао у свом отпору аријанству, као и мелетијевству⁷⁵⁵, чиме су ова два покрета постали природни савезници.

2. УСПОН „ДВОРСКИХ“ ЕПИСКОПА ВАЛЕНСА И УРСАЦИЈА

Док је Атанасије био заокупљен борбама са мелетијевцима у Египту, његови противници су припремили оптужбе против њега и изнели их пред цара, који је потом указом дозволио окупљање сабора у Тиру средином јула 335. године ради претресања читавог случаја⁷⁵⁶. Главни циљ сабора у Тиру био је да реши „проблем“ александријске епископске столице. Са делом војске као надзорник читавог догађаја

⁷⁴⁹ Theod. *HE* 1.22; уп. Soc. *HE* 1.24; Soz. 2.19; Philost. 2.7. О антиникејској реакцији непосредно после Никејског сабора, в. Simonetti 1975: 106; Hanson 1988: 208–216.

⁷⁵⁰ Simonetti 1975: 101.

⁷⁵¹ Drake 2000: 250.

⁷⁵² За хронологију Аријевог деловања после 325. године, в. Barnes 2009: 126. Зеје наводи да се Арије вратио из прогонства најкасније 334. године, в. Ж. Зелер 2005: 213.

⁷⁵³ Ibid.

⁷⁵⁴ Cedilnik 2004: 53; Barnes 1993: 17.

⁷⁵⁵ Barnes 1993: 18.

⁷⁵⁶ О Сабору у Тиру (335), в. Hanson 1988: 239–245.

послат је комит Флавије Дионисије у присуству гувернера провинције Архелаја, док је сабором председавао Флакил, епископ Антиохије⁷⁵⁷. Водећа личност на сабору био је Еузебије из Никомедије. Међу 60 епископа у Тиру налазила су се двојица епископа из Илирика – Урсације из Сингидуна и Валенс из Мурсе⁷⁵⁸. Нажалост, имамо веома мало података о њиховом успону у црквеним круговима, а главни извори су нам Атанасије и Хиларије Пиктавијски, који обојица за њих потврђују да су били веома млади епископи, „незрели младићи“⁷⁵⁹. Као што је напоменуто раније, постојало је веровање да су били ученици самог Арија, што је могло бити пре њиховог постављања јер је већина панонских епископа тог доба била пореклом са Истока.

Атанасије је на сабору оптужен за неправедно третирање пет мелетијевских епископа, обешчашћење епископа Калиника из Пелузија, поново је испитан случај мелетијевског епископа Арсенија, кога је наводно Атанасије наредио да убију, а његову одсечену руку употребио у чаробњаштву. Пошто је доказано да је Арсеније жив, није било тешко доказати лажност оптужби. Оптужбе су потом измењене у злочин спаљивања Арсенијеве куће, батинања и затварања. Највећа пажња је посвећена Исхирином случају. Наводно је на Атанасијеву заповест свештеник Макарије упао у Исхирину цркву у Мареотиди, преврнуо олтар и спалио свете књиге. Атанасијева одбрана се састојала у негирању свештеничког звања Исхире, те ставу да нема основе за тужбу⁷⁶⁰.

Како Атанасијеви противници нису успели да докажу ниједну од наведених оптужби, посегнули су за новим доказима, које ће уз помоћ цивилне власти сакупити комисија послата у Мареоту, где су се инциденти догодили. Особе којима је то било поверено биле су: „Особе којима смо се супротставили више пута, пошто су из Аријеве групе, и стога наши непријатељи; наиме, Теогнид⁷⁶¹, Марис, Теодор, Македоније и двојица других незрелих по годинама и уму, Урсације и Валенс из Паноније.⁷⁶²“ Ова тзв. „Мареотска комисија“ упутила се из Тира у Египат заједно са тужиоцем Исхиром, док је Атанасије морао

⁷⁵⁷ Ibid.

⁷⁵⁸ Eus. VC 4.43; Ath. Apol. sec. 73.

⁷⁵⁹ Ath. Apol. sec. 13; Hil. FH B 2 (Feder 1916: 103–126).

⁷⁶⁰ Осим самог Атанасија, ове догађаје описује и Хиларије кроз сачувана документа, а касније своје верзије препричавају црквени историчари Socr. HE 1.27; Soz. HE 2. 25; Ruf. HE 10.16–18.

⁷⁶¹ Потврђено је неколико варијанти имена, *Teognis*, *Teognius*, *Diognius*; уп. Hil. FH A II 12.

⁷⁶² Ath. Apol. Sec. 13.

да чека у Тиру⁷⁶³. Атанасије наводи да му је комисија наместила лажне доказе током истраге и наводи изјаве и писма у своју корист⁷⁶⁴.

Мареотска комисија је потврдила оптужбе против Атанасија, на основу чега је сабор одлучио да се он разреши положаја. Међутим, лажна оптужба био је само параван под којим су се уклањали епископи који нису подржавали теолошку струју Еузебија Никомедијског и бранили никејску консупстанцијалност. Суђење је у августу 335. године прекинуто⁷⁶⁵, када су на позив цара сви учесници сабора отишли на посвећење Цркве светог гроба у Јерусалиму, где су у септембру 200 окупљених епископа поново званично примили у заједницу Арија и његове следбенике. Када су се вратили у Тир, осудили су Атанасија у његовом одсуству⁷⁶⁶. Писмо одговора еузебијевцима из Антиохије од папе Јулија, које наводе Атанасије и Хиларије, указује на то да је Јулије подржао Атанасија и сматрао неправедним процес вођен против њега⁷⁶⁷.

Тако се хришћанска црква поделила најпре око Атанасијевог случаја, где су махом источни епископи подржавали осуду Атанасија. Атанасије је отишао у Константинопол и тражио од цара Константина непристрасно саслушање (335)⁷⁶⁸. Атанасије је на цара оставио добар утисак, с обзиром на то да следећи податак који имамо јесте царево писмо сабору у Тиру, у ком захтева да његови учесници дођу у Константинопол и поново пред њим испитају случај Атанасија⁷⁶⁹. Међутим, еузебијевци су одбили да дођу и писмом упутили Константина о одлукама из Тира, чији је главни аргумент био извештај Мареотске комисије⁷⁷⁰. Атанасије наводи да је група представника сабора у Тиру дошла у престоницу, а међу њима су се налазили Валенс и Урсације⁷⁷¹. У престоници је, на основу доказа које

⁷⁶³ У опису суђења Атанасију на сабору у Тиру, Сократ, Созомен и Теодорет следе извештаје самог Атанасија (Soc. HE 1.28–35; Soz. HE 2.23–28; Theod. HE 1.29–31).

⁷⁶⁴ Атанасије наводи циркуларно писмо сабора у Александрији које је свештенство упутило сабору у Тиру и папи Јулију, у ком се наводи да сабор поседује сведочење свих презвитера Мареотиде, који увек следе епископа при његовим посетама и њихово писмо против Исхире (Ath. Apol. Sec. 64), копије писама Александра, презвитера и самог тужиоца Исхире да је натеран лажно да сведочи, писмо оца цара Константина (јер је дело писано касније као апологија Констанцију II) у ком се цар згрозио да је ико могао бити оптужен за убиство човека који је жив (Ath. Apol. Sec. 68). Епископ солунски Александар писао је такође комесу Дионисију, пошто је био обавештен о неправилностима суђења (Ath. Apol. Sec. 66).

⁷⁶⁵ Barnes 1981: 238.

⁷⁶⁶ Soc. HE 1.33; Soz. HE 2.27.12–14.

⁷⁶⁷ Ath. Apol. Sec. 20–36.

⁷⁶⁸ Barnes: 1981, 239; 1982: 79.

⁷⁶⁹ Писмо је сачувано у више извода: Ath. Apol. Sec. 86; Socr. HE 1.34; Soz. HE 2.28.

⁷⁷⁰ Soz. HE 2.25.19 (87, 2–7).

⁷⁷¹ Ath. Apol. sec. 87; Soc. HE 1.35; Theod. HE 1.29.

су представили цару, Атанасије ипак послат у прогонство, али је правно остао законити епископ Александрије, јер му није одређен наследник⁷⁷², што је судбина која ће две деценије касније задесити Хиларија Пиктавијског. Атанасије је послат у Тријер, одакле ће моћи да се врати тек после смрти цара Константина⁷⁷³.

Новонастала расколна ситуација после сабора у Тиру била је уједно и последица неусаглашене политике двора, која се огледала у подржавању аријанске стране на Истоку, а никејске на Западу. Сократ процењује да је пут ка двору аријанцима утро епископ Никомедије Еузебије, који је групу епископа коју су чинили Теогнид из Никеје, Марис из Халкедона, Теодор из тракијске Хераклеје, Урсације из Сингидуна у Мезији и Валенс из Мурсе у Панонији учинио моћном и утицајном⁷⁷⁴. Тако су Валенс и Урсације у наредним деценијама добили водећу улогу у аријанском спору на Западу.

У погледу Илирика уопште, важан је навод код Атанасија који каже да су још за време Константина аријански прваци почели, помоћу царских указа, из својих седишта да прогоне проникејске епископе. Међу њима Атанасије наводи и Домнија из Сирмија⁷⁷⁵, потписника *Никејског симбола*. Тако је овај центар средње и доњедунавске регије остао без проникејског епископа већ пре 337. године, како се слаже већина истраживача⁷⁷⁶. С обзиром на утицај који су у потоњем периоду остварила два антиникејска епископа, Валенс и Урсације, највероватније су они учествовали у смени на сирмијској епископској столици. Будући да се Домније не налази међу потписницима одлука западног, проникејског дела сабора у Сердици 343. године, већ се наводи извесни Еутерије из Панонија (*Euterius a Pannoniis*)⁷⁷⁷, неки аутори су закључили да је то заправо Еутерије из Сирмија, који је након Никеје стекао митрополитски ранг. Према овом податку Еутерије би се сматрао проникејски настројеним, што указује на то да је између Домнија и овог Еутерија могао на сирмијској столици седети неки антиникејац⁷⁷⁸. Ипак, постоји могућност да се радило о Еутеријевом премишљању, слично његовим колегама из

⁷⁷² Зелер 2005: 215.

⁷⁷³ Barnes 1993: 24; Simonetti 1975: 129; Cedilnik 2004: 71.

⁷⁷⁴ Soc. HE 2.12.

⁷⁷⁵ Ath. H. Arian. 5.

⁷⁷⁶ Simonetti 1975: 421; Bratož 1983: 322; Cedilnik 2004: 74–75.

⁷⁷⁷ Hil. FH B II 4 (Feder 1916: 137).

⁷⁷⁸ Nagy 1939: 217.

Мурсе и Сингидуна, те да је до 337. био антиникејац, да би после победе никејаца у Сердици прешао на њихову страну⁷⁷⁹.

Ово није усамљен пример промене теолошког става појединих црквених седишта Илирика. На примеру епископских столица Сердике и Наиса такође видимо осцилације у теолошким ставовима. Епископ Киријак из Наиса потписао је *Никејски симбол* (325) и осуду Арија, а потом се приближава еузебијевцима и осуђује учење Марцела из Анкире, али на сабору у Сердици (343) његов наследник Гауденције опет мења мишљење и подржава Марцела. Због те променљивости и Киријак и Гауденције осуђени су на сабору у Сердици⁷⁸⁰.

После Константинове смрти, 22. маја 337. године, царство је према његовој замисли подељено на четири наследника. Најстарији син Константин добио је на управу Галију, Шпанију и Британију, а његов млађи син Констанције добио је Оријент са Египтом, док је најмлађем Констансу припала Италија, Африка и Илирик. Тракија са Константинопољем дата је царевом нећаку Флавију Далмацију⁷⁸¹. Међутим, после крвавог уклањања свих потенцијалних претендената из бочних грана царске породице, од којих су преживели само нећаци Гал и Јулијан, Константинови синови су поново поделили царство. Састали су се у Виминацију 337. године и на основу тамо постигнутог договора Константину II су остале првобитно одређене земље и првенство по рангу, док су друга двојица поделила Балкан тако што је Констанције II припала Тракија са Константинопољем, а Констансу западни Балкан⁷⁸². Према Атанасију, он је примљен на аудијенцију цара Констанција у Виминацију на повратку из прогона, где Атанасије није говорио против својих тужилаца⁷⁸³.

Нестанак једног снажног владара и враћање на поделу власти, имали су далекосежне последице на догађаје у оквиру хришћанске цркве. Принцип који је између цркве и државе успоставио Константин, по ком се цар као арбитар меша у унутрашње послове цркве, настављен је и под његовим синовима, али са свим супротностима које су међу браћом постојале. Константин II је био тај који је по доласку на власт дозволио Атанасију повратак из прогона, чиме је демонстрирао своју политичку супремацију над браћом. Веома

⁷⁷⁹ Williams 2006: 196. Зеје Еутерија сматра сирмијским епископом кога су аријанци поставили, Зелер 2005: 202; Нађи предлаже да је Еутерије мењао стране, Nagy 1939: 217.

⁷⁸⁰ Hil. *FH A IV* 1, 3; *IV* 20, 27; *Soz. HE* 3.11.8; *Ath. Epist. ad ep. Aegypti et Libyae* 8.4.

⁷⁸¹ Barnes 1982.

⁷⁸² Lieu–Montserrat 1996: 148–149. Подаци о овој подели своде се на податак код Филосторгија, *Philost. HE App.* 7, 51B, који, за разлику од Атанасија, тачно датира време поделе а. м. 5829 = 336/337. године; уп. *Ath. Apol. ad Const.* 5.

⁷⁸³ *Ath. Apol. ad Const.* 5.

је важно сагледати религијске ставове Константинових синова, барем колико нам то извори дозвољавају. Наиме, сваки од Константинових синова је у аријанском спору изабрао неку од супротстављених страна. Констанције је своје верско образовање стекао на Истоку у еузебијевским круговима, те је стога природно био наклоњен овој струји⁷⁸⁴. Констанцијево проаријанско опредељење извори различито представљају. Сократ сматра да је утицај свештеника на двору и саме царице Хелене био пресудан код младог Констанција⁷⁸⁵. У међувремену, Еузебије Никомедијски је успео поново да збаци Павла са константинопољског епископата и да преузме позицију, чиме се значајно приближио Констанцију.

Још један проникејски епископ Истока, Марцел из галатијске Анкире (с. 285 – с. 375⁷⁸⁶), збачен је са епископске столице, такође на доктринарној основи. Када је у питању осуда Марцела⁷⁸⁷, захваљујући стању извора његово учење и деловање остају контроверзни и загонетни. Марцелова појава на историјској сцени везана је за сабор у Анкири 314. године, који се бавио тадашњим горућим проблемом тзв. „палих“ (лат. *lapsi*) хришћана из периода прогона и у вези са тим донео 25 канона⁷⁸⁸. На Никејском сабору 325. године Марцел се појављује као противник аријанске струје, и на антинекејском сабору у Тиру 335. године он одбија да прихвати осуду Атанасија и долази у сукоб са вођама еузебијевске струје на Истоку. Марцел је око 336. године написао изгубљено дело *Против Астерија (Contra Asterium)*⁷⁸⁹, експонента еузебијевске странке, што је проузроковало његову осуду и збацивање са епископске столице на сабору у

⁷⁸⁴ Simonetti 1975: 136.

⁷⁸⁵ Soc. HE 2.2; уп. Soz. HE 3.1; Theod. HE 2.3.

⁷⁸⁶ За хронологију в. Parvis 2006: 10. Датум Марцелове смрти реконструира се на основу податка код Епифанија (Ephr. Pan. 72.1.1), па Вилијамс закључује да је то била 376/377. година, в. Williams 2013: 433.

⁷⁸⁷ Значајније новије студије о Марцелу из Анкире: Lienhard 1999; Logan 1992; Parvis 2006.

⁷⁸⁸ За каноне, в. NPNF 2.14, 64.

⁷⁸⁹ Цитате Марцеловог учења из трактата *Против Астерија* наводе његови противници, на пример Акакије, сачувано код Ephr. Pan. 72.6.1–10.3. Дело је сачувано у изводима и код Еузебија Цезарејског, *Против Марцела и Црквена теологија. Fragmenta e libro contra Asterium* (CPG 2800) издао је Vinzent 1997. Марцелу се приписује још неколико сачуваних списа. Логан му на основу доктринарних погледа приписује *De sancta ecclesia* (CPG 2802, Logan 2000), док му Ришар приписује две хомилије: *Homilia in canticum canticorum* (PG 27.1349–1361) и *Homilia de semente* (PG 28.144–168, Richard 1949). Тец му приписује једно писмо папи Либерију из Псеудо-Атанасијевог корпуса (Ps. Athanasius, *Epistula ad Liberium*, CPG 2805) и трактат *De incarnatione et contra Arianos* (PG 26.984–1028; Tetz 1972; 1964).

Константинопољу 336. године⁷⁹⁰. Међутим, иако је био против аријанске христологије, Марцел се у свом теолошком учењу удаљио и од никејске догме, јер је развио систем веровања који се са никејском страном слагао по питању консупстанцијалности, али се он веровањем у једну божанску хипостазу, по мишљењу источних теолога, приближио сабелијанству, а учењем да је Син постао различита личност од Оца кроз своју инкарнацију – аријанској христологији⁷⁹¹. Проблем у анализи Марцеловог учења јесте фрагментарност његових списа и подељеност мишљења о његовом учењу на основу коментара савременика који су тумачили Марцелову теологију⁷⁹². Тако је Еузебије Цезарејски написао два дела против Марцелове теологије: *Contra Marcellum* и *De ecclesiastica theologia*, захваљујући којима су нам сачувани селективно одабрани делови Марцеловог дела.

Када је Атанасије поново збачен 339. године, овај пут лишен је епископата и представник еузебијевске странке Грегорије из Кападокије добио је александријску епископску столицу⁷⁹³. Атанасије је поново отишао у Рим, где је тражио да се његов случај изнесе пред римском црквом. Тамо је срео Марцела из Анкире, који је епископу Рима Јулију послао писмо да оправда своје погледе, из ког се види да он у том тренутку прихвата никејску догму, што не значи да претходно није веровао другачије⁷⁹⁴. У том писму Марцел саопштава да је тражио од Јулија да он и они који су га осудили на константинопољском сабору дођу у Рим, где би у директној конфронтацији доказао своју исправност. Марцел је годину и три месеца провео у Риму чекајући их, али се они нису појавили. Папа Јулије је одржао сабор у Риму (340), на ком су обојица оптужених ослобођена оптужби – Атанасије за насилно и профано понашање, а Марцел за јерес⁷⁹⁵. Међутим, спровођење одлука западних сабора било је знатно теже и спорије него одлука источних епископа, фаворизованих на Констанцијевом двору. Да све буде компликованије, ствар није била само верске, већ и политичке природе, јер су епископи изгнани са Истока налазили уточиште и подршку на Западу.

⁷⁹⁰ О овом сабору нема много података те је датирање упитно. Eus. *C. Marcell.* 2.4.29; Soc. *HE* 1.36.8; Soz. *HE* 2.33, 3.4.2-3. На истом сабору је смењен и константинопољски епископ Павле а у корист Еузебија Никомедијског.

⁷⁹¹ О учењу Марцела из Анкире, в. Hanson 1988: 217–234.

⁷⁹² Зелер 2005: 215.

⁷⁹³ Зелер 2005: 217–218.

⁷⁹⁴ Епифаније наводи Марцелово писмо епископу Рима Јулију (340), в. Epi. *Ph. Pan.* 72.4.3.

⁷⁹⁵ Ath. *Apol. sec.* 20–25; Soc. *HE* 2.17; Soz. *HE* 3.10. О сабору у Риму (341), в. Hanson 1988: 262–274; ун. Simonetti 1975: 146–153.

Епископ Рима Јулије одаслао је писмо у Антиохију, у време када су се провинцијски епископи окупили ради посвећења нове цркве у Антиохији, на дан Богојављања 341. године и позвао их на сабор у Рим ради ревизије случаја Атанасија и Марцела због неправедности *ex parte* суђења⁷⁹⁶. Из самог Јулијевог писма видимо да су му еузебијевци послали писмо које је имало за циљ да покаже да не признају супрематију римске епископије. Јулијево писмо је од пресудног значаја за Атанасијев случај, јер потврђује постојање свих докумената које наводе и египатски свештеници у циркуларном писму из 335. године, чиме се потврђује да је Атанасију читав случај намештен. Ипак, постоји могућност да Јулије није видео ниједан од тих докумената, већ је мишљење базирао на циркуларном писму из Александрије. Одговор на писмо је био јасно одбијање са захтевом да се претходна одлука поштује. С обзиром на то да у то време није постојао никакав канонски прерогатив папског захтева, источни епископи су то могли схватити као неосновано мешање и непоштовање њихове одлуке.

Очигледна подељеност Цркве била је изражена и у догађајима у Антиохији, када се еузебијевска реакција окупила како би ставила тачку на питање симбола вере и потврдила осуде проникејских епископа свргнутих са својих положаја. Атанасије наводи да су се аријанци, почев од аријанског сабора у Јерусалиму (335)⁷⁹⁷, састајали четири пута у Антиохији, где су донели четири различите формуле вере⁷⁹⁸. Први антиохијски сабор сазван је 341. године ради поменутог посвећења антиохијске цркве коју је започео Константин⁷⁹⁹, али су на њему решавана и теолошка питања провоцирана захтевом епископа Рима Јулија да се састану источњаци и пошаље делегацију у Рим како би тамошњи сабор решио питање оптужби против Атанасија из Александрије и Марцела из Анкире. Тако су на тзв. Сабору посвећења (*in Encaeniis*) у Антиохији сачињена и разаслата писма са изјавама вере, које је Атанасије забележио⁸⁰⁰, од којих *Прва антиохијска формула* изричито истиче да доносиоци формуле нису следбеници Арија, иако су га вратили у заједницу после преиспитивања његовог учења. Стотинак присутних епископа потврдило је осуде донете на

⁷⁹⁶ Писмо је сачувано код Ath. *Apol.sec.* 5; уп. Soz. *HE* 3.8.

⁷⁹⁷ Ath. *De syn.* 21.

⁷⁹⁸ Ath. *De syn.* 22.

⁷⁹⁹ Soz. *H.E.* 3.5.

⁸⁰⁰ Ath. *De syn.* 22–25. Све антиохијске формуле дате су и преведене код Смирнов Бркић 2016: 182–188.

сабору у Тиру (335) и непризнавање накнадних одлука Римске цркве⁸⁰¹.

На овом сабору, којим је поново председавао Флакил из Антиохије, главни учесници били су подржаваоци Еузебија из Никомедије. Донета формула вере није помињала однос суштине Оца и Сина, нити је користила никејски термин „једносуштан“. Они су пажљиво избегли спорне термине и навели само ставове потврђене у *Светом писму*. Такође, они нису подржали Аријево учење. Међутим, на истом сабору, како наводи Атанасије, незадовољни првом посланицом, они су донели још једну формулу, познату под именом *Друга антиохијска формула*⁸⁰², која је, по мишљењу Созомена⁸⁰³, најближа никејској формули, осим што избацује термин „једносуштан“, иако се из осталих навода то подразумева. Ова формула се значајно разликује од претходне и оних које следе, јер коришћењем придева *ἄτρεπτόν* ‘непроменљив’ за карактерисање Христа, добија антиаријанску ноту и нагиње ка никејској формули, с тим да је избегнут спорни термин *οὐσία* и замењен с *ἐσχάτων*. Созомен наводи да су на сабору ову формулу приписали ранијем антиохијском епископу Лукијану, кога је Арије назвао својим учитељем⁸⁰⁴.

Међутим, и епископ Тијане Теофроније саставио је „свој лични симбол вере“, а остали су га потписали, и постаће познат као *Трећа антиохијска формула*⁸⁰⁵. У поређењу са претходне две формуле видимо и даље евазивну форму симбола, који избегава карактеристичне никејске фразе. Истиче се део у ком се каже да је Син „савршен Бог од савршеног Бога“ (*θεὸν τέλειον ἐκ θεοῦ τελείου*), што је фраза коју истичу следбеници никејске вероисповести⁸⁰⁶.

⁸⁰¹ Према Атанасију 90 (Ath. *De syn.* 25; уп. Soc. *HE* 2.8, који следи Атанасија), а према Хиларију (Hil. *De syn.* 28) и Созомену (Soz. *HE* 3.5, који се позива на изгубљено дело Сабина из Хераклеје) 97.

⁸⁰² Грчки препис оригинала наводи Ath. *De syn.* 23; Hil. *De syn.* 29; Soc. *HE* 2.10; препричано Soz. *HE* 3.5.

⁸⁰³ Soz. *HE* 3.5.

⁸⁰⁴ Theod. *HE* 1.5; уп. Soz. *HE* 3.5. Лукијана Антиохијског као веома ученог уважавају Филосторгије и Еузебије Цезарејски, Philost. *HE* 2.12–14; Eus. *HE* 9.6. Лукијанисти су били строги рационалистички монотеисти, из чега је прозилазило схватање Речи само као божанског атрибута код Сабелија и Павла из Самосате, а овде је Реч сједињена са Исусом постала створена личност (*λόγος κτίσμα*). Схватање блиско никејском у погледу Синовог рођења објашњава се веровањем које је прихваћено међу аријанцима, на основу платонистичке филозофије, да је Син створен у почетку као „Вечни свештеник Оца“. Такође, помен божанске хијерархије указује на Оригенову теолошку школу, в. Зелер 2005: 220–221.

⁸⁰⁵ Ath. *De syn.* 24.

⁸⁰⁶ Ath. *Orat.* 2.35; Epiph. *Pan.* 76.

Међутим, и после ове формуле, када је посвећење цркве завршено у присуству цара Констанција, донета је још једна формула вере, а на разлог томе указују Атанасије и Сократ⁸⁰⁷. Ова формула вере, позната као *Четврта антиохијска формула*, послата је цару Констансу на Западу преко Нарциса из Иренопоља, Мариса из Халкедона, Теодора из трачке Хераклеје и Марка из Аретузе. Због помена да се ово одиграло неколико месеци после првобитног заседања сабора, и због каснијег навода Атанасија да су од ове последње антиохијске формуле до следеће прошле три године⁸⁰⁸, закључује се да је последње заседање Сабора посвећења било почетком 342. године или је барем тада формула представљена Западу.

Ова се формула разликовала од претходних поменом једнакости Оца и Сина у погледу њиховог личног постојања (*ὁποστάσεως*). Тако да је симбол деловао у складу са *Никејским симболом* и прикривао претходне изјаве у Антиохији. Ситуацију насталу издавањем новог симбола Сократ објашњава политичком променом на Западу: после смрти цара Константина II (340), његов брат Констанс узео је братове поседе и тиме стекао знатну политичку и војну супремацију у односу на свог другог брата, Констанција⁸⁰⁹. Констанс је прогнаног Атанасија послао у Галију, где је овај срео Осија и, у Тријери, епископа Максимиана и Павла Константинопољског, који су га сви подржали. Под њиховим утицајем цар Констанс почео је да се залаже за повратак епископа изгнаних са Истока⁸¹⁰. Наиме, он је тражио од свог брата Констанција, источног цара, да пошаље три епископа који би објаснили разлог збацивања поменутих епископа. Тако је састављена депутација о којој Атанасије говори, а Сократ уврђује њен састав⁸¹¹. Антиохијска делегација од четири источна епископа, Нарциса из Иренопоља, Мариса из Халкедона, Теодора из Хераклеје и Марка из Аретузе, покушала је у Галији да представи нови образац вероисповести (*Четврту антиохијску формулу*), али су одбили да комуницирају с Атанасијем и његовом пратњом и цару Констансу предали нову формулацију вере. Епископ Тријера Максимин није дозволио да буду примљени, тако да је преостало да се сазове екуменски сабор, који су оба цара сазвала у Сердики с јесени наредне године (343).

⁸⁰⁷ Ath. *De syn.* 25; Soc. *HE* 2.18.

⁸⁰⁸ Ath. *De syn.* 26.

⁸⁰⁹ Soc. *HE* 2.18.

⁸¹⁰ Barnes 1993, 69.

⁸¹¹ Атанасије помиње писмо Констанса брату у ком изражава жељу да се састане сабор и помиње њихов сусрет у Медиолану, Ath. *De synodis* 25.1 и Nil. *FH A* 4.1.27; Soz. *HE* 3.10 наводи Италију.

Овај теолошки раскол између источних и западних цркава, отворен антиохијским формулама вере, решаваће се у наредне две деценије, у току којих ће неколико струја доминирати на црквеној сцени: доминантан је утицај умерених аријанаца или полуаријанаца, који су одлучно негирали приписано им аријанство и индиректно признавали консупстанцијалност, што ће довести до медијарне форме увођењем *хомојусиона*; настављачи позиције Еузебија Никомедијског *еузебијеваца*, који одбацују консупстанцијалност и касније развијају доктрину *хомојства*; радикални следбеници *хетеројусиона*, тзв. *аномејци* окупљени око Аеција Антиохијског; и никејци окупљени око Атанасија Александријског и Павла Константинопољског на Истоку, а на Западу око Осија Кордовског и Јулија Римског, чији ће се погледи развијати и мењати у односу на доктрину кападокијске теолошке школе. Правац теолошке мисли Еузебија Никомедијског прихватили су епископи Валенс Мурсански и Урсације Сингидунски, који ће у предстојећем периоду постати главни носиоци ове теолошке позиције на Западу. Илирик се налазио на међи источног и западног дела Царства и као такав погодовао је одржавању сабора који су се тицали свих, зато је први такав сабор после Никеје сазван на самој граници – у Сердици.

На заказани сабор у Сердици у јесен 343. године⁸¹² упутили су се западни епископи предвођени старим Осијем, а источни Стефаном Антиохијским у пратњи високих дворских службеника, али и илирских епископа Валенса Мурсанског, Урсација Сингидунског и Протогена Сердичког, који су по Констанцијевој жељи морали да преиспитају своје одлуке зарад мира у цркви. Представника Запада било је 90, а Истока 80⁸¹³. Међутим, до заједничког састанка није ни

⁸¹² Није утврђен тачан датум одржавања овог сабора. Подаци које дају Сократ и Созомен о 347. години нетачни су (Soc. HE 2.19; Soz. HE 3.11), јер на основу рукописа откривених у 18. и 19. веку данас се једино могућим сматра лето или јесен 342. или 343. година, в. Hanson 1988: 112. Погрешна хронологија резултат је грешке коју је направио Сократ, који није разумео редослед догађаја у Атанасијевом делу *De synodis* 25–26. Ранија литература помиње 342. годину, али је доказано да је вероватнија 343. година, в. Barnes 1993: 71–72 према индексу Анастасијевих *Празничних писама* и *Hist. aceph.* 2; уп. Bernard 1983: 49–55; уп. Hess 2002: 99; Cedilnik 2004: 92. Међутим, у *Codex Veronensis* 60 (EOMIA I.2, 637) налазимо белешку која, према читању имена цара Едварда Шварца, указује на то да се сабор одржао 342. Са овим мишљењем се слаже Brennecke 1984: 27–29. О сабору у Сердици, в. Hanson 1988: 293–314; Зелер 2005: 226–249; Barnard 1983. Најдетаљнији опис сабора одржаног у Сердици даје нам Атанасије (Ath. H. *Arian.* 15.1–18; *Apol. sec.* 36.1–6), а најзначајнија документа наведена су код Хиларија (Hil. *FH A IV* 1–3; B II 1–4; уп. Soc. HE 2.20; Soz. HE 3.11–12).

⁸¹³ Број у изворима варира, код Сократа и Созомена наводи се 300 учесника (Soc. HE 2.20; Soz. HE 3.11–12), али тај број је погрешно преузет од самог Атанасија, који наводи да је укупно 344 потписника његове невиности, али не и да су сви били учесници сабора (Ath. *Apol. sec.* 1.2; у Опицовом издању наводи се број од 248 оних који су својим потписом потврдили одлуке западног дела сабора у Сердици, од којих

дошло због непремостивих разлика у мишљењу по питању кривице Атанасија Александријског, Павла Константинопољског и Марцела Анкирског, које су западни епископи на сабору у Риму (341) ослободили свих оптужби и задржали у црквеној заједници. Источни епископи су истицали да су њихове раније осуде законите, па пошто западни представници нису хтели да их прихвате, источни представници су напустили сабор у сердичкој цркви и прешли да већају у царској палати⁸¹⁴, тако да су се у граду истовремено одржавала два одвојена заседања истог сабора – западних и источних представника.

Хиларије Пиктавијски је сачувао документа и једног и другог дела сабора и представља нам један од најзначајнијих извора о обома деловима⁸¹⁵. Према посланици западног дела сабора, сачуваној код Хиларија, постојале су три тачке дневног реда⁸¹⁶: догматска питања; поновно преиспитивање суђења прогнанима; треће, које би се могло назвати кључним проблемом, јесу тешке увреде црквама, затварање и прогони свештенства, као последица постојећег сукоба. У погледу званичних докумената сабора, од источних представника сачувано је дугачко циркуларно писмо појединим епископима са симболом источних епископа и њиховим потписима⁸¹⁷; писмо западног дела сабора у готово идентичној садржини послато на пет адреса – свим црквама⁸¹⁸, папи Јулију⁸¹⁹, цркви у Александрији⁸²⁰, епископима

је 78 присуствовало, а остали су касније потврдили, в. Opitz 1938: 123). Атанасије на другом месту за број учесника наводи 170 (Ath. H. Arian. 15.3). Пресудан је податак код Хиларија, који је писмо унео у своју збирку и садржи имена 80 епископа, Hil. FH B II 4 (Feder 1916: 130–139), с тим да се име Еузебија Пергамског понавља. Потпуно је другачији податак Теодорета, који на основу Атанасијевих навода (170+80) закључује да је било 250 учесника, Theod. HE 2.7.

⁸¹⁴ На основу податка код Сократа (HE 2.20) да су се источни повукли у оближњи град Филипопољ, у старијој литератури се наводило да је источни део сабора одржан тамо; међутим, на основу кредибилнијих података код Хиларија (Hil. FH B 3.2) и Созомена (HE 3.12), заснованих на Сабиновом изгубљеном скупу саборских аката Истока *Συνταγωγή τῶν συνόδων* данас се сматра да сабор није био ван Сердије.

⁸¹⁵ Hil. FH A IV 1, B II 1–15 (Feder 1916).

⁸¹⁶ Hil. FH B II 2 (Feder 1910, 129).

⁸¹⁷ Hil. FH A IV 1–3 (Feder 1916: 48–73); симбол сачуван и у Hil. De syn. 34; Cod. Ver. 58, fol. 78^v–79^v у: EOMIA 1.2.4 (Turner 1899–1939: 638–640); Paris, Ms. Syriacques 62, f. 185–186 у: Schulthess 1908: 167–168.

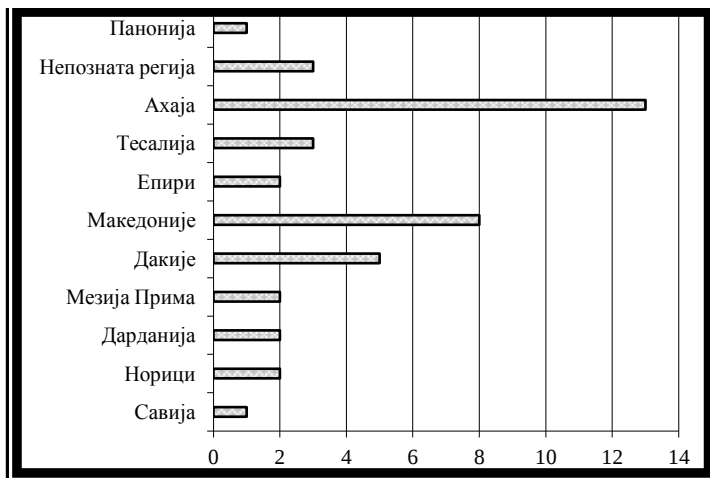
⁸¹⁸ Hil. FH B 2.11 1 (Feder 1916: 103–126); Cod. Ver. 58, fol. 81^r–88^r у: EOMIA 1.2.5 (Turner 1899–1939, 645–653); Ath. Apol. sec. 44–49; Theod. HE 2.8. Наводи код Атанасија и Хиларија се поклапају, осим по питању листе епископа који су потписали изјаве; а друге две верзије се међусобно поклапају и наводе доктринарну изјаву која не постоји код претходних извора, о чему више говори Tetz 1985: 243–269.

⁸¹⁹ Сачувано једино код Hil. FH B II 2 (Feder 1916: 126–130).

⁸²⁰ Сачувано једино код Ath. Apol. sec. 37–40.

Египта и Либије⁸²¹, цркви у Мареотиди⁸²², Атанасијево писмо из Сердике свештенству Александрије и Паремболе (данас Дабуд у Египту)⁸²³, Атанасијево писмо свештенству и лаицима Мареотиде⁸²⁴, допис сабора у Сердици цару Констанцију⁸²⁵, и писмо Осија и Протогена папи Јулију⁸²⁶. Многи од наведених докумената везаних за Сердички сабор сачувани су само код Хиларија Пиктавијског.

Табела 2. Бројчани однос присутних епископа са Балкана као потписника одлука сабора у Сердици (343)⁸²⁷

Источне цркве су потврдиле *Четврту антиохијску формулу*⁸²⁸, а западне *Никејски симбол*. Источни део сабора је из заједнице избацио Осија Кордовског, Протогена Сердичког, Атанасија Александријског, Марцела Анкирског, Асклепу из Газе, Павла Константинопољског и Јулија Римског. Западни епископи под вођством председавајућег Осија Кордовског испитали су случај Атанасија Александријског, Марцела Анкирског и Асклепе из Газе, који су после претреса докумената и читања Марцелове књиге ослобођени оптужби, а потом су на основу приложених докумената осуђени Стефан Антиохијски, Акације Цезарејски, Менофант из Ефеса, Нарцис из Иренопоља, Георгије из Лаодицеје, Теодор из

⁸²¹ Сачувано једино код Ath. *Apol. sec.* 41–43.

⁸²² Једино у *EOMIA* 1.2.4 (Turner 1899–1939: 657–658).

⁸²³ Ibid. 654–656.

⁸²⁴ Ibid. 659–662.

⁸²⁵ Nil. *FH* V VIII 3 (Feder 1916: 180–181).

⁸²⁶ *EOMIA* 1.2.4 (Turner 1899–1939, 644).

⁸²⁷ Према Смирнов Бркић 2016: 193.

⁸²⁸ У нешто измењеном облику и без директног имплицирања Атанасија.

трачке Хераклеје, Урсације из Сингидуна и Валенс из Мурсе, од којих су последња тројица били чланови Мареотске комисије. У откривању заблуда против Марцела помогао им је Асклепа, епископ Газе, који је донео записнике састављене на антиохијском сабору 341. године против Марцела⁸²⁹. Западни су писмо са својим потписима упутили папи Јулију, јер Јулије сабору није присуствовао лично већ преко својих легата, презвитера Архидама и Филоксена и ђаконa Лава⁸³⁰.

Међутим, западни епископи донели су и документ који одговара формули вере – познат као *Сердичка формула*, а који није био идентичан *Никејском симболу*⁸³¹. Формулу су највероватније саставили Осије из Кордове и Протоген из Сердике као водеће личности на сабору⁸³², али знамо да је Атанасије био против ове формуле, о чему сведочи и сачувано писмо апологетског карактера, које су Осије и Протоген послали папи Јулију да оправдају своје намере⁸³³, то јест да објасне да нису имали намеру да замене никејску догму, већ да покушају да разреше неспоразум⁸³⁴. Наведена формула указује на суштину проблема који је предмет посленикејске христолошке дискусије и користи термин *хипостаза*, изједначен са *уцијом*, како би превазишао неспоразуме, али инсистира на једној хипостази, што га удаљава од тринитарне христологије, коју ће тек касније кападокијски теолози (Василије Цезарејски (330–379), Грегорије Назијански (329–389) и Грегорије Ниски (335–с.395))⁸³⁵ утемељити, а термин хипостаза изједначити с латинским термином *persona*. Уједно, *Сердичка формула* као аријанске вође истиче *две гује* – Валенса и Урсација. Хиларије наводи писмо упућено папи Јулију од стране западног дела Сердичког сабора, у коме се наводи да су осамдесеторица епископа сведочила о Атанасијевој невиности и где се издвајају недела Урсација и Валенса⁸³⁶:

Али слушајте, веома блажена браћо, шта је одлучено о неверним и незрелим младићима Урсацију и Валенсу, пошто је јасно да нису

⁸²⁹ Ibid.

⁸³⁰ Трећи канон даје супремацију римском епископи. О сердичким канонима, њиховој историјској позадини и проблемима критике текста, в. Hess 2002: 114–124. Хесов превод је данас најпоузданије савремено критичко издање.

⁸³¹ Формулу су сачувала четири извора: Theod. HE 2.8.37–52; Theodor Lector, *Historia Tripartita* ap. Cass. HE 4.24; *Collectio Theodosii Diaconi* у EOMIA 1.2. (Turner 1899–1939: 651–653).

⁸³² Hil. *De syn.* 34, према PL 10.507B–C. О Осијевом деловању у Сердици в. De Clercq 1954: 362–376.

⁸³³ EOMIA 1.2.4 (Turner 1899–1939, 644).

⁸³⁴ Soz. HE 3.12 зна за ово писмо. О симболу донетом у Сердици, в. Kelly 1972: 277–279.

⁸³⁵ Термин се примењује на тројицу наведених теолога јер су имали пресудног утицаја на развој тринитаристичке теологије. О кападокијским теолозима, в. Hanson 1988: 676–737; 772–790.

⁸³⁶ Hil. FH B II 2 (Feder 1916: 130).

престали да шире смртоносно семе криве доктрине⁸³⁷ и да је Валенс напустио своју цркву с намером да ступи у другу⁸³⁸. У време када је започео своју побуну, један од наше браће, Вијатор⁸³⁹, не могавши да побегне, нападнут је од руље и пребијен баш у самој Аквилеји, и после два дана је умро. Узрок његове смрти свакако је Валенс, који је изазвао неред.

Поменуто писмо представља Урсација и Валенса као младе и незреле људе, који су се окренули од праве вере, а Валенс је оптужен за немире у Аквилеји, који су резултирали убиством свештеника Вијатора у масовним нередима. Овај значајни податак, нажалост, остаје усамљен и, ако је тачан, може се датирати нешто пре сердичког сабора⁸⁴⁰. Такође, Хиларије наводи писмо западних епископа у ком стоји да су Еузебије, Марис, Теодор, Теогнид, Урсације и Валенс писали Јулију Римском пре неког времена, против Атанасија и Марцела⁸⁴¹. Осим двојице Еузебија, који у време одржавања сабора нису били живи, остала петорица били су чланови Мареотске комисије, који су послали извештај о Атанасијевим оптужбама Јулију.

Спискови личности које су потписале одлуке западног дела Сердичког сабора које наводе Атанасије и Хиларије разликују се. Са сигурношћу можемо тврдити да је тридесет и шесторо потписника било са територије Балкана из провинција Савије, оба Норика, Прве Мезије, Дарданије, обе Дакије, обе Македоније, Ахаје, Тесалије, оба Епира, Панонија (јер је поменути Еутерије без црквеног седишта наведен за Паноније (*Euterius a Pannoniis*))⁸⁴². Осим Еутерија, митрополита Панонског⁸⁴³, са западњацима су потписани и Марко из Сисције у Савији, Македоније из Улпијане у Дарданији, Гауденције из Наиса у Дакији, Апријан из Петовија, Амантије из Виминација, Зосим из Хореум Марги, Виталис из Акве, Македоније из Улпијане и Протоген из Сердике⁸⁴⁴, што указује на то да је већи део Илирика, па и центар Друге Паноније, у то време био проникејски оријентисан.

С друге стране, међу подржаваоцима источних представника из Илирика, осим Валенса и Урсација, вероватно је био и далматински епископ Максим из Салоне, јер се његово име неће наћи на списку потписника одлука западног дела сабора, али је међу адресатима

⁸³⁷ *Мат.* 13.24–32.

⁸³⁸ Вероватно у Аквилеји, престоници провинције Венеције и једном од најважнијих градова Италије, на основу следеће реченице. Овај податак је једино очуван код Хиларија, те је немогуће потврдити његову аутентичност.

⁸³⁹ Нема података о овој личности.

⁸⁴⁰ Зелер 2005: 216.

⁸⁴¹ *Nil. FH* В II 1 (Feder 1916: 103–126).

⁸⁴² *Nil. FH* В II 4 (Feder 1916: 137).

⁸⁴³ Зеје га наводи као Еутерије Сирмијски, в. Зелер 2005: 229.

⁸⁴⁴ *Soc. HE* 2.20.8; *Soz. HE* 3.12.6. Теодорет га не помиње.

источног сабора⁸⁴⁵, где има неколико имена без локације⁸⁴⁶. Међутим, на основу податка који даје Атанасије⁸⁴⁷, Далмација је подржала његову страну⁸⁴⁸.

О значајној улози Валенса и Урсација можда говори и њихово место на самом почетку списка јеретика осуђених од стране западних епископа. Урсације из Сингидуна није наведен међу потписницима саборске посланице, коју Атанасије не наводи, већ само Хиларије. Хиларије наводи 59 особа, што је знатно мање од укупног броја наведеног у другим изворима, вероватно зато што није очуван читав списак⁸⁴⁹.

Овај сабор био је прекретница у односима источних и западних цркава⁸⁵⁰. Сам Атанасије пише о улози обојице царева у његовом повратку, када је најпре после сердичког сабора отишао у Наис, где је примио прво Констанцијево писмо о продужетку прогона. Прославио је тамо Ускрс 344. године и највероватније био у контакту са градским епископом Гауденцијем. После Наиса, Констанс је Павла и Атанасија примио на свом двору 345. године⁸⁵¹, након чега је брату Констанцију послао писмо претећег тона у ком тражи да се на основу одлука сабора у Сердици ослободе епископи Константинопоља и Александрије⁸⁵². Није јасно да ли је друго Констанцијево писмо уследило након овог састанка, али се сам Атанасије правдао касније источном августу тврдећи да се никада насамо није срео са западним августом, већ у присуству групе свештеника на пријему, те да он није имао утицаја на Констансово писмо непријатељске садржине⁸⁵³. Узрок Атанасијевом помиловању већина извора (Сократ, Созомен, Теодорет и Филосторгије) види управо у претећем писму западног августа, у коме је поменуто покретање рата⁸⁵⁴. Сам Атанасије повезује своје помиловање са смрћу александријског епископа Грегорија 26. јуна

⁸⁴⁵ На избор адресата према њиховој теолошкој опредељености указао је Зеје, в. Зелер 2005: 231.

⁸⁴⁶ Ath. *Apol. sec.* 48–50; Hil. *FH B II* 4; уп. Theod. *HE* 2.8.1.

⁸⁴⁷ Ath. *Apol. sec.* 1.2; Ath. *Hist. Arian.* 28.2–3.

⁸⁴⁸ Hil. *FH A IV* 1 (A. Feder 1916: 47–48). Меморија која потврђује смрт епископа Максима 346. године, в. Duval – Marin 1995: 312–315.

⁸⁴⁹ За Хиларијев списак, в. Hil. *FH B II* 4 (Feder 1916: 132–139); уп. Ath. *Apol. sec.* 37.

⁸⁵⁰ Soc. *HE* 2.22: *Τισοῦκας*. Један број аутора идентификује ово место са Демир Капијом у Македонији, в. Smith 1864, s.v.; Johnson 2012: 107. У питању је Сукијски кланац (лат. *Succi/Succorum Angustiae*), данас Ихтиман у Бугарској, в. *CAH* 12: 239.

⁸⁵¹ Хронологија према Barnes 1993. Уп. Athan. *Apol. ad Const.* 4.26. Атанасије наводи превод сва три Констанцијева писма са латинског на грчки.

⁸⁵² За садржај писама в. Ath. *Apol. sec.* 51; уп. Soc. *HE* 23.

⁸⁵³ Athan. *Apol. ad Const.* 3.36–47.

⁸⁵⁴ Soc. *HE* 2.23.1–2; Soz. *HE* 3.20.2; Theod. *HE* 2.8.56; Philost. *HE* 3.12.

345. године⁸⁵⁵, чиме је александријска епископска столица упражњена.

Атанасије је пожурио у Рим по примању трећег Констанцијевог писма да би показао папи Јулију учинак сабора у Сердици, на шта је Јулије послао писмо Александријцима⁸⁵⁶. Атанасије се затим, наоружан царским и папским писмима, упутио на источни двор, тада у Антиохији, где је стигао средином 346. године путујући морем. Тамо је од цара примио декрете који га враћају на положај и поништавају раније одредбе против њега⁸⁵⁷. Међутим, интервенцијом цара Констанција Павле Константинопољски је прогнан у Солун и строго му је забрањено да пређе на територију источних провинција Царства⁸⁵⁸, што јасно илуструје како је практично функционисала подела власти у Царству. Иако су општи закони формално издавани у име обојице августа и њихових цезара, у реалности одлуке једног тетрарха нису имале утицаја у домену његових колега⁸⁵⁹, али је сваки у свом домену имао потпуну власт. Тако Констанције пресуђује супротно одлукама сабора у Сердици.

Ипак, сабор у Сердици био је привремена победа никејства, али и почетак консолидације антиникејских снага, чијом ће реакцијом управљати епископи Валенс из Мурсе и Урсације из Сингидуна. У међувремену, десила се нова догматска криза и то у тадашњем политичком центру Илирика – Сирмију.

3. ФОТИН СИРМИЈСКИ И ЊЕГОВО КРИВОВЕРСТВО

Иако је Фотин⁸⁶⁰ и са њим повезано фотинијанство једна од најчешће помињаних јереси у законодавству, историографским и теолошким списима позне антике, веома је мало извора који детаљно излажу његово учење, а готово све информације о њему потичу од његових противника. Штавише, Јероним сведочи да је Фотин издао

⁸⁵⁵ Barnes 1993: 35.

⁸⁵⁶ За садржај писма в. *Ath. Apol. sec.* 52–53; *Soc. HE* 2.23.

⁸⁵⁷ То је био трећи Атанасијев сусрет са царом Констанцијем, јер, како сам наводи (*Athan. Apol. ad Const.* 5.9–12), прво су се срели у Виминацију, када се Атанасије враћао из свог првог изгнанства у Тријеру, в. Barnes 1993: 34; затим у кападокијској Цезареји вероватно пре његовог другог изгнанства, в. Barnes 1993: 91.

⁸⁵⁸ Сократ погрешно наводи да је прогнан пре сердичког сабора, а после сабора у Риму 341. године, када му је одобрен повратак, *Soc. HE* 2.16; уп. *Soz. HE* 3.13.1.

⁸⁵⁹ Jones 1973: 325–330; уп. Barnes 1993.

⁸⁶⁰ Његово име је грчког порекла (грч. *Φωτεινός*, са неколико варијација у латинској транскрипцији *Photinus*, *Photinos*, *Photenus*), што је у складу са његовим пореклом из Галатије.

већи број књига и на грчком и латинском⁸⁶¹, али ниједан спис из његовог пера није преживео до данас⁸⁶²:

Фотин из Галогреције, ученик Марцела, и постављени епископ Сирмија, покушао је да уведе ебионитску јерес, и пошто га је цар Валентинијан избацио из цркве, написао је многа дела, међу којима су најистакнутија *Против народа* и *Књиге Валентинијану*.

Основ критике Фотиновог учења био је његов став о Христовој људској природи и почетку његове инкарнације у Марији Девици⁸⁶³, чиме је етикетиран као монархијанац⁸⁶⁴. Фотиново доследно и упорно истицање теологије једне хипостазе, само по себи, у време када је учење изнето, није могло бити кључно за осуду, јер се тада још није конституисало учење о три хипостазе⁸⁶⁵. Оно што је заиста било тадашња тема христолошких расправа и сматрано неприхватљивим у било којој струји јесте Фотиново истицање Христове људске природе и његов почетак од Марије, чиме је ограничавао Христову божанску моћ и заступао једно од монархијанстичких учења, као Арије и Павле из Самосате пре њега. Фотина песник Пруденције ставља раме уз раме са Аријем⁸⁶⁶.

⁸⁶¹ Sulp. Sev. 2.52; Soc. HE 4.6.

⁸⁶² Hier. *De vir. ill.* 107: *Photinus, de Gallograecia, Marcelli discipulus, Sirmii episcopus ordinatus, Hebionis haeresim instaurare conatus est, postea a Valentiniano principe pulsus Ecclesia, plura scripsit volumina, in quibus vel praecipua sunt contra Gentes, et ad Valentinianum libri*. Јероним га уврштава међу ебионите/евионите, јудаизирајућу хришћанску секту која је негирала Исусову божанску природу. О Јеронимовом наводу в. Стојковски 2012: 419–429.

⁸⁶³ Више о Фотиновом учењу, в. Simonetti 1965: 135–137; Hanson 1988: 235–238; Williams 2006: 187–206. Милин означава Фотина као савелијанца Милин 1998: 203.

⁸⁶⁴ Термин се први пут јавља код Тертулијана (*Adv. Praex.* 10.2). Овај строги монотеизам, по коме је Бог само један, разликовао се у умереној и радикалној форми у њиховом односу према Христу. Умерени монархијанизам (сабелијанци, патрипасијани, марцелијанци) Христа је представљао као отеловљење божанске моћи у човеку Исусу. Радикални монархијанизам Христа је тумачио као усвојеног Божјег сина (адопционисти), који се асимиловао с Богом Оцем. Учење да су и Син и Свети дух само манифестације Божјег деловања развили су ебионисти, фотинијанци и павликијанци, а у Риму два Теодота, старији, кога је епископ Виктор прогнао из Константинопоља, и млађи, перипатетичар у време Зефирина. Док је за умерене монархијанце Христ Бог и искључиво божанске природе, за адопционисте он је искључиво човек, кога је Бог усвојио. В. Williams 2006: 190.

⁸⁶⁵ За савремено хришћанско схватање тринитаризма најзаслужнији ће бити кападокијски очеви, нарочито Василије Цезарејски, који ће тек у другој пол. 4. века проширити тринитарну доктрину. Раније се није правила јасна разлика између хипостазе (грч. *ὑπόστασις*) и усције (*οὐσία*), и термини су коришћени готово синонимно, на пример код Оригена, Тертулијана, у анатемама уз *Никејски симбол*. О проблему тринитаризма, в. Hillar 2012.

⁸⁶⁶ Prud. *Psycho.* 795.

Фотин је најпре упао у жижу јавности на Истоку само захваљујући томе што је био Марцелов ученик, коме су аријанци судили. Међутим, тек после суђења у Сирмију, Фотиново учење се одваја од Марцеловог. Није јасно када је Фотин добио епископат у Сирмију. По неким ауторима, то се догодило пре сердичког сабора (343), на шта указује Сократов навод „док је још увек постојала нераскидива заједница између западних и источних цркава“⁸⁶⁷, као и Елифанијев навод да је Фотин већ на Сердичком сабору осуђен⁸⁶⁸. Већи број аутора је склон мишљењу да је то морало бити непосредно после сабора у Сердици, на ком је у име Сирмија највероватније присуствовао Еутерије, као митрополит панонски, јер прва осуда Фотина заједно са Марцелом потиче од стране антиохијског сабора 344. године⁸⁶⁹. Зеје сматра да је Фотин најкасније 344. године изабран за епископа⁸⁷⁰, док Братоџ предлаже 345. годину⁸⁷¹, што је мало вероватно с обзиром на то да је његово учење тада већ осуђено. Сложила бих се са Симонетијем да је за популарност коју је Фотиново учење стекло било потребно извесно време⁸⁷², те сматрам да су оба наведена датума прекасна и чини се вероватнијим да је изабран или одмах после збацавања епископа Еутерија, ако се он може везати за Сирмиј 343. године, или под утицајем еузебијевске странке пре сабора у Сердици, а после збацавања Домнија.

И поред бројних коментара, мало је историјских података који показују Фотиново деловање пре његове осуде. Прве поуздане вести о Фотиновом кривоверству везане су за сабор у Антиохији 344. године, како смо горе навели, где је осуђен и његов учитељ Марцел, а исто учење приписано је обојици⁸⁷³:

Исто тако не примамо и анатемишемо оне који кажу када говоре за Сина, да је он обична реч Божија, а не она која постоји сама за себе, дакле, да има своје биће у другом, наводећи, да је он налик на реч – која сад говори на уста, сад је у унутрашњости, па с тога никако не признају да је Христос Син Божји, да је превечни Бог, него тврде да је он постао Христос и Син Божји када је узео на себе наше тело од Девике, тј. пре 400 година, који говоре да је Христос тек тада почео господарити, и да ће се Његово царство завршити када буде крај овом свету, и суду. Тако уче присталице Марцела и Фотина Анкирца из Галатије.

⁸⁶⁷ Soc. *HE* 2.18.7, в. Nagy 1939: 217.

⁸⁶⁸ Epiph. *Pan.* 71.1–2.

⁸⁶⁹ Ath. *De syn.* 26.

⁸⁷⁰ Зелер 2005: 251–253.

⁸⁷¹ Bratož 1983: 265.

⁸⁷² Simonetti 1975: 133–159.

⁸⁷³ Soc. *HE* 2.19.

Хиларије такође указује на то да је Марцел погрешно написавши књигу која може да га повеже са доктрином Фотина и да он поседује ту књигу, у којој се види да је „Фотин почетак свог изопаченог учења нашао у Марцеловим лекцијама“⁸⁷⁴. Међутим, источни епископи су заправо искористили осуду Фотина да је повежу са Марцелом, а овог са Атанасијем. Најновија студија о Марцелу из Анкире утврђује да је Марцел подржавао *Никејску формулу*, и да је ипак осуђен за теолошке ставове које није подржавао под оптужбом сабелијанства⁸⁷⁵. Иако у изворима нема директне потврде да је Фотин био настављач Марцеловог учења⁸⁷⁶, црквена историографија је често пренаглашавала везу између двојице анкирских теолога⁸⁷⁷.

Атанасије је у таквој теолошкој клими морао да се дистанцира од Марцела и његовог ученика⁸⁷⁸. Није јасна ова нагла промена става према свом дотадашњем савезнику. Атанасије о Фотину говори зачуђујуће ретко, као да избегава његово помињање, чак и када говори о учењима која одговарају Фоотиновом науку. Разлог томе може бити сам концепт и намена Атанасијевих списа, које се баве аријанским учењима у циљу образлагања свог сопственог случаја, па сва она јеретичка учења која нису имала утицаја на Атанасијеву борбу са аријанцима еузебијевске струје, нису била предмет Атанасијевог примарног интересовања. Тако Атанасије не даје ни комплетан попис свих аријанских докумената, које налазимо код других аутора⁸⁷⁹, попут вероисповести Арија и Еузоја пред царем Константином (330), листу учесника сабора у Сирмију (351), формуле коју је цар Констанције подржао на сабору у Милану (355), документа сабора у Анкири (358) и друга. Ипак, како Хиларије наговештава веза Атанасија са Марцелом која је по њега била компромитујућа, могла је бити узрок његовог ћутања о обојици, учитељу и ученику. Без обзира на ослобађајућу одлуку сабора у Сердици по питању Марцела, Атанасије је по повратку у Александрију прекинуо све везе са Марцелом и јавно га се одрекао. Према Хиларију, Атанасије је то учинио и пре него што је на сабору у Милану Фотин први пут на Западу оптужен за јерес⁸⁸⁰. Код Епифанија нам је сачуван Атанасијев коментар о Марцелу, када га је Епифаније питао за мишљење: „Он га

⁸⁷⁴ Hil. *FH* B II 9.

⁸⁷⁵ Parvis 2006.

⁸⁷⁶ Савремени извори углавном помињу да је Фотин у младости био Марцелов ђакон и не праве даље паралеле, већ их третирају као независне теологе, уп. Hier. *De vir. ill.* 107.

⁸⁷⁷ Хансон сматра да је Фотин проистекао из Марцелових раних погледа на христологију, који су били много радикалнији него касније, Hanson 1988: 238.

⁸⁷⁸ Barnes – Williams 1993: 74.

⁸⁷⁹ Hil. *De syn.* 13–28; Soz. *HE* 4.13; Epiaph. *Pan.* 73.10–11.

⁸⁸⁰ Hil. *FH* B II 9, 1 (Feder 1916: 146).

није ни бранио нити пак показао нетрпељивост према њему, већ ми с осмехом само рекао да овај није био далеко од заблуде, али се оправдао⁸⁸¹. Једни су мишљења да се Атанасије лично уверио у кривоверност Марцеловог учења, а други да је то била цена његовог повратка у Александрију⁸⁸².

У међувремену, у првој половини 345. године састао се сабор у Милану и осудио Марцела и Фотина, како пише папа Либерије 353. године у писму сачуваном код Хиларија: „Пре осам година еузебијевски изасланици Еудоксије и Мартирије, који су на Запад донели грчку формулу *Макростих*, одбили су да анатемишу аријанско учење у Милану.⁸⁸³ Наиме, иако је источни део сабора у Сердици потврдио *Четврту антиохијску формулу*, донета је убрзо нова формула вере на сабору у Антиохији 344. године (*Пета антиохијска формула*), уочи сабора у Милану (345), која је због своје дужине добила надимак *Макростих*⁸⁸⁴. Њу су аномејски вођа Македоније, епископ Мопсуестије и каснији вођа аномејске струје Еудоксије, и извесни Мартирије, однели у Милано. *Макростихом* је уведена хомојска формулација „Син сличан Оцу у свему“⁸⁸⁵. У погледу дешавања у Панонији *Макростих* је донео једну нову осуду поред постојеће осуде учење Марцела, а то је осуда Фотина, епископа Сирмија. Тако су се – иако је први покушај помирења на сабору у Милану после раскола у Сердици пропао, јер су источни представници одбили да осуде учење Арија и предложили хомојску формулу вере – источни и западни епископи ипак сложили у вези с осудом Фотина.

Разлог већем броју података о Фотину јесте популарност коју је његово учење остварило средином и у другој половини 4. века, па је на неколико локалних и општих сабора расправљано о њему. Многи писци из 4–5. века писали су о његовој доктрини (Хиларије Пиктавијски⁸⁸⁶, Еузебије из Верчелија⁸⁸⁷, Луцифер из Каљарија⁸⁸⁸, Марије Викторин⁸⁸⁹, Амброзије Милански⁸⁹⁰, Августин из Хипоа,

⁸⁸¹ Epiph. Pan. 72.4.4.

⁸⁸² Simonetti 1975: 199; за супротно мишљење в. Brennecke 1984: 61.

⁸⁸³ Hil. FH A VII; уп. Feder 1910: 89–93; уп. Ath. De syn. 26.

⁸⁸⁴ Ath. De syn. 26; Soc. HE 2.19.3–28.

⁸⁸⁵ О *Макростиху*, в. Kelly 1972; превод Смирнов Бркић 2016.

⁸⁸⁶ Вилијамс сматра да су неки Хиларијеви коментари *Матејиног јеванђеља* (Hil. In Matth. 3.5; 5.15; 9.8; 11.10; 12.11; 23.8; 31.2) усмерени против Фотиновог монархијанства, в. Williams 2006: 193–194, али очекивало би се да га Хиларије бар једном именује.

⁸⁸⁷ Eus. Verc. De trinit. 3.47.

⁸⁸⁸ Lucif. Caral. De non parcendo in deum delinquentibus 28. Луцифер изједначава аријанце и фотинијанце према погледу на Христово постојање.

⁸⁸⁹ Mar. Vict. Adv. Arium 1.10; 2.2.

⁸⁹⁰ Ambr. De obitu Theod. 49.

Јероним⁸⁹¹, Филастрије⁸⁹², Сулпиције Север⁸⁹³, Амброзијастер⁸⁹⁴, Руфин Аквилејски⁸⁹⁵, Сократ Схоластик, Созомен, Теодорет⁸⁹⁶, Јован Касијан⁸⁹⁷, Вигилије из Тапса⁸⁹⁸, Винцентије Лерински (†455)⁸⁹⁹, Хроматије Аквилејски⁹⁰⁰). Фотин је тако својим учењем поново окренуо жижу црквених расправа на подручје Илирика. Сви наративни извори слично говоре о појави нове јереси у Сирмију, која је била тесно повезана са покушајем поновног осуђивања Атанасија, Марцела и Павла⁹⁰¹.

И пагани су били свесни Фотинове популарности, па цар Јулијан Апостата у свом нападу на Диодора пише писмо Фотину јересиарху:

О Фотине, изгледа да се ти по сваку цену држиш оног што је вероватно тачно, и највише се приближаваш спасењу, и добро чиниш када верујеш да онај кога сматрају богом, никако се не може наћи у материци. Али, Диодор надрисвештеник назарена, када покушава да докаже ту бесмислену теорији о материци циркусантским и жонглерским триковима, у ствари је оштроумни софиста оног креда од простог народа. Међутим, када би ми само богови и богиње и све музе и Фортуна позајмили своју моћ, надам се да ћу показати⁹⁰² да је он слаб и помућивач закона и обичаја, хеленских мистерија и мистерија богова Подземља, и да је његов помодарски бог Галилејаца, ког он лажним митовима назива вечним, раскринкан својом срамотном смрћу и сахраном божанствености коју му Диодор лажно приписује⁹⁰³.

⁸⁹¹ Hier. *De vir. ill.* 107.

⁸⁹² Filast. *Diversarum haereseon liber* 91.2.

⁸⁹³ Sulp. Sev. *Chron.* 2.36–37.

⁸⁹⁴ Ambrosiaster, *Comm. in Ep. ad Cor. Pr.* 5.23; *Comm. in Ep. ad Romanos* 1.3. Детаљније о Амброзијастеру као извору познавања Фотина, в. Speller 1983.

⁸⁹⁵ Ruf. Aquil. *Expositio Symboli* 37.

⁸⁹⁶ Soc. *HE* 2.18; 30; Soz. *H.E.* 4.6; Theod. *HE* 5.9.19; 5.11.10.

⁸⁹⁷ *De incarnatione contra Nestorium* 1.2.

⁸⁹⁸ Вигилије, епископ северноафричког града Тапса (5. век), писац је дијалога *Contra Arianos, Sabellianos et Photinianos*; Athanasio, Ario, Sabellio, Photino et Probo iudice, interlocutoribus, замишљене дебате између Арија, Атанасија, Сабелија и Фотина Сирмијског, у којој судија Проб на крају дијалога победу даје Атанасију и никејској струји.

⁸⁹⁹ Vinc. *Comm.* 11–12.

⁹⁰⁰ Chrom. Aquil. *In Math.* 35.

⁹⁰¹ Athan. *Apol. ad Const.* 4.16–25; *H. Arian.* 19.4.

⁹⁰² Јулијан овде најављује свој трактат *Против Галилејаца*.

⁹⁰³ Ови фрагменти изгубљеног писма цара Јулијана сачувани су код Факунда из Хермијане (6. век). Јулијаново оригинално писмо било је написано на грчком између јула 362. и марта 363. године током царевог боравка у Антиохији, в. Neumann 1880: 5–6.

Писмо показује да је Јулијан био упознат са унутрашњим сукобима у хришћанској цркви, као и са разним учењима о природи хришћанског бога. Он помиње Фотина и у трактату *Против Галилејаца*⁹⁰⁴:

Пошто је Мојсије веровао у једног бога, бога Израелаца, он каже у *Поновљеним законима*: „Теби је то показано да познаш да је Господ Бог, и да нема другог осим Њега.⁹⁰⁵“ И осим тога, он каже: „Знај дакле и памти у срцу свом да је Господ Бог, горе на небу и доле на земљи, нема другог“⁹⁰⁶, и „Чуј, Израилу: Господ је Бог наш једини Господ“⁹⁰⁷, и „Видите сада да сам ја, ја сам, и да нема Бога осим мене“⁹⁰⁸. То су дакле речи Мојсија када он инсистира да је Бог само један. Можда ће Галилејци одговорити: „Ми не тврдимо да има два или три бога“, али ја ћу вам показати да они баш то тврде, и позивам Јована да сведочи, који каже: „У почетку беше Реч, и Реч је била са⁹⁰⁹ Богом и Бог беше Реч⁹¹⁰. Видите да се каже да је реч била са Богом? Да ли је то онај који је рођен од Марије или неко други – па да могу да одговорим Фотину – то сад није ни важно, остављам расправу вама. Довољно је изнети доказе да он каже „са Богом“ и „у почетку“, па како се то онда слаже са учењем Мојсија.

Како је Спелер показала⁹¹¹, Амброзијастер (366–384) у својим коментарима Павлове *Прве посланице Коринћанима* даје можда одговор на Јулијаново писмо Фотину: „... и Фотин, јер није веровао да је Христ Бог пошто је рођен, људима света се чинио мудрим“⁹¹². Амброзијастер и на другим местима у сличном контексту помиње Фотина, третирајући га као јудаисту (*Judaeis autem et Photino propter zelum Legis, Iesum negare quod Deus sit*)⁹¹³. Амброзијастерови коментари у ствари једини излажу фотиновску доктрину у односу на поједине делове *Новог завета*, од којих је за фотиновце доказ Христовог непостојања пре инкарнације у Девици *Јован*. 3:31-32 и 16:6-30, јер указује на то да је Адам постојао пре Христа.

Фотин и са њим повезано фотинијанство биће у више наврата осуђивани током 4. века (сабор у Сирмију 347/349. године⁹¹⁴, сабор у

⁹⁰⁴ Klein 1978: 206–221; 241–255.

⁹⁰⁵ 5 *Мoj*. 4:35.

⁹⁰⁶ *Ibid.* 4:39.

⁹⁰⁷ *Ibid.* 6:4.

⁹⁰⁸ *Ibid.* 32:39.

⁹⁰⁹ Овде наводим свој превод јер превод Ђ. Даничић – В. Карацић овде није прецизан с обзиром на то да је на грчком употребљен предлог *πρός*.

⁹¹⁰ *Јован* 1.1.

⁹¹¹ Speller 1983: 99–113.

⁹¹² Ambrosiaster, *Comm. in Ep. ad Cor. Pr.* 5:23 (PL 17. 205B).

⁹¹³ Ambrosiaster, *Comm. in Ep. ad Romanos* 1.3.

⁹¹⁴ Kelly 1972: 280.

Милану 355. године⁹¹⁵, сабор у Риму/Милану 357. године⁹¹⁶, сабор у Сирмију 351. године⁹¹⁷, два Грацијанова едикта⁹¹⁸, више Теодосијевих едиката⁹¹⁹, сабор у Константинопољу 381. године), али је присуство фотинаца потврђено и наредних век и по⁹²⁰. Опстанак Фотина и поред свих осуда поткрепљен је наводом код Елифанија када говори о фотиновцима 374/375. године: „Фотиновци, Фотин из Сирмија, који је још био жив и до овог дана деловао; био је истих уверења као Павле из Самосате, или незнатно другачијих, али обојица су веровала да Христ потиче од Марије“⁹²¹.

Свакако, Фотин и његова осуда изнела су Сирмијску епископију у први план црквених дешавања, што ће се показати на низу црквених сабора који ће се тамо одиграти средином 4. века.

4. СИРМИЈСКИ САБОРИ И ФОРМУЛЕ ВЕРЕ

Сирмијски сабори су и античким и савременим историчарима задавали муке у погледу свог датирања и разликовања, те у изворима и литератури и данас имамо присутну недоследност о овој теми⁹²². Разлог томе лежи у збуњујућој слици коју о овим саборима дају извори, јер су већ црквени историчари из 4–5. века мешали неке од њих. Како Барнс оцењује, сирмијски сабори су изузетно проблематични, чак и у смислу да неке од њих треба избрисати из историографије, јер ова мала и неформална окупљања не би се могла ни назвати епископским саборима⁹²³. Ипак, како се у изворима јасно означавају као такви, опште је прихваћено да се задржи њихово уврштавање међу саборе 4. века.

⁹¹⁵ Hil. *FH* В II 4. (Feder 1916: 142).

⁹¹⁶ Williams 2006: 199.

⁹¹⁷ Hil. *De syn.* 38–41; Ath. *De syn.* 27.

⁹¹⁸ 19. јануара и 20. августа 379. године, Socr. *HE* 5.2; Soz. 7.1; *CTh* 16.5.5.

⁹¹⁹ *CTh* 16.5.6, 15, 20, 24.

⁹²⁰ Williams 2006: 193.

⁹²¹ Williams 2009: xx.

⁹²² О сирмијским саборима, в. Зелер 2005: 254–255; Borchardt 1966: 139–150; Kelly 1972: 283–295; Brennecke 1984: 91–107; 312–334; Barnes 1993: 231–232; Weedman 2007: 92–110; Смирнов Бркић 2016: 209–218, 221–281, 342–367.

⁹²³ Barnes 1993: 231.

Први наговештај одржавања локалног сабора у Сирмију у вези је са осудом Фотина, чиме почиње први у низу сабора чије се место одржавања везује за овај град. Наш главни извор о сирмијским саборима дело је Хиларија Пиктавијског *Против Валенса и Урсација*, где на неколико места Хиларије помиње или наговештава одржавање сабора у овом граду. Стога ћу податке наведене код Хиларија наводити линеарно, како се појављују у његовој књизи, водећи се тезом да је износио податке тако да читалац може хронолошки и логички да их повеже, што је кључно у датирању и утврђивању броја сирмијских сабора.

Тако Хиларије најпре наводи да је Фотин осуђен и на већем сабору који се састао две године након што је Фотин осуђен у Милану (345), тј. две године пре него што су Валенс и Урсације послали писмо помирења папи Јулију (347):

Преостаје ми да говорим веома кратко о томе шта се десило око Марцела и Фотина.

Фотина, епископа Сирмија, обучио је Марцел; једно време он му је био ђакон. Овај исквареним обичајима и дисциплином невиности истрајао је у ремећењу еванђеоске истине новим проповедима. И то толико често да како је повећање његових погрешака произвело губитак љубави према Богу, тако је његова махнита опсесија изопаченим знањем постајала јача. Сходно томе, епископи су се окупили из разних провинција да уклоне са епископата Фотина, који је већ осуђен као јеретик две године раније на сабору у Милану... Урсације и Валенс искористили су прилику да се приближе епископу Рима и моле да буду примљени назад у Цркву, тражећи да им буде опроштено и да буду примљени у заједницу. Ово писмо (Валенса и Урсација папи Јулију – прим. прев.) послато је две године након што је јерес Фотина осуђена од стране Римљана...⁹²⁴

⁹²⁵... По писању горњих писама, молиоцима је дозвољен опрост и повратак у католичанску веру са заједницом, посебно у светлу чињенице да писма молилаца у којима траже опрост подржавају истину сабора у Сердици. У међувремену је био скуп у Сирмију. Фотин, ухапшен као јеретик, и још доста раније проглашен кривим

⁹²⁴ Hil. FH B II 7 (Feder 1916: 145): *Haec epistula post biennium missa est, quam heresis Fotini a Romanis damnata est.*

⁹²⁵ Hil. FH B II 6 и 8 (Feder 1916: 143–144). За превод писама, в. овде Књига 1.4 б, в.

и већ неко време искључен из опште заједнице, чак ни тада није могао бити одстрањен због популарности међу народом⁹²⁶.

Хиларијеви наизглед противречни и непрецизни наводи навели су многе истраживаче да датирају осуду Фотина на неком сабору у Сирмију две година након осуде у Милану (345) и блиско писањима Валенса и Урсаџија Атанасију и Јулију (347)⁹²⁷. Датирање зависи од схватања имена *Romani*, које се не мора нужно односити на Рим у ужем смислу, већ колективно на западне епископе, *qui ante biennium iam in Mediolanensi synodo erat hereticus damnatus*⁹²⁸, како Хиларије каже на месту раније у књизи, или у смислу „сви са латинског говорног подручја“, како указује Хиларијева употреба *in Romanam linguam* уместо *Latinam linguam*, како је указао Флеминг⁹²⁹. Тако се први сирмијски сабор који је донео осуду свог епископа Фотина, индиректно датирао у 347. годину и о њему се ништа више није знало.

Међутим, Зеје указује на то да се 347. године одржао још један сабор у Милану, ком су присуствовали цар Констанс и изасланици римског епископа⁹³⁰, а у вези је са преласком Валенса Мурсанског и Урсаџија Сингидунског на страну никејаца⁹³¹. Како Хиларије сведочи и прилаже доказе, Валенс и Урсаџије су послали писма епископу Рима да траже да се врате у заједницу, две године након једне од осуда Фотина на Западу. На основу истог Хиларијевог навода, Зеје је тврдио да се може закључити да је после примања Валенса и Урсаџија у заједницу, одржан сабор у Сирмију да осуди Фотина, који је доста раније (Антиохијски сабор 344. године, Милански сабор 345. године) одстрањен из заједнице, али је због популарности међу народом остао на положају. Хронолошка и логичка вероватноћа заиста указују на то да је после осуде у Милану поново сазван већи сабор у Сирмију ради осуде Фоотиновог учења. По мишљењу већине истраживача, Фотин јесте осуђен на једном локалном сабору у Сирмију 347. или 349. године⁹³², иако у изворима нема ниједног директног помена овог

⁹²⁶ Hil. FH B IX 1 (Feder 1916: 146): *Verum inter haec Syrmium conuenitur. Fotinus hereticus deprehensus, olim reus pronuntiatus et a communione iam pridem unitatis absclusus, ne tum quidem per factionem populi potuit ammoueri.*

⁹²⁷ Barnes 1993: 231.

⁹²⁸ Hil. FHB II 5 (Feder 1916).

⁹²⁹ Hil. Ps. 2.35; према Fleming 1951: 330.

⁹³⁰ Зелер 2005: 253.

⁹³¹ Овај податак се базира на Хиларијевом наводу да су поменути епископи тражили опрост за време сабора на ком је *Constantino prasente*, што указује на присуство Константина, а не Констанса, како тврди Зеје, в. Зелер 2005: 253 бел. 18.

⁹³² Не постоји сагласност око датирања. Зеје сматра да је он одржан 347. или почетком 348. године, в. Зелер 2005: 254–255; Cedilnik 2004: 217 сматра да је осуђен 349.

сабора. Међутим, на основу индиректне анализе следа догађаја изводи се такав закључак, првенствено на основу поменутог сведочења код Хиларија.

У прилог тези да није било сирмијског сабора 347. године, иде и чињеница да наш примарни извор о аријанским споровима средине 4. века и главни актер догађаја, Атанасије Александријски, нигде у својим списима не наговештава да се одржао неки сабор у Сирмију пре 351. године. И Сократ, када говори о времену првог сирмијског сабора, поставља Гала за цезара (15. марта 351. године) и Констанцијево слање велике војске против Магненција, док је сам цар остао у Сирмију⁹³³, а даје следећи опис Фотиновог деловања⁹³⁴:

У ово време⁹³⁵ Фотин, који је тада предводио цркву у том граду (прим. прев. – Сирмију), отворено је исповедао симбол вере који је сам сачинио, чиме је настала велика пометња, а цар је наредио да се у Сирмију одржи сабор.

Хиларије наводи да је Фотин с тешкоћом збачен због великог броја присталица, што потврђује и Елифаније поменом Фотинових реторских вештина:

Иако су га много пута побијали противници, он је упорно настављао да се брани, чак и у Сердици⁹³⁶, када су га епископи позвали да се брани за јерес коју је изнео, он је тврдио да је збачен без разлога, и жалио се цару Констанцију да му треба други аудиторијум пред којим би доказао да је без разлога осуђен⁹³⁷.

Питање Фотиновог опстанка на епископској столици града све до сирмијског сабора 351. године, када га коначно смењује извесни Германије, Бренеке повезује са односом царева Констанса и Констанција⁹³⁸. Став обојице царева је био да попуштају како би задржали подршку читаве Цркве у предстојећој борби за превласт. Тако, иако је Фотин осуђен и као епископ најзначајнијег града у Илирику и као ученик Марцела, Атанасијевог пријатеља, чиме су и они индиректно имплицирани, Констанс није предузео ништа да се саборска одлука спроведе у дело, те је Фотин несметано обављао своје дужности и после сабора у Милану (345) и евентуално у Сирмију (347/349). Штавише, Хиларије нам наговештава важну везу између

године, уп. Brennecke 1984: 108 помера осуду на антиохијски сабор 352. године, а Barnes 1993: 318, не признаје сирмијски сабор 347. године, већ сматра да је први 351.

⁹³³ Soc. HE 2.28.

⁹³⁴ Soc. HE 2.29.

⁹³⁵ Сократ мисли на Констанцијеве припреме за коначни обрачун са Магненцијем у Панонији, док је цар боравио у Сирмију, почетком лета 351. године.

⁹³⁶ Грешка, мисли се на Сирмиј.

⁹³⁷ Eriph. Panar. 71.1.4.

⁹³⁸ Brennecke 1984: 57.

осуде Марцела и Фотина, са Атанасијем, наводећи да је источна страна оптужбу против Атанасија темељила на његовој повезаности са Фотином преко Марцела⁹³⁹.

Када се ради о Валенсу и Урсацију, јасно је да су пристали да испуне све захтеве западних епископа, те су две године после сабора у Милану на ком је осуђен Фотин (345), потврдили да се слажу са осудом Аријевог учења, а затим су отишли у Рим, где су папи Јулију донели писмо⁹⁴⁰, у ком признају невиност и неправедну осуду Атанасија, коме су такође послали писмо измирења и заједништва. Хиларијево објашњење о следу догађаја када су Валенс и Урсације враћени у заједницу у односу на Фотиново збацивање на сабору у Сирмију, нажалост, није познато, јер у овом делу списа следи већа лакуна. Аутентичност ових писама потврђује готово идентичан превод на грчки код Атанасија⁹⁴¹, на основу ког се види да су Урсације и Валенс пошто су сазнали да је он ослобођен, осудили оно што су претходно урадили и отишавши у Рим признали свој злочин, покајали се и тражили опрост тиме што су се писмено изјаснили епископу Рима Јулију. Копију те изјаве Атанасију је послао Паулин, епископ Тријера, а праћена је кратким позитивним коментаром у *Другој апологији* (писана 349) и нешто дужим негативним у *Историји аријанаца* (писана 357)⁹⁴²:

Таква су била њихова писма, и таква осуда и пресуда епископа о мени. Али да бих доказао да они нису то учинили да би себе сачували, или под присилом, желим са вашом дозволом да препричам целу ствар од почетка, да бисте могли увидети да су ови епископи написали шта су написали са поштеним и часним намерама, и да су Урсације и Валенс, иако спори, на крају признали истину.

Након што су ово написали, они су такође потписали писма мира која су им пренели Петар и Иринеј, Атанасијеви свештеници, и Амоније лаик, који су туда пролазили, и поред тога што им Атанасије није послао никакав одговор преко ових особа⁹⁴³. Штавише, Урсације и Валенс, као гоњени савешћу, дошли су на нову идеју, и самом епископу Рима су написали пријатељско и помирљиво писмо, иако од њега нису примили никакав позив. Још су и отишли у Рим и покорно признали да све што су о њему писали

⁹³⁹ Hil. *FH* В IX 1 (Feder 1916: 146).

⁹⁴⁰ Већина ових писама датира се у 347. годину на основу Хиларијевог коментара (Hil. *FH* В II 6 (Feder 1916: 144)), в. Simonetti 1975: 201; Brennecke 1984: 62; Wickham 1998: 55.

⁹⁴¹ Barnes 1993: xi–xii.

⁹⁴² Ath. *Apol. sec.* 58.1–4, 6 = H. *Arian.* 26.3, одакле је податке преузео Созомен, *HE* 3.23.

⁹⁴³ Ath. *H. Arian.* 26.5.

или рекли су биле лажи и чиста клевета. И не само да су то добровољно урадили, већ су и анатемисали аријанску јерес и дали писану изјаву о свом покајању упутивши следеће писмо епископу Јулију на латинском, које је преведено на грчки. Латинску копију нам је послао Паулин, епископ Тријера⁹⁴⁴.

Овакав след догађаја потврђују и наводи код Хиларија:

Па, Урсације и Валенс су пали под сумњу за исту аријанску јерес и суспендовани су из заједнице. Они су тражили опрост, како пише у њиховим писмима, и добили су га од сабора у Милану уз помоћ легата Римске цркве⁹⁴⁵.

Наводи Урсацијевих и Валенсових писама код Хиларија и Атанасија идентичног су садржаја, с том разликом да у Хиларијевом коментару стоји да су „написана Урсацијевом руком“, што указује на то да је имао увид у оригинална документа. Хиларије је до наведених докумената вероватно дошао из римског архива. Атанасију је писма послао епископ тријерски Паулин, кога у изворима касније срећемо у вези са сабором у Арлу (353)⁹⁴⁶, где се супротставио источњацима одбијајући да потпише Атанасијеву осуду, па је и сам изгнан у Фригију, где је умро.

Наведени документи несумњиво утврђују да су Валенс и Урсације на извесном сабору у Милану рехабилитовани уз помоћ римске цркве. Ово је једини доказ да је током 347. године, када су илирски епископи били у Риму, или касније, одржан сабор у Милану који је ослободио Валенса и Урсација осуде за аријанство, због чега се и сумња у овај Хиларијев податак. Бренеке, најкритичнији према Хиларију као извору, сматра да су двојица рехабилитовани у Сирмију 347. године⁹⁴⁷. Иако нема ниједне потврде у изворима о оваквом току догађаја, слажем са да је веома могуће да је један од повода за сазивање сабора против Фотина могло бити управо враћање Валенса и Урсација у заједницу.

Зеје другачије реконструише догађаје, наводећи да је током заседања миланског сабора 347. године, једна група источних епископа била у Сирмију и писала против њега „у његовом властитом граду“⁹⁴⁸, при чему веома произвољно тумачи Хиларијеве наводе и креира хипотезу о Констанцијевом проласку кроз Сирмиј, на путу за

⁹⁴⁴ Ath. *H. Arian.* 26.

⁹⁴⁵ Уп. Hil. *FH B II* 14, 2 (Feder 1916: 80–81).

⁹⁴⁶ Hil. *FH B I* 6 (Feder 1916: 186).

⁹⁴⁷ Brennecke 1984: 62–63.

⁹⁴⁸ Зелер 2005: 254–255.

Милано⁹⁴⁹, што се данас сматра неоснованим. Према данас познатом итинерару царева, Констанс је био тај који је боравио у Милану 348. године и 349. у Сирмију⁹⁵⁰, те се наведени подаци вероватно односе на њега па би се сирмијски сабор на основу тога могао пре датирати у 349. годину.

Атанасије још наводи да су наследници мишљења Еузебија Никомедијског били евнух Леонтије⁹⁵¹, затим Георгије из Лаодицеје, Акације из Цезареје, Теодор из Хераклеје и Нарцис из Иренопоља, и да су се – када су увидели подршку коју Атанасије има од преко четири стотине епископа⁹⁵², из Рима и целе Италије, Сицилије, Сардиније, Корзике, читаве Африке, затим Галије, Британије и Шпаније на челу са Осијем, али и из Паноније, Норика, Сисције, Далмације, Дарданије, Дакије, Мезије, Македоније, Тесалије и целе Ахаје, Крита, Кипра и Ликије, већег дела Палестине, Исаурије, Египта, Тебаиде, целе Либије (*Pentapolis*) – уплашили да ће њихова страна изгубити, па су:

... убедили Урсација и Валенса и њихове подржаваоце да поново промене страну, и као пси да се врате сопственом избуљку, и као свиње да се ваљају у старом блату безбожности, и да као оправдање за њихово пређашње покајање наведу страх од најпобожнијег Констанса... Али пошто страха није било, а они су били криви за лаж, зар не заслужују крајњу осуду? Јер нити је иједан војник био присутан, нити палатин, нити нотар⁹⁵³... Већ су они добровољно отишли у Рим, и на своју вољу покајали и записали у цркви, где није било страха споља, где је једини страх био од Бога и где сви имају слободу савести. Ипак, они су се по други пут обратили у аријанство, и тек онда измислили ово оправдање за своје понашање...⁹⁵⁴.

Како Атанасије наводи, Урсације и Валенс су своје признање донели без присуства државних званичника, само пред црквом, па су убрзо лично отишли цару Констанцију и молили га:

Када смо први пут поднели захтев теби, није нам се веровало, јер ми смо ти рекли да тиме што си тражио од Атанасија да иступи, ти си изгнао наше верско опредељење. Јер он се њему противио од почетка, и никада није престао да га анатемише. Он је већ писао писма против нас широм света, и већина људи је пристала на

⁹⁴⁹ Зеје тезу базира на хронологији *Теодосијевог кодекса*, која се данас сматра погрешном, те нема доказа да је 348. године цар Констанције био у домену свога брата, в. Barnes 1993: 220.

⁹⁵⁰ *CTh* 10.14.2; 7.1.2; 8.7.3; в. Barnes 1993: 225.

⁹⁵¹ *Ath. H. Arian.* 28.

⁹⁵² Уп. *Ath. Apol. sec.* 50.

⁹⁵³ Уп. *Athan. Apol. ad Const.* 19.

⁹⁵⁴ *Ath. H. Arian.* 28.

заједништво са њим. Чак је и оне који су изгледали на нашој страни придобио, и вероватно ће и друге. А ми смо остали усамљени, и плашимо се да ако природа наше вере постане позната, тада ћемо и ми и Ти стећи име јеретика. И ако се то деси, морате се постарати да нас не класификују као манихејце. Зато поново почните прогон, и подржите догму, јер она вас сматра својим царем⁹⁵⁵.

Атанасије не наводи одакле цитира поменућу групу еузебијеваца, али потом наводи да је Констанције, док је марширао против узурпатора Магненција (351), изненада променио мишљење и прегазисо заклетве које је дао у писму брату и у разговору са Атанасијем да неће деловати супротно вољи грађана и епископа. Његова кривовереност је превладала, како наводи Атанасије⁹⁵⁶, и наредио је прогон у складу са жељама јеретика. Писма са наредбама су одмах послата у све градове и префекту да сви епископи морају да осуде Атанасија под претњом прогона и губитка положаја. Уз комесаре који је требало да испитају поштовање наредби, били су послати Урсације и Валенс. Атанасије наводи текст наредбе магистрата: „Приклоните се или се повуците из ваше цркве, јер је цар наредио да будете збачени.⁹⁵⁷“ Самим магистратима је прећено новчаном казном ако не буду спроводили наредбе⁹⁵⁸. Атанасије помиње да су пред цара доведени узорни и часни епископи попут Паулина из Тријера, митрополита Галије, Луцифера, митрополита Сардиније, Еузебија из Верчелија, Дионисија из Милана, митрополита Италије, и да када им је цар наредио да осуде Атанасија и уједине се с јеретичима, они су одбили тврдећи да нема црквеног канона који би их на то натерао. Тада им је Констанције одговорио: „Оно што ја изговорим нека буде канон, рекли су ми епископи Сирије. Стога, или се покорите или идите у прогонство!“⁹⁵⁹ Епископи су претили цару даном Божјег суда и да не сме да меша римски устав са статутом Цркве, што је цара толико разљутило да је извукао мач на њих и неке послао на губилиште, иако се касније предомислио⁹⁶⁰. Епископи су прихватили своје прогонство, које је за њих било мисионарска дужност, јер у који год град или место да су били послати, „тамо су проповедали правоверје и осуђивали Урсација и Валенса“⁹⁶¹.

⁹⁵⁵ Ath. *H. Arian.* 29.

⁹⁵⁶ Ath. *H. Arian.* 30.

⁹⁵⁷ Ath. *H. Arian.* 31.

⁹⁵⁸ Ibid.

⁹⁵⁹ Ath. *H. Arian.* 33.

⁹⁶⁰ Ath. *H. Arian.* 33. Искрпан приказ Констанцијевој политике у прогону епископа даје Stevenson 2014.

⁹⁶¹ Ath. *H. Arian.* 34. Soz. *HE* 3.24; Niceph. Call. *HE* 9.27.

Савремени историчари често Валенсу и Урсацију надевају епитет „дворски епископи“ због утицаја који су имали на Констанцијево мишљење у црквеној политици, што је посебно осетно после његовог претварања у самосталног владара државе након пуча Магненција 350. године, којим је завршен живот цара Констанса⁹⁶². Јасно је да је и чест и близак боравак двора у Сирмију дао прилику поменутиим епископима да се приближе цару, који је тамо столовао.

Убиством цара Констанса 350. године од стране присталица генерала рајнских трупа Магненција, држава је запала у кризу и Констанције је морао брзо да реагује на појаву нових претендената на власт, јер су и панонске трупе прогласиле генерала Ветраниона за цара у Мурси исте године⁹⁶³. Будући да је Ветранион био одан Констанцију, предао му је подунавске провинције у Наису 350. године. Констанције је исте зиме 350/351. године у престоници Илирика, Сиримију, поставио своје главно војно седиште за предстојећи обрачун са Магненцијем, што знамо на основу навода код паганског историчара Зосима, који нам је главни извор о овим догађајима⁹⁶⁴ и који даје најдетаљнији опис Битке код Мурсе, без икаквих помена верских проблема у Другој Панонији. Штавише, на основу Зосимовог податка знамо да Магненције није успео да освоји Сирмиј захваљујући одбрани грађана⁹⁶⁵.

У вези са Битком код Мурсе у изворима налазимо оправдање да Урсација и Валенса окарактеришемо као „дворске епископе“ због утицаја који су они имали на цара Констанција. Сулпиције Север нуди објашњење њиховог уздизања на двору у следећем одломку, када каже да су антиникејство почели следити сви епископи Панонија и велики део оних у Азији, захваљујући утицају који је Валенс остварио на Констанција у време Битке код Мурсе⁹⁶⁶:

Али прваци овог зла били су Урсације из Сингидуна, Валенс из Мурсе, Теодор из Хераклеје, Стефан из Антиохије, Акације из Цезареје, Менофант из Ефеса, Георгије из Лаодицеје и Нарцис из Неронопоља. Они су до те мере преузели двор да цар није ништа радио без њиховог одобрења. Он их је све подржавао, али је био под нарочитим утицајем Валенса. Јер у време када је вођена Битка код Мурсе против Магненција, Констанције није имао храбрости да оде лично и посматра сукоб, већ је боравио у базилици мученика која је била испред града. Валенс, који је тада био епископ града, био је тамо са њим да га бодри. Валенс је

⁹⁶² Eutr. *Brev.* 10.9.4; Hier. *Chron.* 237.

⁹⁶³ Cedilnik 2004: 170–187.

⁹⁶⁴ Zos. *HN* 2.59–65.

⁹⁶⁵ Zos. *HN* 2.49.3.

⁹⁶⁶ Sulp. Sev. *Chron.* 2.38.

лукаво удесио преко својих да он први сазна исход битке, било да би добио наклоност цара било да спасе сопствени живот, јер би био добио на времену за бег ако ствар пропадне. Сходно томе, Валенс је био први који је цару јавио о бегу непријатеља, док је цар био у стању панике и узнемирености. Када је Констанције затражио да се пред њега доведе особа која је донела вест, Валенс је рекао да је то био анђео као гласник који му се указао, чиме је сву пажњу хтео да задржи за себе. Лаковерни цар је после тога јавно говорио да је победио заслугом Валенса, а не врлином своје војске.

На основу одломка код Сулпиција Севера у вези с ратом Констанција и Магненција 351. године, сазнајемо да се цар склонио *in basilica martyrum extra oppidum sita*⁹⁶⁷, где му је епископ Валенс донео добре вести, чиме је дат важан податак о култној топографији Мурсе и историјски кредибилитет одломку, с обзиром на то да помиње састанак цара Констанција и епископа Валенса у мурсанском мартрију посвећеном непознатом мученику⁹⁶⁸. Филосторгије придаје још већи значај поменутој бици, покушавајући да направи паралелу са Битком код Мулвијског моста (312) и чувеним хришћанским знамењем које је видео Константин Велики⁹⁶⁹. Филосторгије као аријански писац 5. века, свакако је желео да увећа значај највећег аријанског заштитника Констанција. Сократ такође помиње да се, када је цезар Гал ушао у Антиохију, на небу појавио знак у време када је Констанције послао војску против Магненција, а он остао у Сирмију⁹⁷⁰. Созомен тврди да се знамење догодило у време епископата Кирила Јерусалимског (348–386) и да је епископ писао цару Констанцију о томе⁹⁷¹. Стога је могуће да је на основу необичне атмосферске појаве забележене изнад Јерусалима, исти сценарио пренет на Битку код Мурсе, после које је заиста порастао углед Валенса Мурсанског на двору цара Констанција, што се убрзо исказало на предстојећем сирмијском сабору 351. године. Промена политичке ситуације до које је дошло смрћу Констанса допринела је да Илирик од до тада религијски неутралног и ненаметљивог владара у лику Констанција добије нешто сасвим супротно.

⁹⁶⁷ Sulp. Sev. *Chron.* 2,38; уп. Gračanin 2011.

⁹⁶⁸ Migotti 1997: 19–20.

⁹⁶⁹ Philost. *HE* 3.26. Слично знамење наводе и Сократ и Созомен, уп. Soc. *HE* 2.28; Soz. *HE* 4.5.

⁹⁷⁰ Soc. *HE* 2.28.

⁹⁷¹ Soz. *HE* 4.5.

Први сабор у Сирмију за који постоје несумњиве потврде датира се у 351. годину. Односио се на осуду Фотина Сирмијског, Атанасија Александријског и Марцела Анкирског, и донео је формулу вере која је касније представљена на саборима у Арлу (353) и Милану (355), како нам потврђује више извора⁹⁷². Овај сабор одиграо се уочи поменуте битке код Мурсе, те се питање његовог одвијања често доводило у питање с обзиром на ратно стање. Међутим, данас је јасно да се сабор одвијао у две фазе, од којих је прва била везана за коначну осуду Фотина, а друга за доношење нове формуле вере.

У погледу осуде Фотина сачуван нам је један изузетан и редак историјски извор. Наиме, Фотинов савременик Епифаније⁹⁷³ очувао је стенографске белешке вођене у току дебате између Фотина Сирмијског и Василија Анкирског управо на Сирмијском сабору 351. године:

... И иако су га противници збацили много пута – он је истрајао у својој одбрани – и након збацивања у Сердици⁹⁷⁴, када су га епископи позвали да изложи јерес коју је представио. Под изговором да је збачен ни за шта, тражио је од цара Констанција другу поставу за саслушање, како би доказао да је без ваљаног разлога збачен. И тада је цар послао Таласија, Датијана, Цереалија, Таура, Марцелина, Евантија, Олимпија и Леонтија да буду судије и слушаоци одбране његове, са Василијем из Анкире да га испита и оповргне или прихвати аргументе које ће овај изнети у своју одбрану.

Фотин је одржао подужи говор Василију својим речима у форми дискусије, али је понудио конфузне изјаве, које попут нашминканог лица неке простакуше – имало је значење које подсећа на – истину, али у његовом сопственом уму се схвата у измењеном смислу. Али када су Василије и публика ухваћени у обмањујућу причу и његову склоност ка вербалним преварама, овај виртуоз је чак хвалисаво показао да је спреман да цитира стотине текстова у одбрану своје тезе. Иако су слушаоци често одговарали њему, он није престајао да износи противаргументе – како сам открио у говору Василија, чије су делове записивали стенографи: Василијев ђакон, Анисије; секретар гувернера

⁹⁷² Ath. *De syn.* 27, Hil. *De syn.* 38, C. Val. et Ursac. B II 7 (Feder 1916: 146), Epiph. *Pan.* 71.1–5, Soc. *HE* 2.29–30, Soz. *HE* 4.6.

⁹⁷³ *Panar.* 71.

⁹⁷⁴ Епифаније овде греши, сабор у Сердици се није бавио Фоотином. Он је први пут оптужен за јерес у Антиохији (344), уп. Ath. *De syn.* 27.1. Моруће је да Епифаније мисли на сирмијски сабор из 349.

Руфина, Каликрат; бележници Олимпије, Никета и Василије; и царски нотари Еутихије и Теодул. Један свитак је запечаћен послат цару Констанцију, један је остао у Василијевој документацији, и један такође запечаћен остао је код дворских званичника као записник о Фотиновом мишљењу⁹⁷⁵.

Овај јединствени документ (види Додатак 5), који је сачуван захваљујући Епифанијевој преданости, представља редак пример сачуваних судских записника римског доба уопште⁹⁷⁶. Ништа од поменутих стенографских белешки не наводи ни Атанасије, ни Хиларије, а Сократ и Созомен причу своде на Фотинову изгубљену дискусију⁹⁷⁷. Коментари против Фотиновог учења које наводи Василије углавном су преузети из *Макростиха*, који ће и бити предложак на ком ће настати *Прва сирмијска формула*. Дебата представљена на сирмијском сабору из 351. године може се упоредити са другом познатом дебатом из истог периода и истог места. У питању је анонимни спис *Altercatio Heracliani*⁹⁷⁸, у ком је забележена јавна расправа између проникејског представника Хераклијана и епископа Сирмија Германија, о чему ће бити речи касније.

Белешке из овог записника дају нам увид у расправе о вери и начин на који их је црква у сарадњи са државом почела решавати. Спор можемо упоредити са римском праксом вођења парница, јер су водеће личности цркве у позној антици имале реторско образовање, чиме су стекле практичне вештине и у секуларном домену, а које су потом примењивали у служби цркве⁹⁷⁹. Такав је пример Фотина, који је користио своје реторско образовање и свакако харизматичну елоквенцију да стекне велику популарност. С друге стране, у поменутом спору, његов главни супарник Василије из Анкире, лекар по занимању, највероватније није имао реторско образовање. Свакако је у правним споровима имао предност онај који је осим развијених реторских вештина, био учен и из *ius civile*⁹⁸⁰. Уметност убеђивања у руху реторике још од времена прве софистике била је од огромне

⁹⁷⁵ Ibid. (уп. Williams 2013: 428).

⁹⁷⁶ Williams 2013: 428, бел. 1.

⁹⁷⁷ Уп. Soc. HE 2.30; Soz. HE 4.6.15. Превод и детаљна анализа Епифанијевог текста са *Расправом Фотина Сирмијског и Василија Анкарског у Сирмију (351)* дати су код Смирнов Бркић 2016, додатак Н17, в. овде Додатак 5.

⁹⁷⁸ PL suppl. 1.345–350.

⁹⁷⁹ Хамфрес је показала како се одвијала правна процедура у случају да је појединац оптужен за јерес и какве су стратегије коришћене за вођење одбране и парнице, и дала је студије случаја прогона јеретика (Humphress 2007: 5).

⁹⁸⁰ Још се у Цицероново време водила полемика о томе да ли адвокати морају имати и правно образовање, што тада није био случај, в. Cic. De or. 1.236; уп. Fantham 2004: 102–130. Дебата није завршена ни крајем 4. века, познат је спор између реторске школе у Антиохији за време Либанија 389. године и правне школе у Бејруту. О овој проблематици, в. Humphress 2007: 9–15.

политичке и друштвене важности у грчком, па тако и римском свету⁹⁸¹.

Епифанијев навод показује да када је Фотин уложио жалбу цару Констанцију на ранију осуду и тражио да му се омогући дијалог о теолошким питањима, цар му је захтев одобрио састављајући комисију која ће испитивање водити и бележити у Сирмију, где је послао државне званичнике (*comites*⁹⁸²) Таласија, Датијана, Цереалија, Таура, Марцелина, Евантија, Олимпија и Леонтија да саслушају Фотинову одбрану и донесу пресуду, при чему је Василије из Анкире, који је у Анкири наследио Фотиновог учитеља Марцела, одређен да води испитивање⁹⁸³. Помена нотара (*notarii*) у наведеној дискусији била је уобичајена процедурална карактеристика, јер су нотари били ангажовани да бележе ток суђења на црквеним саслушањима. Ове белешке су чуване у градским, црквеним и приватним архивама⁹⁸⁴. Наведена група магистрата важна је ради датирања догађаја. Таласије, који је присуствовао суђењу Фотину, именован је лета 351. године за преторијанског префекта под цезаром Галом⁹⁸⁵, те је отишао на Запад, а како је умро после 3. јула 353. године, није могао учествовати ни на једном другом осим на Сирмијском сабору из 351. године⁹⁸⁶. Сигурно је да се сабор одржао у лето 351. године, после окончања конзулата Сергија и Нигринијана, како потврђују Сократ и Созомен⁹⁸⁷, али није јасан његов однос према Бици код Мурсе.

Претпоставци да се сабор одиграо за време војних операција код Мурсе, иде у прилог помен замене на дужности Филипа Таласијем, који је стога заиста могао бити у комисији, као што наводи Епифаније. На основу Зосимовог податка о Бици код Мурсе⁹⁸⁸ и Епифанијевог о осуди Фотина⁹⁸⁹, Бренеке је закључио да се сабор у Сирмију на ком је коначно екскомунициран Фотин одржао почетком, а не крајем лета 351. године⁹⁹⁰. Бренеке тврди да су становници

⁹⁸¹ Brown 1992: 40; Gleason 1994: увод. Детаљније о правном процесуирању јеретика, в. Смирнов Бркић 2016: 237–240.

⁹⁸² За коментар о званичницима које је Констанције послао на салушање, сенатори и комити, в. Cediћnik 2004: 198.

⁹⁸³ Василије је прво привремено постављен за епископа Анкире уместо Марцела 336. године, а потом трајно 339. године (Soz. HE 2.33.1; 3.12.2; Soc. HE 7.32.6); уп. Eriph. Panar. 71.1.5. О Василију Анкирском више, в. Barnes 1996: 550–554.

⁹⁸⁴ Потврђује писмо Августина, Ep. 88.

⁹⁸⁵ Philost. HE 3.26a.

⁹⁸⁶ Barnes 1992b: 249–260.

⁹⁸⁷ Soc. HE 2.29; Soz. HE 4.6.

⁹⁸⁸ Zos. HN 2.49.3.

⁹⁸⁹ Williams 2013: xx.

⁹⁹⁰ Brennecke 1984: 93–94.

Сирмија подржали Констанција, што не би био случај да их је предводио епископ Фотин⁹⁹¹. Супротног је мишљења Џонс, који сматра да се сабор одиграо крајем лета, када је Таласије дошао из Антиохије на нову дужност⁹⁹².

Ако пођемо од претпоставке да је сабор имао два дела, онда постаје јасније да су после осуда Фотина учесници сабора остали у граду ради претресања христолошких питања и симбола вере и донели *Прву сирмијску формулу*, умерене антиникејске ноте. Тако да је *Прва сирмијска формула* настала после дијалога Фотина и Василија.

Прву сирмијску формулу доследно наводи Атанасије и према њему она је гласила овако⁹⁹³:

ПРВА СИРМИЈСКА ФОРМУЛА (351)

Верујемо у једног Бога Оца Свемогућег, Творца и Демијурга свега, „по чијем очинству су сви родови на небу и земљи именовани“⁹⁹⁴, и у његовог Јединородног Сина, нашег Господа Исуса Христа, који је пре свих векова рођен од Оца, Бог од Бога, светлост од светлости, с којим су све ствари створене на небу и на земљи, видљиве и невидљиве, који је реч, мудрост, истинска светлост и живот, који је у последњим данима због нас начињен човеком, и рођен кроз свету Деву, разапет на крст, умро, сахрањен био, и трећег дана устао из мртвих, одведен на небо, и сео крај Оца са десне стране, и доћи ће по престанку века да суди живима и мртвима, и свакоме раздели према својим делима. Његово царство, будући непрестано, траје вечно; јер он неће седети са десне стране Оца само у овом добу, већ и у оном које ће доћи. И у Светог Духа, то јест Утешитеља, који је апостолима обзнанио да ће га по успећу на небеса послати да их подучи и подсети на све ове ствари. Послао га је и кроз њега су посвећене душе оних који искрено верују у Њега. А они који кажу да је Син постао од ничега или од друге супстанце, а не од Бога, и да је било време када Он није био, света и католичанска Црква сматра туђинима.

И ми поново кажемо, когод говори да су Отац и Син два бога, нека је проклет.

⁹⁹¹ Brennecke 1984: 93–94; уп. Barnes 1993: 109.

⁹⁹² Jones 1980: 886.

⁹⁹³ Ath. *De syn.* 27. Сократове и Созоменове вести о сирмијском сабору из 351. године готово су идентичне. Сократ, за разлику од Созомена, не препричава и не коментарише формуле вере донете на овом сабору, већ их даје у оригиналу или преводу на грчки. Међутим, код навођења формуле донете у Сирмију, Сократ и Созомен нису поуздани аутори јер их мешају, па Созомен *Другу сирмијску формулу*, донету на сабору у Сирмију 357. године, меша са *Првом сирмијском формулом*, донетом на сабору у Сирмију 351. године (уп. Soc. HE 2.29–30; Soz. HE 4.6; за упоредни навод и превод в. Смирнов Бркић 2016, додатак Н18).

⁹⁹⁴ *Ефес.* 3.15: „По коме се сва чељад и на небесима и на земљи зову.“

И когод говори да је Христ Бог, пре векова Син од Бога, и не призна да је Он послужио Оцу за стварање универзума, нека је проклет.

Когод се усуди да каже да је Нерођени, или део Њега који је родила Марија, нека је проклет.

Когод каже да је према пророчанству Син пре Марије, али не и да је пре векова створен од Оца, и да није био са Богом и да кроз њега нису све ствари потекле, нека је проклет.

Когод сматра да се суштина Бога шири или сажима, нека је проклет.

Когод каже да је проширењем Божје суштине настао Син, или назива проширење Његове суштине Сином, нека је проклет.

Когод назива Сина Божјег смишљеном или изговореном Речју, нека је проклет.

Когод каже да је Маријин син само човек, нека је проклет.

Когод говори да је Он, који је од Марије и Бог и човек, мислећи тиме нерођени Бог, нека је проклет.

Когод објашњава „Ја сам Бог Први и Последњи, и покрај мене нема Бога“⁹⁹⁵, којим се негирају идоли и богови који не постоје, у значењу да нема Јединородног Бога пре свих векова, као што то Јевреји раде, нека је проклет.

Когод чује „Реч је постала тело“⁹⁹⁶ и сматра да је Реч претворена у тело, или каже да је Он претрпео промену тиме што је узео тело, нека је проклет.

Когод, пошто чује да је Јединородни Син Божји разапет на крст, каже да је његова божанственост претрпела пропадање, или жртву, или промену, или умањење, или уништење, нека је проклет.

Когод каже да „Хајде да начинимо човека“⁹⁹⁷ није изрекао Отац Сину, већ Бог самом себи, нека је проклет.

Когод каже да Аврам није видео Сина, већ нерођеног Бога или његов део, нека је проклет.

Когод каже да се с Јаковом није рвао Син као човек, већ нерођени Бог или његов део, нека је проклет.

Когод тумачи „Господ је пустио с неба ватру од Господа“⁹⁹⁸, да није од Оца и Сина, већ каже да је Он пустио с неба од себе самог, нека је проклет.

Когод, пошто чује да је Отац Господ и Син Господ и Отац и Син Господ, јер је Господ од Господа, тумачи да има два бога, нека је проклет. Јер ми не постављамо Сина у исту врсту са Оцем, већ је

⁹⁹⁵ Иса. 44.6: „Овако говори Господ цар Израилев и избавитељ његов, Господ над војскама: ја сам први и ја сам последњи, и осим мене нема Бога.“

⁹⁹⁶ Јован 1.14: „И ријеч постаде тијело и усели се у нас пуно благодати и истине; и видјесмо славу његову, славу, као јединороднога од оца.“

⁹⁹⁷ 1 Мој. 1.26: „Потом рече Бог: да начинимо човјека по својему облику, као што смо ми, ...“

⁹⁹⁸ 1 Мој. 19.24: „Тада пусти Господ на Содом и на Гомор од Господа с неба дажд од сумпора и огња.“

Син подређен Оцу. Јер он није спустио огањ на Содому без Очево воље, нити је послао кишу од себе, већ од Господа, то јест Оца који је то одобрио. Нити је Он себи сео на десну страну, већ је чуо Оца да каже: „Седи са моје десне стране.⁹⁹⁹“

Когод каже да су Отац и Син и Свети Дух једна особа, нека је проклет.

Когод говорећи о Светом духу као Утешитељу мисли на Нерођеног Бога, нека је проклет.

Когод пориче оно што нас је Господ научио да је Утешитељ другачији од Сина, јер је Он рекао: „И другог ће Утешитеља Отац послати вама, кога ћу упитати“¹⁰⁰⁰, нека је проклет.

Когод каже да је Свети Дух део Оца или Сина, нека је проклет.

Когод каже да су Отац и Син и Свети дух три бога, нека је проклет.

Когод каже да је Син Божји вољом Бога постао као једно од створења, нека је проклет.

Когод каже да је Син рођен без воље Оца, нека је проклет. Јер није Отац гоњен физичком потребом створио Сина, не желећи то, већ га је мимо времена и жудње, тек када га је пожелео, од себе и створио и приказао.

Когод каже да је Син без почетка и нерођен, као да говори о два незапочета и два нерођена Бога, нека је проклет. Јер Син је глава, и тако почетак свега; и Бог је глава, јер је почетак Христа. Тиме ми побожно све изводимо кроз Сина из једног непочетог почетка универзума.

И у правилном рашчлањавању хришћанске мисли, ми поново кажемо нека је проклет когод неће да каже да је Христ Бог и Син Бога, који је постојао пре векова и послужио Оцу при сачињавању универзума, већ каже да је од трена када је рођен од Марије, од тада назван Христом и Сином, и почео да буде Бог.

Остављајући све ово по страни, као да су открили нешто боље, они нуде другу веру и пишу у Сирмију на латинском оно што је овде преведено на грчки.

Како коментарише сам Атанасије¹⁰⁰¹, они који су се поново састали у Сирмију против Фотина изнова су саставили симбол вере, који није био толико дугачак, иако му је основа за састављање био антиохијски *Макростих*. Овај симбол састојао се првенствено од негирања делова ранијих симбола. Листа анатема указује на верске струје којима се писци симбола приклањају, а које осуђују. Прва анатема јавља се у *Макростиху* и овде се понавља у осамнаестој и

⁹⁹⁹ Псал. 110.1: „Рече Господ Господу мом: Седи мени с десне стране.“

¹⁰⁰⁰ Јован 14.16: „И ја ћу умолити Оца, и даће вам другог утешитеља да буде с вама вавек.“

¹⁰⁰¹ Ath. De syn. 27.1: 'Ἀλλ' οὐδὲ τοῦτοις ἐνέμειναν· παλιν γὰρ ἐν Σιρμιῶ συνελθόντες κατὰ Φωτεινοῦ τότε συνέθηκαν ἡ αἰθὶς πίστιν οὐκ ἐτι μὲν οὕτω σχοινοτενὴ οὐδὲ τοσαύτην τοῖς ρήμασιν, ἀφελόντες δὲ τὰ πλεῖστα καὶ προσθέντες ἀλλὰ, ὥσπερ ἐξ ὑποβολῆς παρα τινῶν ακοῦσαντες, ἐγραψαν ταῦτα·

двадесет трећој анатеми, а тиче се схватања односа Оца и Сина, као врховног и подређеног бога, јер су полуаријанци били склони да прихвате ову тезу и да Христа називају другим и другачијим богом¹⁰⁰². Ипак, ни полуаријанци, ни еузебијевци, не говоре о две или три суштине Оца, Сина и Светог Духа, већ о „другој суштини“ (*δεύτεραν οὐσίαν*)¹⁰⁰³ или „трећој суштини“ у Речи¹⁰⁰⁴. Стога ће на латинском Западу бити веома тешко прихватити учење о три хипостазе (*ὁποστάσις*), јер ће подсећати на полуаријанску доктрину о три суштине.

Друга и једанаеста анатема *Прве сирмијске формуле* јасно одвајају овај симбол од чистог аријанства и аномејства и приближавају га католичанској вероисповести. Значајна је и петнаеста анатема, која је упућена против Марцела и његовог гледишта да је Отац говорио сам са собом, те да Син није учествовао у стварању човека, као и наредне две, у којима се тврди да се Син указао Авраму и Јакову, што указује на духоборство и уводи у расправу о Божјим еманацијама¹⁰⁰⁵. Тек ће Аугустин променити ово виђење о Синовом материјалном појављивању пруживши своје по коме није у питању Бог Син, већ послати анђео¹⁰⁰⁶.

Оно што овај симбол чини антеникејским јесте управо оно што је изостављено, а то су дефинисање суштине чланова Светог тројства и питање Синовог рођења. *Прва сирмијска формула* свесно избацује све што се односи на божанску суштину Оца, Сина и Светог духа, сматрајући да је термин ван *Светог писма* и кованица настала у Никеји. По питању термина *нерођени*, он је касније постао одлика македонијеваца, који су негирали да је Свети дух божански, јер се не каже да ли је он *нерођен*, *рођен* или *створен*¹⁰⁰⁷. Аријанци су први правили разлику између *нерођен* и *створен*, а Атанасије је показао да је *рођен* трећи појам, другачији од прва два¹⁰⁰⁸, па Грегорије Назијански уводи термин „произилазан“ (грч. *ἐκπορευτὸν*) као медијални термин супротан *нерођеном*, а другачији од *рођеног*¹⁰⁰⁹.

¹⁰⁰² Зачетке овог схватања базираног на Оригеновој теологији видимо код Еузебија из Цезареје (Eus. *DE* 4.2, 4.3; 5.1; 5.4; *Eccl. Theol.* 1.60) и у писму које је упутио својој дијакези после Никејског сабора, сачуваном код Атанасија (Ath. *Epistola Eusebii* 6 или додатак у Ath. *De decr.* 33.11; и код Soc. *HE* 1.8; Theod. *HE* 1.11; Gelas. *HE* 2.34; Niceph. *Hist.* 8.22).

¹⁰⁰³ Eus. *Praef. Preap. Evan.* 7.12.1.

¹⁰⁰⁴ Ibid.

¹⁰⁰⁵ Уп. Justin. *Tryph.* 56, 126; Iren. *Haer.* 4.10; Tert. *De carn. Christ.* 6; Adv. *Marc.* 3.9; Orig. *In Gen. Hom.* 4.5; Cyprian. *Adv. Jud.* 2.5; Ath. *Orat.* 2.13; Epiph. *Pan.* 71.5.

¹⁰⁰⁶ Aug. *De Trin.* 2.

¹⁰⁰⁷ Basil. *In Sabell. et Ar. Hom.* 24.6.

¹⁰⁰⁸ Ath. *De decr.* 28.

¹⁰⁰⁹ Greg. Naz. *Orat.* 31.8. О Грегорију Назијанском, в. Hanson 1988: 679–698.

Иако Хиларије не наводи текст овог симбола, сматра га католичанским¹⁰¹⁰. Филастрије¹⁰¹¹ такође зове овај сабор „католичанским састанком“¹⁰¹². Тако се да закључити да је и Хиларију била представљена *Прва сирмијска формула*, о којој он не говори негативно у својим списима. Вероватно је Хиларије прихватио ову формулу, али је одбио да прихвати одлуке миланског сабора из 355. године, који је осудио њему блиске колеге Еузебија из Верчелија¹⁰¹³, Луцифера из Каљарија и Дионисија Миланског. Оваква интерпретација догађаја који су узроковали Хиларијев прогон, тек је недавно откривена на основу проучавања интерполација у рукописима Хиларијевог дела *О саборима*¹⁰¹⁴.

Хиларије ипак бележи листу учесника овог сирмијског сабора¹⁰¹⁵, али он, за разлику од Созомена и Сократа¹⁰¹⁶, не наводи Хипатијана, Осија, Георгија, ни Панкратија, а помиње да је кредо потписао папа Либерије, коме је сирмијски симбол представио извесни Демофил. Личности које се поклапају код сва три извора јесу: Василије Анкирски, Марко Аретушки, Валенс Мурсански и Урасције Сингидунски. Проблематично је већ Сократово и Созоменово навођење антинекејца Георгија Александријског¹⁰¹⁷, који је доведен на александријску столицу после збацивања претходно постављеног антинекејског кандидата Грегорија. Осим Георгија, на поменутом списку учесника сирмијског сабора 351. године засигурно је било немогуће учешће Осија из Кордове, који је у Сирмију био тек неколико година касније, на сабору 357. године. Према већем броју истраживача, ови наводи се тумаче као погрешке Сократа и Созомена, који, иако имају права документа са сабора из 351. године, заправо мешају учеснике сирмијског сабора из 351. године са оним одржаним неколико година касније. Кључно је помињање Теодора из трачке

¹⁰¹⁰ Hil. *De syn.* 39–63.

¹⁰¹¹ Филастрије (умро пре 397) био је епископ Бриксии (данас Бреша у Италији), учесник Аквилејског сабора 381. године, који је саставио *Каталог јереси* (лат. *Liber de haeresibus*), сачуван на основу извода.

¹⁰¹² Philast. *De haer.* 65.

¹⁰¹³ О теолошкој позицији Еузебија из Верчелија, в. Hanson 1988: 507–511.

¹⁰¹⁴ Barnes 1992a: 137.

¹⁰¹⁵ Hil. *De syn.* 38.

¹⁰¹⁶ Hil. *FH* V VIII 7 (Feder 1916: 101–103).

¹⁰¹⁷ О Георгију Александријском в. одломке Soc. *HE* 2.14–15 (Сократ тврди да је Георгије већ 341. наследио Грегорија, кога су аријанци сменили после битке код Мурсе (Soc. *HE* 2.28, уп. код Soz. *HE* 3.7; Theod. *HE* 2.4 тек после Сердичког сабора)). О Георгијевом постављању на сабору у Антиохији, в. Soz. *HE* 4.8; о учешћу на Сабору у Селеукији 359. године, в. Theod. *HE* 2.28. Амијан Марцелин бележи причу да је Георгије рођен у киликијском граду Епифанији (22.11). Извори га везују за Кападокију, али су недоследни у погледу датума његовог постављања за епископа Александрије (*EOMIA* 1.654, 657, 659).

Хераклеје, јер је он умро пре 355. године¹⁰¹⁸ те је могао присуствовати само потписивању *Прве сирмијске формуле*. Стога нам је у случају сирмијског сабора из 351. године Хиларије поузданији извор него црквени историчари.

По мишљењу Бренекеа и Цедилник, и Хиларије меша први и други сирмијски сабор. Овде ћемо показати да се правилним тумачењем Хиларијевог текста утврђује јасна и доследна слика о догађајима у Другој Панонији средином 4. века. Наиме, као потписнике неког „погрешног“ симбола донетог на сабору у Сирмију – једино Хиларије наводи следеће личности: Нарциса из Иренопоља у Киликији, Теодора из европске Хераклеје, Василија из Анкире у Галатији, Еудоксија из Германикије у Келесирији, Демофила из трачке Бероје, Кекропија из Никомидије, Силвана из Тарса у Киликији, Урсација из Сингидуна у Првој Мезији, Валенса из Мурсе у Другој Панонији, Евагрија из Митилене на Лезбу, Хиренеја или Ејренаја из Триполија у Феникији, Ексуперанција, Теренцијана, База са острва Карпатос, Гауденција из Наиса или Риминија¹⁰¹⁹, Македонија из Мопсуестије у Киликији, Марка из Аретузе у Келесирији, Акација из палестинске Цезареје, Јулија из Тебе у Ахаји, Сурина, Симплиција и Јуниора¹⁰²⁰. Важно је напоменути да иако је за Хиларија поменути симбол „погрешан“, то не значи да је он аријански – потписао га је Василије из Анкире. Ако је то једини сирмијски кредо који је Либерије потписао, онда ни његов „пад“ и „издаја“ нису онакви како их Хиларије приказује, јер ово није Хиларијева „Сирмијска бласфемија“, како су многи истраживачи мислили. Либерије вероватно јесте потписао оба сирмијска симбола, јер само га је пристанак на „бласфемију“ могао вратити из егзила да спасе своје седиште од „уљеза“, тј. папе Феликса. Појава Марка из Аретузе, аутора *Датираног симбола* (359), на Хиларијевом списку потписника не значи да он није могао бити присутан на оба сабора у Сирмију.

Ако је списак од 12 епископа тачан, видимо да су на овом сабору учествовали већином источни епископи, који су одгојени у традицији Оригеновог учења и сабора у Антиохији (341–342). Нико из Египта није присутан, нити ико ко је подржавао Атанасија. Важно је и то што се не помиње Германије, који је после збацивања Фотина наследио сирмијско седиште. И то је једина нелогичност на Хиларијевом списку, осим ако Германије није преузео дужност тек након овог сабора, о чему немамо података у изворима. Све поменуте

¹⁰¹⁸ Theod. HE 2.16.11. За дискусију о тумачењу Сократовог и Созоменовог навода, в. Cedilnik 2004: 195–197.

¹⁰¹⁹ Будући да су обојица била противници аријанства, Федер искључује могућност идентификовања са неким од њих двојице, в. Feder 1911: 102.

¹⁰²⁰ Последња тројица без седишта. Nil. FH B VII 1 (Feder 1916: 170).

личности могле су 351. године присуствовати овом сабору. Проблем анализе Хиларијевог текста у *Против Валенса и Урсаџија* јесте неповратно измешан редослед излагања, који је учинио први издавач рукописне традиције и лакуне, од којих се једна, као што је речено, односи на одељак где се налазила *Прва сирмијска формула*¹⁰²¹. Ако погледамо одељак који се односи на ове формуле вере у *Против Валенса и Урсаџија* (Hil. FH B VII 8), видимо да је сегмент знатно компромитован интервенцијама редактора и највероватније да је навод формуле уклоњен. Хиларијева књига *О саборима* наводи све формуле вере састављене после Никеје и јасно разликује *Прву сирмијску формулу* (Hil. De syn. 38-61) и *Другу сирмијску формулу* (Hil. De syn. 1-11). Зато је већина аутора склона мишљењу да Хиларије меша догађаје. Међутим, управо наведени одломак показује да то није тако, јер се подаци сигурно односе на сирмијски сабор из 351. године, при чему се даје вероватнија листа учесника у односу на ону коју налазимо код Сократа и Созомена, који дефинитивно мешају податке са сабором из 357. године.

У разрешењу следа догађаја између прва два сирмијска сабора, помоћ највише пружа Хиларијев спис *Против Валенса и Урсаџија* јер наводи и друга документа из овог периода. После сирмијског сабора 351. године, збацивања Фотина и доношења *Прве сирмијске формуле*, поново се помиње делатност дворских епископа Валенса и Урсаџија, нарочито у вези са околностима Атанасијевог трећег прогона, али и прогоном других проницејских епископа¹⁰²². Део Хиларијевих историјских фрагмената, раније познат као засебна књига *Ad Constantium liber primus*, о догађајима везаним за трећи прогон Атанасија каже следеће:

Долазим сада до скоријег догађаја у ком је чак и признање злодела омаловажено да би се лаж сакрила. Епископ Еузебије из Верчелија је човек који је служио Богу читав живот. Овом Еузебију, после сабора у Арлу, где се епископ Паулин супротставио њиховим великим неделима, наређено је да оде у Милано. Скупина злонамерних људи се сакупила тамо и десет дана му је било забрањено да приђе цркви, док се тврдоглава злоба није исцрпела у опозицији овом тако светом човеку. Потом, када су сви мудри савети утихнули, дошло се до одлуке да га треба позвати. Он је био присутан заједно са римским свештенством и епископом Луцифером са Сардиније. Позван да потпише против Атанасија, рекао је: „Треба најпре да постоји сагласност о поузданости епископа“, од којих се за неке од присутних открило

¹⁰²¹ В. одломак II 66 у преводу овде.

¹⁰²² Hil. FH A II 3 (A. Feder 1916: 187); Ath. Apol. ad Const. 2, 6, 14, 19; Hist. Ar. 31, 34, 36, 41, 76, 79; Soc. HE 2.26; Soz. HE 4.2; Theod. HE 2.13.

да су умрљани јереси. Он је саставио *Никејски симбол*, горе цитиран, обећавајући да ће урадити све што они траже, ако они испишу вероисповест. Дионисије из Милана је први прихватио документ. Када је почео да испишује оно што треба да се исповеда, Валенс је грубо отргнуо перо и папир из његових руку, повикујући да се никакав посао од тада више не може спровести. После много жамора обични људи су постали свесни у чему је ствар. Велико огорчење се јавило у свима. Симбол вере су напали епископи. Па, из здравог поштовања према народу, они су прешли из цркве у палату. Одлука говори сама за себе у погледу какву су одлуку после дуго времена написали против Еузебија, пре него што су ушли у цркву¹⁰²³.

Хиларије овде даје важне податке о проникејским вођама Запада ¹⁰²⁴, Еузебију из Верчелија, Луциферу из Каљарија¹⁰²⁵ и Дионисију из Милана¹⁰²⁶, приказујући их као људе чврсто одане принципу упркос притиску цара Констанција, који је подржао антиникејску странку. Чини се да је Констанције сматрао да јединство цркве није недоступно и да су у питању бесмислене свађе око техничке ствари – једне речи која може различито да се тумачи и стога изазива непотребне расправе. Самим тим, цару је логично решење било уклањање каменова спотицања. Стога, оног који инсистира на термину који је јабука раздора треба уклонити као опасног по јединство цркве. Констанције је тако захтевао и добио збацивање Атанасија на саборима у Арлу (353) и Милану (355), али не без отпора, јер су Паулин из Тријера, Еузебије из Верчелија, Луцифер Каљаријски и Дионисије Милански били прогнани¹⁰²⁷. Списак потписника осуде Атанасија у Милану био је део писма које сабор преко својих изасланика, Германија и Еустомија, послао Еузебију Верчелијском¹⁰²⁸. Као потписници осуде наводе се Германије, Валенс, Урсације и Гај. Док Германија од 351. године индиректно можемо везати за сирмијску столицу, његово прво помињање у изворима у вези је са Валенсовом и Урсацијевом делатношћу на сабору у Милану (355), када је почео прогон утицајних западних проникејских епископа. Гаја не можемо са сигурношћу идентификовати јер извори никада не помињу његову епископију, али је извесно да је био из Паноније, те

¹⁰²³ Уп. Sulp. Sev. *Chron.* 2.39.

¹⁰²⁴ За интерпретацију овог дела Хиларијевог опуса, в. Smulders 1995.

¹⁰²⁵ Nil. *FH В II 3* (A. Feder 1916: 187); Бренеке сматра да је ову информацију Хиларије измислио, в. Brennecke 1984: 185.

¹⁰²⁶ Дионисије је најпре прихватио осуду Атанасија. О контроверзама око миланског сабора и реконструкцији догађаја, в. McLynn 1994: 18–20.

¹⁰²⁷ О Констанцијевој акцији прогона проникејских вођа на Западу од 353–356. године, в. прво поглавље ове књиге.

¹⁰²⁸ Cedilnik 2004: 222; Brennecke 1984: 170.

највероватније из Саварије¹⁰²⁹. Сва четири илирска епископа мењала су стране током христолошких спорова, подржавајући најпре еузебијевску струју, затим никејску и на крају хомојску струју, којој је цар Констанције био највише наклоњен.

Код Хиларија нам је једино сачувана и преписка папе Либерија¹⁰³⁰, који је дошао на епископску столицу Рима у пролеће 352. године и на положају остао до 366. године¹⁰³¹, укључујући и време проведено у прогону. Састављајући Либеријев досије, Хиларије наводи следећа његова писма: Либеријево писмо цару Констанцију (*Obsecro*)¹⁰³² (353)¹⁰³³, Либеријево писмо Цецилијану из Сполетија¹⁰³⁴ (353/354), одломак Либеријевог писма Осију¹⁰³⁵ (353/354), Либеријево писмо Еузебију, Дионисију и Луциферу (*Quamvis sub*)¹⁰³⁶ (355), Либеријево писмо епископима Истока (*Studens paci*) (357)¹⁰³⁷, Либеријево писмо источним епископима (*Pro deifico*) (357)¹⁰³⁸, Либеријево писмо Урсацију, Валенсу и Германију (*Quia scio*) (357)¹⁰³⁹, Либеријево писмо Винцентију из Капуе (*Non doceo*) (357)¹⁰⁴⁰, Либеријево писмо епископима Италије¹⁰⁴¹ (362/363) и писмо епископа Италије епископима Илирика¹⁰⁴² (363), где је потписан и Либерије.

Ова писма умногоме објашњавају верске прилике 50-их година 4. века. Либеријево писмо цару Констанцију (353) послато је у Милано по епископу Луциферу из Каљарија и папским легатима Панкратију и Хиларију. Написано је након што је Констанције обзнанио да је незадовољан Либеријем јер је Либерије одржао сабор у Риму (353), на ком је претресен Атанасијев случај и на сабор у Арлу (353) послао документе да би случај био изложен тамо и усвојена Атанасијева невиност. Либерије је одбио позив на помирење упућен од источних епископа, јер су међу њима четворица посведочених аријанаца (Демофил, Македоније, Еудоксије и Мартирије). Либерије је тражио да цар сазове сабор на ком би се потврдило никејско учење које је потписано у присуству царевог оца Константина. Хиларије објашњава

¹⁰²⁹ Ibid.

¹⁰³⁰ В. Додатак – Хиларијев досије о папи Либерију.

¹⁰³¹ Duchesne 1883: cxl.

¹⁰³² Hil. FH A VII (Feder 1916: 89–93).

¹⁰³³ Хронологија писама је по Федеру (Feder 1916), ако није назначено другачије.

¹⁰³⁴ Hil. FH B IV (Feder 1916: 166).

¹⁰³⁵ Hil. FH B VII 6 (Feder 1916: 167).

¹⁰³⁶ Hil. FH B VII 1 (Feder 1916: 164–166).

¹⁰³⁷ Hil. FH B III 1 (Feder 1916: 155).

¹⁰³⁸ Hil. FH B VII 8 (Feder 1916: 168–170).

¹⁰³⁹ Hil. FH B VII 10 (Feder 1916: 170–172).

¹⁰⁴⁰ Hil. FH B VII 11 (Feder 1916: 172–173).

¹⁰⁴¹ Hil. FH B VII 1 (Feder 1916: 156–157).

¹⁰⁴² Hil. FH B IV 2 (Feder 1910, 159–160).

да некима ни осуда Атанасија није била довољна, па Потамије из Лисабона и Епиктет из Центумцеле траже да се потпише доктринарна формула. Фортунацијан из Аквилеје, Либеријев конфидант, чак је послао циркуларно писмо разним епископима, али без успеха да добије њихову подршку за Либерија. Пошто је сабор у Сердици ослободио Атанасија, писма подршке су стизала из Египта и Александрије, и Либерије је та писма примио, што се види из његовог писма Констанцију (353/354)¹⁰⁴³.

Из ретка из Либеријевог писма Цецилијану, како га је забележио Хиларије пре Либеријевог егзила, и пасуса из писма Либерија Осију, видимо да се оба писма баве питањем пребега Винцентија од Капуе, који је био послат као легат на сабор који је требало да се састане у Аквилеји, али се састао у Арлу (353), и тамо је подлегао аргументима супарничке стране. У Арлу се осуди Атанасија супротставио Паулин из Тријера¹⁰⁴⁴, због чега је прогнан. Либерије није учествовао на сабору у Арлу, ни на сабору у Милану, које је Констанције сазвао ради потписивања *Прве сирмијске формуле* (351)¹⁰⁴⁵ и осуде Атанасија. Атанасије истиче да су аријанци сматрали да ће због утицаја који је имала апостолска столица Рима, најбоље бити да придобију папу Либерија¹⁰⁴⁶, те му је цар послао писма и дарове преко евнуха Еузебија¹⁰⁴⁷, не би ли га привукао да се придружи аријанцима и осуди Атанасија. Према Атанасију, Либерије је изведен пред цара са осталима, где је одржао говор који он бележи и по ком је Либерије све то одбио и навео да цар нема права да се меша у црквене афере и завршио свој говор опомињући да не треба да верује Урсацију и Валенсу, који су превртљиви и стално мењају мишљење¹⁰⁴⁸. Потом га је цар прогнао по плану који је сам осмислио да буде гори од свих ранијих прогонитеља:

У ранијем прогону Максимијан¹⁰⁴⁹, који је био цар, наредио је многим исповедницима да буду изгнани заједно, чиме је олакшао њихову казну. Али овај човек је био окрутнији од њега. Он је одвојио оне који су храбро говорили и исповедали заједно, раставио је оне који су уједињени вером... мислећи да телесно одвајање може да их духовно разједини... Урсације и Валенс са

¹⁰⁴³ Brennecke 1988: 299ff; Barnes 1992b.

¹⁰⁴⁴ Hil. *FH* V I 6.

¹⁰⁴⁵ О односу ових сабора пише Барнс, в. Barnes 2001: гл. 13.

¹⁰⁴⁶ О прогону папе Либерија под Констанцијем, в. Ath. *H. Arian.* 34–41.

¹⁰⁴⁷ Атанасије посвећује велику пажњу утицају евнуха на двору као подстрекачима антиникејског расположења, Ath. *H. Arian.* 36.

¹⁰⁴⁸ Ath. *H. Arian.* 38.

¹⁰⁴⁹ Максимијан из времена Великог прогона.

евнусима који су стали уз њих, били су подстрекачи ове страхоте¹⁰⁵⁰.

На основу података код Хиларија, закључује се да је Либерије послат у прогонство у Тракију код оданог антиникејца Демофила из Берое, и то између Миланског сабора с пролећа 355. године и сабора у Безјеу, с јесени 355. године, што потврђује и Амијан Марцелин наводом да је градски префект Леонтије ухапсио Либерија пре проглашења Јулијана за Цезара (6. новембра 355)¹⁰⁵¹. Марцелин ретко говори о догађајима који се тичу хришћана, али је ово хапшење свакако завредило његову пажњу јер је то морало бити учињено ноћу због оданости становништва града своме епископу. Иако Амијанова хронологија наратива налаже да се хапшење догодило пре постављања Гала за цезара, постоје мишљења да овај догађај треба датирати нешто касније, у пролеће 356. године, на основу Леонтијевог мандата¹⁰⁵², који је био један од царских арбитра дебате између Фотина и Василија у Сирмију 351. године¹⁰⁵³.

Примарни извор који расветљава поменуте догађаје у Риму јесте тзв. *Collectio Avellana*, из друге половине 6. века. Велики део ове колекције чине папска и царска писма, сачувана једино на овом месту¹⁰⁵⁴. Тако први спис из ове колекције описује шизму између епископа Либерија и Феликса, који је постављен за епископа по прогону Либерија¹⁰⁵⁵. Како анонимни аутор наводи, цар Констанције је захтевао да сви епископи осуде Атанасија и прихвате аријански кредо, што је већина учинила плашећи се цара. Међутим, Либерије, епископ Рима, Еузебије из Верчелија, Луцифер из Каљарија и Хиларије из Пиктавија нису хтели да осуде Атанасија, па су зато прогнани. Либерија је заменио Феликс, али после две године, када је Констанције боравио у Риму (29. април – 28. мај 357)¹⁰⁵⁶, народ је тражио да се Либерије врати и цар се сложио говорећи: „Можете добити Либерија, који ће вам се вратити бољи него што је био.“¹⁰⁵⁷ Цитат Констанцијевих речи указује на то да је цар веровао да се Либерије у прогонству преобратио и прихватио услове антиникејске

¹⁰⁵⁰ Ath. H. Arian. 40-41.

¹⁰⁵¹ Amm. Marc. 15.7.7 (Ammianus Marcellinus 1935-1940).

¹⁰⁵² Barnes 1992b: 256-265.

¹⁰⁵³ Epiph. Panar. 71.1.

¹⁰⁵⁴ Авелану је издао Gunther 1895.

¹⁰⁵⁵ Ibid. 1.

¹⁰⁵⁶ За датирање в. Barnes 1992b: 260.

¹⁰⁵⁷ Теодорет наводи да је народ викао пред царем: „Један Бог, један Христос, један епископ“, в. Theod. HE 2.17.

странке, што сведоче и Либеријева писма која је Хиларије сачувао и који овако коментарише Либеријев пад¹⁰⁵⁸:

После свих ових ствари које је Либерије било учинио или обећао да учини, све је то поништио када је из изгнанства писао аријанским и јеретичким преварантским тужиоцима, који су погрешно донели осуду против Атанасија, правоверног епископа.

Хиларије је сачувао два Либеријева писма источним епископима, која се датирају у 357. годину¹⁰⁵⁹. Из првог писма видимо да је Либерије примио писмо источњака упућено његовом претходнику Јулију, који је умро почетком 352. године, те да је Либерије благовремено позвао Атанасија да се појави у Риму у вези са оптужбама које су изнете против њега. Атанасије је то одбио и стога је осуђен, те Либерије обавештава источне епископе да је сагласан са њима. У другом, Либерије одбацује Атанасија и изјављује да он следи кредо састављен у Сирмију. Позадина овог писма, види се у другом делу, где Либерије тражи од цара да се врати из егзила, с обзиром на његов договор са источним епископима. Могуће је да је Либерије послао прво писмо у нади да ће га осуда Атанасија ослободити притвора, али како се то није догодило, он је послао друго писмо, у ком је, осим осуде Атанасија, пристао и на сирмијску формулу. На основу коментара код Хиларија да је Либерије пристао на *perfidia apud Sirmium*¹⁰⁶⁰, сматра се да је потписао *Другу сирмијску формулу*, јер је Хиларије о њој, за разлику од прве, негативно говорио¹⁰⁶¹. Остаје нејасно зашто у Либеријевом писму које претходи, а упућено је источним црквама, Либерије коментарише да је симбол потписала већина њихове браће и да му је Демофил, епископ Берое, који је био задужен за њега у прогону, објаснио симбол из Сирмија. Како смо утврдили раније, према Хиларијевом списку потписника, Демофил се наводи међу потписници *Прве сирмијске формуле*. Барнс на основу овог навода и помена код Атанасија да је Либерије у другој години прогона поклекао¹⁰⁶², сумња да је Либерије могао потписати *Другу сирмијску формулу* с обзиром на то да се, по Барнсовом мишљењу, лета 357. године раније вратио из егзила¹⁰⁶³, о чему сведочи

¹⁰⁵⁸ Hil. FH B III 1 и VII 7 (Feder 1916: 155).

¹⁰⁵⁹ Прво писмо источним епископима не може се са сигурношћу датирати у 357. годину, с обзиром на садржај, па је можда писано и раније, в. Feder 1916: 155; Wickam 1998: 68. Потешкоће задаје садржај писма везан за крај епископата Јулија Римског, али и Хиларијев коментар (Hil. FH B III 1 (Feder 1916: 156)).

¹⁰⁶⁰ Hil. FH B VIII 3 (Feder 1916: 170).

¹⁰⁶¹ Brennecke 1984: 292–297. Треба напоменути да се доста наводних Хиларијевих коментара могу објаснити као интерполације, в. Feder 1909: 123.

¹⁰⁶² Ath. H. Arian. 41.

¹⁰⁶³ Barnes 1992b: 261.

Констанцијев итинерар, по ком је цар био у Риму 28. априла – 29. маја 357. године¹⁰⁶⁴, када му се обратило становништво Рима. Ипак, како други извори наводе, Либерije се у Рим вратио у трећој години прогонства, дакле лета 358. године¹⁰⁶⁵, тако да је могао потврдити и саборско писмо сабора у Сирмију из 357. године.

Ипак, помен Демофила из Берое и Фортунацијана из Аквилеје није тако лако занемарити, што је за многе био неоспорив доказ да је Либерije потписао *Прву сирмијску формулу*¹⁰⁶⁶. Други пак верују у могућност да је Хиларије погрешно навео листу потписника *Прве сирмијске формуле* и да постоје места у Либеријевим писмима која указују на *Другу сирмијску формулу*¹⁰⁶⁷. Сматрамо да је у овом случају пресудно треће Либеријево писмо, које Хиларије наводи, а није упућено неодређеним епископима, већ јасно представницима антиникејске стране Урсацију, Валенсу и Герминују (357¹⁰⁶⁸), творцима управо *Друге сирмијске формуле*. У овом писму Либерije даје свој пристанак да се осуди Атанасије, зарад мира у цркви, и моли Фортунацијана да проследи цару горепоменуто писмо источним епископима. Он их моли да траже од цара да га врати и да обавесте Епиктета из Центумцеле и Ауксенција из Милана о његовом помирењу са њима. Осим помена Епиктета из Центумцела и Ауксенција из Милана, Либеријев потпуни пристанак на услове антиникејске стране потврђује и његово писмо Винцентију из Капуе, у ком га подсећа да се повукао из спора око Атанасијеве репутације и да је писао писма источним епископима, у нади да ће се Винцентије обратити свим епископима Кампаније и обезбедити му:

... колективно писмо, заједно са твојим писмом о нашој једнодушности и миру, упућено најмилостивијем Цару, како бих и цар могао да га ослободи беде... Оправдао сам се пред Богом, видећеш. Ако намераваш да пропаднем у егзилу, Бог ће судити између тебе и мене¹⁰⁶⁹.

Све поменуте личности из Либеријевих писама нису биле проникејске оријентације, а за тројицу знамо сигурно да су потписали *Другу сирмијску формулу* – Валенс, Урсације и Герминује, док за

¹⁰⁶⁴ Barnes 1993: 222. Барнс утврђује Констанцијев боравак у Риму на основу прославе његове виценалије (*Chron. min.* 1.239) и других извора (*Amm. Marc.* 16.10.20; *СН* 8.1.5).

¹⁰⁶⁵ Барнс датира Либеријев повратак у лето 357. године, в. Barnes 1992b: 260–261.

¹⁰⁶⁶ Feder 1916: 169–171.

¹⁰⁶⁷ Brennecke 1984: 281–283.

¹⁰⁶⁸ Федер га датира 357. године, док је Викам опрезнији и предлаже период 355–357. године.

¹⁰⁶⁹ Уп. 1 Сам. 24.16: „Господ нека буде судија, и нека расуди између мене и тебе; он нека види и расправи моју парницу и избави ме из руке твоје.“

Фортунацијана, Демофила, Епиктета, Винцентија и Ауксенција не знамо да ли су били присутни у Сирмију 357. године, али је на основу њиховог деловања у Арлу (353) и Милану (355) сигурно да су подржали дворску теолошку струју.

Данас не постоји проблем аутентичности наведених Либеријевих писама¹⁰⁷⁰, јер их већина аутора сматра историјским. У погледу њихове хронологије пак постоје проблеми, јер се не зна када су између 357–358. године написана. Овде се водим Федеровим мишљењем¹⁰⁷¹ да је Либерије на почетку свог прогонства осудио Атанасија и о одлуци обавестио источне епископе и цара преко пријатеља Фортунацијана, епископа Аквилеје, који је на осуду Атанасија пристао у Милану (355). Напомињем да у манускриптима Хиларијевог текста постоје интерполације из веома раног периода, могуће и самог Хиларија, које изражавају гађење према Либеријевом понашању и чак га анатемишу¹⁰⁷². Либеријев морални пад потврђује и сам Атанасије када говори о епископима који су га подржали и због тога били прогнани, али је у карактерисању Либерија знатно блажи од Хиларија¹⁰⁷³:

... један од њих Либерије, епископ Рима – иако није издржао до краја муке прогона, остао је у прогонству две године свестан завере против нас – као и велики Осије, и епископи Италије и Галије, и други из Шпаније, Египта и Либије, и они из Пентапоља, и неко време је успевао да се одупре страху под Констанцијевим претњама, али, ипак, велико насиље и тиранска моћ коју је користио Констанције, као и многобројне увреде и бичевања које је поднео, показују да није одустао од мог случаја, већ слабост због старости га је сломила.

Према Атанасију, Либерије је у другој години свог прогона, дакле 357. године, поклекао и потписао оно што је цар тражио, али не наводи који документ. Сулпиције ове прогоне датира 45 година пре његовог писања, у време конзулства Лолијана и Арбиција и додаје да се Либерије убрзо вратио из прогона.

После Либерија, аријанска струја је убедила Констанција да делује против Осија¹⁰⁷⁴, најстаријег и најпоштованијег међу епископима, који је преживео Велики прогон и председавао Никејским сабором. Констанције је позивао Осија много пута, али га

¹⁰⁷⁰ Детаљније о утврђивању аутентичности, в. Brennecke 1984: 271–284.

¹⁰⁷¹ Feder 1916: 153–173.

¹⁰⁷² Ови коментари су у издањима Хиларијевог текста дати у заградама, в. Hil. *FH* V VII 2 (Feder 1916: 160–170).

¹⁰⁷³ Ath. *Apol. sec.* 89; уп. Ath. *H. Arian.* 41; *Apol. fug.* 5; Theod. *HE* 2.17.

¹⁰⁷⁴ О прогону и паду Осија, в. Ath. *H. Arian.* 42–46.

је старац оштро одбио и прекорио због покушаја да га приволи аријанској страни¹⁰⁷⁵.

Главни извор о Осијевом прогонству јесу Атанасијеви списи¹⁰⁷⁶, док су информације код Сократа и Созомена доста измешане и базиране на Атанасијевим наводима¹⁰⁷⁷. На основу копије Осијевог писма цару Констанцију после смрти Констанса (18. јануара 350), а пре Осијевог прогона у Сирмиј, сазнајемо још неке детаље о околностима деловања Валенса и Урсаџија.

КОПИЈА ПИСМА ЕПИСКОПА ОСИЈА ИЗ КОРДОВЕ ЦАРУ КОНСТАНЦИЈУ¹⁰⁷⁸

Осије цару Констанцију шаље здравље у Господу.

Био сам још исповедник када је избио прогон у време твога деде Максимијана. Па, ако ћеш ме сада гонити, спреман сам да поднесем све, пре него да пролијем крв невиних и издам истину. И не одобравам твоје понашање и то што пишеш о овако опасној ствари. Престани да пишеш! Не усвајај Аријев циљ, не слушај оне на Истоку и не веруј Урсаџију, Валенсу и њиховим следбеницима. Јер шта год да они тврде, није везано за Атанасија, већ у корист њихове сопствене јереси. Веруј мојим речима, о Констанције, који сам у годинама да могу да ти будем деда. Био сам присутан на сабору у Сердици када сте нас ти и твој брат Констанс, нека му је блажено сећање, све окупили. Лично ја сам изазвао непријатеље Атанасија, када су дошли у цркву у којој сам боравио, да ако имају нешто да кажу за Атанасија, да то изјаве и праведна одлука за све ће бити донета; и да ако неће да иступе пред целим сабором, да изјаве све преда мнош, обећавши им при томе да ако се докаже да је крив, он ће бити одбачен из заједнице. Али ако се докаже да је безгрешан, они ће бити проглашени клеветницима и да ако тада одбију заједништво са њим, ја ћу њега убедити да са мнош пође у Шпанију. Атанасије се сложио са овим условима, и није се противио мојим условима, али они не верујући, одбили су сарадњу. И једном другом приликом је Атанасије дошао на твој двор, када си га позвао, док су његови непријатељи били у Антиохији, и тражио да се сви састану заједно и да или докажу да је он крив или да престану да га оптужују у одсуству. И ти и они сте то одбили. Зашто их и даље слушаш? Како можеш да истрајеш у томе, када су Валенс и Урсаџије писмено признали

¹⁰⁷⁵ Ath. *H. Arian.* 43.

¹⁰⁷⁶ Ath. *Apol. de fuga* 5; *H. Arian.* 42–46; уп. Soc. *HE* 2.31; *Soz. HE* 4.6. Међу малобројним вестима о догађајима у Сирмију 357. године, налазе се *Nil. De syn.* 3; *Sulp. Sev. Chron* 2.40.5; *Coll. Avel.* 2.32–39; *EOMIA* 1:541–42.

¹⁰⁷⁷ Hanson 1988: 147.

¹⁰⁷⁸ Једино сачувано код Ath. *H. Arian.* 44.5–6.

своје клевете? Није истина, то што се они сада претварају, да су били приморани на то, јер није било војника на располагању и твој брат није био упознат са том ствари. Такве ствари се нису дешавале под његовом управом, као што се сада чини, Боже сачувај. Они су добровољно отишли у Рим, и у присуству епископа и свештеника написали своје покајање, претходно се мирољубивим писмом обративши Атанасију.

Осије је био у потпуности упознат са Атанасијевим случајем, и понашањем Валенса и Урсаџија, с тим да он наводи да су они изјавили да су приморани на раније признање у Риму. Урсаџије и Валенс су признање порекли и опет се вратили антеникејској струји, очигледно недуго после свог покајања. Осије истиче да за владе Констанцијевог брата Констанса није било коришћења присиле над црквеним великодостојницима, нити да је иједан епископ прогнан, нити да је цар арбитрирао у црквеним суђењима. Затим опомиње Констанџија да се не меша у црквене ствари: „Бог је у твоје руке ставио Царство, а нама је препустио црквене послове... Нити је нама дозвољено да се бавимо земаљском владавином, нити је теби, господару, да спаљујете тамјан.¹⁰⁷⁹“

Констанџије, кога Атанасије назива „најбезбожнијим царем“¹⁰⁸⁰, казнио је Осија једногодишњим притвором у Сирмију¹⁰⁸¹, не осврћући се на наклоњеност свога оца овом тада скоро стогодишњем борцу за хришћанске принципе: „Користио је такво насиље према старцу и тако строго га држао у притвору, да је уз велике муке натеран да прихвати заједницу са Валенсом, Урсаџијем и њиховим, али није хтео да потпише против Атанасија.¹⁰⁸²“

У међувремену, и Хиларије Пиктавијски придружио се прогоњеним никејским епископима и Запад је успешном акцијом Констанџијевих дворских епископа помогнутих државним структурама „очишћен“ од верских неистомишљеника. Баш тада је ситуација у Илирику натерала Констанџија да напусти Рим (29. маја 357), где је славио двадесетогодишњицу владавине, када су племена Квада и Сармата упала на територију Паноније и Мезије. Констанџије је успешно решио проблеме на средњем Дунаву, али се не зна да ли је то било лета 357. године или 358. године¹⁰⁸³. Амијан Марцелин наводи

¹⁰⁷⁹ Ibid. Осије мало касније и цитира *Мат.* 22.21: „Тада рече им: подајте дакле ћесарово ћесару, и Божије Богу.“

¹⁰⁸⁰ *Ath. H. Arian.* 44.

¹⁰⁸¹ Ibid.

¹⁰⁸² Ibid.

¹⁰⁸³ О проблему датирања Констанџијеве победе над Сарматима и Кведима, в. *Cedilnik* 2004: 229. За хронологију и итинерар Констанџија II, в. *Barnes* 1993: 218–224.

да је Констанције провео лето 357. и зиму у Панонији¹⁰⁸⁴, па је после победе над Сарматима победу прославио у Сирмију октобра 358. и остао тамо до маја 359. године са кратким одсуством¹⁰⁸⁵. Стога је Сирмиј био погодан као место састанка црквених представника ради решавања проблема, па су у поменутом периоду у Сирмију одржана још три црквена сабора које је Констанције сазвао.

САБОР У СИРМИЈУ 357. ГОДИНЕ

Не знамо са сигурношћу када се сирмијски сабор који је донео *Другу сирмијску формулу* састао, али је сигурно да је то било пре сабора у Антиохији (357. или 358)¹⁰⁸⁶ и сабора у Анкири (сигурно одржан на Ускрс 358) јер су оба наведена сабора била упозната са одлукама поменутог сирмијског сабора. Будући да се Констанције задржао у Сирмију до 27. октобра 357. године¹⁰⁸⁷, то нам даје *terminus ante quem* за одржавање сабора¹⁰⁸⁸. Па су у погледу датирања сабора који је донео *Другу сирмијску формулу* мишљења у науци углавном усаглашена да је то била јесен 357. године¹⁰⁸⁹.

Околности сазивања овог сабора нису нам јасно расветљене у изворима. Хиларије није присуствовао овом сабору, јер је у то време отишао у прогонство, али су му послате одлуке овог сабора на потпис, што је било у складу са Констанцијевом политиком добијања што више потврда епископа, како описује Атанасије:

... наређења су слата у удаљеније крајеве, и нотари у сваки град, и палатини, са претњама епископима и магистратима, да магистрати морају да утичу на епископе да они потпишу против Атанасија и да прихвате заједницу са аријанцима, или ће бити послати у егзил... ова наређења нису запостављана јер су посланици у својој пратњи имали Валенса и Урсација да подстичу њихову ревност и да обавесте цара ако магистрати запоставе своју дужност¹⁰⁹⁰.

Према Хиларијевом сведочењу, у Сирмију су Осије и Потамије саставили формулу у присуству епископа Валенса, Урсација и

¹⁰⁸⁴ Amm. Marc. 16.10.

¹⁰⁸⁵ Amm. Marc. 17.12-13.

¹⁰⁸⁶ Сабор су сазвали антинекејци, те су главни учесници били Еудоксије из Антиохије, Акације из Цезареје и Ураније из Тира. За ранији датум в. Simonetti 1975: 229, а за каснији Hanson 1988: 348.

¹⁰⁸⁷ За хронологију в. Barnes 1993: 138-139.

¹⁰⁸⁸ За датирање сабора у лето, в. Simonetti 1975: 229; за јесен Brennecke 1984: 312.

¹⁰⁸⁹ Simonetti 1975: 229; Brennecke 1984: 312; Barnes 1993: 138; Cedilnik 2004: 226.

¹⁰⁹⁰ Ову праксу описује Атанасије, Ath. H. Arian. 31.3-6.

Герминија¹⁰⁹¹, док Атанасије тврди да су симбол саставили исти они који су већ били саставили симбол у том истом граду 351. године¹⁰⁹². Међутим, подаци који се износе о овом „трећем“ сирмијском сабору доста су опречни и одају утисак да нису били присутни епископи из Мале Азије, јер ни Хиларије ни епископи који су се састали у Анкири у пролеће наредне године, не помињу сирмијски сабор из претходне године¹⁰⁹³. Хиларије у делу *О саборима*, али не и у *Против Валенса и Урсаџија*, наводи пак формулу вере коју назива *Сирмијска бласфемеија*:

Сећате се да је у бласфемеији недавно објављеној у Сирмију, циљ аутора био да прогласе да је Отац један и једини Бог свих ствари и да порекну да је Син бог. И како су утврдили да људи треба да не помињу *хомоусион* и *хомојусион*, одлучили су да треба да се сматра да Бог Син није рођен од Бога Оца, већ од ничега, као што су то прва створења била, или да је од другачије суштине него Бог, као потоња створења. И даље говорећи да је Отац већи по части, достојанству, сјају и величанствености, наговорили су да Сину недостају те особине које Оцу дају супериорност. На крају, да како је потврђено да је Његово рођење недокучиво, нас тера овај чин принудног незнања да не знамо да је Он од Бога – као да се може заповедити човеку или озаконити да човек треба да зна шта у будућности да не зна, или да не зна оно што већ зна. Приложио сам у целости ову гнусну и безбожну бласфемеију, иако против своје воље, како бих омогућио потпуније знање о врлинама и разуму одговора оних источњака који су се потрудили да спрече све покушаје јеретика према њиховом разумевању и схватању.

КОПИЈА БЛАСФЕМИЈЕ КОЈУ СУ ОСИЈЕ И ПОТАМИЈЕ САСТАВИЛИ У СИРМИЈУ

Пошто се чинило да постоје неколике нејасноће у вези са вером, све ставке су пажљиво истражене и дискутоване у Сирмију у присуству наше најверније браће и колега епископа, Валенса, Урсаџија и Германија.

Јасно је да је један Бог, Отац Свемогући, као што се верује у читавом свету; и један Јединородни Син, Исус Христос, наш Господ Спаситељ¹⁰⁹⁴, рођен од њега пре свих векова. Али ми не можемо и не треба да говоримо да има два бога, пошто је сам Господ рекао: „Враћам се к Оцу својему и Оцу вашем, и Богу својему и Богу вашем.“ Он је једнако Бог свима, као што је апостол учио: „Да ли је само јеврејски Бог, а не и незнабожачки? Не, и незнабожачки је. Јер један је Бог који ће оправдати

¹⁰⁹¹ Hil. *De syn.* 11.

¹⁰⁹² Ath. *De syn.* 28.1.

¹⁰⁹³ Eriph. *Pan.* 73.2.10.

¹⁰⁹⁴ У Атанасијевом наводу нема помена Спаситеља на овом месту, уп. Ath. *De syn.* 28.

обрезивање из вере.¹⁰⁹⁵“ И у свим другим стварима постоји слагање и нема нејасноћа.

Ипак, пошто многе мучи питање које се тиче суштине (*substantia*), а *οὐσία* на грчком; то јест да би могли да схвате прецизније значење речи *ὁμοούσιον* или *ὁμοιούσιον*, пожељно би било да се оба ова термина не помињу, нити да се проповедају из разлога што ништа о њима није забележено у светим списима, и због тога што су ове ствари ван сазнања човека и људских способности, и зато што нико не може да објасни Синов постанак, о ком је записано: „И ко ће исказати род његов?¹⁰⁹⁶“ Јасно је да само Отац зна на који је начин родио Сина; и Син како је рођен од Оца. Али нико не може сумњати да је Отац већи по части, поштовању и божанству, већ и самим именом Отац. Лично Син сведочи: „јер Отац је мој већи од мене“¹⁰⁹⁷. И сви знају да је ово католичанско учење, да су два лика Оца и Сина, и да је Отац већи, а да је Син подређен Оцу заједно са свим стварима које му је Отац подредио. И да Отац нема почетак, да је невидљив, бесмртан и неповредив, али да је Отац родио Сина, Бог од Бога, Светлост од Светлости, и нико не схвата његово рођење, као што је малопре речено, осим самог Оца. Син, наш Господ и Бог, узео је месо или тело, то јест људску природу, као што је анђео донео лепу вест и као што сви свети списи уче, и нарочито апостол, који је био велики учитељ пагана. Христ је узео људски облик преко ког је патио од Девике Марије. А сажетак и потврда читаве вере је да Тројство увек треба да се одржи, онако како смо читали у Јеванђељу: „Идите дакле и научите све народе крстећи их у име Оца и Сина и Светога духа.“¹⁰⁹⁸ На тај начин је број Тројства потпун и савршен. Утешитељ, Свети дух, тада послат од Сина, дошао је према његовом обећању да би посветио и подучио апостоле и све вернике.

Овај документ сачуван је у латинском оригиналу код Хиларија и код Атанасија у грчком преводу, као и код Сократа, Созомена и у Фебадијевој анализи¹⁰⁹⁹. Сви извори су га оценили као аријански документ. Ова формула веома је необична у односу на остале формуле тада у оптицају¹¹⁰⁰, јер није праћена уобичајеним анатемама, па је

¹⁰⁹⁵ Рим. 3.29–30.

¹⁰⁹⁶ Иса. 53.8.

¹⁰⁹⁷ Јован 14.28.

¹⁰⁹⁸ Мат. 28.19.

¹⁰⁹⁹ Ath. *De syn.* 28; *Apol. de fuga* 5; *Hist. Ar.* 45. Soc. 2.29; *Soz. HE* 4.6. Компаративном анализом ова три извора о сирмијским саборима 351–359. године, види се да су наводи Сократа и Созомена, иако међусобно зависни, независни од Атанасијевог описа, који је знатно скромнији од њиховог, иако се раније мислило да оба аутора само погрешно тумаче Атанасијеве податке.

¹¹⁰⁰ Детаљну анализу даје Kelly 1972: 285–288.

Барнс оцењује као „теолошки манифест“, а не симбол вере¹¹⁰¹. Иако нам је формула сачувана на више места, о самом сабору имамо мало квалитетних података. Мало знамо и о самим учесницима сабора, јер нам Атанасије, Сократ и Созомен наводе само неколицину епископа – Валенса из Мурсе, Урсација из Сингидуна, Герминија из Сирмија, Либерија из Рима и Осија из Кордове, за кога знамо да је присилно присуствовао и потписао¹¹⁰², јер је био заточен тамо. Хиларије¹¹⁰³ као потписника наводи и лисабонског епископа Потамија, али нема потврде других извора. Највероватније је Потамије довео Осија у Сирмиј. Осије није поживео дуго након сабора и умро је најкасније 358. године.

О овим догађајима говори и Филосторгије, чије дело нам је сачувано само у изводима и у овом случају у неколико варијација, те наводим све три¹¹⁰⁴:

1. Констанције је лично отишао у Сирмиј и остао тамо. У то време је из егзила вратио епископа Рима, Либерија, кога су одлучно тражили Римљани, и зато га је вратио онима што га траже. Филосторгије такође каже да је Либерије у то време потписао консупстанцијалистичку доктрину, и против Атанасија, да подржи, као Осије, сабор који се био састао тамо и натерао их на сагласност. Након што су потписали, Осије се вратио у своју кордовску епископију и управљао својим седиштем, док је Либерије учинио исто, јер се Феликс, који је у међувремену проглашен епископом, повукао, задржавајући титулу епископа, али не управљајући ниједном црквом.

2. Констанције је лично отпутовао у Илирик и одсео у Сирмију. Пошто је чуо да су варвари иза Дунава сковали план да нападну Царство, напустио је Сирмиј и кренуо на Дунав. Провео је дуже време на обали, и када су се варварска племена смирила, поново је кренуо на пут за Тракију.

3. Пошто Осије није хтео да пристане, претукли су старца и мучили, терајући га тако да пристане и потпише текстове објављене у то време (Филосторгије то исто каже за Осија, али не помиње ударце и силу).

¹¹⁰¹ Barnes 1993: 232.

¹¹⁰² О разлогу Осијевог пристанка једино говори Атанасије, који наводи да је Осије претрпео мучење, в. *Ath. Apol. de fuga* 5; *Ath. Apol. sec.* 89; уп. *Soc. HE* 2.31.

¹¹⁰³ Hil. *De syn.* 3.

¹¹⁰⁴ Philost. *HE* 4.3 (према Amidon 2007). Први навод је на основу Фотијеве *Историјске библиотеке*, Photius, *Ex ecclesiasticis historiis Philostorgii epitome* (PG 65.455–638); други *Artemii Passio*, трећи Каирски кодекс када говори о одломку Сократове историје (2.31): Cairo Codex 86, f. 28or.

Осијево потписивање хомојске формуле имало је великог одјека у црквеном свету и црквеној историографији. Иако нам тренутно стање извора указује да су готово сви изгнани епископи потписали ову формулу због присиле, анализом саме формуле може се стећи утисак да је она била покушај компромисног решења између западног и источног виђења проблема божанске суштине, који је кулминирао на сабору у Сердици–Филипопољу. Сада у *Другој сирмијској формули* налазимо делове који одговарају формули коју су западни епископи донели у Сердици, јер напуштају на Истоку уобичајено разликовање Оца и Сина преко израза *ὑπόστασις*, на чему се баш и замерало Валенсу и Урсацију у Сердици 343. године:

Недавно су испод штита аријанства рођене две гује, Валенс и Урсације, који су бахато и непромишљено говорили да су хришћани и да је Реч и цео Дух прободен, жртвован, умро и устао, што су упорно тврдили трупе јеретика, те да Отац, Син и Свети Дух имају различито стање (*ὑποστάσεις*).

То је оно што смо примили и научили, што нам је предала католичанска и апостолска вера и исповест: Отац, Син и Свети Дух имају једно стање (*ὑπόστασιν*), које само кривоверци зову *οὐσία*. А ако други питају шта је Синова *ὑπόστασις*, ми исповедамо да је она једно са суштином коју приписујемо Оцу.

Такође, по питању инкарнације налазимо сличности између сердичке и *Друге сирмијске формуле*. Можда се баш у томе огледа утицај и сагласност Осија, који је саставио *Сердички симбол*, јер традиционално еузебијевско гледиште није усвајало западни став о Исусовој човечности, већ су представљали тело као *посуду*. Ипак, ову тезу, коју је први представио Лор¹¹⁰⁵, нису прихватили други савремени историчари, јер су аналогije малобројне и индиректне, те не могу превладати много директнију сличност *Друге сирмијске формуле* са ранијим источним обрасцима вере као што су *Четврта антиохијска формула*, *Макростих*, *Прва сирмијска формула* и списи Еузебија Цезарејског. Јасно је да се *Друга сирмијска формула* не може назвати чисто аријанском, јер су из ње избачене карактеристичне аријанске тврдње у вези са односом Оца и Сина, а неке од њих су чак и забрањене, што сврстава овај кредо у умерено хомојско гледиште. Баш у томе треба тражити узрок неуспеха ове формуле, јер осим што га неће прихватити западни хомоусијски заговорници, одбиће га и већина источних хомојусијаца.

Међутим, радикална аномејска струја видела је своју корист баш у *Другој сирмијској формули*, те је на наредном сабору у Антиохији почетком 358. године, под вођством Еудоксија,

¹¹⁰⁵ Löhr 1986: 44–52.

представљена *Друга сирмијска формула*, коју су аномејци подржали¹¹⁰⁶. У анализи анимозитета између западних и источних епископа важно је Хиларијево писмо *О саборима*, које показује колико Западу није био познат теолошки став Истока¹¹⁰⁷, и да је изгнани Хиларије желео да упути своје сународнике у проблеме око прихватања *Никејског симбола* и зашто је било важно осудити анатемисати јерес која се шири из Сирмија: *prorumpentem a Sirmio haeresim*¹¹⁰⁸, тј. *Другу сирмијску формулу*, за коју су му галски епископи већ потврдили да су је осудили, на чему им он честита: *Galliae episcopis gratulatur ob negatam Saturnino communionem, ob damnatam Sirmii fidem*¹¹⁰⁹. *Сирмијска бласфемија* је на Западу имала великог одјека, захваљујући Хиларијевом писању. Хиларије је у *О саборима* истакао да погледи на божанско рођење Исуса, који су исповедали састављачи *Друге сирмијске формуле*, иде на штету прихватања пуног божанства Сина, јер оставља отвореним могућност да се верује како је Син рођен било ни из чега, било из неке друге супстанције изван Оца. Хиларије као узрок овог гледишта сматра одбацивање појмова *хомоусиос* и *хомојусиос*, којима се изражавало Синово јединство с Оцем (*et dum de homousio ac de homoeusio taceri decernitur, id decretum esse, ut aut ex nihilo ut creatura, aut ex alia essentia ut consequentia creaturarum, et non ex Deo Patre Deus Filius natus confirmaretur*¹¹¹⁰).

Епископ Агена Фебадије, следећи Хиларијево упутство¹¹¹¹, заједно са осталим галским епископима осудио је *Другу сирмијску формулу*, коју је у Галију послао на потпис цар Констанције. Фебадије је чак написао спис *Liber contra Arianos*, у ком одбацује одлуке Сирмијског сабора из 357. године детаљном анализом сваке ставке ове формуле, из чега издвајамо следеће¹¹¹²:

Моја драга браћо,

Не бих иначе имао шта да напишем о овим стварима које су до нас стигле у скорије време у писаној форми, али сам прозрео ову ђаволску скривену обману – обману која је обузела свачије мисли покушавајући да нас убеди да је јерес у ствари исправна вера...

„Договорено је да има само један Бог.“ Наравно, овде се не чини да они представљају криве наводе нити изокрећу светост просте

¹¹⁰⁶ О овом сабору кратку вест налазимо код Soc. *HE* 2.37; а главни извор је Soz. *HE* 4.12; уп. Simonetti 1975: 230–233; Hanson 1988: 348.

¹¹⁰⁷ Cedilnik 2004: 236.

¹¹⁰⁸ Ibid. 8.

¹¹⁰⁹ Hil. *De syn.* 2.

¹¹¹⁰ *De syn.* 10.

¹¹¹¹ О теолошкој позицији Фебадија из Агена, в. Hanson 1988: 516–523.

¹¹¹² Phoeb. *C. Arian.* 1.1; 3.1–2.

вере неком злонамерном интерпретацијом. Али треба бити обазрив према Урсацију, Валенсу и Потамију, јер они су и раније лажно исповедали једног Бога истим тим речима.

Будући да нам је из ранијих навода познато мишљење савременика о недовољној теолошкој зрелости аутора *Друге сирмијске формуле*, Урсација и Валенса, Бренеке сматра да су ови „дворски епископи“ понудили тактички делотворно решење спора¹¹¹³. У погледу доношења *Друге сирмијске формуле* значајан је став аномејаца и царева наклоњеност овој струји. Јер, како сазнајемо од Созомена¹¹¹⁴, цар је после смрти епископа Антиохије Леонтија (лета 357)¹¹¹⁵, дозволио Еудоксију повратак у Антиохију, што је овај представио као цареву дозволу за управу над антиохијском црквом. Ово неканонско постављање, мимо потврде других оријенталних епископа¹¹¹⁶, указивало је на Констанцијеву наклоњеност аномејцима, могуће остварену преко дворских евнуха и његове жене, како показује Созоменов навод¹¹¹⁷:

Евнуси, као и Еудоксије, следили су доктрину Аеција и веровали да је Син различит од Оца. Када се домогао власти над црквом Антиохије, подржао је своју јерес отворено и у Антиохији окупио све оне који су делили његово мишљење, међу којим и Акација, епископа Тира, и они су одбацили термине *ἁμοιούσιος* и *ἁμοούσιος* под изговором да су их одбацили западни епископи, јер су Осије и неки свештеници тамо, да би смирили неслогу коју су изазвали Валенс, Урсације и Германије, пристали, иако силом, у Сирмију, како је забележено, да се не користе термини *ἁμοιούσιος* и *ἁμοούσιος*, јер се они не појављују у *Светом писму* и изван су човековог разумевања. Они су послали писмо епископима да подржавају оно што је Осије написао о овом питању, и захвалили се Валенсу, Урсацију и Германију што су западне епископе навели у правом смеру.

Еудоксије је позвао изгнаног Аеција¹¹¹⁸ да се врати у Антиохију и написао саборско писмо којим екскомуницира супарнике, који су се углавном склонили у Анкиру, где их је примио Василије. Јачање аномејства на Истоку имало је за последицу консолидацију хомојусијских снага, те је под вођством Василија Анкирског одржан

¹¹¹³ Brennecke 1984: 319.

¹¹¹⁴ Soz. HE 4.12.

¹¹¹⁵ О датирању смрти Леонтија октобра 357. године в. Gwatkin 1882: 153.

¹¹¹⁶ Епифаније (Ephr. Pan. 73) тврди да га је поставио Георгије из Александрије у Тарсу, што је могуће с обзиром на антинекејску политику и став против Атанасија.

¹¹¹⁷ Soz. HE 4.12.

¹¹¹⁸ Аеција су још око 350. године покушали да осуде Василије из Анкире и Еустатије из Себасте, залажући се за његову осуду код цезара Гала, али без успеха в. Philost. HE 3.27.

сабор у Анкири, како видимо из писма које су потписали Василије Анкирски, Македоније Константинопољски, Евгеније Никејски и Еустатије Себастански¹¹¹⁹, уочи Ускрса 358, и упутили га свештеницима Феникије жалећи се на деловање Еудоксија, а истовремено су послали посланство цару Констанцију¹¹²⁰:

... после заседања у Константинопољу због Марцела, и издавања симбола вере на сабору окупљеном ради посвећења цркве у Антиохији и потом у Сердици... и после процеса у Сирмију у погледу Фотина, и даље након објашњења која смо издали о сваком члану симбола када су га довели у питање они који су се разишли са источњацима у Сердици... слажемо се са сабором у Антиохији који је издат при посвећењу, као што смо рекли, и симболом вере прихваћеним на сабору у Сирмију, и поново у Сердици, и са аргументима представљеним у Сирмију¹¹²¹.

Овај навод различито се тумачи у науци у погледу хронологије догађаја о којима је реч. Већина датира ово писмо у 358. годину¹¹²², јер анатеме које су донете на овом сабору наводи и Хиларије¹¹²³, који каже да су донете после *Сирмијске бласфемije*¹¹²⁴ и затим наводи кредо другог антиохијског сабора из 341. године¹¹²⁵, на који се сабор позива. Ствари донекле компликује Созомен¹¹²⁶, који наводи писмо Георгија из Лаодицеје против Аеција, које и Епифаније помиње¹¹²⁷, послато на сабор који је у Анкири сазвао епископ тог града Василије поводом посвећења цркве коју је подигао. Созомен даље наводи да су на истом сабору потврђене формуле вере из Антиохије (341), Сердике (343) и Сирмија (351), те да је послата депутација цару, у којој су били епископи Василије Анкирски, Еустатије Себастански, Елеусије Кизички и презвитер царске спаваонице, Леонтије. Цар их је примио у палати, не зна се где, саслушао и донео осуду Еудоксија и његових следбеника рескриптом који Созомен такође наводи¹¹²⁸. Анкирски сабор је понудио своје решење тринитарног проблема представљајући однос Оца и Сина изразом *ὁμοιούσιος* и у суштини је био против *Друге*

¹¹¹⁹ Наводи се да се са њима слаже и Георгије из Лаодикеје, чије писмо прилажу, али је то писмо овде изгубљено, али је сачувано код *Soz. HE* 4.13.2–3. Вилијамс сматра да то није то Георгијево писмо, јер говори о ситуацији у Антиохији, в. Williams 2013: 445, бел. 11.

¹¹²⁰ О овом сабору говори и Hil. *De syn.* 13–28; *Soz. HE* 4.13.1–6.

¹¹²¹ Epiph. *Pan.* 73.2.2.

¹¹²² Hanson 1988: 349–356; Williams 2013: 445.

¹¹²³ Hil. *De syn.* 13–28.

¹¹²⁴ Hil. *De syn.* 12.

¹¹²⁵ Hil. *De syn.* 29.

¹¹²⁶ Уп. Philost. *HE* 4.4–6; Suidas s. v. Eudoxius; Athan. *H. Arian.* 4.5; Hil. *De Syn.* 8; 9; Soc. *HE* 2.37; Theod. *HE* 2.25–26.

¹¹²⁷ Epiph. *Pan.* 73.2.7.

¹¹²⁸ *Soz. HE* 4.14.

сирмијске формуле. На основу тога, стиче се утисак да је анкирски сабор који је осудио Аеција, морао бити одржан после доношења *Друге сирмијске формуле* и рехабилитације папе Либерија (јула 358)¹¹²⁹. Последице *Друге сирмијске формуле* биле се даље фракције унутар цркве и продубљење сукоба.

САБОРИ У СИРМИЈУ 358. И 359. ГОДИНЕ

У старијој литератури наводи се да је наредни сабор у Сирмију одржан већ следеће, 358. године¹¹³⁰. Подаци о овом сирмијском сабору толико су оскудни да један број истраживача доводи у питање историчност овог сабора. Наиме, једини извор који наговештава одржавање овог сабора јесте Созомен у следећем одломку везаном за околности депутације Василија Анкирског која је дошла Констанцију после анкирског сабора (Ускрс 358):

Не дуго после ових догађаја, цар се вратио у Сирмиј из Рима. Након што је примио депутацију западних епископа, опозвао је Либерија из Бороје. Констанције га је наговарао у присуству представника источних епископа и других свештеника у кампу, да призна да Син није исте суштине као Отац, јер су га тако наговорили Василије, Еустатије и Елеусије, који су имали велик утицај над њим. Они су саставили компилацију у једном документу декрета против Павла из Самосате, Фотина, епископа Сирмија, којој су придодали формулу вере претходно састављену у Антиохији при посвећењу цркве, и под притвором употребе термина „једносуштан“ покушали да успоставе своју јерес. Либерије, Атанасије, Северијан и Кресценс, свештеник из Африке, наведени су да се сложе са овим документом, као што су и Урсације, Германије, епископ Сирмија, Валенс, епископ Мурсе, као и многи други источни епископи који су били присутни. Они су делимично прихватили формулу вере коју је саставио Либерије, у којој је он изјавио да они који не потврде да је Син сличан Оцу у суштини и свим другим аспектима, бивају екскомуницирани. Када су Еудоксије и његови следбеници у Антиохији, који су следили јерес Аеција, примили писмо од Осија, они су разаслали извештај да је Либерије одбацио термин „једносуштан“ и признао да је Син

¹¹²⁹ О проблему хронологије в. Cedilnik 2004: 238–240.

¹¹³⁰ О сабору у Сирмију (358), в. Hanson 1988: 357–361; као и поглавље *Druga in tretja sirmijska sinoda*, у Cedilnik 2004: 226–247, где Цедилник готово у целом поглављу и не помиње одржавање сабора који је донео *Трећу сирмијску формулу* нити анализира изворе који о томе говоре, него само наговештава ту могућност. Иако је назвала поглавље Други и трећи сирмијски сабор, тек даљим читањем се види да заправо подржава могућност одржавања овог сабора, нпр. 282.

различит од Оца. После ових активности западних епископа, цар је дозволио Либерију да се врати у Рим. Епископи који су тада били окупљени у Сирмију писали су Феликсу, који је управљао римском црквом, и другим епископима који су желели да прихвате Либерија. Они су предложили да обојица деле апостолску столицу и спроводе црквене дужности заједно и у духовној слози, и да које год су се незаконитости десиле при посвећењу Феликса или прогону Либерија, треба да буду заборављене. Народ Рима је сматрао Либерија одличним човеком и веома га ценио због храбрости коју је показао у супротстављању цару, и чак су подстрекивали побуне у његово име и ишли тако далеко да се пролије крв...¹¹³¹

Созомен у овом одломку независно од других извора наговештава да је после посете Риму цар Констанције дошао у Сирмиј, што у потпуности одговара царском итинерару у вези са одбраном панонске границе од Сармата и Квада. Једина позната посета Риму од Констанција такође је потврђена 357. поводом прославе деценалија¹¹³². Затим је у Сирмију примио депутацију западних епископа у вези са Либеријем, ког је позвао у Сирмиј из Берое, што одговара трећој години папског изгона. У присуству представника источних епископа и других свештеника у кампу, Констанције је папу наговарао да призна да Син није исте суштине као Отац, јер га је тако наговорила Василијева депутација, која је донела са собом документ који је садржао осуде Павла из Самосате и Фотина из Сирмија, али и придодату *Другу антиохијску формулу* (341), која је наизглед прихватала термин *једносуштан*. Афрички представници Либерије, Атанасије, Северијан и Кресцент су наведени да се слажу са овим документом, као што су и Урсације, Германије, Валенс и многи други источни епископи који су били присутни на сабору. Они су делимично прихватили формулу вере коју је саставио Либерије, у којој се екскомуницирају они који не потврде да је Син сличан Оцу у суштини и свим другим аспектима. Чини се тако да је Констанције напустио ранију политику фаворизовања хомојске струје и подржао хомојусијску, па су представници хомојске струје (Урсације, Валенс, Германије) и никејске (Либерије, Атанасије, Северијан, Кресцент) убеђени да потпишу нову формулу састављену под утицајем представника анкирског сабора.

Филосторгије сугерише да је Василије убедио цара да осуди аномејце представљајући их као учеснике у ранијој узурпацији цезара

¹¹³¹ Soz. HE 4.15; уп. Ath. H. Arian. 35–41; Theod. HE 2.17; Philost. 4.3; Soc. 2.37; Sulp. Sev. Chron. 2. 39.

¹¹³² Barnes 1993: 222–224.

Гала (354)¹¹³³. Филосторгије наговештава и да су аномејци претходно имали утицај код Констанција преко његове жене Еузебије, коју је један од њих лечио¹¹³⁴. По наговору Василијеве депутације, цар је наредио да се састављачи *Друге сирмијске формуле* поново састану на истом месту и исправе кредо који је нагињао аномејском становишту. Међутим, помен ликованја Еудоксија и аномејаца и помен Осија одудара из Созоменовог извештаја у хронологији реконстриуваној код других извора. Созомен је сачувао декрет којим је после овог сирмијског сабора цар осудио Еудоксија и Аеција на прогон¹¹³⁵.

У случају да су Созоменови подаци о овом сабору тачни, то би значило да је Либерије у то време још увек био у Сирмију, и да није пристао ни на *Прву сирмијску формулу* (хомојусијанска из 351) ни на *Другу сирмијску формулу* (хомојска из 357, Хиларијева *Сирмијска бласфемија*), већ на неку трећу сирмијску формулу, која нам није сачувана. Бренеке сматра да је Сабин, чије је податке Созомен користио, као присталица хомојусијског кредо, намерно представио Либерија као потписника *Треће сирмијске формуле*, што потврђују и наводи Атанасија и Хиларија¹¹³⁶. Филосторгије решава ту дилему и јасно представља Осија и Либерија као потписнике формуле која је осудила хомоусијство, дакле *Друге сирмијске формуле*¹¹³⁷. Ако су Созоменови наводи тачни, Хиларијеви подаци би се могли схватити као неразумевање догађаја у Сирмију 357–358. године, што је чудно с обзиром на то да је користио државне архиве. Исто тако, не може се објаснити ћутање других извора о овом сабору и изолованост Созоменовог податка, па је самим тим и оправдана сумња у његову веродостојност.

Податке Созомена само делимично потврђују Филосторгије, који помиње да је у Сирмију Василије прихватио консулстанцијалистичку доктрину¹¹³⁸, затим Хиларије, који тврди да су Валенс и Урсације лажно прихватили хомојусијство¹¹³⁹. Оба аутора алудирају на расправу о вери коју је Василије у присуству цара одржао и zaloжио се за хомојско гледиште без помињања *суштине*, чиме је сигурно задовољио цара. Када се ова расправа одржала, није могуће са

¹¹³³ Philost. HE 4.8.

¹¹³⁴ Philost. HE 4.7.

¹¹³⁵ Soz. HE 4.13.

¹¹³⁶ Brennecke 1984: 340.

¹¹³⁷ Philost. HE 4.3; уп. Ath. De syn. 28; Hil. FH B 3.1; 7.8; 7.10; 7.11.

¹¹³⁸ Philost. HE 4.9.

¹¹³⁹ Hil. De syn. 79. Хансон сматра да се ово могло односити на Валенсову и Урсацијеву промену страна 358. године. Мислим да то није могуће, најпре зато што Хиларије не помиње Германија, а *О саборима* јасно пише у контексту *Прве* и *Друге сирмијске формуле* и Валенсових и Урсацијевих писама из времена после Сердичког сабора.

сигурношћу утврдити. Ипак, у датирању може помоћи кретање цара тога лета које је било везано за борбе са Сарматима и у вези с којим знамо да је цар у Сирмију боравио у следећим терминима: октобар 357 – март 358; тријумфално се враћа са територије Сармата у априлу; 21–23. јуна у Сирмију; 27. јуна у Мурси; од октобра до зиме у Сирмију¹¹⁴⁰. На основу ових сигурних тачака у царском итинерару, можемо закључити да је Василијеву делегацију могао да прими у јуну 358. године, када је издао и неколико закона¹¹⁴¹.

Како је приметила Цедилник¹¹⁴², у тумачењу хронологије поменутих догађаја у Илирику важан је одломак код Созомена који говори о Мартину Турском. Мартин је био родом из панонске Саварије, а на основу података код Сулпиција Севера сазнајемо да је из породице војног трибуна и да је одрастао у данашњој Павији по премештању очевих трупа¹¹⁴³. Мартин је ушао у војну службу, али ју је лета 356. године, са око 40 година, напустио и отишао код Хиларија, епископа Пиктавија¹¹⁴⁴, после чега се вратио у домовину. Сулпиције Север наводи да је Мартин кренуо у Илирик због визије коју је имао и према тумачењу да он иде тамо где га Бог шаље да је најпотребнији:

Након овог, када се аријанска јерес проширила целим светом и била нарочито снажна у Илирији, он се готово сам неуморно борио против злоба свештеника и тако био подвргнут многим најтежим казнама – наиме, јавно је ишибан и на крају протеран из града, те је поново отишао у Италију, јер су обе Галије биле у расулу због одласка светог Хиларија, кога је злоба јеретика отерала на пут прогона, и тамо је себи у Милану основао манастир. Тамо, такође, Ауксенције, подстрекач и вођа аријанаца, тешко га је прогањао и пошто му је нанео многе повреде, насилно га је избацио из града. Сматрајући тада да је најбоље да се помири са ситуацијом, повукао се на острво Галинарија¹¹⁴⁵ са једним свештеником као сапутником, који је био истакнут по знању. Овде је неко време живео на корењу биља, и док је тако чинио, појео је кукурек, који је по народном веровању отровна биљка. Али, када је схватио да се моћ отрова шири у њему и да је смрт близу, он је одагнао неизбежну опасност снагом молитве и сви његови болови су нестали. И недуго пошто је то открио, на основу царског помиловања дозвољено је Хиларију да се врати и он се постарао да се сретну у Риму¹¹⁴⁶.

¹¹⁴⁰ Barnes 1993: 223.

¹¹⁴¹ *CTh* 12.1.44–45; 8.13.4; 11.36.13.

¹¹⁴² Cedilnik 2004: 166–168.

¹¹⁴³ *Sulp. Sev. V. Mart.* 5.1.

¹¹⁴⁴ *Ibid.*

¹¹⁴⁵ Острво у Ђеновском заливу.

¹¹⁴⁶ *Sulp. Sev. V. Mart.* 6.4–7.

Код Созомена, који није користио Сулпицијево житије¹¹⁴⁷, овај део живота св. Мартина гласи овако¹¹⁴⁸:

Иако Трачани, Илири и други европски народи нису познавали живот у монашким заједницама, ипак нису оскудевали у људима који су се посветили филозофији. Од ових, Мартин, потомак племићке породице из Саварије у Панонији, био је најистакнутији. Првобитно је он био запажен војник, и заповедник легија, али након што је ушао у Божју службу, посветио је живот филозофији, и најпре живео у Илирији. Тамо је предано бранио правоверна учења против напада аријанских епископа. Тако је, после више завера и кажњавања, протеран из земље. Потом је отишао у Милано и живео сам. Убрзо је пак био приморан да напусти свој стан и да се повуче због напада тамошњег епископа Ауксенција, који се није чврсто држао никејске вере. И отишао је на острво по имену Галенарија, где је неко време живео хранећи се корењем растиња. То малено и ненастањено острво лежи у Тиренском мору. Касније је постављен за епископа цркве у Таракинама¹¹⁴⁹... Чули смо да је Хиларије, човек побожан у делу и речи, живео у исто време и у истој земљи; и као Мартин, он је морао да напусти место боравка због своје предане борбе за одбрану вере.

Зеје сматра да је Мартин у Илирик отишао по налогу епископа Хиларија, као његов емисар праве вере¹¹⁵⁰. Иако код Созомена није назначена јасна веза између Хиларија и Мартина, не значи да је није било, иако је хронолошки тешко изводљива¹¹⁵¹. Зеје у Мартинов животопис смешта неидентификованог панонског епископа Гаја, као могућег организатора акције против њега¹¹⁵². У свим списковима епископа које поседујемо код Гаја наводи се само Панонија, па неки истраживачи сматрају да би, будући да се једино она не наводи поименце, он могао бити представник Паноније Приме¹¹⁵³, тј. њеног главног града Саварије. Али, у питању је само хипотеза без реалног основа¹¹⁵⁴, јер се овај епископ три пута помиње код Созомена¹¹⁵⁵ и једном код Атанасија, али никада са прецизном убикацијом своје епископије нити са повезивањем са прогоном Мартина из Тура.

¹¹⁴⁷ Зелер 2005.

¹¹⁴⁸ *Soz. H.E.* 3.14.38–41.

¹¹⁴⁹ Мисли на Тур.

¹¹⁵⁰ Зелер 2005.

¹¹⁵¹ Бренеке сматра да се Мартин и Хиларије нису могли упознати, в. Brennecke 1984: 244–245; уп. *Cedilnik* 2004: 167.

¹¹⁵² *Ibid.*

¹¹⁵³ *Cedilnik* 2004: 168.

¹¹⁵⁴ Теза се заснива на Атанасијевом повезивању делатности Ауксенција, Валенса, Урсација са Гајем из Паноније.

¹¹⁵⁵ *Soz. HE* 4.17.3; 17.7; 18.8.

Мишљења сам да већу вредност има Сулпицијев податак, који је био готово савремен извор, те да је сарадња између Хиларија и Мартина постојала, али је Хиларије у својим списима не помиње. Братож сматра да је Мартин можда деловао и у Сирмију и Мурси у борби против доносилаца *Друге сирмијске формуле*, коју је Хиларије оценио као *Сирмијску бласфемiju*¹¹⁵⁶. Овакви притисци могли су указивати илирским епископима да су неопходни компромиси, те би један од тих компромиса био сирмијски сабор из 358. године. Маркшис је указао да – ако је тачан Сократов податак да су Урсације Сингидунски, Герминеје Сирмијски и Валенс Мурсански одобрили компромисну формулу, која потврђује *Четврту антиохијску формулу* (341)¹¹⁵⁷ – то би била изгубљена *Трећа сирмијска формула* из 358. године, која је отворила пут сарадње између до тада непомирљивих антиникејских струја, што ће кулминирати наредне године на новом састанку.

Дакле, по свему судећи, Созоменов податак односи се на сирмијски сабор који је припремао материјал за планирани сабор у Риминију. Ипак, без нових доказа не можемо ништа више тврдити о загонетном сабору у Сирмију.

После доношења хомојске *Друге сирмијске формуле* (357) и Анкирског сабора (358), на ком је опозвана та хомојска сирмијска формула и учињен заокрет у царској политици ка хомојусијској доктрини, цар је проценио да је дошло до превеликог фракционизма у Цркви те је тежио налажењу трајног решења доктринарних расправа. Тако је Констанције одлучио да сазове тзв. Двојни или, тачније, Тројни сабор у Риминију, трачкој Ники (близу Пловдива у Бугарској) и Селеукији Исавријској (данас Силифке у Турској) 359. године. Већ сама сецесија заказаног сабора показује колико је дубоко било фракционисање теолошких струја и колико је далеко био компромис међу различитим групама које су тражиле прави кредо. Главни извор за овај период јесте Атанасијев спис *О саборима* (*De synodis*), написан 359. године непосредно после ових догађаја¹¹⁵⁸, док је Атанасије био у свом трећем изгнанству¹¹⁵⁹. О овим догађајима сведоче и бројни други наративни извори: антиаријански говор приписиван Атанасију¹¹⁶⁰, Хиларијево писмо, такође названо *О саборима*, и поједини Хиларијеви историјски фрагменти¹¹⁶¹; затим Фебадије Агенски¹¹⁶²;

¹¹⁵⁶ Bratož 1996: 323.

¹¹⁵⁷ Soz. *HE* 4.15.2; Marksches 2011: 21.

¹¹⁵⁸ Marksches 2011: 19.

¹¹⁵⁹ Ath. *De syn.* 1–14, 29–30, 55. Атанасије је од фебруара 356. године избачен из александријске цркве и скривао се негде у Египту.

¹¹⁶⁰ *Oratio IV contra Arianos* 39.

¹¹⁶¹ *De syn.* 11; *FH A V* 1 (Feder 1916: 78–85); *V* 3 (85–85); 6 (87–88); 8 (93–94); *IX* 1 (96–97); 3 (96–97); *B VIII* 1 (174–175); *Ad Const. II* (A. Feder 1916: 181–184).

Епифаније¹¹⁶³ и црквени историчари Сократ, Созомен, Теодорет и Филосторгије¹¹⁶⁴.

Разлози сазивања екуменског сабора 359. године нису једнообразно представљени у изворима. Атанасије указује на то да није било потребе за сазивањем општег сабора после Никеје, осим за планове аријанаца, који су хтели да побију никејске одлуке, те је зато цар Констанције преко својих префеката свуда послао позиве за овај сабор¹¹⁶⁵. Као разлог овог окупљања Атанасије наводи доктринарну расправу о Христу коју заговарају „Урсације, Валенс и један Германије из Паноније, и из Сирије Акације, Еудоксије и Патрофил из Скитопоља... који су одувек припадали аријанској партији... као и цар Констанције, који је јеретик“¹¹⁶⁶. Тако Атанасије у позадини Двојног сабора 359. године види партију илирских епископа Валенса, Урсација и Германија¹¹⁶⁷. Ипак, Атанасије овде суди о узроцима *post festum*, јер су се ствари око сазивања сабора другачије одвијале и тек касније су руковођење преузели наведени кривци.

Остали извори дају другачију слику о разлозима сазивања Двојног сабора. Сократ пише да је цар Констанције због удобности и спречавања сукоба раздвојио сабор¹¹⁶⁸. Созомен пак спомиње утицај Василијеве странке на цара¹¹⁶⁹, и да је цар првобитно намеравао да одржи сабор у Никеји, где је цео сукоб и започео, али га је Василије одговорио, те је заказан сабор у Никомедији. Земљотрес који је погодио Никомедију 25. августа 358. године¹¹⁷⁰ спречио је састајање сабора, захваљујући лажним и преувеличаним гласинама које су аријанци раширили о размерама земљотреса. Пошто су епископи били спречени да наставе пут захваљујући дезинформацијама о катастрофи у Никомедији, чекали су на даља царева упутства, а неки су почели да шаљу писма са изјавама вере подстакнути потресним догађајем. Созомен наговештава у свом извештају, иако не жели отворено да каже, да је земљотрес у Никомедији искоришћен да се укаже на Божју интервенцију против одржавања сабора у корист антиникејске струје. Цар је писао Василију да се консултују о даљим корацима. Василије је послао писма са приложеним царским рескриптом, али како су епископи били неодлучни:

¹¹⁶² C. Arian. 3.

¹¹⁶³ Pan. 73.

¹¹⁶⁴ Soc. HE 2.37, 39–40; Soz. HE 4.19, 22; Theod. HE 2.21, 26; Philost. HE 4.2.

¹¹⁶⁵ Ath. De syn. 27.1.

¹¹⁶⁶ Ibid.

¹¹⁶⁷ Ath. De syn. 27.2.

¹¹⁶⁸ Soc. HE 2.37.

¹¹⁶⁹ Soz. HE 4.16.

¹¹⁷⁰ Датум је реконструисан према податку Soc. HE 2.39.

Василије је отишао код цара у Сирмиј, где је било неколико епископа који су тамо дошли својим послом, а међу њима Марко епископ Аретузе, Георгије који је постављен да води цркву Александрије. На крају су Валенс и његови следбеници одлучили да се сабор одржи у Селеукији, граду исавријском, јер тада је Валенс обитавао у Сирмију, који је подржавао аномејску јерес. Ови су убедили епископе присутне на војном суду, да потпишу формулу вере коју су сами сачинили и у којој није било помена термина „суштине“. И док су предано вршене припреме за одржање сабора, Еудоксије, Акације, Урсације и Валенс, са својим следбеницима, размишљали су да пошто се многи епископи држе никејске вере, а други подржавају формулу са посвећења антиохијске цркве, али обе те струје задржавају употребу термина „суштина“ и сматрају да је Син у сваком погледу налик Оцу, били су свесни да, ако се обе струје скупе на истом месту, лако ће доћи до осуде учења Аеција, јер је супротно њиховим симболима. Тако су смислили да се западни епископи састану у Риминију, а источни у Селеукији, граду у Исаврији, пошто је лакше убедити неколицину него мноштво... Они су то спровели преко Еузебија, евнуха надзорника царског двора, који је био пријатељ са Еудоксијем и подржавао исту доктрину.

Созомен у овом одломку у позадини Двојног сабора представља тактику удружене хомојско-аномејске стране, предвођене хомојцима Валенсом, Урсацијем и Акацијем, и аномејцем Еудоксијем, који су се водили принципом *divide et impera*, и очекивали да ће, ако спрече заједничко учење хомоусијаца и хомојусијаца на предстојећем сабору, стећи бројну надмоћност удружених хомојских и аномејских епископа и прогурати своју формулу вере, коју би потом уз помоћ власти наметнули западњацима. Када је Василије Анкирски дошао у Сирмиј код цара, тамо је затекао Марка из Аретузе, али и организовану аномејску групу која је преко Еудоксијевог пријатеља и надзорника на двору, евнуха Еузебија, убедила цара да се предстојећи сабор одржи на два места – за западне епископе у Риминију, а за источне у исавријској Селеукији, чиме би се спречило уједињење хомоусијаца и хомојусијаца. Антиникејска група у Сирмију припремила је и нову формулу вере, која је требало да буде представљена на предстојећим саборима, што је био повод сирмијског сабора 359. године.

Проблем је што други извори не потврђују овакве околности сирмијског сабора из 359. године. Ниједан од главних извора, Сократ и Атанасије, не наводе дворске интриге у позадини Двојног сабора. Једина је могућност да је Созомен преузео овај податак од изгубљеног Сабиновог списка, или да је причу о интриги погрешно протумачио, јер је она хронолошки немогућа пре јуна, када се састао сабор у

Риминију¹¹⁷¹. Ако пак Созомен мисли на Василијеву посету Сирмију 358. године, после анкирског сабора на ком је Еудоксије прогнан у Фригију, његова прича није немогућа, јер већ две године касније, 360. године, Еудоксије ће се наћи на константинопољској епископској столици.

Аријански историчар Филосторгије даје нешто другачију слику од Созомена и Сократа¹¹⁷². Он указује на опадање утицаја Василија, који је по повратку из Сирмија 358/359. године проповедао хомојусијско гледиште, због чега је изгубио царско поверење¹¹⁷³. Филосторгије наводи да је група предвођена Патрофилом из Скитопоља и Нарцисом из Иренопоља допутовала цару у Сингидун и обавестила га о Василијевом деловању¹¹⁷⁴. Према царском итинерару Констанције је у Сингидуну био маја 359. године¹¹⁷⁵, па је Филосторгијев след догађаја тешко уклопити између сирмијског сабора 22. маја и Двојног сабора у Риминију–Селеукији јуна исте године. Созомен тврди да је Констанције наредио да се врате из егзила они које је Василије Анкирски прогнао¹¹⁷⁶.

Хиларије нигде у својим историјско-догматским списима директно не помиње сирмијски сабор из 359. године, јер вероватно тада када је писао своје антиаријанске списе није још имао увид у његов ток и садржај. Једини јасан помен имамо у Германијевој писму које је из каснијих времена, сачуваним у оквиру Хиларијеве треће књиге *Против Валенса и Урсаџија*, писане пред крај Хиларијевог живота, али која није садржала ауторење коментаре, већ само документа. Ипак, очигледно је Хиларије био упознат са теолошким гледиштима која је промовисала *Датирана формула*, јер у делу *Ad Constantium* расправља опширно о појму „сличан“, који се не појављује у претходним формулама. По први пут овај појам улази у неки званичан текст баш на сирмијском сабору из 359. године. А како је овај Хиларијев спис написан крајем 359. године у Константинопољу, онда је јасна алузија на појам „сличан“, који је

¹¹⁷¹ Cedilnik 2004: 251.

¹¹⁷² Philost. HE 4.10.

¹¹⁷³ О међусобним борбама две источне струје хомојаца и аномејаца, в. Eriph. Pan. 73.23.

¹¹⁷⁴ Philost. HE 4.10.

¹¹⁷⁵ Констанције је према CTh 11.30.28 22. маја 359. године био у Сингидуну. Хронологија и царски итинерар према Barnes 1993: 219–228. Братож сматра да је у питању Сирмиј, а не Сингидун, в. Bratož 1996: 325.

¹¹⁷⁶ О Констанцијевој наредби да се врате из егзила они које је Василије прогнао, в. Soz. HE 4.24. Слабо обавештени Теодорет и не повезује да су сабор у Риминију и сабор у Селеукији заправо делови истог сабора и већину података преузима од Атанасија, уп. Theod. HE 2.15–27. Теодоретове вести, иако подсећају на Сократове и Созоменове, чине се нетачним и у овом случају их треба занемарити.

после *Датирног симбола* ушао у остале вероисповести на свим саборима на којима су тих месеци доминирали хомојци подупрти Констанцијевим деловањем. Ипак, није могуће утврдити да ли се Хиларије позива на *Датирани симбол* или неки од његових епигона¹¹⁷⁷.

Околности доношења сирмијске формуле познате као *Датирани симбол*, назване тако због карактеристичног римског датирања документа¹¹⁷⁸, познате су захваљујући критичком супротстављању свих наведених извора који о њој говоре или је бележе¹¹⁷⁹. Чини се највероватнијим да су због принудног одлагања општег сабора предвиђеног у Никомедији још лета 358. године, и после кулминације утицаја Василијеве хомојусијске странке на сирмијском сабору 358. године¹¹⁸⁰, до пролећа 359. године Василијеви хомојски и аномејски противници удружили снаге и компромитовали га на двору, те су на празник Духова, 22. маја 359. године, успели да испослују сазивање новог сабора у Сирмију, који је припремио хомојску формулу за предстојеће саборе у Риминију и Селеукији. Под притиском цара Констанција формулисан је компромисни текст.

Позадина овог текста везана је за расправу који су водили представници антиникејаца Запада, вођени Валенсом, који је изворно припадао оригеновско-еузебијевској теологији, и хомојусијаца под вођством Василија из Анкире. Значајно је да на расправама нису били присутни ни хомојусијци нити аномејска струја око Акација. За компромисни је текст одлучујуће да се Валенс нарочито супротставио теологији једне хипостазе Марцела из Анкире. Да би се омогућило уједињење са западним теолозима, у *Датирном симболу* изричито су се одрекли говора о трима хипостазама и сваког облика божанске субординације (другачије него у *Другој сирмијској формули*), али исто тако и оригеновског гледишта о апсолутној божанској саморефлексивности. Наглашеније него у свакој ранијој формули овде се излаже апсолутна „предвременост“ рађања Сина из Оца. Такође, забрањује се употреба термина *οὐσία*, јер он није у складу са *Светим писмом*, из чега јасно произлази заузимање става против неоаријанаца.

¹¹⁷⁷ За тумачења Хиларијевог односа према аномејским симболима вере, в. Bodrožić 2011.

¹¹⁷⁸ Никејско је виђење да се католичанска вера не може датирати, в. Ath. *De syn.* 3.

¹¹⁷⁹ Текст дају Ath. *De syn.* 8; Soc. *HE* 2.37.

¹¹⁸⁰ Цедилник сматра да Теодоретове вести можда прате тачнију хронологију него Созоменове и Сократове, те да се Василијева посета Сирмију треба везати за трећи сирмијски сабор 358. године, в. Cedilnik 2004: 252.

Атанасије наводи овај документ у целини на грчком¹¹⁸¹ као осми аријански симбол из 359. године¹¹⁸² наглашавајући да је у питању превара илирских организатора:

Урсације и Валенс и Герминије и њихови пратиоци учинили су нешто што се никад није догодило, никад чуло међу хришћанима – након што су записали оно у шта су хтели да верују, као преамбулу су додали конзулат, месец и дан те године како би свим разумним људима изгледало да њихова вера не датира одавно, већ од владавине Констанција¹¹⁸³.

*ДАТИРАНИ СИМБОЛ ВЕРЕ (22. МАЈ 359)*¹¹⁸⁴

Када су сви очекивали да ће се састати на једном месту, које је наведено у царском писму, и да ће тамо одржати сабор, подељени су на две стране, једни у Селеукији званој Кршевита¹¹⁸⁵, други су се састали у Риминију, 400 и више епископа, међу којима су били и Герминије, Ауксенције, Валенс, Урсације, Демофил и Гај. И док је цео скуп расправљао проблеме из светих списа, ови су сачинили документ и прочитали га наглас конзулату, тражећи да га усвоји сваки од сабора и да се мимо њега не прозивају јеретици, нити да се истрага врши о њиховом значењу, већ да он буде довољан сам по себи. А написали су следеће:

„Католичанска вера је објављена у присуству нашег господара, најпобожнијег и славног победничког цара Констанција Августа, вечног и узвишеног, за конзулата најсјајнијих Флавија, Еузебија и Хипатија, у Сирмију 11 дана пре јунских Календи.

Ми верујемо у једног јединог и истинског Бога, Оца свемогућег, творца и демијурга свега. И у једног Јединородног Сина Божјег, који је пре свих векова и пре сваког почетка и пре сваког појмљивог времена и пре сваке разумљиве твари, рођен од Бога; кроз кога су векови изнети и све ствари начињене; и у Њега рођеног као Јединородног, Јединог од јединог Оца, Бога од Бога, сличног Оцу који га је родио, према *Светом писму*; чије порекло нико не зна до Оца самог који га је родио¹¹⁸⁶. Ми знамо да је он, Јединородни Син Божји, на захтев Оца сишао са Небеса за

¹¹⁸¹ Атанасије увек наводи када је у питању превод са латинског, те се овде стиче утисак да је овај документ оригинално састављен на грчком, али Сократ тврди да га је превео са латинског, уп. Soc. *HE* 2.37.18.

¹¹⁸² На основу датума којим почиње: „за време конзуловања пресветлих Флавија, Еузебија и Хипатија, у Сирмију 11. дана пре јун. календи“, Ath. *De syn.* 8.3. О *Датираном симболу* (359), в. Hanson 1988: 362–370; Löhr 1986: 99–102; Brennecke 1984: 5–22; Marksches 2011.

¹¹⁸³ Уп. Hil. *Ad Const.* 2.4–5; *De Trin.* 6.21; Hier. *In Lucif.* 27; August. *De Bapt. contr. Don.* 3.3.

¹¹⁸⁴ Текст симбола према Ath. *De syn.* 8; Opitz 1934 и *NPNF* 2.4: 1127–1128.

¹¹⁸⁵ Грч. *Τραχέϊαν*.

¹¹⁸⁶ Алузија на *Mat.* 11.27.

искупљење греха, и рођен од Девике Марије, и зборио са ученицима, и испунио инкарнацију према Очевој вољи, и био разапет, и умро и сишао испод земље, и управљао стварима тамошњим, кога су чувари Пакла видели¹¹⁸⁷ и задрхтали; и он је устао из мртвих трећег дана и зборио са ученицима, и испунио читав домострој, и када је навршено 40 дана, уздигао се на Небеса и сео са десне стране Оца; и доћи ће последњег дана ускрснућа у слави Оца, да раздели сваком према својим делима.

И у Светог Духа, кога је Јединородни од Бога самог Исус Христ обећао да ће послати раси људи, Утешитеља, као што је записано: „Идем своме Оцу, и замолићу Оца и он ће вам послати још једног Параклета, Духа Истине. Он ће личити на мене и подучаваће и подсетиће вас на све.“¹¹⁸⁸

Али пошто су термин „суштина“ Очеви усвојили по једноставности и крши се због погрешног разумевања људи, а не садржи се у *Светом писму*, чини се ваљаним да се уклони и да никад поново не употреби за Оца, јер га нигде не користи *Свето писмо* за Оца и Сина. Па, ми кажемо да је Син сличан Оцу у свему, као што и каже и учи *Свето писмо*.“

Кључне речи формуле су биле *ὁμοιον κατὰ πάντα (сличан у свему)*, чиме се показује преовладавање хомојске струје. Сократ потврђује Атанасијеву причу и наводи исти текст симбола преведен са латинског, додајући¹¹⁸⁹:

Када су се епископи састали у Риминију, они са Истока су изјавили да су вољни да о случају Атанасија прећуте, одлука коју су снажно подржали Урсације и Валенс, који су раније подржавали ставове Арија, али, као што сам већ рекао, касније су изнели своје признање о порицању тог мишљења епископу Рима, и јавно прихватили доктрину консупстанцијалности, јер ови људи су увек нагињали доминантној партији. Германије, Ауксенције, Демофил и Гај изјавили су исто поводом Атанасија. Када су дакле једни покушали да предложе једну ствар, а други другу на седници епископа, Урсације и Валенс су рекли да сви ранији нацрти симбола треба да се ставе по страни и само последњи, који је припремљен на њиховом последњем састанку у Сирмију, треба да се сматра легалним. Онда су наложили да се прочита папир који су имали у рукама, а који је садржао још једну формулу вере. Ово је заиста састављено у Сирмију, али је држано у тајности...

Из Сократовог одломка види се променљивост теолошких опредељења дворских епископа Валенса и Урсација, који су од чистог

¹¹⁸⁷ Уп. Јов. 38.17: „Јесу ли ти се отворила врата смртна, и врата сјена смртога јеси ли видио?“

¹¹⁸⁸ Уп. Јован 14.12, 16, 17, 26.

¹¹⁸⁹ Soc. HE 2.37.

аријанства, преко хомојства и у једном тренутку хомоусијства, увек нагињали доминантној партији, док су Германије, Демофил и Гај остали доследни осуди Атанасија и хомојској доктрини. Штавише, према овом наводу, сирмијски сабор из 359. године и *Датирани симбол* били су својеврсни прелудиј предстојећим заказаним саборима у Риминију и Селеукији, где су Валенс и Урсације представили симбол вере тајно састављен у Сирмију. Како је приметио Барнс, ниједан од поменутих извора не третира скуп у Сирмију 359. године као сабор јер није било формалног позива и дневног реда, већ је пре у питању прелиминарни састанак представника доминантних теолошких струја на двору Констанција – хомојусијца Василија Анкирског, умерених хомојаца Германија Сирмијског, Валенса Мурсанског, Урсација Сингидунског, и радикалних хомојаца или неоаријанаца Акација Цезарејског, Германија Александријског и Еудоксија¹¹⁹⁰. Сви они су покушали да донесу коначно решење, али је представљање *Датираног симбола* у Риминију завршило катастрофом, која је одгодила преко потребни мир на дуже време¹¹⁹¹.

Сви наговештаји указују да је дошло до принудног компромиса заступљених страна. Према оцени Келија, основни нацрт био је конвенционални симбол, али са бројним интерполацијама и изменама¹¹⁹². Постоје извесне сличности са *Петом антиохијском формулом (Макростихом)* у погледу почетка времена од Исуса Христа¹¹⁹³, али оригиналност овог симбола показује се у до тада првом помињању Исусовог силаска у пакао. Ова компромисна формула требало је да задовољи никејску струју својим потпуним одбацивањем аријанског хетероусијства, а умерени аријанци, хомојци, били би задовољени избацивањем проблематичног термина *усије*. Међутим, ниједна страна није била отворена за компромис, чак ни главни састављачи, којима би највише одговарало да је у формули стајало само *сличан*, али не у свим стварима, јер је то могло подразумевати и суштину, и косило се хомојском ставу да је Син сличан Оцу по вољи, али различите суштине. Према сведочанству Епифанија, када је Валенс потписивао *Датирани симбол*: „... поред свог потписа додао је изјаву да је Син сличан Оцу, али без „у свему“, стављајући до знања до које се мере слаже са горенаведеним, или како је разумео „једносуштан“. Цар је на то указао и натерао га да дода „у свему“, што је овај и учинио“¹¹⁹⁴. Исто тако, Василије, у страху да ће Валенс нешто изменити када буде носио копије у Римини, код свог потписа дописао

¹¹⁹⁰ Barnes 1993: 232.

¹¹⁹¹ О сабору у Риминију–Ники–Селеукији (359), в. Hanson 1988: 371–386.

¹¹⁹² Kelly 1972: 291–292.

¹¹⁹³ *Макростих* чл. 2.

¹¹⁹⁴ Eriph. Pan. 22.6.

је меморандум оправдавајући свој поступак и наводећи да он *Никејски симбол* подржава у свему осим по имену¹¹⁹⁵:

Василије, епископ Анкире. И ја тако верујем. И слажем се са горенаведеним тако што исповедам да је Син сличан Оцу у свим стварима. Баш у свим! Не само по вољи, већ као што *Свето писмо* учи, у постојању, актуалности и суштини, какав је и син. Дух од духа, живот од живота, светлост од светлости, Бог од Бога, сам Син од самог Оца; Син који је мудрост мудрог Бога и Оца. И у Реч, да је син налик Оцу у свему, као што је син оцу. И као што је горе речено, ако ико каже да је Син сличан Оцу само у појединостима, он није за католичанску цркву, јер не говори да је Син сличан Оцу у складу са *Светим писмом*.

Василијев постскрипт је прочитан и дат Валенсу у присуству епископâ Марка, Георгија, Урсација, Германија и Хипатијана, и многобројних презвитера и ђакона, а Епифаније је навео ове делове да се не би огрешио о оне који су потписали хомојски кредо, али су „у души“ остали правоверни¹¹⁹⁶. Епифанијев навод даје најпрецизнију листу учесника сирмијског сабора из 359. године и потписника *Датираног симбола*, јер је највероватније консултовао неку збирку архивских докумената и од изузетног је значаја јер показује како је дошло до фракционисања унутар аријанских струја, што ће кулминирати на сабору у Константинопољу 360. године, где ће вође хомојусијанске странке: Василије Анкирски, Еустатије Себастански, Силван Тарсански, Георгије Лаодицејски и Кирил Јерусалимски бити збачени са епископских положаја, а хомојци и аномејци, предвођени Акацијем Цезарејским и Еудоксијем, тријумфовати.

Хиларије Пиктавијски је сачувао писмо цара Констанција послато само пет дана после доношења *Датираног симбола* 27. маја 359. године. Писмо је у веома строгом деспотском тону упућено италијанским епископима који су се састали у Риминију. Цар истиче да, иако закон у религијским стварима црпе свој ауторитет од Цркве, царева је обавеза и пуна ингеренција да се постара да епископи одржавају мир у црквеном поретку и доктринарни склад. Цар стога тражи да, када се заказани сабор у Риминију заврши, италијански епископи пошаљу десет делегата на двор да би се расправила доктринарна питања са источњацима. Сабор у Риминију не сме да доноси никакве одлуке које се тичу источних епископа или су супротне њиховим доктринама, свака таква одлука биће ништавна и неважећа¹¹⁹⁷. Насупрот царевим наредбама, учесници сабора су се одмах на почетку поделили у две супротстављене групе, од којих је

¹¹⁹⁵ Ibid. 22.7.

¹¹⁹⁶ Ibid. 23.1.

¹¹⁹⁷ Hil. *FH* A VIII 8 (Feder 1916: 93–94).

антиникејаца било око 80 и они су напустили цркву у којој се остатак сабора састао¹¹⁹⁸. Захваљујући Хиларију и Атанасију¹¹⁹⁹, сачуван је и део записника вођеног на сабору у Риминију. Одломак из записника датиран 21. јула 359. године код Хиларија наводи да су осуђени илирски епископи Урсације, Валенс, Германије и Гај, без помена Ауксенција и Демофила, а које пак Атанасије у свом препричаном и преведеном делу овог записника наводи¹²⁰⁰. Стога се једино може донети закључак да су они накнадно осуђени или их је Атанасије дописао, јер се у преписима оригиналних докумената не наводе.

Група никејаца у Риминију саставила је делегацију од десет епископа која је требало цару да однесе њихове одлуке, али се вероватно није упутила на двор пре краја јула 359. године¹²⁰¹. Никејци су саставили писмо цару на латинском, у ком се Урсације, Валенс, Гај, и Ауксенције проглашавају јеретицима, према Атанасијевом наводу:

Нама епископима, који смо се окупили из свих западних градова, чинило се ваљаним да се држимо до краја оне вере која истраје од давнина, коју смо примили онако како су је проповедали пророци, јеванђеља, и апостоли кроз нашег Господа Исуса Христа, који је чувар Твог Краљевства и покровитељ Твоје моћи. Јер чинило се неискправним и незаконитим мењати оно што је право и праведно утврђено и у заједници донето у Никеји са Твојим оцем царом, најславнијим Константином... Сходно томе, Урсације и Валенс, пошто су стари подстрекачи и симпатизери аријанске догме, с правом су искључени из заједнице, па им је дозвољен повратак који су тражили због покајања и извињења за прелазак ког су били свесни како показују документи које су сами саставили. Али, они су покушали на бескрупулозан и нечастан начин да нам представе новину, пошто су нашли саучеснике у овој завери – Германија, Ауксенција, и Гаја...¹²⁰²

Копију латинског оригинала даје Хиларије са доста разлика у односу на Атанасијев грчки превод. Када их упоредимо, чини се да је или Атанасије проширио писмо или Хиларије скратио своју копију. Баш у поменутом делу Хиларије изоставља Демофила и

¹¹⁹⁸ Sulp. Sev. *Chron.* 2.41. Сулпиције Север наводи да је 400 хомоусијанаца било у цркви Риминија, а 80 хомојаца у напуштеном храму.

¹¹⁹⁹ Hil. *FH A IX* 3 (Feder 1916: 96–97); Ath. *De syn.* 11.

¹²⁰⁰ Ath. *De syn.* 11.

¹²⁰¹ Cedilnik 2004: 264.

¹²⁰² Ath. *De synod.* 10.3–4. Латински оригинал даје Хиларије, Hil. *FH A V* 1, 2; грчки превод Ath. *De synod.* 10; Soc. *HE* 2.37; Soz. *H.E.* 4.18; Theod. *HE* 2.19. Треба напоменути да се писмо разликује у латинском оригиналу код Хиларија и грчким преводима и по реченици која говори да је цар Константин на самрти крштен према Никејском симболу.

Ауксенција¹²⁰³. На основу овог писма западних епископа у Риминију сазнајемо да су легати послати цару добили упуте да се држе *Никејског кред*а и да подсети цара да су Урсације и Валенс били осуђени на Миланском сабору (347) и да су послали писма признања папи Јулију према којима су подржали никејски *хомоусион* и Атанасија, те да су заједно са својим саучесницима Германијем Сирмијским и Гајом Панонским, а према грчким изворима и Ауксенцијем Миланским, рехабилитовани. Демофил из Берое се не помиње ни у латинским ни у грчким изворима, само у каснијим коментарима ових аутора. Западни епископи моле цара да спречи нове симболе и да нареди да се сабор распусти, наговештавајући да су они у позицији заробљеника и да желе да се врате својим епископијама. Дефиниција вере коју су прихватили никејци у Риминију идентична је оној донетој у Никеји 325. године, с тим да је наглашено да реч „суштина“ не сме да се одбаци као новина, као што је то учињено на сабору у Сирмију (359)¹²⁰⁴.

Антиникејска хомојска партија, предвођена Валенсом и Урсацијем, независно је такође послала легате из своје групе. Према сведочењу Сократа, Созомена и Теодорета¹²⁰⁵, цар је прво примио хомојску делегацију, која му је представила своју формулу вере, што је имало за последицу да хомоусијски делегати не буду примљени, те изморени дугим чекањем и уплашени царевом изолацијом, они су осудили *Никејски симбол*, који им је наложено да бране и прихватили су *Датирани симбол* понуђен у Риминију¹²⁰⁶. Међутим, Цедилник, додуше без навођења аргумената, сматра да је вероватније да су Валенс и Урсације модификовали *Датирани симбол* за Римини како би био пријемчивији хомоусијанској већини, те да је Констанције приметио да симбол који су донели није исти, јер је лично присуствовао његовом састављању¹²⁰⁷.

У безизлазној позицији проницејски епископи у Риминију нису могли да напусте сабор док га цар званично не распусти и добили су наређење од цара лично да чекају његов завршетак због

¹²⁰³ Hil. *FH A V* 1 (Feder 1916: 78–85).

¹²⁰⁴ Одлука о симболу је сачувана код Хиларија, в. Hil. *FH A IX* 1 (Feder 1916: 95–96) и у рукопису Ms. Bodl. e Mus. 101, f. 62^v.

¹²⁰⁵ Soc. *HE* 2.37; Soz. *HE* 4.19; Theod. *HE* 2.19.

¹²⁰⁶ Сва три извора преносе ову информацију уз извесна одступања, која се не могу објаснити јер нам није познат њихов извор. Код Созомена, чији је навод најопширнији, извор је највероватније био Сабин, те се чини најкредибилнијим. Цедилник приоритет даје Сократу, позивајући се на Шоов суд да је Созомен базирао свој навод на Сократовом, в. Cedilnik 2004: 271 и бел. 95. Поређењем сва три навода чини ми се исправнијим да су Созомен и Теодорет користили Атанасијев навод Констанцијевог одговора сабору у Риминију, Ath. *De syn.* 55, а Созомен и Сабина.

¹²⁰⁷ Cedilnik 2004: 271.

спољнополитичких послова с варварима. Њихова делегација, блокирана у царској палати у Сирмију, такође је била у чекању, а делегација антинекејских сепаратиста у Риминију, на челу са Валенсом и Урсацијем већ је била примљена код цара. Негативан психолошки ефекат оваког третирања проникејске стране, ускоро се показао у догађајима који следе, те је за Атанасија, Хиларија и Сулпиција Севера то био разлог преласка никејске делегације на супарничку страну¹²⁰⁸.

Након догађаја описаних у Риминију, око 160 претежно хомојусијских источних епископа састало се у исавријској Селеукији 14. септембра 359. године. О овом делу сабора говоре Атанасије, Хиларије, Сократ, Созомен, Епифаније, Филосторгије, Сулпиције и Теодорет¹²⁰⁹. На основу њихових података сазнајемо да се као водеће црквене личности помињу хомојусијци Георгије из Лаодицеје, Елеусије из Кизика, Силван из Тарса, Еустатије из Себасте и хомојци Акације из Цезареје, Патрофил, Ураније из Тира, Еудоксије који је узурпирао цркву Антиохије, Леонтије из Триполија, Теодосије из лидијске Филаделфије, Теодул из Фригије, Евагрије са острва Митилене, и Георгије, узурпатор александријске столице. Према Атанасију, они су се удружили са другим наследницима аријанске мисли као што су секундијанци Стефан, Сера и Полидеук из Либије, затим Панкратије и мелетијевац Птоломеј.

Ипак, хомојусијска већина на другој сесији затвореног типа (28. септембра 359. године) потврдила је *Другу антиохијску формулу* (341) и збацила са положаја: „Георгија, продавца свиња и друге из Азије – Леонтија, Теодосија, Теодула, Евагрија, а екскомуницирали Астерија, Еузебија, Абгара, Василика, Феба, Фиделија, Еутихија и Магна“¹²¹⁰, а хомојци предвођени Акацијем су се повукли. Међутим, на трећој сесији (29. септембра 359. године) осуђена страна се вратила у пратњи цивилног магистрата Леона и војног магистрата Лауриција, који су покушали да обезбеде помирење, али им је предата формула коју је сам Акације саставио. На овој сесији пристигли су и Македоније из Константинопоља и Василије из Анкире, када је Акацијева група,

¹²⁰⁸ Ath. Ep. Ad Afros 3; Hil. FH A V 2 (Feder 1916: 85); Sulp. Sev. Chron. 2.41. Детаљније о сабору у Риминију и Ники, в. Simonetti 1975: 314–325. Уп. Soc. HE 2.40; Soz. HE 4.16. Важно је напоменути да Сократ, Созомен и Теодорет као најречитији извори о овим догађајима не повезују сабор у Риминију и сабор у Селеукији као делове истог сабора, нити имају јасну представу о сабору у трачком граду Ники.

¹²⁰⁹ Детаљније о сабору у Селеукији, в. Simonetti 1975: 326–340. Извори који говоре о сабору у Селеукији: Ath. De syn. 12, 29; Hil. FH B VII 1 (Feder 1916: 164); Soc. HE 2.39–41; Soz. HE 4.22–23 (на основу Сабина из Хераклеје); Epiph. Pan. 73.25–26; Philost. HE 4.2, 11; Theod. HE 2.22; Sulp. Sev. Chron. 2.42.

¹²¹⁰ Ath. De syn. 12.

заstraшена бројношћу својих противника, тражила од магистрата да искључе све оне који су били под неким истражним процесом или раније осуђивани. То је усвојено и ослабљеном саставу сабора магистрат Леон је представио документ који му је ... у руке ставио Акације, а који је у ствари био формула вере, који је саставио Акације¹²¹¹. На основу овог одломка видимо да Сократ своје податке не црпе од Атанасија, који је веома неинформативан по овом питању, већ да консултује саборске стенограме и представља нам како је дошло до обрта у корист хомојске стране, која је умела да искористи присуство власти те поштовањем римског ауторитета, за разлику од друге стране, добије наклоност власти да се усвоји њихово мишљење и одбаци симбол вере донет при посвећењу цркве у Антиохији. Акацијевјци су представили нову формулу у Селеукији¹²¹², познату као *Селеукијска формула*¹²¹³, у којој су инсистирали да се „проблематични“ термини *хомоусион* и *хомојусион* забране, а да се анатемисше новосковани термин *аномојон*, који се не јавља у *Светом писму*¹²¹⁴. Селеукијски сабор признаје само термин *хомојон* у погледу односа Оца и Сина, позивајући се на учење апостола Павла: „Који је обличје невидљивог Бога“ (*Кол.* 1.15). Како наводи Атанасије, формула прочитана у Селеукији: „јасно је свима који је прочитају да је једнака оној која је скоро објављена у Сирмију уз дозволу његове безбожности, Цара“¹²¹⁵, чиме потврђује да је у Селеукији прочитан *Датирани симбол* из Сирмија.

Према Сократу, на четвртој сесији Акације је на селеукијском сабору рекао: „Ако је никејска вера мењана једном и више пута од тада, нема разлога зашто ми не бисмо издиктирали другачију веру сада“, на шта је хомојусијац Елеузије одговорио: „Овај сабор није сазван да се сазна оно што не знамо, нити да се прими вера коју не поседује, већ да наставимо путем вере очева“¹²¹⁶, мислећи на доносиоце *Друге антиохијске формуле*, чиме је настављена

¹²¹¹ Soc. HE 2.40.

¹²¹² Ath. De syn. 29; Soc. HE 2.40; Epih. Pan. 73.25.

¹²¹³ Коју Атанасије наводи као *Девету аријанску формулу вере*, Ath. De syn. 29. Атанасијев навод оставља утисак да су по доношењу *Друге сирмијске формуле* њени састављачи постали незадовољни и да су саставили нову са којом су на своју срамоту парадирани пред магистратима, те да је на њихов захтев осуђено то што су донели и тражено је од писара Мартинијана да врати копије од свих странака које су их добиле, и чак је цар Констанције издао едикт против тог симбола, а затим су саставили нову формулу у Исаврији. Стога је овај део поузданији код Сократа и Епифанија, који су вероватно користили стенограме.

¹²¹⁴ Формулу наводе Ath. De syn. 29; Soc. HE 2.40; Epih. Pan. 73.25.

¹²¹⁵ Ath. De syn. 29.

¹²¹⁶ Елеузије мисли на Сабор посвећења (антиохијски сабор) из 341. године, где је донета *Друга антиохијска формула*, што се види из Сократовог коментара: „Како можеш оне који су се састали у Антиохији звати очевима?“ в. Soc. HE 2.40.

дуготрајна и мучна расправа о суштини. Када је комит Леон видео да се неће остварити договор, распустио је сабор речима¹²¹⁷:

Мене је цар делегирао да надгледам сабор на ком се очекивала једнодушност да превлада, али пошто никако не можете да постигнете међусобно разумевање, не могу више да присуствујем томе, па идите онда у цркву и тамо уживајте у узалудном брбљању.

Акацијевци су одбили да се састану у цркви, док су остали то прихватили и тамо тражили да се настави расправа о сукобу између Акација и Кирила Јерусалимског¹²¹⁸, који је већ две године био збачен. Веома је интересантан навод Сократа да је овај епископ „први и једини“ одбио да се појави пред црквеним судом и апеловао код цара, од кога је и добио дозволу да му суди цивилни суд и зато је дошао у Селеукију¹²¹⁹. У одсуству акацијевске странке, која је одбила бројне позиве да се појави, сабор одржан у селеукијској цркви донео је осуду и збацивање Акација из Цезареје, Георгија из Александрије, Уранија из Тира, Теодула из фригијске Херетапе¹²²⁰, Теодосија из лидијске Филаделфије, Евагрија са острва Митилене, Леонтија из лидијског Триполија и Еудоксија, најпре епископа Германиције, па узурпатора антиохијске столице. Такође су збацили епископа Патрофила јер није дошао да се одбрани од оптужби које је против њега изнео презвитер Доротеј. Сократ наводи да су по истој основи екскомуницирали Астерија, Еузебија, Абгара, Василика, Феба, Фидела, Еутихија, Магна и Еустатија. Потом су послали писма црквама збачених епископа са новопостављеним епископима. Како је Анијан постављен у Антиохији уместо Еудоксија, убрзо су га ухапсили магистрати Леон и Лауриције и послали у прогон, на шта су епископи из селеукијске цркве поднели протест. Пошто нису добили одговор од државних служби, упутили су се у Константинопољ да се обрате цару лично.

Како сазнајемо од Сократа, Созомена, Теодорета и Хиларија¹²²¹, после састанка са хомојском делегацијом цар је овластио Валенса и Урсација да управљају црквама на Западу по вољи, да саставе своју формулу вере и екскомуницирају све који је не прихвате. Тако су Урсације и његови помоћници дошли у Нику, трачки град, где су по дозволи цара сазвали нови сабор, превели на грчки формулу која је прочитана на латинском у Риминију и представили је као нову „Никејску формулу“.

¹²¹⁷ Soc. HE 2.40.

¹²¹⁸ О Кирилу Јерусалимском и његовој теолошкој позицији, в. Hanson 1988: 398–416.

¹²¹⁹ Шести канон Другог васељенског сабора у Константинопољу (381) санкционисаће могућност жалби цивилном суду у црквеним споровима, в. Поповић 2007, 78.

¹²²⁰ Локација непозната, помињу Soc. HE 2.40.43; Philost. 7.6. Можда *Chairetopa* у Mullen 2004: 110.

¹²²¹ Soc. HE 2.37.96; Soz. HE 4.19; Theod. HE 2.16, 21; Hil. FH V 3 (Feder 1916: 85–86).

Епископи који су били у притвору у Риминију почели су да преиспитују своју истрајност и дошли су до закључка да је сулудо да: „постоји раздор међу епископима читавог света зарад једне речи, и да само треба да прихвате да је Син сличан Оцу, па да окончају све ове расправе, јер епископи Истока се неће смирити док се не избаци термин „суштина“¹²²²“. Тако су представници делегације епископа из Риминија пристали на формулу коју им је Урсације понудио. Урсације их је задржао у Ники читаве зиме, под изговором да су путеви у лошем стању за путовање. За то време Урсације их је убедио да формулу са својим потписима пошаљу источним епископима, како би се умањила сумња да епископи Риминија нису својеволјно прихватили одбацивање консупстанцијалности¹²²³.

Хиларије наводи извод из записника са састанка у Ники датиран 10. октобра 359. године, у ком се помињу имена 14 епископа¹²²⁴. Затим Хиларије наводи писмо цару Констанцију западних епископа из Риминија, у ком група, од којих Хиларије наводи само Магдонија, Мегазија, Валенс и Епиктета, тврди да су се радо повиновали царевој наредби да одбаце консупстанцијалност у симболима вере, да признају пораз оних који су се супротстављали овој мудрој одлуци и да се слажу са источњацима у Селеукији, завршавајући све молбом да иду кућама¹²²⁵. Хиларијев коментар је да су потписали симбол „који је Валенс са собом понео у Римини“¹²²⁶. Међутим, део текста који је требало да изложи формулу вере коју Хиларије помиње није сачуван, те не можемо бити сигурни да ли Хиларије мисли на *Симбол из Нике* или *Датирани симбол* из Сирмија. Хиларије и овај симбол, исто као и *Другу сирмијску формулу*, назива бласфемијом коју су саставили Валенс и Урсације, и изражава своју огорченост што епископи из Риминија нису дали сагласност за њену осуду¹²²⁷.

¹²²² Soc. HE 2.37.

¹²²³ О другом делу сабора у Риминију в. Simonetti 1975: 322–324.

¹²²⁴ Nil. FH A V 3 (Feder 1916: 85–86). Nil. FH A 6 (Feder 1916: 87–88).

¹²²⁵ Лор га датира у новембар 359. године, в. Löhr 1986: 127, а Симонети на крају другог дела сабора у Риминију када је оформљена нова делегација за Константинопољ која је понела писмо цару, Simonetti 1975: 325. С обзиром на садржај писма, оно је морало бити послато пре краја сабора, јер цар не би распустио сабор у Риминију без ове потврде, те се слажем са Лором.

¹²²⁶ Nil. FH A V 4 (Feder 1916: 86), уп. Lionel R. Wickham 1998 *Con. Val. et Ursac.* 2.15.

¹²²⁷ Nil. FH B 8.2 (Feder 1916: 175–176). Овај одломак у ствари датира другу књигу Хиларијевог *Против Валенса и Урсација* после Константинопољског сабора 360. године, када је аутор знао за све последице Двојног сабора. Зато Хиларије повезује одлуку групе из Риминија да подржи *Симбол из Нике* са подршком Акацијевим хомојцима на предстојећем Константинопољском сабору. В. увод Wickham 1998.

Симбол из Нике представљао је модификовани *Датирани симбол* из Сирмија по инструкцијама Валенса и Урсација. Текст формуле наводи само Теодорет¹²²⁸, а Хиларије, како смо видели, једино коментарише његове делове или нам је тај део изгубљен. Према наводима извора¹²²⁹, сабор у трачкој Ники је по бројности заиста могао да парира Првом васељенском сабору у малоазијској Никеји из 325. године. Најзначајнија измена било је изостављање синтагме „сличан у свему“ и забрана не само појма *οὐσία/substantia* већ, што је још значајније, појма *ὑπόστασις/persona*, чиме се почела правити разлика између ових термина, али и нова забуна у конституисању тринитарне хришћанске теологије, која ће се у наредним деценијама различито тумачити на Западу у односу на Исток¹²³⁰. Ипак, хомојска победа имаће дубоке последице за Илирик, јер ће до краја века хомојство бити упорно присутно као противтежа следбеницима никејства¹²³¹.

О узроцима овако снажне победе хомојства извори нису сагласни и вероватно указују на низ околности који је до ње довео. Најмање је јасно зашто је група никејаца из Риминија пристала на компромис са хомојском страном: да ли због страха од царске казне, како мисле Атанасије, Хиларије и Сулпиције Север, или због тога што су их поново преварили Урсације и Валенс, како тврде Сократ, Созомен и Теодорет, и делимично Сулпиције Север, који су хронолошки удаљенији од самих догађаја. Издвајам закључак о Двојном сабору код Сулпиција Севера¹²³²:

... најчвршћи међу њима били су наш пријатељ Фебадије и Сервације, епископ из Тонгерена, и пошто ова двојица нису поклекла претњама и притиску, Таур их је засипао молбама и у сузама преклињао да прихвате умерене савете... Фебадије је отворено изјавио да је спреман да поднесе прогонство, и сваку казну која му се пропише, али да неће прихватити вероисповест коју су саставили аријанци. Тако је неколико дана прошло у овој дискусији и када се начинио мали корак ка помирењу, Фебадије је постепено почео да се предаје, и на крају је поклекао под предлогом који му је дат. Јер Валенс и Урсације су потврдили да је изнета вероисповест састављена према одредбама католичанске догме, и да пошто су је изнели источњаци на подстрек цара, не може се одбацити без невере, а како би онда био могућ крај сукоба ако исповест која је задовољила источне, одбију они на Западу? На

¹²²⁸ Theod. *HE* 2.16. За текст *Симбола из Нике*, в. Kelly 1975.

¹²²⁹ Hil. *FH* V VIII 3 (Feder 1916: 176).

¹²³⁰ О терминолошким разликама у христолошким расправама између Истока и Запада, в. Marksches 1995: 1–11.

¹²³¹ Nicet. Remes. *De Spiritus Sancti potentia* 1. Према М. Simonetti 1951: 239–248.

¹²³² Sulp. Sev. *Chron.* 2.44.

крају, ако они мисле да презентована исповест изгледа непотпуна у односу на оно што је њима прихватљиво, да они сами треба да додају шта мисле да треба да се дода, и да ће онда они прихватити са своје стране, оно што су ови други додали. Овај пријатељски предлог су сви радо прихватили, и наши нису даље покушавали да се противе, желећи да се већ једном оконча посао. Потом је објављена исповест коју су саставили Фебадије и Сервације, и у њој су најпре Арије и његова безбожна творевина осуђени, и објављено је да је Син Божји једнак са Оцем и без почетка, без времена. Онда је Валенс, као да помаже нашим пријатељима, прикључио изјаву (у којој се крије тајна обмана) да Син Божји није створење као друга створења; и превара која се крила у овој објави побегла је пажњи слушаца. Јер у овим речима у којима се негира да је Син налик другим створењима, дакако је изречено да је он само супериоран према осталима. ... у то време то нису разумели, и тек су касно схватили смисао те реченице. На тај начин завршен је сабор, који је имао добар почетак, али сраман крај.

Овај значајан навод Сулпиција Севера разрешава многе недоумице и недоречености осталих извора, да је измореност и страх епископа који су седам месеци били затворени у Риминију допринела да се постигне неславан договор са Валенсовом групом под окриљем међусобног подржавања истих погледа. Као најистрајније браниоце никејства Сулпиције наводи епископе Фебадија из Агена и Сервација из Тунгрија (данас Тонгерен у Белгији), који су поклекли када им је Валенс дозволио да допишу шта недостаје симболу који им је представљен, а нису схватили да се у изјави коју је Валенс дописао: „да Син Божји није као друга створења“, крије антиникејски став да је Син Божји створење надређено свим другим створењима и стога ограничен временом.

Како су Симонети и Лор приметили¹²³³, последњу реч о сабору у Риминију даје Јероним у свом дијалогу *Против Луциферијанаца*¹²³⁴:

Баш када се раширила гласина да је неискрена изјава о вери Валенса, епископа Мурсе, који ју је саставио у присуству преторијанског префекта Таура, по царској наредби постављеног да надгледа сабор, Валенс је изјавио да он није аријанац и да потпуно претире аријанске бласфемije. Међутим, ствар је учињена у тајности, и није умирила опште мњење, па је другог дана, када се маса епископа и лаика окупила заједно у цркви Аримнија, Музоније, епископ провинције Бизацене, коме су сви због старости дали прву реч, рекао следеће: „Један од нас је овлашћен да вам прочита, часни очеви, оно што објављују извештаји стигли до нас, како би зле мисли које парају наше уши могле да буду изгнане из

¹²³³ Simonetti 1975: 323; Löhr 1986: 128.

¹²³⁴ Hier. *Adv. Lucifer.* 18–19.1.

наших срца и једногласно осуђене од нас свих.“ Сви епископи су одговорили: „Слажемо се.“ И када је Клаудије, епископ провинције Пицена, на захтев свих присутних, почео да чита светогрђа приписана Валенсу, Валенс је наглас повикао негирајући: „Ако ико пориче Христа нашег Господа, Сина Божјег, рођеног од Оца пре светова, нека је проклет.“ Уследио је општи хор одобравања: „Нека је проклет.“ „Ако ико пориче да је Син сличан Оцу како *Свето писмо* каже, нека је проклет.“ Сви су одговорили: „Нека је проклет.“ „Ако ико не говори да је Син Божји заједно вечан са Оцем, нека је проклет.“ Поново је уследио хор одобравања, „Нека је проклет.“ „Ако ико каже да је Син Божји створење, као сва друга створења, нека је проклет.“ Одговор је био исти: „Нека је проклет.“ „Ако ико каже да Син од постојећих ствари, а не од Бога Оца, нека је проклет.“ Сви заједно викаху: „Нека је проклет.“ „Ако ико каже да је било време када Сина није било, нека је проклет.“ У том тренутку, сви присутни епископи и цела црква заједно су подржали Валенсове речи тапшући рукама и ударајући ногама. И ако ико мисли да смо измислили ову причу, нека погледа јавне архиве. О свим догађајима пуне су црквене архиве, а околности су још свеже у сећању људи, од којих су неки који су учествовали на сабору још живи, а сами аријанци (чињеница која се не може оспорити) не поричу тачност нашег извештаја. Када су, дакле, сви дизали Валенса у небеса и себе скрушено осудили што су икад сумњали у њега, исти Клаудије који је почео да чита, рекао је: „Има још неколико ставки које су избегле пажњи нашег драгог господина и брата Валенса; ако вам се чини ваљаним, дозволите нам, како би се уклониле све сумње, да донесемо општим гласањем сагласност о њиховој цензури. Ако ико каже да је Син Божји заиста био пре свих светова, али да никако није био пре сваког времена, чиме ставља ишта пре њега, нека је проклет.“ И многе друге ствари које су изгледале сумњиве, Валенс је осудио када му их је Клаудије прочитао. Ако неко жели да сазна више о њима, наћи ће извештај у актима Сабора у Риминију, извора из ког сам ја лично црпео податке.

С правом се највећи кредибилитет мора дати Јеронимовом запису, базираном на актима сабора у Риминију¹²³⁵, која је лично консултовао, као и никејске и аријанске сведоке догађаја. Тако су почетком децембра 359. године на пленарном заседање сабора у Риминију у градској цркви, на захтев епископа Клаудија из Пицена, прочитане оптужбе против Валенса, које је овај негирао потврђивањем свих ставова које му је једну по једну Клаудије наводио и које су биле у складу са никејском вером, чиме је стекао поверење да иза формуле вере коју им предлаже не стоји скривена аријанска

¹²³⁵ За Јеронима оваква критичност није уобичајена, в. Kelly 1975: 75.

догма. Тако је пропала првобитна замисао створена у Сирмију 22. маја 359. године.

ГЕРМИНИЈЕ СИРМИЈСКИ И ПРЕВИРАЊА У СИРМИЈСКОЈ ЦРКВИ

Када је Валенс на другом делу сабора у Риминију успео да издејствује потврду *Симбола из Нике* и да састави делегацију која је цару требало да однесе саборске одлуке у Константинопољ, Хиларије је у својој збирци докумената навео писмо које су источни епископи из Селеукије послали овој Валенсовој делегацији. Писмо осамнаесторице источних епископа из Селеукије адресирано је на деветорицу именованих епископа и неколицину неименованих делегата сабора у Риминију. Они у писму изјављују да су сабор јак стотину гласова и да упозоравају на аномејску јерес, коју шири Аеције, у шта је и цар упућен и у вези с чим је изразио своје неодобравање¹²³⁶. Хиларијево писмо показује да су на челу западне делегације послате у Константинопољ били постављени Валенс и Урсације, које источни епископи не сматрају кривоверцима. Осим њих, у делегацији препознајемо њихове следбенике Герминија и Гаја. Писмо је највероватније послато из Константинопоља, где је делегација 18 изабраних епископа са Селеукијског сабора на царском двору у Константинопољу расправљала са групом Акацијевих хомојаца, која је преко веза на двору осигурала наклоност цара¹²³⁷.

Вест да су западни епископи потврдили формулу из Риминија пресудно је утицала на то да се убеде представници Селеукијског сабора да се одрекну термина „суштина“. Слично тактици Валенса у Риминију, акацијеви су под заклетвом изјавили да они не сматрају да је Син различит од Оца по суштини и да би такво мишљење била јерес, те да сматрају да је формула коју су представници сабора у Риминију прихватили у Ники само компромисно решење да се спрече расправе, али да није против хомоусијанске ни хомјусијанске доктрине. Цар је такав став подржао наглашавајући да је велик број епископа био у Риминију и сложио се да нема разлике у значењу између *хомоусиона* и *хомојусиона*, и да се, пошто се ти термини не

¹²³⁶ Hil. FH B VII 1 (Feder 1916: 174–175).

¹²³⁷ Било је прича да су утицај на двору обезбедили подмићивањем новцем стеченим продајом црквене имовине, в. Soz. HE 4.23.

јављају у *Светом писму*, уводи компромисни термин *хомојос* 'сличан' и да он подржава хомојску формулу¹²³⁸.

Тако је 1. јануара 360. године селеукијска делегација под притиском цара лично одобрила хомојску *Формулу из Нике*, чиме је хомојска страна у христолошким расправама доживела свој врхунац, добивши званичну потврду државе и представника источних и западних цркава. За финализацију одлука Двојног сабора у Риминију и Селеукији била је потребна и ратификација већег заједничког црквеног сабора, због чега је цар Констанције у јануару 360. године сазвао сабор у Константинопољу¹²³⁹, којим је доминирала хомојска странка, састављена од епископа Битиније (помињу се Марис из Халкедона и Улфила, епископ Гота). На овом сабору, где је било око 50 епископа¹²⁴⁰, са мањим изменама усвојен је хомојски кредо из Нике, базиран на *Датираном симболу* из Сирмија¹²⁴¹. Додато је да се све раније формуле вере и оне које убудуће буду доношене сматрају анатемисаним. Захваљујући присуству Улфиле, међу Готима ће се ширити хомојство, те је нетачно и непрецизно говорити о готским хришћанима као аријанцима¹²⁴², јер је Улфила претходно признао *Никејски симбол* као наследник Теофила, епископа Гота, који је био присутан на Никејском сабору (325)¹²⁴³.

Константинопољска формула је била антиаријанска с обзиром на то да је експлицитно осуђивала аномејство. Симбол је са царском инструкцијом послат свим епископијама Царства на потпис, док се у случају одбијања претило казном прогонства¹²⁴⁴. Овај је сабор званично сазван ради питања аномејског учења Аеција, којег је збацио са места ђакона наводно на основу његових списа, али било је извештаја који тврде да су га осудили само по наредби цара¹²⁴⁵. Међутим, већ на првој сесији, осим аномејаца, збачени су и

¹²³⁸ *Soz. HE* 4.23.

¹²³⁹ Информације о Константинопољском сабору (360) дају *Soz. HE* 4.24; *Soc. HE* 2.41–43; *Theod. HE* 2.23; *Philost. HE* 7.6; индиректно *Hil. FH VII* 1–2 (*Feder* 1916: 174–176). О сабору у Константинопољу (360), в. *Hanson* 1988: 381–386.

¹²⁴⁰ Барнс наводи учешће 72 епископа, *Barnes* 1993: 148.

¹²⁴¹ Текст *Константинопољске формуле* (360) наводи Атанасије, *Ath. De syn.* 30; *Soc. HE* 2.41.

¹²⁴² Више о готском покрштавању в. *Heather* 1986: 289–318.

¹²⁴³ *Soc. HE* 2.41.

¹²⁴⁴ *Syntagmation* објављен у јесен 359. године. *Soz. HE* 4.26.

¹²⁴⁵ *Soz. HE* 4.24. Филосторгије наводи да је Аеције изазвао Василија Великог, будућег епископа кападокијске Цезареје, крајем 359. године док су били у Константинопољу на јавну дебату о тринитарном питању и победио га у реторичком надметању, чиме је можда привукао цареву пажњу јер је цар забрањивао јавне дебате, *Philost. HE* 4.12; уп. *Theod. HE* 4.27.

Македоније из Константинопоља¹²⁴⁶, Елеузије из Кизика, Еустатије из Антиохије, Драконтије из Пергама и Василије из Анкире, али не због другачијег исповедања вере, већ због кршења црквених канона (попут преласка у другу епископију) и ремећења црквеног реда и мира (у случају Василија Анкирског). На сабору су изнете нарочито озбиљне оптужбе против Василија Анкирског, међу којима и Созомен, на основу записника са сабора, наводи следеће¹²⁴⁷:

Да је потстицао клир Сирмија против Герминија, и да, иако је писмено потврдио да је у заједници са Герминијем, Валенсом и Урсацијем, представио их је као преступнике пред трибуналом афричких епископа. А када је оптужен за ово, порекао је и лажно сведочио, па када је потом оптужен, покушао је да се оправда софистичком реториком. Додали су да је он узрок сукоба и побуна у Илирији, Африци и Римској цркви.

Василије је тако оптужен за подстицање сирмијског клира против свог епископа Герминија, што се могло односити на Василијево деловања на Сирмијском сабору из 358. године, када је успео да убеди Констанција да не подржи Валенсову и Урсацијеву странку и одобри Василију састављање нове формуле вере. Такође, Василије је оптужен да је утицао на сабор афричких епископа да осуде Герминија, Валенса и Урсација, док је формално био са њима у заједници¹²⁴⁸. Међутим, ови скромни подаци које о осуди Василија имамо код Сократа и Созомена, немају потврде у другим изворима¹²⁴⁹. Према мишљењу савремене историографије, Василије је постао посебно непопуларан на Истоку због суровог прогона својих противника за време кратког периода када је имао Констанцијеву наклоност¹²⁵⁰.

На овом је сабору извршена својеврсна чистка хомоусијских, хомојусијских и аномејских елемената, и збаченима је дато шест месеци да прихвате догматске постулате Константинопољског сабора. После извесног времена на места збачених епископа постављани су представници Еудоксијеве странке¹²⁵¹. Сам Еудоксије је преузео од Македонија епископат Константинопоља, остављајући антиохијску

¹²⁴⁶ Који ће убрзо преминути у егзилу. Македоније из Константинопоља сматра се оснивачем хришћанске групе духовораца, антинекејске струје која је негирала божанственост Светог Духа. О македонијевцима, в. Hanson 1988: 760–771.

¹²⁴⁷ За детаљан навод, в. *Soz. HE* 4.24, уп. *Soc. HE* *Soz.* 2.42.

¹²⁴⁸ Ово можда потврђује податак код Хиларија да су афрички епископи званично осудили бласфемiju Урсација и Валенса, *Nil. In Const.* 26.

¹²⁴⁹ *Soc. HE* 2. 42; *Soz. HE* 4.24.

¹²⁵⁰ Simonetti 1975: 338–352; Cedilnik 2004: 282–283.

¹²⁵¹ *Soz. HE* 4.24.

столицу празну, што је био канонски преступ за који су на истом сабору други били осуђивани.

Међутим, како је хомојска победа била резултат коалиције између странака које се нису доктринарно слагале, убрзо су избили проблеми. Наиме, према сведочанству Епифанија¹²⁵², Мелетије је постављен за епископа Антиохије, иако није био подржавалац хомојске догме. Након неколико месеци требало је да заједно са Акацијем Цезарејским и Георгијем Александријским учествује у проповеди о *Изрекама* 8.22 пред царем, двором и високодостојницима антиохијске цркве. Када је дошао реда на Мелетија, његово тумачење није било у складу са хомојским ставом о подређености Сина Оцу. То није промакло његовим слушаоцима и убрзо је Мелетије збачен и прогнан на локалном сабору, а наследио га је Еузоје, екстремни аријанац.

Штавише, када је фебруара 360. године Констанцијев рођак Јулијан, једини преживели наследник лозе Констанција Хлора, извикан у Галији за августа, након што му је Зевс указао „божански знак“¹²⁵³, Констанције није био у позицији да се супротстави овој одлуци, јер је морао да контролише источни фронт. Јулијан је тако лета 361. године са војском прешао Алпе и показао своје намере да изазове Констанцијев сениоритет, али старији цар није реаговао ни по Јулијановом заузимању илирске престонице Сирмија¹²⁵⁴. Јулијан је из Наиса римском Сенату, Спартанцима, Коринћанима и Атињанима послао апологетско писмо у ком износи оптужбе против Констанција и наружује сећање на Константина Великог као *иноватора и реметника старих закона и обичаја, који је први варваре уздигао до конзулске одоре*¹²⁵⁵.

Јулијанов револуционарни политичко-верски манифест дошао је до пуног изражаја када је изненадна болест оборила Констанција у Киликији, где је на самртној постељи 3. новембра 361. године¹²⁵⁶ примио крштење од аномејског епископа Еузоја и завештао царство рођаку Јулијану¹²⁵⁷. Јулијан (владао 361–363)¹²⁵⁸, одгојен на грчком Истоку под туторством утицајног епископа Еузебија Никомедијског и

¹²⁵² Epiaph. Pan. 73.29.

¹²⁵³ Jul. Ad Ath. 284 C. Од ових писама само је писмо Атињанима и фрагмент оног упућеног Коринћанима сачуван.

¹²⁵⁴ О Јулијановом заузећу Сирмија, в. Amm. Marc. 21.10.

¹²⁵⁵ Amm. Marc. 10.8.

¹²⁵⁶ За датум Констанцијеве смрти поузданији је Soc. HE 2.47; 3.1; него Амијан, који даје ранији датум, уп. Amm. Marc. 21.15.3.

¹²⁵⁷ Констанције није имао мушких потомака.

¹²⁵⁸ Из богате литературе о Јулијану Апостати издајам: Bowersock 1978; Klein 1978; Lieu –Montserrat 1996.

хришћанина евнуха Мардонија, а потом у Константинопољу од стране хришћанског софисте Хецеболије и у Атини од хришћанског софисте Прохерезије¹²⁵⁹, потпуно је одбацио своје хришћанско образовање и васпитање, како наводи у свом писму, чиме је вероватно симболично приказао своје ослобођење од Констанцијевог утицаја¹²⁶⁰. После студија филозофије код новоплатоничара у Пергаму и Ефесу, највише га је привукла неоплатоничарска теургија¹²⁶¹. Јулијан – у историографији обележен као последњи пагански римски цар, а у хришћанској традицији као Апостата – започео је своју владавину манифестом своје културно-верске реформације, чија је суштина било враћање старим вредностима и обнова хеленске религије. Иако ненаклоњен хришћанима, које је називао „Галилејцима“¹²⁶², био је одгојен у хришћанској доктрини и одлично упознат са дешавањима у цркви, те су његови коментари о хришћанима понекад веома корисни из позиције посматрача, за разлику од његовог претходника, који је био страсни актер хришћанског политичког живота.

Хришћанство као легитимна религија Царства није изгледало да може бити угрожено Јулијановом реформом, већ само маргинализовано и без већег утицаја на двору, што је у случају утицајних дворских епископа из Паноније морало донети изненадни пад. Тако су се и многе жртве Констанцијеве антинекејске и антипаганске политике понадале да ће им нови цар повратити изгубљене положаје. Свакако је Јулијанов став према хришћанима био важан и пре његовог доласка на власт, јер је после сабора у Риминију, који се супротставио Констанцијевим тежњама да прогура хомојски симбол, сваки отпор Констанцију могао бити подржан код западних епископа. Тако се и без дозволе Констанција, Хиларије вратио у Галију пролећа 360. године, могуће уз подршку Јулијана¹²⁶³. Убрзо је у Паризу одржан сабор галских епископа на ком се расправљало о одлукама Сабора у Риминију и о писму источних епископа које је из прогона донео са собом Хиларије. Сабор у Паризу је, у одговор источним епископима, послао писмо, које Хиларије наводи¹²⁶⁴. У писму галски епископи изражавају подршку *хомоусиона*

¹²⁵⁹ Jul. Or. 8; *Ad Ath.* 274 D; *Mis.* 352; *Ep.* 63.

¹²⁶⁰ Jul. *Ep.* 47. За време интернације у Кападокији, где га је шест година држао цар Констанције, био је у контакту са Георгијем Кападокијским, каснијим аријанским епископом постављеним на александријску столицу уместо Атанасија, из чије је богате библиотеке позајмљивао књиге (*Jul. Ep.* 23).

¹²⁶¹ Јулијан је био посвећен у Митрине и Елеусинске мистерије.

¹²⁶² Јулијан је написао посланицу Галилејцима, а Грегорије Назијански наводи да је цар издао едикт по коме се хришћани требају називати „Галилејским покретом“, в. *Greg. Naz. Con. Iul.* 1.76.

¹²⁶³ Barnes 1993: 153. На основу податка код *Sulp. Sev. Chron.* 2.45.

¹²⁶⁴ Hil. *FH A* 1(Feder 1916: 43–46).

и наводе да су сазнали од Хиларија да легати који су отишли из Риминија за Константинопољ неће осудити богохулно брисање *уције*, али они осуђују њихов грех из незнања и екскомуницирају Ауксенција из Милана, Урсација из Сингидуна, Валенса из Мурсе, Германија Сирмијског, Гаја, Мегасија и Јустина (тачна седишта последње тројице су непозната) у складу са источним захтевом. Такође, Сатурнија из Арла, који је раније осуђен, поново екскомуницирају сви галски епископи.

Наведено писмо је сведочанство покушаја отварања дијалога између источних хомојусијанаца и западних хомоусијанаца, то јест да их придобију тиме што као праве узрочнике доктринарних сукоба и неспоразума између Истока и Запада идентификују хомојце Ауксенција, Валенса, Урсација, Германија, Гаја, Јустина и Мегазија. Галски епископи заузимају одлучно негативан став по питању опраштања онима који су у незнању подржали погрешну доктрину, али признају да су учесници сабора у Риминију, Ники и Константинопољу били преварени да избаце термин *уција*. Овај се сабор није могао одржати без царске дозволе и вероватно су је добили од Јулијана¹²⁶⁵. Барнс наводи могућност да је Јулијан, већ 360. године, издао едикт којим је епископима прогнаним под Констанцијем омогућио да се врате, те да се овај едикт датира 8. фебруара 362. године у Александрији, када је – као што је то било уобичајено при промени власти – објављен едикт о религијској слободи, чиме је дозвољен повратак свих прогнаних епископа¹²⁶⁶.

И поред проглашења верске слободе, Јулијан је убрзо почео да даје инструкције да се у државним службама преферирају пагани у односу на хришћане¹²⁶⁷, затим да свештеници губе имунитет од грађанских дужности¹²⁶⁸, забрањује се сахрањивање током дана¹²⁶⁹ те, као врхунац, да забрањује да хришћани буду учитељи у школама¹²⁷⁰. Привилегију о бесплатном јавном транспорту коју је утврдио још цар Константин Велики 314. године, Јулијан је укинуо едиктом 22.

¹²⁶⁵ Barnes 1993: 154; Бренеке сматра да је Јулијан био присутан, Brenneke 1988: 87; Барнс тврди да то негира Јулијанов познати итинерар, Barnes 1993: 227–228.

¹²⁶⁶ Jul. Ep. 24. За више информација о датирању едикта, в. Barnes 1993: 154. Барнс тезу аргументује нелогичношћу Јулијанове акције у корист хришћана након што је постао самостални владар, као наводом да писмо које је стигло у Александрију 8. фебруара 362. године није сам едикт, већ његов препис, који није смео до тада да се спроведе у дело због страха од Констанција.

¹²⁶⁷ Jul. Ep. 37. Ову врсту дискриминације спроводио је Констанције према присталицама никејске струје.

¹²⁶⁸ Jul. Ep. 39; уп. Lib. Or. 18.

¹²⁶⁹ Jul. Ep. 56.

¹²⁷⁰ CTh 13.3.5 (17. јун 362). Чак и Амјан Марцелин, као паганин, коментарише да је то била строга мера коју треба заувек закопати у тишини (22.10.7).

фебруара 362. године¹²⁷¹. За свештенство ово би значило велику препреку у комуникацији и одржавању сабора. Иако су се Јулијанове мере против хришћана углавном сводиле на новчане казне и губитак положаја, црквени историчари бележе да су за време Јулијана прогоњени хришћани и постоје извештаји о мучеништвима који прате стил мартиролошке литературе са почетка 4. века¹²⁷².

За Атанасија, који је од 356. године живео у бекству и тајно одржавао живу везу са својим истомишљеницима и верницима¹²⁷³, Јулијанов фебруарски едикт значио је повратак у Александрију, што се догодило 21. фебруара 362. године¹²⁷⁴. Осим Атанасија из прогона се вратио аномејац Аеције, а нови цар је обојици посветио неколико писама, у којима је, између осталог, Атанасију објаснио да га није вратио на црквени положај, већ само у провинцију¹²⁷⁵. Ипак, одмах по повратку у Александрију, Атанасије је сазвао омањи сабор, који је одржан између марта и октобра у Александрији¹²⁷⁶. Сачувано је писмо (тзв. *Tomus ad Antiochenos*) доктринарне садржине, које је – иако је адресирано на Еузебија из Верчелија, присутног на сабору, Луцифера из Каљарија, Астерија из Петре, неког Кумација из Палта у Сирији и Анатолија са Еубеје – упућено преко ове петочлане делегације цркви у Антиохији, тачније тамошњој мелетијевској конгрегацији. Писмо потписују Атанасије и епископи пристигли из Италије, Арабије, Египта и Либије. Александријски сабор тражио је од мелетијеваца у Антиохији да осуде аријанство, прихвате *Никејски симбол* и осуде оне који тврде да је Свети Дух створење, одвојено од Христове *уције*, те да осуде јереси Сабелија, Павла из Самосате, Валентина и манихејаца, а они ће заузврат да обнове заједницу са њима¹²⁷⁷. Ово писмо донекле представља политички манифест никејске струје и предлаже уједињење са антиохијским мелетијевцима, василијевцима и

¹²⁷¹ *CTh* 8.5.12.

¹²⁷² в. Soc. *HE* 3.15, 19. Greg. Naz. *Orat.* 4.84; Ruf. *HE* 10.33.

¹²⁷³ О чему сведоче Атанасијева *Празнична писма* (*Epistula festivalis*), послата у року од 46 година (328–373).

¹²⁷⁴ *Hist. Aceph.* 3.3.

¹²⁷⁵ За писма Атанасију в. Jul. *Ep.* 24, 46, 47; писмо Аецију Jul. *Ep.* 15. Јулијан је писао и другим еминентним хришћанима, попут Василија Цезарејског, његовог вршњака и колеге на студијама у Атини, кога је позвао на двор у Константинопољу, в. Jul. *Ep.* 26; и можда 81; писао је и Прохерезију, Jul. *Ep.* 14, да га изузме од сопственог едикта против хришћанских учитеља, али је овај одбио понуду.

¹²⁷⁶ Главни извори су писмо александријске цркве цркви у Антиохији, чији је састављач вероватно Атанасије (тзв. *Tomus ad Antiochenos*); *Hist. Aceph.* 2.7; Soc. *HE* 3.6–9; Soz. *HE* 4.12; Theod. *HE* 3.4; Ruf. *HE* 1.27–29; Greg. Naz. *Orat.* 21.35. О сабору у Александрији (362), в. Kelly 1972: 241–242; Simonetti 1975: 359–361; Hanson 1988: 639–652.

¹²⁷⁷ *Tom. Ant.* 3.

еустатијевцима. Од посебног је значаја коментар који саборно писмо даје о Сабору у Сердики (343)¹²⁷⁸:

И забрањује се и само читање документа о вери, о коме неки доста причају, који је наводно састављен на Сабору у Сердици, јер тај сабор није начинио никакву формулу вере, иако су неки тражили састављање креды наводећи да је Никејски сабор био мањкав, и у својој брзоплетости чак покушали то да учине. Али свети сабор окупљен у Сердици није био сагласан и наредио је да се никаква изјава о вери не саставља, већ да треба да буду задовољни вером коју су очеви исповедали у Никеји.

Према Хансону, оваква изјава Атанасија, који је био на поменутом сабору, који га је ослободио оптужби, јесте отворена неистина¹²⁷⁹, јер је на том сабору заиста расправљано и утврђено учење о једној хипостазу, вероватно из пера Осија¹²⁸⁰. У питању је заправо реторички увод у семантичку расправу о разграничењу термина *усија* и *хипостаза*, и увођење тринитаристичког и консупстанцијалистичког схватања односа чланова будућег Светог Тројства. Кели даје погрешну слику о Александријском сабору (362) представљајући га као сабор помирења, који је решио све семантичке недоумице у христолошком питању¹²⁸¹. У ствари, сабор у Александрији је продубио доктринарна недоумице и отворио нова питања о схватањима *хипостазе*, *усије* и *инкарнације*. Он је покренуо дијалог између дотадашњих супарничких група, умерених еузебијеваца, мелетијеваца, који нису веровали у божанску суштину Светог Духа и аполинаријеваца¹²⁸², који су сматрали да инкарнација Речи не поседује људски ум. Како Хансон коментарише, сви они су „видели опасности наслеђене у аријанству онако како су објављене у *Другој сирмијској формули* и неоријанским учењима, и били сведоци судбине следбеника Василија Анкирског, и сада су били спремни да прихвате *хомоусион* и *Никејски симбол*, као једино сигурно упориште за избегавање погрешних доктрина“¹²⁸³. После Александријског сабора, Атанасије је дао зелено светло за помирење свих подржавалаца *усије* и *хипостазе*, и отворио пут помирењу

¹²⁷⁸ *Tom. Ant.* 5. Уп. Theod. HE 2.8.

¹²⁷⁹ Hanson 1988: 640.

¹²⁸⁰ *Tom. Ant.* 5–7.

¹²⁸¹ Kelly 1972: 241.

¹²⁸² Следбеници Аполинарија из Лаодицеје. О доктрини Светог Духа, в. Hanson 1988: 738–790.

¹²⁸³ Hanson 1988: 642. О осуди Луцифера Каљаријског као јеретика, в. *De Vir. ill.* 95. Јероним је седам година касније (379) објавио *Дијалог против луциферијанаца*. Сви Луциферови списи су написани у облику директног дијалога са царем Констанцијем (*Moriundum esse pro Dei filio, De non conveniendo cum haereticis, De regibus apostaticis, De non parcendo in Deum delinquentibus Quia absentem nemo debet iudicare nec damnare, sive De Athanasio*), издао их је Diercks 1978.

редефинисањем учења о три хипостазе у монотеистичком смислу, али то није значило да су сви прихватили да од тада *уцију* примењују за једну заједничку „суштину“ Оца, Сина и Светог Духа, а *хипостазу* за њихово одвојено „постојање“¹²⁸⁴. Атанасије никад није применио термин *једносуштан* на Тројство, јер је сматрао да је неприкладан¹²⁸⁵. Ипак, Александријски сабор био је корак напред у решавању христолошких расправа, које ће тек наредна генерација теолога заиста привести крају.

У међувремену, цар Јулијан је покушао рестаурацију паганства у доминантно хришћанској Антиохији, али без успеха¹²⁸⁶. Истовремено, иако је дозволио Атанасију повратак у Александрију, он није био нимало наиван и неупознат са тежином такве одлуке и њеним могућим последицама. Није му требало дуго да Атанасија види као озбиљног противника те је, под изговором да су се пагани на овог жалили, већ октобра 362. године цар Јулијан протерао Атанасија у његово четврто прогонство¹²⁸⁷. Аријански кандидат свакако је Јулијану више одговарао за сарадњу, али будући да је цар погинуо у јунској кампањи против Персије 363. године, Атанасије ће се брзо вратити у Александрију¹²⁸⁸.

Верски догађаји из периода Јулијанове владавине су нам добро описани, али њихово тежиште није било у Илирику. Илирик се само спорадично помиње у изворима, најпре при повратку Еузебија из Верцела у Италију након учешћа на Александријском сабору и посете Антиохији¹²⁸⁹. Познато је да је уочи или за време Еузебијевог проласка кроз Илирик одржан скуп епископа провинције Ахаје и Македоније, који је слично париском и александријском сабору, донео одлуку о приману у заједницу епископа који су под присилом и против своје воље потписали одлуке скорашњих хомојских сабора, али под условом да се одрекну кривоверних учења. Чак је одлучено да се прихвате и покајане јеретичке вође, али без могућности да остану у духовној служби. О овим догађајима сведочи писмо папе Либерија упућено италијанским епископима, у ком их он саветује да треба да буду благи према покајницима, јер су потписници из Риминија били у незнању. Либерије је указао на то да се исто такво разумевање практикује у

¹²⁸⁴ О Атанасијевој теолошкој позицији, в. детаљније Hanson 1988: 417–458; 748–759.

¹²⁸⁵ Hanson 1988: 648.

¹²⁸⁶ У *Мизопогону* Јулијан је описао свој деветомесечни боравак у Антиохији и тамо је написао свој чувени трактат *Против Галилејаца*.

¹²⁸⁷ Jul. Ep. 24; Soc. HE 3.13–14; Soz. HE 5.15; Theod. HE 3.9; Ruf. HE 1.33.

¹²⁸⁸ Александријски хришћани су писали молбу цару да врати Атанасија после прогона, али их је Јулијан одбио, в. Jul. Ep. 47.

¹²⁸⁹ Братож је мишљења да је могуће да су и Еузебије из Верчелија и Хиларије из Поатјеа на свом повратку из прогонства свратили у Сирмиј, Bratož 1996: 299–362, 320.

Египту и Ахаји. Атанасијево писмо извесном Руфинијану потврђује да су у Грчкој, Шпанији и Галији одржани сабори под вођством епископа који су се вратили из прогона, а на којима је донета одлука о помиловању оних који се кају за пад у аријанску заблуду¹²⁹⁰. Ово је био почетак никејске реакције.

Како Цедилник и Братож примећују, ћутање поменутих извора о Илирику указује на то да су ове области остале доследно антиникејске¹²⁹¹. Међутим, попустљива стратегија никејаца сама је по себи индикативна кад је реч о броју оних који су пристали на хомојски компромис. У Илирику ће ова стратегија већ средином 60-их година 4. века уродити плодом, што указује да је и тамо одржан сабор проникејаца, јер им италијански епископи шаљу писмо са намером да прикажу једноумље италијанских епископа у подржавању *Никејског кред*а и одбацивању формуле из Риминија. У овом писму, сачуваном само код Хиларија¹²⁹², они истичу своје задовољство што се ствари слично одвијају и у Илирику.

Наведено писмо недвосмислено сведочи да су проникејски епископи Италије имали повратну информацију о слабљењу антиникејских струја, што се види из следеће реченице: „Удружење невере којим је Илирик био оптерећен је збачено и драго нам је што је почео да одобрава ствари исправног опредељења.“ Такође, у писму се истиче потврда раније осуде само Валенса и Урсација као подстрекача удружених снага хомојства и аномејства: „Али јасно је да подстрекачи аријанске и аецијанске јереси, Валенс и Урсације и остатак сарадника ових истих људи, нису сада осуђени само зато што су почели да се обелодањују у Илирику, већ зато што су осуђени одавно“, а поменути су осуђени још на сабору у Сердици (343), двадесет година пре поменутог писма. Од проникејских епископа Илирика се очекује да пошаљу потписан *Никејски симбол* заједно са осудом одлукама сабора у Риминију.

Иако Федер датира ово писмо пре доласка цара Јовијана на власт, највероватније 363. године¹²⁹³, на основу повезаности са претходно наведеним писмом папе Либерија и на основу навода Атанасија да¹²⁹⁴: „су све цркве у Шпанији, Британији, Галијама, Италији, Далмацији, Дакији, Мезији, Македонији, Ахаји, Африци, Сардинији, Кипру и Криту, Памфилији, Ликији и Исаврији, Египту и Либијама, Понту и Кападокији, и на Истоку подржале Никејски

¹²⁹⁰ Ath. *Ep. ad Rufinianum* (PG 26.1180). О Руфинијану в. коментар 4665, *NPNF* 2.4.

¹²⁹¹ Cedilnik 2004: 289; уп. Bratož 1993: 519.

¹²⁹² Hil. *FH* B IV 2 (Feder 1916: 158–159).

¹²⁹³ Према Feder 1916: 158.

¹²⁹⁴ Ath. *Ep. ad Jov.* 2.2.

симбол, осим неколицине које се држе Арија“, где Атанасије очито није навео Панонију, може се узети као доказ да је Панонија 60-их година 4. века и даље била упориште антинекејства у Илирику. Захваљујући неповољном положају антинекејске струје под царевима Јулијаном и Јовијаном, сасвим је могуће да је од 362. до 364. године никејска реакција дигла главу и у Илирику, о чему можда сведочи и мисионарска делатност пустињака Хилариона из Газе (291–371) у Далмацији¹²⁹⁵.

Када говоримо о повратку изгнаних пронекејских епископа, треба напоменути да је Јулијаново проглашење верске толеранције значило повратак оних које су и аријанци осуђивали. Тако је у Другу Панонију требало да се врати и Фотин¹²⁹⁶. О Фотиновом повратку имамо веома мало података, али знамо да је његова осуда поновљена под царем Грацијаном, када је цар издао два едикта о супресији фотинијанства¹²⁹⁷. Осуда Фотина поновљена је и на сабору у Константинопољу (381) и царским едиктима 428. и 438. године. Братој и Цедилник сматрају да ово понављање осуда Фотина потврђује активну делатност фотинијанаца на подручју Друге Паноније¹²⁹⁸, али, како смо показали раније, било је уобичајено наслеђивање клаузула у царском законодавству те се дуго после нестанка извесних осуђених група понављала њихова осуда.

После Јулијанове погибије, војска је, у нужди за ратним вођством, за цара прогласила Јовијана, родом из Сингидуна. Свака промена на престолу алармирала је верске групе, те су са свих страна епископи као представници своје теолошке струје облетали око новог цара не би ли он подржао управо њихову ствар¹²⁹⁹. Како Сократ наводи, Јовијан је од почетка био отворени присталица хомоусиона и чак је писао писма Атанасију Александријском да га бодри¹³⁰⁰ и вратио га на александријску столицу. Јовијанова верска политика није се могла у потпуности спровести, јер га је изненадна смрт након само осам месеци власти спречила да остави значајнији траг у историји.

Цар Валентинијан I проглашен је за цара 26. фебруара 364. године¹³⁰¹. Он је био родом из панонске Цибале и у то време прослављени војсковођа. Валентинијан је одлучио да не влада сам те

¹²⁹⁵ О Хиларионовој делатности у Далмацији говоре Созомен и Јероним, *Soz. HE* 5.10; уп. Hier. *Vita S. Hilarionis Eremitae* 39.

¹²⁹⁶ О Фотиновом повратку в. Simonetti 1975: 395.

¹²⁹⁷ 19. јануара и 20. августа 379. године, *Socr. HE* 5.2; *Soz.* 7.1; *CTh* 16.5.5.

¹²⁹⁸ Bratož 1990: 525; Cedilnik 2004: 294.

¹²⁹⁹ *Soc. HE* 3.24.

¹³⁰⁰ *Ibid.*

¹³⁰¹ *Amm. Marc.* 26.1.7–14; уп. *Soc. HE* 4.1.

је после месец дана прогласио свог брата Валенса за савладара¹³⁰². На основу навода Амијана Марцелина, видимо да се нови цар ослањао на своје илирске земљаке као особе од највећег поверења¹³⁰³. Стога је логично да су царска браћа познавала и водеће црквене личности са простора Друге Паноније, с обзиром на то да су се њихове родне Цибале налазиле под јурисдикцијом Валенса из Мурсе и Германија Сирмијског. Оба цара су били хришћани, али су исповедали различите симболе вере – Валентинијан хомоусијански, а Валенс хомојски, што су биле околности које су предоредиле даљи наставак доктринарних сукоба унутар хришћанске цркве¹³⁰⁴. Такође, оба цара су имала другачије приступе решавању верских сукоба. Док је Валентинијан одбијао насиље према верским неистомишљеницима, Валенс је прибегавао и крајњим мерама за постизање жељеног исхода.

Различити царски ставови по питању верске политике показали су се већ при првом одласку Валентинијана на Запад. Када је почетком јесени 364. године цар Валентинијан I дошао у Милано, Хиларије Пиктавијски га је сачекао са оптужбом спремљеном против Ауксенција Миланског¹³⁰⁵. Једини извор о Ауксенцијевој афери, нажалост, јесте памфлет самог Хиларија *Против Ауксенција (Contra Auxentium)*. Хиларије је Ауксенција теретио за аријанство, називајући га „непријатељем Христа“¹³⁰⁶, али и за исповедање вере другачије од цара. Последња оптужба убедила је Валентинијана да испита читаву ствар, те је послао комисију у којој су била два старија царска званичника, његови илирски повереници, Урсације из Далмације и Вивенције из Сисције, праћени колегијумом од десет епископа¹³⁰⁷. Међутим, Ауксенције је прихватио формулу вере коју је Хиларије приложио. Како ни то није убедило Хиларија, он је наставио да инсистира код цара, што је цару на крају дојадило и ослободио је Ауксенција оптужби.

¹³⁰² Крајем марта, в. *Soz. HE* 6.6; *Philost. HE* 8.8; *Theod. HE* 4.6.

¹³⁰³ *Amm. Marc. 26.4.4: Quibus ita nullo inturbante perfectis, constricti rabidis febribus imperatores ambo diu, spe vivendi firmata, ut erant in inquirendis rebus gnaviores quam in componendis, suspectas morborum causas investigandas acerrime Ursatio officiorum magistro Delmatae crudo et Viventio Sisciano quaestori tunc commiserunt, ut loquebatur pertinax rumor, invidiam cientes Iuliani memoriae principis amicisque eius, tamquam clandestinis praestigiis laesi. Sed hoc evanuit facile, ne verbo quidem tenuis insidiarum indicio ullo reperto.*

¹³⁰⁴ Валенс је крстио Еудоксије, епископ Константинопоља, како тврди Сократ, *Soc. HE* 4.1, а Филосторгије наводи да се по доласку из Илирика у Константинопољ покљонио Еудоксију, *Philost. HE* 9.3.

¹³⁰⁵ Barnes: 2002, 227–237.

¹³⁰⁶ *Hil. C. Aux.* 7.

¹³⁰⁷ Барнс утврђује да није у питању био црквени већ цивилни суд, тачније саслушање пред два дворска званичника, на коме су епископи имали улогу саветника сваке од страна у парници, Barnes 2002: 229.

У то време, будући милански епископ, рођен као Аурелије Амброзије (с. 339–397¹³⁰⁸), младић из добростојеће римске сенаторске породице, преко веза своје породице са хришћанским круговима био је упознат са трвењима италијанских хришћана, нарочито од времена прогона Либерија Римског и Дионисија Миланског, када је *Друга сирмијска формула* изазвала снажну реакцију у Риму и читавој Италији. После Сабора у Риминију хомојска страна нашла је снажно упориште у Милану, где је способни и утицајни Ауксенције држао конце против никејаца, од којих су неки избегли у Рим, попут миланског свештеника Симплицијана. У то време Амброзије је напустио Рим да започне адвокатску каријеру на двору преторијанског префекта у Сирмију¹³⁰⁹, као одскочној дасци у напредовању у римском друштву, и с пролећа 368. године Амброзије ће бити постављен за проценитеља преторијанског префекта Петронија Проба, једне од најбогатијих и најутицајнијих личности тога времена¹³¹⁰. Марцелин га описује као суровог и строгог изнуђивача новца из провинција¹³¹¹. Две године раније, у Риму је уз градске немире изабран нови папа, човек са утврђеним аристократским и политичким везама, много способнији од претходног папе, Либерија. Папа Дамас, који је био подржавалац партије антипапе Феликса¹³¹², покушаће да уједини никејце Запада, при чему је велика сметња био непокорни Ауксенције у Милану, који је стекао заштиту цара Валентинијана и није могао бити оптужен.

У међувремену Валенс је у Константинопољу примио делегацију македонијеваца, који су тражили одржавање сабора за састављање исправљеног симбола вере. Валенс је сабор одобрио, очекујући да ће на њему бити подржана доктрина коју следи Еудоксије Константинопољски. Међутим, 365. године одржан је сабор у Лампсаку, где су поништене формуле вере из Риминија (359) и Константинопоља (360), а потврђена хомојусијска *Друга антиохијска формула* (341). Такође су потврдили осуде Еудоксија и Акација, али Еудоксије је имао тако великог утицаја на Валенса, да то није имало практичних последица, поготово зато што је избио грађански рат у Константинопољу због узурпације Прокопија¹³¹³. Како сведочи Филосторгије, Јулијанов рођак и одређени наследник Прокопије, при својим плановима за државни удар, нашао је подршку у верским

¹³⁰⁸ McLynn 1994: 32.

¹³⁰⁹ Paulin. V. *Amb.* 5.1.

¹³¹⁰ За датум постављања в. McLynn 1994: 38.

¹³¹¹ Amm. Marc. 27.11.1–7.

¹³¹² Дамасов избор је изазвао крваве борбе у Риму са странком која је предлагала Урсина, *Coll. Avell.* 1–4.

¹³¹³ Soc. *HE* 4.3.

групама које тадашња власт није фаворизовала, што су у овом случају били аномејци Аеција и Еуномија¹³¹⁴. Тако је грађански рат осим политичке добио и верску ноту.

Цар Валенс, који је тада боравио у Антиохији и већ почео „рат за истребљење свих оних који исповедају хомоусион“¹³¹⁵, при чему је поштедео само градског епископа Паулина, а многе подавио у Оронту¹³¹⁶, сада је морао да се врати у престоницу и реши проблем Прокопија. Међутим, побуна Прокопија била је необична по томе што су га подржавали Готи у Илирику. Зато је Валенс морао најпре да реагује у Илирику, где је у његовом врховном штабу у Марцијанопољу (данас Девња у Бугарској) боравио и Еудоксије, који је добио одрешене руке да реши проблем аномејаца¹³¹⁷. Како сазнајемо од Филосторгија¹³¹⁸:

Они (прим. прев. – свештенство Константинопоља) су оптужили Еуномија, каже Филосторгије, да је сакривао Прокопија на свом имању, док је овај спремао узурпацију. Једва је избегао оптужбе и смрт, која би са њима следила, али је пак прогнан у Мауританију/Мурсу¹³¹⁹, пошто је преторијански префект Ауксоније наредио његов прогон. Али је морао даље током зиме, и када је стигао у Мурсу у Илирику, чији му је епископ, који се случајем звао Валенс, пружио веома топлу добродошлицу и опозвао казну прогона, пошто Валенс је са Домнином (епископом Марцијанопоља) отишао код цара и веома дирљиво га обавестио о Еуномијевој ситуацији. Цар се умало састао са Еуномијем после опозивања прогона, али је Еудоксије употребио своје вештине да спречи аудијенцију.

Како је Амидон протумачио овај одломак, Еуномије није заиста био прогнан, јер су наведене територије биле у домену Валенсовог брата¹³²⁰. Еуномије је само морао да пребегне на Валентинијанову територију како би избегао казну за велеиздају. Важан је помен да га у ствари спасава Валенс из Мурсе, што је необично с обзиром на њихове различите теолошке погледе, осим у случају да се Валенс у то време није приближио аномејству или обрнуто– Еуномије хомојству. Ово је последњи помен деловања Валенса из Мурсе у изворима.

¹³¹⁴ Philost. *HE* 9.6–8.

¹³¹⁵ Soc. *HE* 4.2, 4; уп. *Soz. HE* 6.7.

¹³¹⁶ Soc. *HE* 4.2.

¹³¹⁷ Philost. *HE* 9.7.

¹³¹⁸ Philost. *HE* 9.8. Превод је према Amidon 2007: 126–127, који даје критички редигован текст са исправљеним грешкама Фотијевог преписа.

¹³¹⁹ Вудс је утврдио да је Фотије овде погрешно као место прогона одредио Мауританију, а да је заправо у питању била Мурса, в. Woods 1993: 604–619.

¹³²⁰ Amidon 2007: 126 бел. 18.

Цар Валенс је успешно савладао узурпатора Прокопија у Фригији¹³²¹ и наставио свој верски прогон проникејских хришћана. Будући да је Друга Панонија припала Валентинијану, који је промовисао општу верску толеранцију, очекивало би се да су Констанцијеви „дворски“ епископи Валенс и Урсације и њихови сарадници морали да поново преиспитају своје позиције. Међутим, малобројни извори који нам говоре о верским дешавањима у Другој Панонији из периода Валентинијанове владе указују на распад овог некада уиграног хомојског тима. У то време у први план избија теолошки став Герминија Сирмијског и његово супротстављање дворским епископима. До тада се на основу Герминијевих потписа на појединим симболима вере¹³²² дало закључити да је његова верска политика сасвим у складу са политиком Валенса и Урсација, која се по потреби прилагођавала победничкој страни у текућим расправама. Ипак, два документа која је сачувао Хиларије у својој збирци против Валенса и Урсација, сведоче о разилажењу некадашњих сарадника. Прво је писмо датирано 18. децембра 366. године, и у њему Валенс, Урсације, Гај и Павле са локалног сабора у Сингидуну пишу Герминију Сирмијском забринути за његов теолошки став, јер је одбио двојици од њих, Валенсу и Павлу, да изложи своју теолошку позицију. Захтев за проверу Герминијеве вере потекао је од жалбе неких Герминијевих свештеника пред епископима Павлом и Гајом да је Герминије прешао на другу страну, вероватно под утицајем Василија Анкирског док је боравио у Сирмију 358. године. Како смо видели раније, једна од оптужби против Василија на сабору у Константинопољу управо је била и она да је утицао на „клир Сирмија против Герминија“. Из писма видимо да је Герминије одбио да изнесе теолошки став и одговорио писмом, које су Павлу и Валенсу донели ђакон Јовијан и подђакон Мартирије¹³²³, у ком каже да остаје у заједници са њима као и раније. Стога је одржан сабор у Сингидуну, на ком су потписници одлучили да од Герминија поново траже да потврди свој пристанак на *Риминијску формулу* тако што ће потврдити „сличност у свему“ између Оца и Сина. Потписници сингидунског сабора упозоравају да би свака другачија формулација обновила настојања Василија из Анкире о сличности божанске суштине, која је и довела до сазивања сабора у Риминију¹³²⁴.

¹³²¹ О смрти Прокопија в. Soc. *HE* 4.5; уп. Amm. Marc. 26.9; Philost. *HE* 9.6.

¹³²² О Герминијевом подржавању хомојусијства, в. Simonetti 1975: 380–389.

¹³²³ Интересантан је помен подђакона по имену Мартирије, друге особе под тим именом која је као хришћанин живела у Сирмију у време Константинове династије. Други Мартирије из Сирмија био је пехарник цара Констанса (како су доказали Smirnov–Brkić – Petković 2017), или Констанција (како тврде Popović – Ferjančić 2016).

¹³²⁴ Hil. *FH* В V (Feder 1916: 159–160).

Одговор Герминија сабору у Сингидуну није сачуван, али је сачувано Герминијево писмо упућено осморици епископа илирског подручја: Паладију из Рациарије (данас Арчер у Бугарској)¹³²⁵, Руфијану, Северину, Никасу, Хелиодору, Ромулу, Муцијану и Стеркорију¹³²⁶, у ком наводи да је из извештаја војног магистрата Виталија¹³²⁷ сазнао да су поменути епископи тражили да се објави шта су то Валенс, Урсације, Гај и Павле изузели из „њиховог“ симбола, који исповеда да је „Син сличан Оцу у свему, осим у нерођености“. Ова преписка потврђује да је међу хомојским присталицама Илирика дошло до извесног фракционисања на оне који су се држали радикалног хомојства и оне који су били склони компромису спроведеном у Риминију. Тако група око Паладија Рациаријског оптужује Валенса, Урсација, Гаја и Павла да су сузили њихово објашњење појма *ὁμοιος/similis*. Герминије исказује своју зачуђеност Валенсовим понашањем, јер је под Констанцијевим личним надзором у Сирмију одржано испитивање вере, коме су присуствовали Георгије из Александрије, Василије из Анкире, Панкратије из Пелузија, Валенс из Мурсе, Урсације из Сингидуна и он сам, после чега је Марко из Аретузе саставио *Датирани симбол* 22. маја 359. године, коју су сви присутни потписали.

О Герминијевим теолошким погледима и држању хомојског становишта сведочи још један недатирани фрагмент Герминијевог писма код Хиларија¹³²⁸, који је у литератури понео назив *Герминијев симбол*¹³²⁹. У питању је Герминијево објашњење да проповеда оно што је пренето од Црквених Очева и *Светог писма*, а то је да је Син сличан Оцу у свим стварима осим у нерођености. Он наводи бројне цитате *Светог писма* да укаже на функцију и статус Сина у стварању и покајању, и његову потпуну „сличност“ са Оцем. Такође Герминије тумачи да се библијски изрази „направљен“ и „створен“ односе на фазе Христовог рада, а не на његово божанско рођење.

¹³²⁵ О сигурној идентификацији Паладија, в. Feder 1911: 107.

¹³²⁶ Тешко се могу идентификовати остали Хиларијеви адресати. Федер износи могућност да је Руфинијан епископ Солуна, коме је Атанасије писао 362. године; Северин је можда Суриј који је потписао *Трећу сирмијску формулу*; Хелиодор можда из тесалске Трике; у неидентификованом облику грчког имена у Хиларијевој латинској транскрипцији *Nichae, Nicas*, није немогуће препознати Никету Ремезијанског, иако Федер то негира јер је име Никета доста ретко на Западу, па га је Хиларије можда погрешно преписао, уп. *LGPN s.v. Νικήτας*; уп. Feder 1911: 107–109.

¹³²⁷ Није потврђен Виталије, само Виталијан као *magister militum* код Amm. Marc. 25.10.9; Zos. 4.34.1, в. Fitz 1994: 1242 под Јовијаном, могуће син, јер је овај тек под Теодосијем.

¹³²⁸ Hil. FH A III (Feder 1916: 47).

¹³²⁹ Feder 1916; Smulders 1995.

На основу наведених писама која су сачувана код Хиларија¹³³⁰, Милин оцењује да Германијев став варира од радикалног аријанства ка семиаријанству и приближавању никејству. Међутим, као што смо видели из Хиларијевих навода, Германије се нигде није приближио никејству, већ је био радикалнији у хомојству него Валенс и Урсације, који су тежили компромису са другом страном. Такође, Милин тврди да у писму сингидунског сабора Германија нападају да брани „хомоусијце“¹³³¹, али се заправо плаше утицаја хомојусијца Василија Анкирског. Тако да сви наведени документи сведоче о опадању утицаја Валенсове групе, али не због јачања хомоусијанаца, већ због фракционисања унутар хомојских следбеника у Илирику. Како Цедилник примећује, ови догађаји потврђују да је три године раније, када је Атанасије наводио цару Јовијану које све провинције су стале уз никејство, у Илирику било барем 13 епископа који су били на супарничкој страни¹³³².

Други спис који говори о односу присталица хомојства и бранилаца *Никејског симбола* у Сирмију и први доказ никејске реакције у овом регионалном центру јесте поменути спис анонимног аутора под насловом *Altercatio Heracliani cum Germinio episcopo*, који бележи дијалог одигран у Сирмију између пронијејског лаика Хераклијана и епископа Германија. Драмско сукобљавање се одиграло у домену цара Валентинијана I у петак 13. јануара 366. године, како га датира пролог списка¹³³³.

С обзиром на то да је у питању црквена традиција, овом спису се мора приступити са великом опрезношћу, као у случају мартиролошке литературе, те се најпре мора утврдити да ли спис бележи аутентичне судске записнике или је у питању литерарна надоградња базирана на историјским догађајима. О историчности ове дискусије данас су мишљења подељена. Већина истраживача сматра да је у питању литерарни наратив базиран на историјским догађајима¹³³⁴, који реторским надметањем показује побијање хомојског гледишта и надмоћ никејског *хомоусиона*.

У расправи су пред епископски суд изведена тројица пронијејских лаика из Сирмија (Хераклијан, Фирмијан и Аурелијан). Суђењем председава сирмијски епископ Германије, кога подржавају презвитер Теодор, ђакон Јовинијан, лектор Марин и мноштво народа

¹³³⁰ Милин 1998: 203.

¹³³¹ Милин 1998: 204.

¹³³² Cedilnik 2004: 300.

¹³³³ Милин датира касније у време победе никејства у Сирмију под епископом Анемијем, в. Милин 1998: 205.

¹³³⁴ Flower 2013: 230–237; Милин 1999: 253; 1998: 203–214; Simonetti 1967: 39–58.

(помиње се лаик Агрипин), који су сви представљени као хомојци или аномејци, што се нарочито види по њиховом порицању божанске природе Светог Духа. Милин на основу Герминијевог навода: „За Светог Духа кажем да је на челу анђела и арханђела“ повезује Герминија са учењем духовораца, коме је пришао један део полуаријанаца¹³³⁵.

Да су поменуте личности историјске, можда сведочи помен ђакона Јовинијана, који се може идентификовати са готово истоименим носиоцем поменутог Валенсовог и Урсаџијевог писма Герминију Јовијаном, како је сачувано код Хиларија¹³³⁶. Герминије је бранио став да „Син није у свему сличан Оцу“ (*non similis filius patri per omnia*)¹³³⁷ и наводи своје свештенике на насиље против Хераклијана, док се овај попут ранијих мученика радује казни. Да текст не одговара аутентичном записнику са суђења тројици никејаца, указује и пристрасни тон наратора, који по мишљењу појединих истраживача чак исмева Герминијеву неукост¹³³⁸. Хераклијан, поборник *Никејског симбола вере*, представљен је као теолошки поткован лаик, који своје аргументе богато поткрепљује наводима из превулгатске форме *Библије*, показујући темељно познавање не само *Новог већ* и *Старог завета*. Интересантно је да се три¹³³⁹ помало нетипична Хераклијанова библијска навода поклапају са оним које је користио Василије Анкирски у дебати са Фотином 351. године (*Варух*. 3.37–38; *Псал.* 33.6, 110.1), што можда указује на повезаност ова два текста, како је прва приметила Смирнов Бркић¹³⁴⁰. Временом су поједини библијски цитати почели да се везују за одређене хришћанске групе, па Амброзије Милански на Аквилејском сабору (381) истиче да је заједнички именитељ аријанских и сличних група навод *Јован* 14.28 да је Отац већи од Сина¹³⁴¹, што у расправи истиче управо Герминије. Хераклијанова аргументација је у складу са никејском догмом, али је приметан потпуни изостанак цитата из самог *Никејског симбола*, чак и када прилика то налаже, па се Хераклијан одлучује за алегориски одломак Тертулијановог списка *Apologeticum* (21.12–13). Такође, Герминије напомиње да зна Хераклијана од детињства и да га је он крстио, а публика напомиње да је Хераклијан активно учествовао у борби против Фотина, те да је чудно како он сада може бити оптужен за јерес.

¹³³⁵ Милин 1998: 207.

¹³³⁶ Hil. FH B IV (Feder 1916: 159–160); в. Смирнов Бркић 2016: 336.

¹³³⁷ PL Supp. 1.347.

¹³³⁸ Ibid; уп. Милин 1998: 205.

¹³³⁹ Укупно их је четири, али *Јован* 1.1 је веома уобичајено опште место.

¹³⁴⁰ Смирнов Бркић 2016: 337.

¹³⁴¹ Ambr. Ep. 10.6.

Посебно је интересантан закључни део списка, у ком Герминије спасава никејца Хераклијана од линча аријанске светине. Симонети сматра да то даје тексту аутентичност с обзиром на то да епископ није у потпуности оцрњен код анонимног проникејског аутора¹³⁴². О исходу суђења мишљења су подељена у науци с обзиром на нејасан текст завршног пасуса, који једни тумаче Герминијевим попуштањем и спасавањем никејаца од линча пука¹³⁴³, а други на основу синтаксичке анализе тумаче да су оптужени пристали да се повинују вољи епископа и потпишу аријански кредо, чиме су сачували живот¹³⁴⁴. Расправа потврђује да су 60-их година 4. века у Сирмију постојале засигурно две супарничке хришћанске заједнице, које су се бориле за превласт.

Сличне фиктивне и стварне расправе забележене су и код других савремених аутора, као код Епифанија раније поменутог расправа између Василија Анкирског и Фотина Сирмијског 351. године¹³⁴⁵, затим код Јеронима расправа са луциферијанцима (*Altercatio Luciferiani et orthodoxi*), код Атанасија Великог са македонијевцем (*Dialogus cum Macedoniano*); расправа Теодора, епископа Мопсуестије у Аназабосу, са македонијевцем (*Disputatio cum Macedoniano*)¹³⁴⁶; Августинова расправа са готским епископом Максимином у Хипоу (*Collatio Augustini cum Maximino Arianorum episcopo*)¹³⁴⁷ и слично, што Герминијеву расправу сврстава у одговарајући актуелни жанр.

Као што смо поменули у уводној студији о Хиларију на основу изјаве: „Ја сам своју веру изложио и исповедио Еузебију и он је то одобрио“ и „То те је научио онај изгнаник Еузебије и Хиларије, који се и сам тек вратио из прогонства“, алудира се на Еузебија из Верчелија и Хиларија Пиктавијског, који су на путу у прогонство можда боравили у Сирмију и деловали на ширење никејске доктрине. На основу наведених докумената не би се могло рећи да је Герминијева еволуција у погледу христологије зависила од прилика у држави, као у случају Валенса и Урсација, који су били склони теолошким компромисима, већ се он чини радикалнијим присталицом своје теолошке позиције, али не нове генерације хомојаца, како је Хансон сугерисао¹³⁴⁸, нити да је нагињао никејској струји, како је Милин

¹³⁴² Simonetti 1967: 40.

¹³⁴³ Зелер 2005: 282–283; Милин 1998: 205, 210 бел. 69.

¹³⁴⁴ Таквог је става и Симонети, в. Simonetti 1967: 41.

¹³⁴⁵ *Ран.* 71.2–6.

¹³⁴⁶ Сачувано само на сиријском, в. *РО* 9.1913.

¹³⁴⁷ *PL* 42.709–742.

¹³⁴⁸ Hanson 1988: 572–579.

сугерисала¹³⁴⁹, већ се чини да је дошло до цепања унутар локалне хомојске странке на радикалне хомојце, којима би припадао Герминије и умерене опортунисте попут Валенса и Урсаџија¹³⁵⁰.

Са историјске сцене Герминије нестаје баш после наведених докумената и немамо података о променама на сирмијској епископској столици пре 376. године¹³⁵¹, када је у изворима поново забележена једна драматична епизода, овај пут везана за живот Амброзија Миланског. Детаљно је ову епизоду анализирао СмирновБркић, а овде ћемо се само ослонити на њене закључке¹³⁵². У случају Валенса из Мурсе немамо разлога да сумњамо да није остао на епископском положају и ту дочекао мирну смрт најкасније крајем владе цара Валенса (378)¹³⁵³. Урсаџија из Сингидуна је око 366. године наследио хомојски оријентисан Секундијан¹³⁵⁴, што знамо на основу његове осуде на предстојећем Аквилејском сабору (381). Крајем 60-их година умире и Хиларије Пиктавијски, чиме престаје његова литерарна борба против антиникејских експонената. Ипак, ради бољег увида у исходе догађаја описаних код Хиларија, у наредном сегменту осврнућемо се на дешавања у Панонији.

САБОР У СИРМИЈУ 378. ГОДИНЕ И НИКЕЈСКА РЕАКЦИЈА У ПАНОНИЈИ

С обзиром на различите верске позиције браће царева Валентинијана и Валенса, дошло је до извесног застоја у дијалогу супарничких страна у христолошком спору, па је у периоду пре сабора у Константинопољу и Аквилеји (381) одржан мањи број већих сабора. О локалним саборима овог периода имамо оскудне податке. Познато је да је одржан поменути сабор у Лампсаку (364/365), који је потврдио хомојусијску *Другу антиохијску формулу* (341)¹³⁵⁵, сабор на Сицилији, који је потврдио *Никејски симбол*¹³⁵⁶, сабор у Никомедији,

¹³⁴⁹ Милин 1999: 253–259.

¹³⁵⁰ Ово мишљење данас преовладава у науци, McLynn 1994: 96.

¹³⁵¹ Вилијамс сматра да је Герминије умро убрзо после смрти цара Валентинијана I (17. новембра 375), в. Williams 1995: 123 бел. 84; Зеје наводи да је умро после Амброзија, Зелер 2005: 293. Симонети се слаже да је умро око 376. године, Simonetti 1975: 438.

¹³⁵² Случај учешћа Амброзија Миланског у свргавању аријанског епископа у Сирмију и постављање никејца Анемија, детаљно анализира Смирнов Бркић 2010; 2011; 2016: 339–403.

¹³⁵³ Williams 1995: 72.

¹³⁵⁴ Ibid.

¹³⁵⁵ Soc. HE 4.4; Soz. HE 6.7.

¹³⁵⁶ Soc. HE 4.12.

на ком је цар Валенс натерао Елеусија из Кизика да потпише хомојски симбол (365/366), поменути сабор у Сингидуну (366), на ком су илирски хомојци решавали питање Германија Сирмијског, сабор у каријској Антиохији (366/367), на ком је потврђена *Друга антиохијска формула* (341), затим Сабор у Тијани (367), где су учествовали Василије Цезарејски, Атанасије Анкирски, Пелагије Лаодицејски и Грегорије Назијански, а који је потврдио никејски *хомоусион*¹³⁵⁷.

О свим поменутих саборима из периода Валентинијанове владе имамо само спорадичне податке, који сведоче да је и даље свака странка покушавала да истакне своју теолошку позицију, с тим да, за разлику од претходног периода, није било учешћа државног врха на црквеним окупљањима, чак ни преко заступника. Штавише, осуде донете на епископским судовима нису имале истог ефекта као под Констанцијем II, јер се Валентинијан I држао политике немешања у верска питања, па је самим тим Црква остала без нужних државних механизма који би спроводили њене пресуде. Ипак, царска неутралност у црквеним питањима омогућила је несметану консолидацију никејских снага на Западу, што је раније било неизводљиво под будним оком цара Констанција. Како примећује Вилијамс, у овом периоду је започео вербални рат између проникејске и хомојске стране¹³⁵⁸, те се јавља обиље литературе која је промовисала поједине формуле вере или полемисала о доктринарним питањима везаним за њих¹³⁵⁹.

За дешавања у Илирику, а посебно за Другу Панонију, од значаја је сабор у Риму који је сазвао папа Дамас¹³⁶⁰. Није јасно када се он догодио, а мишљења варирају између 368. и 372. године¹³⁶¹. Зеје је доказивао да су у том периоду заправо одржана два римска сабора:

¹³⁵⁷ Soc. HE 6.12.

¹³⁵⁸ Williams 1995: 83.

¹³⁵⁹ Тако су за овај период с временом сачињене велике колекције списа и докумената на обе стране. Аријанска документа на латинском (за грчка немамо обједињених података), која обухватају период од око 60 година, сачувана су у неколико рукописа: париски *Codex Parisinus Ms. Lat. 8907* (публиковао Gryson – Gilissen 1980; веронски *Ms. Verona LI* (публиковао Gryson 1982); ватикански *Ms. Lat. 5750* и милански *SP 9/1–2; 9/9* (публиковао Gryson 1983; минхенски *Ms. Clm. 6329* (публиковао Était 1992b: 143–79); *Opus imperfectum in Mattheum* (PG 56.611–948); и под именом других аутора, попут Јована Златоустог, в. Steinhäuser 2006; код Августина *Sermo Arianorum* (PL 42.677–684) и *Collatio Augustini cum Maximino Arianorum episcopo* (PL 42.709–742). На проникејској страни још је боље очувана литература, в. Williams 1995: 86–103.

¹³⁶⁰ Сабор је потврђен у Атанасијевом писму афричким црквама, *Ath. Ep. Afr.* 10.

¹³⁶¹ Мишљења су по овом питању подељена. Зеје га датира 368/369. године, Зелер 2005: 291; Симонети наводи период 370–371; Simonetti 1975: 389; McLynn 1994: 41; Williams 1995: 71–72; Bratož 1990: 529; Цедилник иде толико далеко да допушта да је римски сабор одржан 372. године, в. Cedilnik 2004: 307–310.

један ранији (368/369), на ком су осуђени илирски хомојци Валенс и Урсације, и други нешто каснији (369/370), на ком је осуђен Ауксенције Милански. Међутим, мислим да се Зеје погрешно повео за наводима каснијих црквених историчара¹³⁶², јер у Атанасијевом писму епископу Коринта Епиктету, написаном 371. године, пише¹³⁶³:

... сада на састанцима разних сабора, и у Галији и Шпанији, и великом Риму, сви који су се састали, као подстакнути истим духом, једногласно су анатемисали оне који су потајно сарађивали са Аријем, то јест Ауксенцијем из Милана, Урсацијем, Валенсом и Гајом из Паноније.

Овај одломак несумњиво доказује да се Дамасов сабор у Риму који је осудио Ауксенција, Валенса, Урсација и Гаја, одржао најкасније 371. године. Сабор у Риму био је један у низу израза никејске реакције против хомојских снага, почев од антихомојске пропаганде Хиларија Пиктавијског и сабора у Паризу (360), као и других сабора у Италији и Шпанији¹³⁶⁴. Немамо никаквих директних доказа да је иједан проникејски сабор одржан у Илирику. Кључна информација о осуди Валенса и Урсација у Риму потиче од Атанасија у његовом писму афричким епископима¹³⁶⁵:

... писали смо нашем вољеном брату Дамасу, епископу великог Рима, у ком дајемо извештај о Ауксенцију, који је уљез у цркви Милана, јер он не само да шири аријанску јерес већ је и оптужен за многе прекршаје, које је био починио са Грегоријем¹³⁶⁶, судеоником његове безбожности; и док се чудимо што он до сада још није збачен и прогнан из Цркве, захваљујемо за Дамасову побожност, као и свих оних који су се састали у великом Риму, за то што су избацили Урсација и Валенса, и оне који су са њима... и подстичемо вас да не трпите оне који су подржали саборе о вери одржане у Риминију, Сирмију, Исаврији у Тракији, Константинопољу, и оне бројне погрешне у Антиохији.

¹³⁶² Зелер 2005: 291. Код Созомена и Теодорета имамо приказ Дамасовог сабора у Риму за осуду Ауксенција, при чему они уопште не помињу осуду панонских епископа, већ наводе у грчком преводу саборску посланицу потписану од 90 епископа и упућену илирским епископима. Овај документ је сачуван на латинском код Cassiod. *HE* 5.29; и на грчком код Soz. *HE* 6.23; Theod. *HE* 2.21.

¹³⁶³ Ath. *Ep. Epict.* 1.

¹³⁶⁴ Братој указује на могућност једног таквог сабора у Аквилеји под вођством новог проникејског епископа Валеријана уместо раније непоузданог Фортунацијана, в. Bratož 1990: 529.

¹³⁶⁵ Ath. *Ep. Afr.* 10 (*PG* 56.1033B). Новија истраживања показују да ово писмо није Атанасијево, в. Kannengieser 1993: 264–280.

¹³⁶⁶ Грегорије Александријски је рукоположио свог земљака Ауксенција на александријску столицу 339. године, када је Атанасије био у другом прогонству, в. Nil. *C. Aux.* 8.

Сачувана је и латинска посланица „католичанским епископима Истока“, коју је у Александрију донео саборски легат Сабин, милански ђакон, као одговор на Атанасијево писмо у вези са Ауксенцијем¹³⁶⁷. Сабин је имао мисију на Истоку да пренесе поруку никејског епископа Валеријана из Аквилеје Василију Цезарејском, чиме је отворен дијалог између проникејских источњака и западњака¹³⁶⁸.

Једно писмо цара Валентинијана, Валенса и Грацијана источним црквама дијацезе Азијане, сачувано код Теодорета¹³⁶⁹, а које је окарактерисано као сумњивог порекла, интерполација, фалсификат или погрешни навод¹³⁷⁰, уводи на историјску сцену неки неидентификовани сабор у Илирику на ком су западни епископи донели одлуке о вери и симбол вере, који се налазе у прилогу писма. Прва два од наведених докумената су преводи латинских оригинала, док је трећи документ, саборско писмо сабора у Илирику епископима азијске дијацезе са симболом вере, копија грчког оригинала¹³⁷¹. Барнс критикује Зејеов предлог да у писму треба кориговати редослед имена царева, те да оно није написано 375. године, већ под Валенсом, Грацијаном и Валентинијаном Млађим 378. године¹³⁷². Барнс даље утврђује на основу Валентинијановог итинера на дунавском лимесу да се „Илирски сабор“ могао састати у времену од маја 375. године, када је цар био у Карнунту и решавао нападе Квада, до новембра, када је Валентинијан I изненада преминуо од можданог удара у панонском Бригецију¹³⁷³. Проблем је, међутим, што у наведеним документима нема назнаке где се у Илирику сабор састао и ко су били потписници његових одлука. Ипак, једна друга епизода из историје миланске цркве на необичан начин је испреплетена са овим загонетним илирским сабором.

Наиме, када је с јесени 374. године умро Ауксенције, миланско епископско седиште остало је упражњено, што је обе стране заинтересовало за избор новог поглавара миланске цркве¹³⁷⁴. На

¹³⁶⁷ Постоје несугласице да ли је латински текст сачуван у *Веронском кодексу* старији од саборске посланице у Илирик, в. Scheidweiler 1955: 572–586. Овај документ су касније, 379. године, на сабору у Антиохији прихватили Мелетије и присутни епископи.

¹³⁶⁸ Bas. Ep. 91. Василије је одговорио писмима послатим за Италију.

¹³⁶⁹ Theod. HE 4.8–9.

¹³⁷⁰ Barnes 2002: 233–235. Барнс сматра да је Валентинијаново писмо код Теодорета аутентично.

¹³⁷¹ Barnes 2002: 234.

¹³⁷² Barnes 2002: 234; уп. Зелер 2005: 301.

¹³⁷³ Barnes 2002: 235. Бригециј (лат. Brigetio), данас у Коморан (мађ. Komárom) у Мађарској.

¹³⁷⁴ Hier. Chron. ann. 374.

миланску епископску столицу ступиће снажна личност у лику Амброзија, ученог правника из добростојеће римске сенаторске породице са одличним политичким и друштвеним везама¹³⁷⁵. Као што смо видели у случају Германија Сирмијског, посебну важност у црквеним питањима овог доба добио је административни центар Илирика смештен у провинцији Доњој Панонији, који је отворено бранио хомојско становиште и постао његово очврсло упориште. У једној славној епизоди из живота Амброзија Миланског, овај утицајни епископ лично је дошао у Сирмиј и помогао да се свргне хомојски, а постави никејски кандидат за епископа града.

Међутим, оскудност извора, као и њихова провенијенција, доводе у питање поузданост ове епизоде. Наиме, главни и једини извор који експлицитно помиње Амброзијев долазак у Сирмиј ради избора новог епископа јесте његов биограф, односно хагиограф, Паулин, који у једанаестој глави, *Vita Ambrosii*, каже да се у саборној цркви у Сирмију одржао избор за новог епископа, где је под личним присуством Амброзија Миланског збачен хомојски кандидат и постављен праторени Анемије¹³⁷⁶.

Хронолошки и историјски контекст ове драматичне епизоде из живота Св. Амброзија Миланског, представља кључ за разумевање политичко-црквених прилика у Илирику у другој половини 70-их година 4. века. Међутим, ни данас не постоји научна сагласност ни у погледу датирања, ни погледу историјске позадине овог догађаја. Присуство миланског епископа на сабору у Сирмију, скоро 900 километара далеко од његове епископије, чини се свакако необичним¹³⁷⁷, нарочито у погледу надлежности у црквеним питањима друге дијачезе и, штавише, друге префектуре¹³⁷⁸. Научници се не слажу око хронологије ове Амброзијеве интервенције, те се догађај смешта од 375. године до чак до 380. године¹³⁷⁹. Мишљења сам да удаљеност Милана и Сирмија није довољан аргумент за одбацивање

¹³⁷⁵ Од новијих студија о Амброзију Миланском в. Gottlieb 1973; Lazzati 1976; McLynn 1994; Marksches 1995; Williams 1995; Moorhead 1999; Liebeschuetz 2005.

¹³⁷⁶ Paul. *Vita* 11 (PL 14: 27-46C).

¹³⁷⁷ О Амброзијевој улози у постављању сирмијског епископа в. Смирнов Бркић 2011: 147-157; за раније датуме 376-377. године в. McLynn 1994: 92; за 378. годину Gryson 1980: 107; Cedilnik 2004: 318-320; Williams 1995: 122-127; Simonetti 1975: 438-440; Зелер 2005; најкасније поставља Дивал у 380. годину, Duval 1985: 331-379. Гризон доказује како је Амброзијева интервенција била илегална и крајње необична, јер је милански епископ прешао преко 800 километара ради избора локалног епископа, Gryson 1980: 107.

¹³⁷⁸ Bratož 1983: 259-272.

¹³⁷⁹ Williams 1995: 148; Liebeschuetz 2005: 122; Mirković 2017: 124; Милин 2000: 254; Hanson 1988: 667. Вилијамс сматра да је у питању 378. година у вези са доласком царице Јустине у Милано, в. Williams 1995: 129.

аутентичности, јер има и других примера, као што је случај постављања Мелетија у Антиохији, где га је рукоположио Еузебије из Верчелија. Такође, у периоду од 361. до 374. префектура Илирик била је припојена италијанској префектури и подређена двору у Милану, а од 374. до 375. године поново је одвојена са центром у Сирмију, да би 379. била подељена на *Illyricum orientale* и *Illyricum occidentale*, који је Панонију поново пренео у надлежност Италије.

Личност која је постављена за епископа без сумње је Анемије, који ће представљати Илирик на предстојећем сабору у Аквилеји (381). Претходни познати епископ Сирмија је био хомојски настројени Германије, за кога не знамо да ли је имао наследника пре постављања Анемија¹³⁸⁰. У то време је дошло до значајних промена и на царском престолу услед изненадне смрти цара Валентинијана I. Западни август оставио је за собом младог сина Грацијана, који је од 367. године носио титулу савладара, и малолетног Валентинијана II. Његов брат Валенс (374–378), источни август, исто тако је изненада погинуо у Бици код Хадријанопоља августа 378. године, чиме је Грацијан *de facto* постао самостални владар Царства уз приметан утицај царице Јустине, мајке Валентинијана Млађег.

Цар Грацијан је рођен у Сирмију или његовој непосредној близини у време када је на овим просторима тријумфовало хомојско аријанство Валенса Мурсанског и Урсација Сингидунског, те је врло вероватно да му је било блиско хомојско становиште¹³⁸¹. Извори потврђују да је уочи Битке код Хадријанопоља цар Грацијан стигао из двора у Тријеру у Сирмиј, а сачувана нам је и преписка између Амброзија и Грацијана, која се датира у 378. годину, у којој се види да су се они раније те године срели¹³⁸². На основу овог податка Вилијамс закључује да су се Грацијан и Амброзије срели у Сирмију, јер је цар боравио у граду, али исто тако верује да је Германије умро неколико година раније¹³⁸³. Проблем је што немамо доказа у изворима да тврдимо да је Германије умро пре 381. године, када на Аквилејском сабору дефинитивно имамо потврду новог сирмијског епископа Анемија, нити имамо чврстих доказа да се Амброзије срео у Сирмију са царем Грацијаном 378. године. Такође, Вилијамс сматра да би, ако прихватимо Паулинов податак, то значило да је Амброзије два пута посетио Сирмиј у свом раном епископату, најпре при постављању

¹³⁸⁰ Вилијамс сматра да је Германије умро убрзо после смрти цара Валентинијана I (17. новембра 375), в. Williams 1995: 123 бел. 84; Симонети се слаже да је умро око 376. године, Simonetti 1975: 438.

¹³⁸¹ Aug. Vict. *Epit.* 47.1.

¹³⁸² Williams 1995: 148–153. За Амброзијеву преписку в. Liebeschuetz 2005. Превод на српски Смирнов Бркић 2011: 147–157.

¹³⁸³ Williams 1995: 123.

новог епископа Анемија, а потом да би се састао са царем Грацијаном¹³⁸⁴.

Међутим, како смо показали у ранијој студији, није нужно раздвајати ова два догађаја¹³⁸⁵. Зеје сукоб око Анемијевог постављања везује за боравак царице Јустине у Сирмију, која је хтела да постави хомојски оријентисаног наследника¹³⁸⁶. Мек Лин напомиње да је Амброзије имао политичке везе у Сирмију, тачније са цивилном и војном управом, од које је добијао обавештења о верским приликама¹³⁸⁷, јер је он своју политичку каријеру почео управо у Сирмију у служби Петронија Проба, где је са својим братом Сатиром у периоду 365/367. до 371/373. године радио као адвокат у канцеларији преторијанског префекта¹³⁸⁸. Те ако је постојала тежња за аријанским постављањем епископа, МекЛин сматра да је то морало бити пре доласка Грацијана како би царица Јустина несметано деловала¹³⁸⁹.

У савременој науци Паулинов податак о Амброзијевој посети Сирмију није општеприхваћен, али се његова аутентичност често потврђује поменутим наводом код Теодорета, који говори о „Илирском сабору“ на ком је усвојен проникејски симбол вере¹³⁹⁰. Теодорет наводи три документа везана, по његовом мишљењу, за овај сабор. Прво, царски едикт издат у име Валентинијана, Валенса и Грацијана, што упућује на то да је издат између 367. и 375. године. Едикт је упућен епископима провинција у Малој Азији да неодложно треба да прихвате *Никејски симбол*. Осим царског декрета са именима царева, Теодорет наводи и сам текст усвојен на сабору, у коме се тврди да се прихвата „једносушност“ Оца и Сина и одбацују *аријоманијаци Полихроније, Телемах, Фауст, Асклепијад, Амантије, Клеопатер*¹³⁹¹. Непосредно пре помена овог сабора, Теодорет је говорио о Валентинијановој потврди избора Амброзија за миланског епископа (374. године), а потом прелази на то да је цар Валентинијан наредио да се сабор одржи у Илирику и да је цар придружено са својим братом Валенсом подржао декрет сабора у Илирику, то јест *Никејски симбол вере*¹³⁹²:

¹³⁸⁴ Williams 1995: 123. МекЛин такође сматра да је први контакт између Грацијана и Амброзија остварен из Сирмија, али само зато што је цар писао епископу да тражи од њега вероисповест током зиме 378–379. године, McLynn 1994: 90.

¹³⁸⁵ Смирнов Бркић 2011.

¹³⁸⁶ Зелер 2005: 293.

¹³⁸⁷ McLynn 1994: 88.

¹³⁸⁸ Marksches 1995: 45–56; уп. McLynn 1994: 37, 92, 97.

¹³⁸⁹ McLynn 1994: 92.

¹³⁹⁰ Према Theod. HE 4.7–8, превод на основу Coleman–Norton 1966: 1.159 и увида у грчки текст. Сачувано и код Cassiod. HE 7.9; Niceph. HE 11.30.

¹³⁹¹ О аутентичности овог дела код Теодорета и проблемима тумачења в. Gilliard 1970: 283–284.

¹³⁹² Theod. HE 4.6–7.

ИЗВОД ИЗ ДЕКРЕТА ИЛИРСКОГ САБОРА

У складу са великим и правоверним сабором ми исповедамо да је Син једносуштан са Оцем, и ми појам „једносуштан“ не тумачимо онако како су га тумачили они што су раније потписали своја имена са лажним пристанком, нити као они који данас зову састављаче старог креда „Очевима“, и тумаче значење речи без основа, следећи ауторе изјаве да „једносуштан“ значи „сличан“ у смислу да пошто је Син неупоредив са било којим створењем које је Он начинио, само је Он сличан Оцу, јер они који тако мисле богохулно дефинишу Сина као „посебно Очево створење“. Ми заједно са садашњим саборима и у Риму и у Галији, сматрамо да је једна суштина Оца, Сина и Светога Духа, у три лика, то јест у три савршене суштине. И ми исповедамо према вероисповести из Никеје да је Син Божји једносуштан, постао телесан од Свете Девике Марије и обитавао међу људима, испунио инкарнацију због нас у рођењу, страдању, ускрснућу и узнесењу на Небеса; и да ће Он поново доћи да раздели сваком према начину живота, на дан Суда, показавши се у телу и својој божанској моћи, будући Бог који носи тело, а не човек који носи Божанство.

Оне које другачије мисле проклињемо и оне који искрено не проклињу оног ко каже да пре него што је Син рођен Он није постојао, већ пишу да је и пре него што је Он рођен Он био у Оцу, јер то је тачно за сва створења, која нису заувек са Богом у смислу у ком је Син увек са Оцем, будући зачет вечним зачећем.

– То је био кратки царски сажетак, а сада ћу приложити саму саборску посланицу.

ПОСЛАНИЦА ИЛИРСКОГ САБОРА

Епископи Илирика Божјим црквама и епископима дијацеза Азије, Фригије, Карофригијске Пакатијане, поздрав у Господу.

Након што смо се састали и дуго расправљали о Речи спасења, ми смо одлучили да је Тројство Оца, Сина и Светог Духа једносушно. И чинило се прикладним да вам пошаљемо писмо не да би водили узалудну расправу о томе што се тиче поштовања Тројства, већ из наше понизне дужности.

Ово писмо смо послали преко нашег брата и сапатника, презвитера Елпидија, јер није у писмима наших руку записано, већ у књигама нашег Спаситеља Исуса Христа: „Ја сам Павлов; а други: ја сам Аполов; а трећи: ја сам Кифин; а четврти: ја сам Христов. Е да ли се Христос раздјели? Е да ли се Павле разапе за вас? или се у име Павлово крстисте?¹³⁹³“

¹³⁹³ 1 Кор. 1.12–13.

Заиста се чинило исправним нашој понизности да вам не пошаљемо никакво писмо, због великог прогона који изазива ваше проповедање у свим регијама под вашом надлежношћу, тиме што раздвајате Светог Духа од Оца и Сина. Били смо тако уздржани да вам пошаљемо нашег господина и сапатника Елпидија да провери да ли је ваше исповедање заиста такво и да вам донесе ову депешу царске власти Рима.

Нека они који не сматрају Тројство једносушним буду анатемисани, и ако ико буде у заједници са таквима, нека је проклет.

Али за оне који проповедају да је Тројство једносушно, спремно је Царство Небеско.

Ми вас подстичемо, драга браћо, да не исповедате никакву другу доктрину, нити да се држите неког другог и бесмисленог веровања, већ да увек и свуда проповедате да је Тројство једносушно, како бисте могли да наследите Царство Небеско.

Док смо писали ово, подсећани смо да вам пишемо и у вези са садашњим и будућим постављањем наших колега за епископе, ако међу епископима има разборитих који су се већ одрекли јавне службе, а ако нема, онда из реда свештеника; на сличан начин постављање презвитера и ђаконa из постојећег свештеничког реда треба на сваки начин да буде безгрешно, а не из редова сената и војске.

Нисмо хтели да вам пишемо надугачко, пошто ће у мисији представник свих нас, наш господ и сапатник Елпидије, извршити детаљну истрагу о вашем исповедању и да ли је заиста такво како смо чули од нашег господина и колеге сапатника Еустатија.

На крају, ако сте икада погрешили, одбијте старца и примите младог. Исти брат и сапатник Елпидије ће вас подучити како да исповедате праву веру да се Свето Тројство, једносушно са Богом Оцем, са Сином и Светим Духом, слави и исказује Отац у Сину, Син у Оцу, са Светим Духом за век и векова. Јер откад је ово објављено, ми смо у могућности да отворено исповедамо да је Свето Тројство једносушно, према вери која је раније постављена у Никеји, а коју су Очеви потврдили. Докле год се ова вера исповеда, моћи ћемо да избегнемо замке смртног ђавола. Када он буде побеђен, моћи ћемо да одамо почаст једни другима у писмима мира док живимо у миру.

Стога смо вам писали како бисте знали за збацивање аријоманијака, који не исповедају да је Син једносуштан са Оцем нити са Светим Духом. Прилажемо њихова имена – Полихроније, Телемах, Фауст, Асклепијад, Амантије и Клеопатер.

Ово пишемо у славу Оца и Сина и Светога Духа, за век и векова, амин. Молимо се Оцу и Сину, нашем Спасиоцу Исусу Христу, са Светим Духом да ћете бити благодетни много година.

Не може се са сигурношћу тврдити на који сабор у Илирику Теодорет мисли, нити када је он одржан јер је веома необично за дотадашњу праксу да се не наводи место одржавања сабора. Нема сумње да је Теодорет имао увид у документа која прилаже. Иако је било покушаја да се овај податак у потпуности одбаци као неаутентичан¹³⁹⁴, ако прихватимо да је царски декрет донет под Валентинијаном I, морала би бити у питању 375. година, када је Амброзије већ преузео миланску епископију¹³⁹⁵. Уједно, ово писмо би оповргавало Валентинијанову политику немешања у религијске догађаје, али тоналитет писма је такав да се Валентинијан поставља у улогу медијатора у спровођења одлука епископа, које једино не смеју да се косе за државним законима и нарушавањем царског ауторитета. Хансон указује да с обзиром на то да се не помиње божанственост Светог Духа, Теодоретов илирски сабор се не може датирати после 375. године, а због навођења Грацијана не може бити пре 367. године¹³⁹⁶. Такође, проблем аутентичности представља стил писма, неуобичајен за царске наредбе са библијским цитатима, затим разликовање термина *уциа* и *хипостаза*, што не одговара Валентинијановим речима нити оновременој западној теологији. Не могу се идентификовати ни епископи пошљаоци.

Друго гледиште поставља сабор знатно касније у 378. годину, када је цар Грацијан дошао у Илирик да би помогао стрицу у ратном походу против Гота. Грацијан је борао у Сирмију од августа 378. до фебруара 379. године¹³⁹⁷ и за тај период се везује Грацијанов састанак са Амброзијем Миланским, а самим тим се Паулинова епизода Амброзијеве интервенције у избору сирмијског епископа везује за исто време¹³⁹⁸. Према овом гледишту, нови сирмијски епископ је биран 378. године, пре Битке код Хадријанопоља, када су у граду боравили царица Јустина, цареви Грацијан и Валентинијан II, те је Амброзије Милански допутовао да спречи превагу хомојске стране у граду, која је имала подршку царице и, могуће, наклоњеност Грацијана. У прилог каснијем датирању по Гризону иде навод у аријанској схолији познатој као

¹³⁹⁴ Барди у потпуности одбацује Теодоретов податак, в. Bardy 1912: 259–274, најалост, ова публикација ми није била доступна, па податак због значаја наводим према Вилијамсу, који је такође сумњичав према Теодоретовом наводу, Williams 1995: 124 бел. 88. Цедилник му посвећује веома мало пажње због „zapletenosti“, Cedilnik 2004: 323. Зеје сматра да се Теодоретов податак односи на Сирмијски сабор друге половине 70-их година 4. века, Зелер 2005: 294.

¹³⁹⁵ У коментару Шафоваг издања Теодоретове *Црквене историје* наводе се следеће године као могуће за одржање овог сабора: 367, 373, 375; в. Schaff 1892: бел. 685.

¹³⁹⁶ Hanson 1988: 793–794. Хансон сматра да се сабор или одиграо после смрти Валентинијана I или је Теодоретов податак нетачан. Маркшис датира сабор у 374/375. годину, Marksches 1995: 109–133.

¹³⁹⁷ Зелер 2005: 301.

¹³⁹⁸ Williams 1995: 123 и 124.

*Dissertatio Maximini contra Ambrosium*¹³⁹⁹, јер ту Паладије Рациаријски на Аквилејском сабору напада проникејску „бласфемiju из Сирмија“, за коју Гризон сматра да је *Дамасов том*, донет на сабору у Риму око 377. године¹⁴⁰⁰.

Међутим, Вилијамс је упозорио да се у том случају Паладијеви наводи сирмијске формуле не поклапају са Теодоретовим документима¹⁴⁰¹. Мек Лин је утврдио да Паладије не цитира *Дамасов Том*, већ да под „сирмијском бласфемijом“ сматра Амброзијево дело *De fide*, послато цару Грацијану у Сирмију¹⁴⁰². Маркшис¹⁴⁰³ је закључио да када се Паладијева *Апологија*,¹⁴⁰⁴ која оповргава „сирмијску бласфемiju“ став по став, упореди са *Никејским симболом*, затим Амбросијевим *De fide* и *Дамасовим томом*¹⁴⁰⁵, послатим источним епископима, а вероватно и цару Грацијану у Сирмију¹⁴⁰⁶, види се да је садржај Паладијеве „сирмијске бласфемije“ најближи ставовима *Дамасовог тома*, што потврђује да је одржан сабор у Сирмију, који је потврдио правоверну формулу, коју неки аутори идентификују као *Пету сирмијску формулу*¹⁴⁰⁷.

Трећи став о овом питању јесте да Теодоретов „Илирски сабор“ и избор сирмијског епископа нису повезани, како сматра Зеје¹⁴⁰⁸. Он примећује да се Теодоретов навод одлично уклапа у хронологију догађаја од 375. до 378. године, те да би било веома необично да поменути документи, а нарочито тзв. *Пета сирмијска формула* са карактеристичном фразом „једна суштина, три хипостазе“, не помињу нигде у списима учесника сабора, нарочито самог Амброзија¹⁴⁰⁹. Теодоретов *credo* према стилу и садржају припада грчком религијском миљеу из времена александријског сабора 361. године, што не одговара очекиваном латинском утицају у Сирмију тог периода. Такође, стил

¹³⁹⁹ Позната и као *Scholia in Concilium Aquileiense*, текст је написан делом на маргинама аката поменутог сабора и Амброзијевог дела *De fide*, који представља један од најзначајнијих западних аријанских текстова. У питању је копија аката Аквилејског сабора са коментарима аријанског епископа Максимиана из Хипоа, који је написао и поменуту расправу са Августиним из Хипоа, в. Sumruld 1994: 153–154; Gryson 1982: 149–171.

¹⁴⁰⁰ У питању су 24 канона која је усвојио римски сабор највероватније 377. године и која је папа Дамас послао Паулину Антиохијском, а у којима се брани никејска христологија, в. Cross–Livingstone 1997, s. v. *Tome of Damasus*.

¹⁴⁰¹ Williams 1995: 124.

¹⁴⁰² McLynn 1994: 57–66.

¹⁴⁰³ Marksches 1995: 45.

¹⁴⁰⁴ О значају Паладијеве *Апологије* као историјског извора, в. Mc Lynn 1991: 57–66.

¹⁴⁰⁵ *EOMIA* 1.2.1: *Nicene Appendices (Tome of Damasus)*: 281–368.

¹⁴⁰⁶ Хансон сматра да га је можда Амброзије испоручио, в. Hanson 1988: 678.

¹⁴⁰⁷ Mirković 2017: 124.

¹⁴⁰⁸ Зелер 2005: 293 и 301–302.

¹⁴⁰⁹ Теодоретов податак углавном усвајају старији истраживачи, в. Зелер 2005: 301.

царског писма код Теодорета је неуобичајен због низа библијских цитата и теолошке терминологије карактеристичне за црквене писце 5. века. Управо тринитарно гледиште наведено код Теодорета – у то време једино присутно у учењима Василија Цезарејског, Грегорија Назијанског и Грегорија Ниског¹⁴¹⁰, а не код Дамаса Римског и Амброзија Миланског – доводи у сумњу Теодоретов документ¹⁴¹¹.

Штавише, Зеје сматра да је и редослед царева који Теодорет наводи као потписнике декрета погрешан, јер је хронолошки немогуће да је едикт донет у време Валентинијана I и Валенса, због тога што је први био познат по доследној верској неутралности, а његов брат по изразито хомојској афилијацији, те сигурно не би осујетио своје истомишљенике¹⁴¹². Даље, едикт је морао издати источни цар, јер би било ван протокола да Валентинијан I или Грацијан издају едикт поданицима на територији свог савладара у Малој Азији. Теодорет не помиње именовање Анемија, али га наводи као учесника римског сабора 382. године¹⁴¹³. МекЛин сугерише да је до забуне око Теодоретовог „Илирског сабора“ могло доћи зато што се трећи од наведених докумената обраћа илирским црквама, које су упутили учесници сабора на Истоку пожурењу их да усвоје *Никејски симбол*¹⁴¹⁴.

Све то указује да је Теодоретов податак сумњиве провенијенције и да се не може прихватити као аутентичан¹⁴¹⁵, иако садржи неке историјске податке¹⁴¹⁶. Без Теодоретовог податка и Амброзијеве интервенције, читава епизода о повратку Илирика у проникејску партију, пада у воду, о чему сведоче и касније жалбе на укореењеност и истрајност аријанства у овом региону¹⁴¹⁷. Сачувани аријански списи побијања никејске догме јасно сведоче о снази хомојске струје на Западу, јер су написани после Аквилејског сабора¹⁴¹⁸. У анализи царског законодавства у погледу религије, Колман-Нортон коментарише поменуто писмо Валентинијана, Валенса и Грацијана, које Теодорет наводи као „готово уникатно међу царским конституцијама које се тичу религије, јер открива не само раскорак

¹⁴¹⁰ О Грегорију Ниском, в. Hanson 1988: 699–714.

¹⁴¹¹ Simonetti 1975: 441.

¹⁴¹² Зелер 2005: 301–302.

¹⁴¹³ Theod. HE 5.9.

¹⁴¹⁴ McLynn 1994: 94.

¹⁴¹⁵ Цедилник Теодоретов податак сматра јединим извором о одржавању сирмијског сабора око 378. године, Cedilnik 2004: 319.

¹⁴¹⁶ МекЛин одбацује могућност да се Теодоретов податак веже за догађаје у Сирмију и износи тезу да је сабор био реакција на антиникејски сабор у Карији око 366. године, који помиње Созомен, Soz. HE 6.12.

¹⁴¹⁷ Niceta Remes. *De Spiritus Sancti potentia* 1; *De ratione fidei* 3.

¹⁴¹⁸ Hanson 1988: 576.

између божанских и царских интереса већ и унутрашњи сукоб између Валентинијана, католика и толерантног владара, и Валенса, аријанца и нетолерантног владара¹⁴¹⁹. Писмо је апел источним аријанцима да не подржавају мешање његовог брата у црквене ствари и позив на толеранцију са никејцима. Из других извора нам је познато да се чак истакнути многобожачки римски филозоф Темистије обратио цару Валенсу у одбрану верских слобода проникијских хришћана које је Валенс прогонио¹⁴²⁰. Када упоредимо царски сажетак одлука сабора и саборску посланицу, видимо да је Валентинијанов декрет знатно блажи од саборског, јер не доноси осуде именованих аријанаца. У погледу имена која се наводе, интересантно је да никога не можемо идентификовати са хомојцима, јер би се ту нашла имена Паладија Рациаријског и Секундијана Сингидунског. Овај позив би вероватно изазвао конфликт међу царевима да Валентинијан није изненада умро.

Веома је необично да велики Амброзијев опус, који укључује и његову кореспонденцију, уопште не помиње одлазак на неки сабор у Илирику, нити тако занимљив и значајан подвиг какав је постављање православног епископа у деценијски антиникијски оријентисани Сирмиј¹⁴²¹. Ипак, један законски акт о јересима који нам је сачуван у име Валенса, Грацијана и Валентинијана II у вези са јеретичким црквама¹⁴²² (већина аутора га датира у 376. годину, осим Паланка, који га везује за утицај Амброзија Миланског и помера на 380. годину¹⁴²³), сведочи о постојању раније санкције јеретичких скупова и да због непоштовања исте сада наређују конфискацију цркава од јеретика. Ако се вратимо на Паулинов податак о утицају царице Јустине, удовице Валентинијана I и мајке Валентинијана II, на сирмијски сабор и заштиту хомојаца, то даје извештај кредибилитет Паулиновој причи. Наиме, Јустина је заиста боравила у Сирмију и 378/9. године, а потом преместила двор у Аквилеју и Милано, где ће наставити да подржава хомојску струју у том граду и сукобљава се са Амброзијем¹⁴²⁴. Вилијамс сматра да је помен Јустине кључан у реконструкцији догађаја у

¹⁴¹⁹ Coleman–Norton 1966: 1.159 (336).

¹⁴²⁰ Soc. HE 4.32; Soz. HE 6.36.

¹⁴²¹ Simonetti 1976: 273.

¹⁴²² CTh 16.5.4: *Imppp. Valens, Gratianus et Valentinianus aaa. ad Hesperium praefectum praetorio. Olim pro religione catholicae sanctitatis, ut coetus haeretici usurpatione conquiesceret, iussimus, sive in oppidis sive in agris extra ecclesias, quas nostra pax obtinet, conventus agerentur, publicari loca omnia, in quibus falso religionis obtentu altaria locarentur. Quod sive dissimulatione iudicium seu profanorum improbitate contigerit, eadem erit ex utroque perniciēs.*

¹⁴²³ Према Coleman–Norton 1966: 338.

¹⁴²⁴ Више извора бележи неколико отворених сукоба између ње и миланског епископа. Осим Паулина в. Zos. HN IV 9.1, Socr. HE IV 31, Ruf. HE II 15.

Сирмију, где су царица и њен син чекали исход Валенсове битке код Хадријанопоља¹⁴²⁵.

Битка код Хадријанопоља једна је од најнесрећнијих у римској историји, јер су цара Валенса убили Готи, чиме се отворила претња да ће Готи прећи лимес те се двор у Сирмију у страху преселио у Италију у јесен 378. године¹⁴²⁶. За хомојске присталице у Милану то је значило буђење активности, с обзиром на то да је тамо од 375. године боравио и изгнани хомојски вођа из Петовија Јулијан Валенс¹⁴²⁷. По доласку Грацијана у Милано с јесени 378. године, Амброзије ће добити наређење да једну цркву преда хомојцима на употребу, што ће он и урадити¹⁴²⁸. Овај Грацијанов потез сведочи о царевој религијској неутралности и покушају одржања равнотеже између никејске и хомојске стране, налик политици његовог оца¹⁴²⁹. Следеће године почетком лета, када је на путу за рајнски лимес који су нападали Франци, цар Грацијан прошао кроз Милано, сазнајемо да је поменути цркву вратио никејцима, по мишљењу Хансона подстакнут Амброзијевим проповедима против царице Јустине¹⁴³⁰. Крајем јула 379. године, Грацијан се срео са Амброзијем у Аквилеји/Милану и повукао прошлогодишњи едикт о толеранцији, који је свакако престао да важи издавањем новог едикта 3. августа 379. године у име Грацијана, Валентинијана II и Теодосија I који забрањује све јереси¹⁴³¹.

На Грацијаново доношење овог едикта највероватније је утицао Амброзије Милански с обзиром на то да едикт издат у Милану и да се позива на извесни, нешто ранији, рескрипт издат у Сирмију, који нам није сачуван. Самим тим је дао повода конструисању везе између Илирског сабора и *Пете сирмијске формуле*. Амброзије Милански је морао да се потруди да придобије цара Грацијана и осигура победу никејства у Сирмију 378. године због утицаја царице Јустине у граду. Амброзије је као најближи проникејски епископ био тамо ради постављања проникејског кандидата, само је целој причи дат драматичнији колорит у Паулиновој интерпретацији.

Значајан фактор који је утицао на промену мишљења историчара о Амброзијевој улози у решавању аријанско-никејског сукоба, била су истраживања односа секуларне и профане сфере западноримског друштва, која су се појавила у последњих у другој

¹⁴²⁵ Williams 1995: 135–137.

¹⁴²⁶ Хансон наводи да је Јустина пре тога боравила у Аквилеји, Hanson 1988: 795.

¹⁴²⁷ О аријанском вођи из Петовија, хришћанству на територији Словеније у позној антици в. Bratož 1981: 205–221; уп. Markschie 1995: 134–135.

¹⁴²⁸ *De Spiritu* 2.2.1.

¹⁴²⁹ *CTh.* XVI 5.6.

¹⁴³⁰ Hanson 1988: 795.

¹⁴³¹ *CTh* 16.5.5.

половини прошлог столећа¹⁴³². Штавише, новија научна литература о аријанству и свим оним религијским учењима која се везују за њега, такође показују заокрет од традиционалних погледа на постникејско аријанство.¹⁴³³ Првобитно аријанство, везано за учење александријског свештеника Арија, не може се у потпуности идентификовати са сличним учењима која се јављају широм Царства после Никејског сабора, а посебно са Амброзијевим супарницима на Аквилејском сабору 381. године, које „православна“ партија назива „аријанцима“, а модерна тумачења изразом *хомојци*. Верска и политичка таласања у Римском царству током читавог 4. века била су бурна, што је имало за последицу несталност ставова власти према разним хришћанским покретима, који су управо у царском ауторитету тражили потврду своје правоверности. Зато је било могуће да римски цареви подржавају опречне струје у хришћанству, али и да вештим политичким потезима те исте струје утичу на формирање црквеног устројства. Иако Паулинов животопис Амброзија више одише хагиографским него историјским стилом, он сведочи о утицају који је овај учени правник и милански епископ имао далеко ван своје дијацезе, а аријански напади на њега посведочени код историчара тог доба, као и у сачуваним аријанским схолијама, потврђују да је Амброзијево деловање имало успеха.

За 381. годину био је заказан васељенски сабор у Аквилеји. Први царски рескрипт којим је сазван сабор у Аквилеји није сачуван, већ само сумарни други позив у оквиру саборских аката, према ком је сабор сазван ради решавања несугласица међу епископима¹⁴³⁴. На Амброзијеву сугестију цар је донео одлуку да нема потребе за великим сабором и излагањем државе трошку, а епископа мучном и дугом путу, јер се проблеми могу решити на мањем локалном скупу. Грацијан није увиђао да тиме хомојски представници губе подршку својих источних колега, чиме је, како сазнајемо из аријанских схолија, дошло до саботаже, те су Паладије Рациаријски и Секундијан Сингидунски представљени као жртве обмане Амброзија Миланског, који их је намамио у аквилејску замку¹⁴³⁵.

С обзиром на то да су на васељенски сабор морала пристати оба цара, у случају локалног сабора то није било потребно¹⁴³⁶, али на основу сазивања Константинопољског сабора већ 380. године због

¹⁴³² Matthews 1975; Haarhoff 1958.

¹⁴³³ Simonetti 1975.

¹⁴³⁴ *Acta conc. Aquil.* 3–4.

¹⁴³⁵ Gryson 1980: 222, 224. Према Паладијевим коментарима, цара Грацијана је Амброзије преварио да дозволи да се сабор састане под измењеним околностима.

¹⁴³⁶ Већина се слаже да је Теодосије био упознат са предстојећим васељенским сабором на Западу и да је пристао на одржавање, McLynn 1994: 123; Gryson 1980: 131.

питања одређивања епископа престонице, чини се да је Теодосије имао своје планове. Из перспективе већ сазваног васељенског Аквилејског сабора, Константинопољски сабор је могао бити схваћен као Теодосијев покушај да у свом домену постигне црквени консензус пре одржавања васељенског сабора. Иако постоји мишљење да је Теодосије понизио Грацијана тиме што је самостално сазвао сабор у Константинопољу и да га је Амброзије спасао¹⁴³⁷, нема основа за такав суд с обзиром на то да је сабор сазван само у Теодосијевом домену, а не као васељенски, те није било потребе да се консултује западни август.

Међутим, будући да је позив издат најпре на Западу за сабор у Аквилеји, Константинопољски сабор је створио практични проблем евентуалног предугог одсуства источних епископа из њихових седишта, ако би након константинопољског сабора наставили пут ка Аквилеји, што је и јасно наведено као разлог њиховог одустајања од пута. Тако је пао у воду Паладијев план да се пред хомојским представницима дискредитује Амброзијева изјава о вери, коју му је цар Грацијан предао, а на коју је Паладије одговорио списом који постоји само у фрагментарним изводима¹⁴³⁸.

Паладије и Секундијан су на сабор дошли очекујући екуменски сабор, али нису знали да је у међувремену промењена одлука и направљен локални сабор. Хансон тврди да Амброзије није имао право да буде на том сабору ако није васељенски сабор¹⁴³⁹, јер Аквилеја није била под јурисдикцијом Милана. Зашто информација о промени намене сабора није стигла до Паладија и Секундијана, не знамо, али постоје наговештаји у аријанским схолијама да је промена намерно прикривена од њих¹⁴⁴⁰. Када су схватили шта се догодило, Паладије Рациаријски и Секундијан Сингидунски су се жалили пред сабором у вези с неправилностима и изостанком званичног обавештења¹⁴⁴¹.

Како смо видели у претходном периоду, комуникација међу илирским епископијама је заиста зависила од канцеларије префекта,

¹⁴³⁷ McLynn 1994: 124–125.

¹⁴³⁸ Сви Паладијеви наводи обједињени су као *Паладијева апологија*, чији део 81–87 чини део изгубљеног списка познатог Вигилију из Тапса (*Contra Arianos* 2.50). За више о *Паладијевој апологији* в. McLynn 1991: 34–58; 1996, 477–493.

¹⁴³⁹ Hanson 1988: 821.

¹⁴⁴⁰ Паладије наговештава да је предлагач промене околности Аквилејског сабора, Амброзије Милански, био у дослуху са преторијанским префектом Италије, који је надлежан да иницира обавештења, *Pall. Apol.* 121 (Gryson 1980: 264–325).

¹⁴⁴¹ *Gesta conc. Aquil.* 5.10. Паладијево писмо није забележено у записнику са сабора, само испитивање Паладија, али Амброзије алудира на њега у свом писму, *Ambr. Ep. Extra coll.* 4.

која је дистрибуирала њихову преписку, а у овом случају Амброзије је имао развијене везе са овом службом. Сабору су присуствовали махом италијански епископи одани Амброзију, неколико галских епископа, четири илирска епископа и неколицина чија се седишта не могу идентификовати. Такође, присутна су била и два царска легата из Африке, што чини укупно 32 учесника¹⁴⁴². Анемије Сирмијски је такође био присутан, као и епископ Сисције и можда Задра¹⁴⁴³.

Паладије се није повукао, већ је пристао на прелиминарни састанак у базилици, где је изазвао Амброзија на јавну расправу у којој је намеравао да докаже своју правоверност¹⁴⁴⁴. Када су Паладије и Секундијан стигли на договорено место 3. септембра 381. године, нису им дозволили да уђу пред публику у базилици, већ су одведени у споредну просторију, где су као црквени суд седели искључиво епископи и ниже свештенство, а поред председавајућег Валеријана Аквилејског седео је Амброзије¹⁴⁴⁵. Колико је сабор био подређен Амброзијевој вољи, најбоље сведочи чињеница да су нотари били из његове црквене администрације, на шта се Паладије више пута жалио¹⁴⁴⁶. Карактер сесија сабора одударао је од уобичајеног и био је нешто између судског процеса и саборских расправа¹⁴⁴⁷.

Уместо саборске дискусије о вери, почело је неочекивано испитивање Паладија, када је Амброзије изнео пред присутне писмо Арија упућено Александру Александријском 320. године и тражио од Паладија да порекне Аријево писмо заједно са осталим присутним. На то је Паладије одговорио да није познавао Арија и да нема никакве везе са њим, и да није дошао да расправља о неком небитном тексту, већ да са колегама хришћанима решава проблеме око вере¹⁴⁴⁸, чиме је избегао замку да изнесе званичну изјаву о вери и призна ауторитет сабора. Паладије је, напоменувши да сабор нема ауторитет васељенског сабора, ипак пристао да учествује у прелиминарној дискусији како би се утврдио дневни ред будућег општег сабора¹⁴⁴⁹. Тиме је даља дискусија са Паладијем и Секундијаном морала бити незванична, али је Амброзије позвао нотаре како би званично заседање сабора почело¹⁴⁵⁰. Ово није било правно допуштено без

¹⁴⁴² McLynn 1994: 126.

¹⁴⁴³ Williams 1995: 175.

¹⁴⁴⁴ *Acta conc. Aquil.* 10–11.

¹⁴⁴⁵ *Pall. Apol.* 89, 96.

¹⁴⁴⁶ *Acta conc. Aquil.* 34, 43, 46–47, 51; *Pall. Apol.* 97.

¹⁴⁴⁷ О поређењу седница Аквилејског сабора са другим саборима тог времена, в. McLynn 1994: 127–128.

¹⁴⁴⁸ *Acta conc. Aquil.* *Pall. Apol.* 90–91; Gryson 1980: 226, 228, 232, 234.

¹⁴⁴⁹ *Pall. Apol.* 95–96.

¹⁴⁵⁰ Одавде почињу званична саборска акта, што одговара *Pall. Apol.* 97.

царског одобрења, те када су Паладије и Секундијан покушали да напусте скандалозну ситуацију, наводно су физички спречени¹⁴⁵¹. Амброзије је тада прочитао нови измењени царски рескрипт који даје ауторитет сабору и започео је поново испитивање у вези са Аријевим писмом, док су његови записничари, и против воље оптужених, записивали све што се говорило. Зато је Паладије Амброзија касније називао „реметником мира, правничким преварантом и катехуменом“ – алудирајући на његово непрописно крштење, и оптужујући га да је „више година провео у блуду и прљавштини него као епископ“¹⁴⁵². Паладије је као неосноване и срамотне нападао оптужбе које је против њега изнео Амброзије у *О вери*, нарочито у погледу повезивања успеха Гота у Илирику, али није дискутовао питања доктрине која је изнео Амброзије, јер није имао одговарајуће слушаоце. Међутим, Амброзије се стално враћао на Аријево писмо, полако уводећи директна питања Паладију о атрибутима Тројства¹⁴⁵³.

Како видимо поредећи званична саборска акта и аријанске схолије, и поред свих брилијантних реторских покушаја, Амброзије од Паладија није успео да извуче ниједну реч о доктринарним питањима, који се мудро бранио искључивим цитирањем *Светог писма* без упуштања у дискусију. Паладије је на увреде које је подносио покушао још једном да оде, али је опет спречен¹⁴⁵⁴. Амброзије се више пута није добро снашао у давању против-аргумената на Паладијеве скриптуралне провокације које су браниле гледиште о различитости чланова Тројства, али само је било питање времена када ће и сам направити грешку¹⁴⁵⁵. Када се то догодило, заседање је доживело необичан обрт, јер је на сцену ступио „адвокат“ Амброзије и претворио црквени сабор у секуларни судски процес. Магистратима је формално изнео оптужбу против Паладија (*pronuntiatio*) и тражио дозволу за изрицање казне (*sententiae*) позивајући се на ауторитет на основу Грацијановог рескрипта. Потом је једног по једног питао за осуду у стилу грађанског поступка¹⁴⁵⁶. Реагујући на апсурдност читавог процеса, Паладијев последњи коментар је забележен: „Ви сте почели да се играте, играјте се!“¹⁴⁵⁷

¹⁴⁵¹ Pall. *Apol.* 97.

¹⁴⁵² Pall. *Apol.* 126–128, 130–132; Gryson 1980: 282, 284, 298, 300.

¹⁴⁵³ О детаљном току сабора в. Hanson 1988: 107–110; McLynn 1994: 128–138.

¹⁴⁵⁴ *Acta conc. Aquil.* 38.

¹⁴⁵⁵ *Acta conc. Aquil.* 22.

¹⁴⁵⁶ *Acta conc. Aquil.* 52–64. Новија историографија је након узимања у обзир аријанских схолија постала знатно критичнија према процедуралним неправилностима Аквилејског сабора, а МекЛин је посебно критичан према Амброзију и последње запажање је дато према његовој оцени, McLynn 1994: 134.

¹⁴⁵⁷ *Acta conc. Aquil.* 54.

Потом је прозван Секундијан да стане пред сабор, што је већ само по себи значило довођење на оптуженичку клупу. Акта сабора нагло се прекидају убрзо после почетка Секиндијановог испитивања, те не знамо како је даље текло суђење. Исход је био исти: оба илирска епископа збачена су са својих положаја. Таква одлука није имала практичне последице како смо видели из ранијих случајева када су више пута детронизовани Ауксенције Милански, Урсације Сингидунски, Валенс Мурсански, Фотин Сирмијски, који су сви остали на својим положајима. Међутим, Амброзије Милански био је свестан недостатака црквеног права, те је послата делегација са писмом цару Грацијану, у ком се тражи да подржи саборске пресуде¹⁴⁵⁸. Дужина писма и китњасто увијање можда указују на то да је Амброзије био свестан да ће Грацијан бити изненађен исходом сабора који је у његово име осудио илирске епископе као аријанце. У писму се помиње Аријево писмо које су оптужени одбили да порекну, али се у нарацију уводи још једна личност која је Амброзију била трн у оку, а која још није осуђена – Јулијан Валенс, још један илирски аријанац, који је боравио у Милану, а за кога је сабор тражио да се пошаље назад у Петовиј. На основу Паладијеве схолије сазнајемо за покушај сабора да осуди још једног илирског хомојца, Леонтија из Салоне¹⁴⁵⁹, али је тумачење без других извора доста тешко¹⁴⁶⁰.

Амброзијево писмо такође указује на делатност сирмијског епископа Анемија, јер се, као што смо навели раније, сабор бавио и оживљавањем фотијанства у Сирмију, највероватније на Анемијев захтев:

Такође, у погледу фотиноваца, којима је ранијим законом¹⁴⁶¹ забрањено да се уопште састају и који су одстрањени са свештеничког саборског окупљања, молимо Вашу Благод да им и сада забраните окупљање, јер смо сазнали да покушавају да одрже скуп у граду Сирмију¹⁴⁶².

Анемије је активно учествовао у заседањима сабора као представник црквене престонице читавог Илирика, као што видимо из следећих одломака:

Anemius episcopus dixit: "Caput Illyrici non nisi civitas est Sirmiensis, ego igitur episcopus illius civitatis sum. Eum qui non

¹⁴⁵⁸ Писмо је сачувано међу Амброзијевим писмима, Ambr. Ep. Extra coll. 4.

¹⁴⁵⁹ Pall. Apol. 125.

¹⁴⁶⁰ Према МекЛиновом тумачењу, Леонтије је требало да буде осуђен на сабору, али је отишао у Рим, где је добио потврду положаја од папе Дамаса, те је поносно дошао у Аквилеју с папском заштитом, McLynn 1994: 139; уп. Братож сматра да је осуђен у Аквилеји, Bratož 1990: 529.

¹⁴⁶¹ Највероватније CTh. 16.5.6.

¹⁴⁶² Ambr. Ep. extra coll. 4 = Ep. conc. Aquil. 2.12.

*confitetur filium dei aeternum et coaeternum patri quod est sempiternum anathema dico, sed etiam is qui idem non confitetur*¹⁴⁶³.

Anemius episcopus Sirmiensis dixit: "Quicumque haereses Arrianas non condemnat Arrianus sit necesse est; hunc igitur alienum etiam a nostra communione et sacerdotali denuo privatum esse censemus".

*Constantius episcopus Arausicus dixit: "Palladium Arri discipulum, cuius impietates iam olim damnatae sunt a patribus nostris in concilio Nicaeno et nunc hodie probatae, cum recenserentur Palladio singulae, non confusus est dicere dei filium a deo patre esse alienum, cum creatura <m> confitetur, cum temporalem dicit, deum verum negat, in sempiternum censeo esse damnandum*¹⁴⁶⁴.

Из наведених разлога се као кључни тренутак за консолидацију црквене организације овог подручја наводи постављање Анемија за католичког епископа Сирмија и коначни обрачун са антинекејством у Илирику на сабору у Аквилеји 381. године, где је присуствовало неколико епископа са ове територије: никејци Анемије из Сирмија, Констанције из Сисције, Феликс из Задра и Максим из Емоне¹⁴⁶⁵, и два антинекејца, Секундијан из Сингидуна (Урсацјејев наследник), Паладије из Рациарије и презвитер Атал из Петовија. Захваљујући положају који је Сирмиј имао у цивилној управи а уз помоћ великог залагања миланског епископа Амброзија, овај град је уздигнут на ранг архиепископије за цео Илирик¹⁴⁶⁶. Такав развој пратила је Салона са неколико деценија кашњења.

Аквилејски сабор послао је писмо не само Грацијану него и цару Теодосију у ком алудира на црквене прилике на Истоку и покушава да остваре спону између Истока и Запада тражећи општи сабор у Александрији, где би се коначно одлучило који епископи треба да остану у заједници¹⁴⁶⁷. Интересантно је да ово писмо уопште не помиње одлуке Константинопољског сабора, одржаног исте године, који је та питања већ решио. Међутим, када је Теодосијев негативан одговор стигао у Италију, сабор се разишао, али је Амброзије у име епископа Италије одговорио, овај пут веома надменим и борбеним тоном, у ком истиче врховни ауторитет сабора у Аквилеји наспрам „оних који нису дошли на општи сабор“¹⁴⁶⁸ и састали се у Константинопољу. Ово писмо открива колико су односи између

¹⁴⁶³ *Gesta conc. Aquil.* 5.16.

¹⁴⁶⁴ *Gesta conc. Aquil.* 5.55.

¹⁴⁶⁵ У светлу новијих истраживања спорно је само учешће Амантија из Јовије, в. Bratož 1986: 373.

¹⁴⁶⁶ На тај положај указује изјава епископа Анемија на сабору у Аквилеји 381. године (*Gesta conc. Aquil.* 16 (Zelzer 1982: 335)).

¹⁴⁶⁷ *Ambr. Ep. Extra coll.* 6.

¹⁴⁶⁸ *Ambr. Ep. Extra coll.* 9.

западних и источних цркава били затегнути због међусобног непризнавања ауторитета и претензија и једних и других на апсолутну хијерархију. Свестан да је његова проникејска кампања изазвала нестабилност како на Истоку тако и на Западу, Теодосије је одлучио да сазове „Скуп секти“ у Константинопољу 383. године¹⁴⁶⁹, на који су се између осталих одазвали и осуђени илирски епископи Паладије и Секундијан. Њих је на Теодосијев двор после сабора у Аквилеји пратио готски епископ Улфила, како сазнајемо само на основу аријанских сколија¹⁴⁷⁰. Захваљујући Паладијевој *Апологији* сазнајемо више о његовим постаквилејским плановима да раскринка Амброзијеву доктринарну непоткованост и обмањивање цара помоћу веза на двору¹⁴⁷¹, али и да докаже да аквилејски сабор није имао ауторитет општег сабора. Паладије је такође алудирао на још једну „сирмијску бласфемiju“¹⁴⁷², која се, за разлику од оне Хиларијеве око три деценије раније, односила на спис који је обзнањен у Сирмију под вођством Амброзија Миланског. Следим оне истраживаче који под овим документом сматрају Амброзијеву прву верзију *О вери*, која је цару Грацијану послата у Сирмију¹⁴⁷³. Прилика да своју апологију представи указала му се на Теодосијевом двору, али је заказани састанак отказан.

Изненадно и нејасно мотивисано убиство цара Грацијана, лета 383. године у организацији заповедника британских трупа Магна Максима, довело је државу у кризу¹⁴⁷⁴. Државна нестабилност носила је са собом и верске проблеме, јер је Валентинијан Млађи имао разлога да под утицајем своје мајке Јустине подржава хомојску доктрину, док је Максим јавно бранио никејску догму¹⁴⁷⁵. Стога је веома значајно што је Амброзије Милански подржао идеолошки мање сродног кандидата, који је, међутим, нудио исту политичку климу на коју је милански епископ навикао и у којој је изградио везе. Тако да је први пут у име цара послат један црквени званичник у Галију на преговоре о одлукама на највишем државном нивоу, а то је био Амброзије Милански¹⁴⁷⁶. Став Теодосија према догађајима на Западу

¹⁴⁶⁹ Soc. HE 5.10; Soz. HE 7.12.

¹⁴⁷⁰ Gryson 1980: 37–63.

¹⁴⁷¹ Pall. Apol. 89; 122. Паладије је објавио спис *Против Амброзија (Contra Ambrosium)*, који није сачуван и у ком је покушао да дискредитује миланског епископа. На спис алудира у Pall. Apol. 121–122.

¹⁴⁷² Pall. Apol. 128–138.

¹⁴⁷³ McLynn 1991: 50.

¹⁴⁷⁴ О избору цара Валентинијана II и нелегитимности његовог избора в. Milin 1997: 117–124.

¹⁴⁷⁵ Coll. Avell. 39.

¹⁴⁷⁶ Једини извор о Амброзијевој мисији на двор у Тријери јесте његово писмо, Ambr. Ep. 30; Амброзије 392. године у посмртном говору Валентинијану Млађем наводи да

био је резервисан, али нема доказа да је источни цар учествовао у узурпацији Магна Максима. Историјски гледано, узурпације које су потекле са подручја иза Алпа, у провинцијама Галије, Британије или Шпаније, биле су успешне захваљујући доброј самоодрживости и изолованости тог подручја, а сви покушаји војне реакције са удаљеног Истока били су веома захтевни и ризични. Теодосије тада није могао да приушти себи грађански рат на другом крају Царства¹⁴⁷⁷, те је признао Магна Максима, као што је учинио и Валентинијан Млађи убрзо потом. Тиме су 384. године легализована три двора – милански, тријерски и константинопољски, али је Запад *de facto* постао паралисан у војном и политичком смислу због несигурности у државном врху¹⁴⁷⁸.

Ако сумирамо главне карактеристике црквеног развоја у овој епохи, можемо оценити да су верске борбе негативно утицале на развој верске организације, јер су главни протагонисти у верским борбама потицали од оријенталаца (махом из Мале Азије) и нису били чврсто укорењени у локалној црквеној општини, а својом политиком учинили су више штете него користи учвршћивању црквене организације. Тек у последњој четвртини 4. века, никејском реакцијом и протеривањем антинекејских елемената са овог подручја, почиње да се консолидује и локална црквена организација. Тако мрежа епископија западног Илирика постаје прилично густа у односу на почетак 4. века, када их је било познато само шест, док крајем 4. века имамо чак 21 епископију¹⁴⁷⁹. У погледу Друге Паноније од три епископије остају само две, Мурса и Сирмиј, док Цибала више нема у изворима. У Савији стање остаје исто, ако се изузме нејасан помен Јовије. Највећи пораст се види у мезијско-дачком региону, где почетком века није било забележених црквених седишта, а крајем их има чак шест (Сингидун, Виминациј, Хореум Марги, Марг, Наис и Ремесијана).

У погледу територијалне префектуре Илирика, извори приказују да почиње његово дељење између источног и западног цара,

му је царица Јустина поверила свог сина на чување када је у његово име ишао у Галију на преговоре са Магном Максимом, Amb. De ob. Val. 15–18.

¹⁴⁷⁷ С обзиром на последице готске најезде после Битке код Хадријанопоља (378) и обновљене персијске војне акције у Јерменији, Williams–Friell 1995: 2–9.

¹⁴⁷⁸ Максим је одбијао да врати Грацијаново тело породици и непозната је његова даља судбина, Амброзије Милански је био на челу делегације која је ишла у Тријер да га тражи, Ambr. Ep. 30.

¹⁴⁷⁹ Bratož 1986: 382–396.

што је свакако било у вези са одбраном овог простора од иминентне опасности са северних граница. Тако долази до првих подела на западни Илирик, који укључује панонску дијацезу, који брани западни цар и источни Илирик, који укључује трачку и македонску дијацезу, који брани источни цар¹⁴⁸⁰. Седиште илирске префектуре био је Сирмиј, али немамо довољно података о томе какве су биле црквене надлежности епископа овог града, осим изјаве сирмијског епископа Анемија на аквилејском сабору (381) у којој каже да је он *episcopus* града који је *caput Illyrici*, што би свакако значило да ниједан други град није имао више права на митрополијски статус¹⁴⁸¹.

Међутим, од времена папе Дамаса (366–384) јача утицај папске канцеларије и у Солуну се формира викаријат, преко ког ће Рим покушати да осигура утицај у Илирику наспрам надирућег утицаја Константинопоља¹⁴⁸². Солунски викар је признавао постојећу црквену организацију и постојећи систем митрополија, што је одговарало илирском свештенству. Знамо да је Теодосије II (408–450) писмом преторијанском префекту Илирика Филипу покушао да црквену јурисдикцију над илирским црквама премести у Константинопољ¹⁴⁸³, али је под утицајем папе западни цар Хонорије спречио спровођење ове акције¹⁴⁸⁴. Ипак, питање јурисдикције над црквама Илирика постаће јабука раздора на релацији Рим–Константинопољ у наредним вековима¹⁴⁸⁵.

Са епископом Анемијем престаје и црквена слава Сирмија. После њега епископске листе постају недоречене и несигурне. Последњи сирмијски епископ 4. века, Корнелије, познат нам је само на основу помена у изворима у вези са Боносовом јереси. Корнелије је учествовао у заређивању свештенства Боносове цркве, пре него што је Бонос проглашен за јеретика. Зеје је на основу тога закључио да је сирмијски епископ имао јурисдикцију над Дакијом¹⁴⁸⁶, али је овим заређивањем свакако потврђен његов митрополитски статус, све док се префекторијално седиште није силом прилика почело најпре повремено селити у Солун.

На основу опсежне уводне студије о Хиларију Пиктавијском, затим његовог централног историјског дела сачуваног само у

¹⁴⁸⁰ Mirković 2017: 76.

¹⁴⁸¹ За мишљење да је Сирмиј Амброзије уздигао на ранг архиепископије, в. Bratož 1986: 373.

¹⁴⁸² Greenslade 1945.

¹⁴⁸³ *CTh* 16.2.45.

¹⁴⁸⁴ Millar 2006: 54.

¹⁴⁸⁵ О црквеној организацији Срема, в. Стојковски 2012.

¹⁴⁸⁶ Више о Боносовој јереси и илирским црквама 5–6. века, в. Зелер 2005: 322–374; уп. Н. Gračanin 2013.

фрагментима и изложеног овде у преводу на српски са коментаром, и, на крају, имајући у виду закључну историјску студију о аријанском спору из перспективе Сирмијске епископије, може се закључити да је Хиларије заиста заслужио надимак „Атанасије Запада“, јер је, иако је био маргинални актер кључних догађаја у христолошким споровима, био кључни медијатор у дијалогу источних и западних цркава на простору од Галије до Паноније у раздобљу од 355. па до своје смрти 367/368. године. Хиларије је пратио све догађаје у овом процесу, како су се низали једни за другим сабори и писали теолошки документи и формуле вере, испреплетани утицајима царске политике. Он их у почетку ни сам није разумео, али је током ових процеса учио и формирао се као проникејски теолог, који ће узети активног учешћа у борби против антинекејских струја, од којих се у његово време формирао доминантан регионални центар у епископијама Мурсе, Сирмија, Сингидуна, које су биле изложене утицају раног аријанства након Аријевог прогонства у ове крајеве. Епископи Валенс Мурсански, Урсације Сингидунски, Германије Сирмијски постали су носиоци антинекејске политике од сабора у Сердици (343) до краја 60-их година 4. века. Под њиховим утицајем и вођством одржано је неколико сабора у Сирмију, који су донели више формула вере, међу којима су најутичајније биле *Прва сирмијска формула* (351), *Друга сирмијска формула* (357), коју је Хиларије прозвао *Сирмијска бласфемија*, те *Четврта сирмијска формула* или *Датируни симбол* (22. маја 359), које је у својим списима сачувао и коментарисао Хиларије Пиктавијски, као главни извор познавања ових локалних дешавања од универзалног значаја.

Јасно је да Хиларијева улога у аријанском спору није била кључна у погледу његовог учешћа у овим догађајима ако се упореди са оном Атанасија Александријског. Међутим, по залагању и великој интелектуалној снази, Хиларијева улога никако не заостаје за Атанасијевом¹⁴⁸⁷. Ипак, Хиларије Пиктавијски је много мање проучаван у односу на друге црквене оце свога доба. Један од разлога јесте то што је, као пионир у западној христологији, лутао у тринитарним питањима, док није коначно сазрео као проникејски теолог, а потом су га бацили у сенку други еминентни западни теолози, попут Августина, чије ће чувено дело *De Trinitate* неколико деценија касније готово потпуно засенити Хиларијево истоимено дело. Други разлог Хиларијеве опскурности потиче од самог стила његовог писања, који је био неконвенционалан и концептуално комплексан, што је посебно илустративно у његовом делу *Против Валенса и Урсација*. Хиларије је попут каквог правника сакупљао

¹⁴⁸⁷ О Хиларијевој улози у аријанском сукобу, в. Borchardt 1966.

документа која су веродостојније од сваког историографског наратива
осликавала црквену историју његовог доба.

ХРОНОЛОГИЈА ДОГАЂАЈА

- 310–320. Хиларије Пиктавијски рођен
325. Никејски сабор
- 326/327. сабор у Антиохији (осуда Еустатија)
334. сабор у палестинској Цезареји
335. апр. Аријева смрт
јул сабор у Тиру (1. осуда Атанасија)
авг. „Мареотска комисија“ у Египту
септ. сабор у Јерусалиму
окт. Атанасијев пријем код Константина I у
Константинопољу
нов. 1. прогон Атанасија у Тријер
337. мај смрт Константина Великог
сеп. царски састанак у Виминацију
нов. повратак Атанасија у Александрију
338. Атанасијев пријем код Констанција II у кападокијској
Цезареји
339. јан. сабор у Антиохији (2. осуда Атанасија)
2. прогон Атанасија
341. сабор у Риму (рехабилитација Атанасија и Марцела
Анкирског)
сабор „Посвећења“ у Антиохији (1–3. антиохијске
формуле)
342. сабор у Антиохији (4. антиохијска формула¹⁴⁸⁸)
Атанасијев пријем код Констанса у Милану
343. Атанасијев пријем код Констанса у Тријеру

¹⁴⁸⁸ У ранијој литератури ова формула се везивала за антиохијски сабор 341. године, али су новија истраживања показала да је донет на другом сабору, у лето 342. (в. Barnes 1993: 230).

сабор у Сердици

344. сабор у Антиохији (осуда Фотина Сирмијског, 5. антиохијска формула)
Атанасије у Наису
345. Атанасијев пријем код Констанса у Аквилеји и Констанцијево помиловање
сабор у Милану/Риму (осуда Фотина Сирмијског)
346. окт. Атанасијев повратак у Александрију
347. сабор у Милану/Сирмију/Риму (осуда Фотина Сирмијског, осуда Валенса и Урсација)
350. узурпација Магненција, Констансова смрт
351. септ. Битка код Мурсе
сабор у Сирмију (осуда Фотина Сирмијског, 1. сирмијска формула)
353. авг. Магненцијева смрт
сабор у Арлу (Паулин из Тријера послат у егзил)
пад Винцентија из Капуе
355. Дионисија) сабор у Милану (егзил Луцифера, Еузебија и
356. сабор у Безјеу (егзил Хиларија Пиктавијског; прва књига *Против Валенса и Урсација*)
прогон Атанасија из Александрије, почетак скривања (356–362)
357. пад Либерија; Хиларијева друга књига *Против Валенса и Урсација*
сабор у Сирмију (2. сирмијска формула)
358. сабор у Анкири
авг. повратак Либерија у Рим
359. мај 22. сабор у Сирмију (*Датирани симбол*)
дец. 31. сабори у Риминију, Ники и Селеукији
Симбол из Нике

360. јан. сабор у Константинопољу
Хиларијев повратак из егзила
Јулијанова побуна
сабор у Паризу
361. нов. Констанцијева смрт
362. повратак Атанасија из скривања
сабор у Александрији
363. Јулијанова смрт
364. Јовијанова смрт
сабор у Лампсаку
Хиларијева расправа са Ауксенцијем у Милану
366. коначна рестаурација Атанасија
афера са Германијем Сирмијским
- 367/368. Хиларијева трећа књига *Против Валенса и Урсаџија*
Хиларијева смрт

ДОДАТАК 2

СИМБОЛИ ВЕРЕ 325–361.

Време	Сабор	Назив симбола	Антички извори	Hahn 1897	CPG
325.	Антиохија	<i>Преникејски симбол</i>	Само на сиријском (Cod. Par. Syr. 62; Cod. Vat. Syr. 148; Mignana Cod. Syr. 8).	-	8509
325.	Никеја	<i>Никејски симбол</i>	Грчки: Ath. De decr. 37; Theod. H. E. 1.12; Soc. HE 1.8.29-30; Ps. Gelasius, H. E. 2.35.4-5. Латински: Hil. De syn. 84; C. Val. et Ursac. (Feder 1916: B II 10); Luc. Caral. De non parc. 18; Greg. Elvir. De fide; EOMIA 1:2:1:298.	142	8512
341.	Антиохија (Сабор посвећења)	<i>Прва антиохијска формула</i>	Ath. De syn. 22. 3-7; Soc. HE 2.10.4-8	153	8556
341.	Антиохија (Сабор посвећења)	<i>Друга антиохијска формула</i>	Ath. De syn. 23.2-10; Hil. De syn. 31-33; Soc. HE 2.10.10-18	154	8557
341.	Антиохија (Сабор посвећења)	<i>Трећа антиохијска формула (Теофронцијев симбол)</i>	Ath. De syn. 24.2-5	155	8558
342.	Антиохија	<i>Четврта антиохијска формула</i>	Ath. De syn. 25.2-5; Hil. De syn.; Soc. HE 2.18.3-6	156	8559
343.	Сердика	<i>Симбол западног дела сабора у Сердици (хомоусијски симбол)</i>	Није сачуван (само у латинској верзији везаној за Hil. C. Val. et Ursac. B II 1 (Feder 1916: 103-128) у Cod. Ver. LX, fol. 81r-88r (EOMIA 1.645-653);	157	8560

			помиње га Ath. Apol. с. Arian. 44-48; Theod. HE 2.6		
343.	Филипопољ	Симбол источног дела сабора у Сердици	Hil. C. Val. et Ursac. A IV 2 (Feder 1916: 68-73); De Syn. 34	158	8573
344.	Антиохија	Пета антиохијска формула (Макростих)	Atha. De syn. 26; Soc. HE 2.19.3-28	159	8575
351.	Сирмиј	Прва сирмијска формула	Грчки Ath. De syn. 27; Soc. HE 2.30.5- 30; лат. Hil. De syn. 38	160	8577
357.	Сирмиј	Друга сирмијска формула (Сирмијска бласфемија)	Грчка верзија Ath. De syn. 28; латинска Hil. De syn. 11; Soc. HE 2.30.31-41	161	8578
358.	Анкира	Анатеме сабора у Анкири	Epiph. Pan. 73.10-11	162	8579
359.	Сирмиј	Трећа/Четврта сирмијска формула (Датирани симбол)	Ath. De syn. 8; Soc. HE 2.37.18-24	163	8581
359.	Римини–Ника (Тракија)	Симбол западних епископа сабора са сабора у Риминију окупљених у Ники (Симол из Нике)	Theod. HE 2.21.3-7a; уп. Hil. C. Val. et Ursac. (Feder 1916: A V 2); Hieron. Dial. c. Lucif. 17	164	8588
359.	Римини– Селеукија (Исаврија)	Симбол источних епископа сабора у Риминију окупљених у Селеукији	Ath. De syn. 29; Epiph. Pan. 73.25; Soc. HE 2.40	165	8589
360.	Константинопољ	Симбол из Константинопо ља (Хомојски симбол)	Ath. De syn. 30.2-10; Soc. HE 2.41.8-16	167	8591

ДОДАТАК 3

СИРМИЈСКИ САБОРИ¹⁴⁸⁹

ВРЕМЕ	АНТИЧКИ ПИСЦИ	ИСТАКНУТИ УЧЕСНИЦИ	ПОД ЦАРЕМ	ОДЛУКЕ
347–349? ¹⁴⁹⁰	Hil. <i>C. Val. et Ursac.</i> B II 7? (Feder 1916: 146)	Фотин Сирмијски	Констанс	Осуда Фотина Сирмијског
Зима 351.	Ath. <i>De syn.</i> 27 Epiph. <i>Pan.</i> 71.1-5 Soc. <i>HE</i> 2.29-30 Soz. <i>HE</i> 4.6 Hil. <i>De syn.</i> 38 Hil. <i>C. Val. et Ursac.</i> B II 7 (Feder 1916: 146)	Констанције II Фотин Сирмијски Валенс Мурсански Василије Анкирски Марко из Аретузе Теодор из Хераклеје Василије из Анкире Еудоксије	Констанције II	Осуда Фотина и Марцела из Анкире <i>I сирмијска формула (= IV антиохијска формула)</i>
Јесен 357.	Ath. <i>De syn.</i> 28; <i>Apol. de fuga</i> 5; <i>Hist. Ar.</i> 45; Hil. <i>De syn.</i> 11; Phoebe. <i>Con. Arianos</i> 3; Soz. <i>HE</i> 4.6, 12; Soc. <i>HE</i> 2.29 ¹⁴⁹¹	Герминије Сирмијски Валенс Мурсански Урсације Сингидунски	Констанције II	<i>Друга сирмијска формула (Сирмијска бласфемија)</i>
358?	Epiph. <i>Pan.</i> 73.14.8 Soz. <i>HE</i> 4.15.1-3	Констанције II Василије из Анкире Урсације из Сингидуна	Констанције II	Осуђени и прогнани Еудоксије, Аеције, Еуномије; <i>Трећа</i>

¹⁴⁸⁹ У Смирнов Бркић 2016: 209–218, 221–281, 342–367 дата је прелиминарна анализа извора о сирмијским саборима, овде је дат ревидиран преглед оних сигурно одржаних и оних потенцијално одржаних.

¹⁴⁹⁰ Питање одржавања овог сабора није решено.

¹⁴⁹¹ Созомен и Сократ бркају са сабором из 351.

		Валенс из Мурсе Герминије из Сирмија Еустатије из Себасте Елеузије из Кизика		<i>сирмијска формула, чији текст није сачуван</i>
22. април 359.	Ath. <i>De syn.</i> 28; Soc. <i>HE</i> 2.37.18-24; Theod. <i>HE</i> 2.21, 26; Philost. <i>HE</i> 4.2.; Epiph. <i>Pan.</i> 73; Hil. <i>De syn.</i> 11; <i>FH A</i> 5.1; 5.3; 6 ; 8 ; 9.1 9.3; B 8.1	Валенс Мурсански Урсације Сингидунски Герминије Сирмијски Василије из Анкире Марко из Аретузе Либерије Римски	Констанције II	<i>Четврта сирмијска формула (Датирани симбол)</i>
378?	Theod. <i>HE</i> 4.8,9; Paul. <i>Vit. Ambros.</i> 11	Амброзије из Милана Анемије Сирмијски		Анемије Сирмијски постављен <i>Пета сирмијска формула?</i>

ДОДАТАК 4

ХИЛАРИЈЕВ ДОСИЈЕ О ПАПИ ЛИБЕРИЈУ

Време	Писмо (код Hil. C. Val. et Ursac.)	Feder 1916
353/354.	Lib. Ep. ad Caecil. (1 ред)	B VII 4 (Feder 1916: 155)
353/354.	Lib. Ep. ad Ossium (1 параграф)	B VII 6 (Feder 1916: 167)
353/353.	Lib. Ep. ad Const. (Obsecro)	A VII (Feder 1916: 89-93)
355.	Lib. Ep. ad Eusebium et al. (Quamvis sub)	B VII 2 (Feder 1916: 164-166)
после егзила		
357.	Lib. Ep. ad Orien. (Studens paci)	B III 1 (Feder 1916: 155)
357.	Lib. Ep. ad Orien. (Pro deifico)	B VII 8 (Feder 1916: 168-170)
357.	Lib. Ep. ad Vincent. (Non doceo)	B VII 11 (Feder 1916: 172-173)
357.	Lib. Ep. ad Ursac. et al. (Quia scio)	B VII 10 (Feder 1916: 155)
362/363.	Lib. Ep. ad Ital.	B IV 1 (Feder 1916: 156-157)
363.	Ep. epp. Ital. ad Illyr.	B IV 2 (Feder 1916: 158-159)

РАСПРАВА ФОТИНА И ВАСИЛИЈА АНКИРСКОГ У СИРМИЈУ (351)¹⁴⁹²

И када год га је Василије упитао зашто *Свето писмо* учи да је Господ Реч Божја, Јединородни пре свих векова и да је са Оцем, Фотин би прихватио формулацију, али додајући једну разлику да се примењује делом на Христа и делом на небеску Реч и повлачећи аналогију са „људском природом“. „Јер Отац рече: *Начинимо човека по нашем лику и сличног нама*¹⁴⁹³ својој речи“, рекао је Фотин. „На који начин? Реч је у Оцу, али није Син. И *Господ је послао кишу од Господа*¹⁴⁹⁴, значи Реч у Оцу. И *Свето писмо* је рекло *видех једног налик сину човечјем да силази на облацима*,¹⁴⁹⁵ само наговештава, а не утврђује да је Син већ постојао. Али пошто ће Христа звати Сином после Маријиног времена и пошто је дошао у телу када га је родио Свети дух и Марија“, Аудије каже да се све ово примењује на њега у претпоставци од почетка. „Али он није још био Син, био је Реч као реч у мени.“ Али ја сам већ рекао да је он изражавао мишљења делом као Павле из Самосате, а и друга, и ишао и даље у свом мишљењу.

Ипак, он ће бити разоткривен када буде досегао крајњи стадијум порицања Бога и став потпуно стран животу. Јер ако је Син каснопристигли у свом Божанству, онда је Давид рани или штавише Давид се треба претпоставити свом Творцу. Јер то је Фотин мислио када је цитирао *Свето писмо* или када га је мимоилазио у погледу свог грешног мишљења, и рекао је: „Чак и апостол рече *Први је човек од земље, земљан, а други човек је са небеса*¹⁴⁹⁶, Адам је од земље, док је други са неба. Али Христово тело није сишло са неба, већ значи да је други човек са неба, од када је Реч сишла са висине и *живела међу нама*¹⁴⁹⁷, како *Свето писмо* каже.

Па, ако је Господ сишао са висина, он је претходно постојао. Фотин, дакле, закључује да *Свето писмо* каже да *Он који је открио сваку стазу сазнања*¹⁴⁹⁸ јесте са нама, али је стварни проналазач сваке стазе сазнања Реч

¹⁴⁹² Eriph. Pap. 71. Превод према Смирнов Бркић 2016: 236–238.

¹⁴⁹³ 1 Мој. 1.26. Јеретичко тумачење осуђује 14. анатема *Прве сирмијске формуле*; уп. *Макростих*.

¹⁴⁹⁴ 1 Мој. 19.24. Јеретичко тумачење осуђује 17. анатема *Прве сирмијске формуле*.

¹⁴⁹⁵ Данас 7.13. Учење да *Стари завет* само наговештава божанственост Сина осуђује се 6. каноном *Макростиха*.

¹⁴⁹⁶ 1 Кор. 15.47.

¹⁴⁹⁷ Јован 1.14.

¹⁴⁹⁸ Варух. 3:37–38. Књига Јеремијиног ученика Варуха не улази у састав *Библије* појединих источних цркава. Према хрватском издању Tabak – Fućak 1968: 822: „Он је пронашао сваку стазу познања и предао слуги свом Јакову – Израелу, свом љубимцу. Потом се она на земљи појавила, међу људима удомила.“

у Оцу; и он је то хтео доказати следећим наводом: „Потом се он појавио на земљи.“ Али свако разуман може да види да *Свето писмо* не доводи у сумњу Синову преегзистенцију, јер „онда“ и „био је открио сваку стазу сазнања“ имплицира његову преегзистенцију. И тако „Он се појавио на земљи“ указује на његову долазећу инкарнацију.

А за њихову тврдњу да је он довео човека са неба, апостол то не каже. Он га зове „човеком“ због сједињења његове људске природе са божанском, а потом и због дужине времена између Адама и инкарнације. Али он каже да је „са неба“ јер је божанска Реч дошла са висина и узела тело, како *Свето писмо* каже, „Реч је постала тело“¹⁴⁹⁹ – али не у смислу да је Реч дошла од Оца и претворена у тело¹⁵⁰⁰, а то је објашњење које је Фотин, са својим помућеним схватањем, дао о овом пасусу.

Али, ако је Адам био пре него што је била Реч, кроз коју је и сам Адам створен и сва Божја створења пре њега, коме је онда Отац рекао: „Хајде да начинимо човека?“¹⁵⁰¹ Нико никада не даје упутство о Речи у њему или његовој сопственој изговореној речи¹⁵⁰². Бог своју премудру изјаву о долажећем стварању човека даје својој иманентној, светој Речи, да нас научи да је Син са Оцем од почетка, те да ми не помислимо да је наш творац од млађег порекла, већ да је он увек био са Оцем пре свих векова. То сведочи Јован када каже: „У почетку је била Реч, и Реч је била са Богом.“¹⁵⁰³

И ја исто кажем, као што и олош лично каже, да је Реч од почетка, али као Син рођен од Бога. А ако он није Божји Син, Фотинов труд је узалуд, као и његова посвећеност, нада и сврха, јер он не говори ништа друго него што и Јевреји, који поричу Христа. Јеванђеље о Њему не говори „У почетку била је Реч, и Реч је била у Богу“, већ „Реч је била са Богом“. И не каже да је само била у Богу, већ и да „Реч јесте Бог“. Иманентна реч, која је увек у човеку и која је човечија изговорена реч, „човечија реч“. Али, ако, како Фотин каже, још није било потомка, и ако божанска Реч тада још није била Божји Син, кроз кога су онда све ствари настале? Јер јеванђеље каже: „Све ствари су настале кроз Њега, и ништа без Њега није створено.“¹⁵⁰⁴ Али Фотин каже: „Пошто човек чини оно што хоће својим разумом, тако је и Отац створио све ствари својим умом, то јест кроз Реч која је у њему.“ Зашто онда Господ каже у јеванђељу: „Мој Отац је чинио до сада, и ја чиним.“¹⁵⁰⁵ То не значи да Отац није на делу у делу Сина, или да је Син одвојен од њега и не делује у Очевој стварању. Сва дела која постоје изведена су заједничком акцијом Оца, Сина и Светог духа. Јер све ствари је Отац учинио кроз Сина, и сам Син је све ствари учинио са Оцем, и са Светим духом. „Речју Господњом небеса се створише, и духом уста Његових сва војска њихова“¹⁵⁰⁶, и тако је Господ говорио са сигурношћу у јеванђеље, знајући шта мисле они који су застранили, и

¹⁴⁹⁹ Јован 1.14.

¹⁵⁰⁰ 17. анатема *Прве сирмијске формуле* осуђује ово учење.

¹⁵⁰¹ 1 Мој. 1.26.

¹⁵⁰² *Прва сирмијска формула* анатемисхе учење по ком је Син било унутрашња или изговорена Реч Оца.

¹⁵⁰³ Јован 1.1.

¹⁵⁰⁴ Јован 1.3.

¹⁵⁰⁵ Јован 5.17.

¹⁵⁰⁶ Псал. 33.6.

говорио је са божанским предзнањем, и са свешћу о начину на који ће свако од њих лишити себе истине. Он је рекао Јеврејима: „Син не може ништа чинити сам од себе него шта види да Отац чини.¹⁵⁰⁷“ И то није зато што он прво види, па онда чини, већ има све ствари у себи и ради како му је воља.

Па, Фотине, како ће испасти на крају? И поново, ко је у теби да нам нуди овај кукољ? Ко је смућкао овај отров за свет? Шта ти је дало злу идеју да усвојиш једно богохулно мишљење о твом Господу? Зар те није Аврам убедио тиме што је говорио Христу и рекао му: „Зар неће судија целе земље судити право?¹⁵⁰⁸“

Признај пораз, јер Син га је посетио, и то не као изговорена реч, већ као истинска божанска Реч. А да ти покажем шта се дешава с онима који су провели време над овим, ти надримудраче, послушај како је Бог закључио ову тему за нас говорећи у *Светом писму*: „Господ на Содому и Гомору пусти кишу огња и сумпора од Господа са небеса.¹⁵⁰⁹“ Он није рекао „Господове речи“, већ „Господ, од Господа“, баш као што Давид каже: „Рече Господ Господу мом.¹⁵¹⁰“ И да Син не датира само од инкарнације, он такође каже о његовом зачетку: „Из трбуха пред звезде данице, зачео сам те.¹⁵¹¹“

И нико неће прихватити то што ти кажеш за Светог духа, ти клепетало и бескорисни наметљивче! Свети Дух нити је „већи“ ни „мањи“. „Ко је то тражио од вас?“¹⁵¹², каже *Свето писмо*. Света Реч лично уверава вас да признате легитимност њене божанствености када Господ каже за Светог Духа „да је наставио од Оца и примљен од мене“¹⁵¹³.

Ма колико је само других доказних текстова? Али пошто је сваком јасно да је твоје безумље погрешно и нетачно и пошто то увиђају не само мудри већ и они који поседују мало знања о светим списима, лишен сам потребе за навођењем великог броја доказних текстова и дугим побијањем – твоја прича и твоје неморално веровање се лако побијају. Мислим да је то што сам рекао о теби сасвим довољно. Оставићу те иза себе као неку нејаку бубу без снаге испузалу из земље, или као црва или ларву, које сам згазио стопалом разума и истином Речи Божје.

¹⁵⁰⁷ Јован 5.19.

¹⁵⁰⁸ 1 Мој. 18.25. Петнаеста анатема *Прве сирмијске формуле* проклиње оне који тврде да Син није дошао Авраму; уп. став 6 *Макростиха*.

¹⁵⁰⁹ 1 Мој. 19.24.

¹⁵¹⁰ Псал. 110.1: „Рече Господ Господу мом: Седи мени с десне стране, док положим непријатеље Твоје за подножје ногама Твојим.“

¹⁵¹¹ Псал. 110.3. Због разлика у преводима, наводим грчки оригинал из *Септуагинте*, на који се овде алудира: ...μετὰ σοῦ ἡ ἀρχὴ ἐν ἡμέρᾳ τῆς δυνάμεώς σου ἐν ταῖς λαμπρότησιν τῶν ἁγίων ἐκ γαστρὸς πρὸ ἐωσφόρου ἐξεγέννησά σε.

¹⁵¹² Иса. 1.12: „Кад долазите да се покажете преда мном, ко иште то од вас, да газите по мом трему?“

¹⁵¹³ Идентичног навода нема у савременом издању *Светог писма*, али се алудира на Јован 17.6–8.

РАСПРАВА ХЕРАКЛИЈАНА СА ЕПИСКОПОМ ГЕРМИНИЈЕМ¹⁵¹⁴
(СИРМИЈ, 13. ЈАНУАР 366)

Расправа лаика Хераклијана са Герминијем епископом сирмијским о вери Никејског сабора и аријанског у Риминију; вођено у граду Сирмију пред свим народом, јануарских Ида, шестог дана, за конзуловања Грацијана и Дагалаифа.

Извели су из тамнице Хераклијана и Фирмијана и Аурелијана пред сав народ, док је епископ седео на трону са свим клиром, пред свим народом и народним старешинама.

Герминије рече Хераклијану: „Да ли ти се чинило исправним да подстичеш људе на прихватање *хомоусиос*, који су написали притворни људи?“

Хераклијан рече: „Зар су триста и више епископа били варалице?“

Герминије рече: „Шта значи *хомоусиос*?“

Хераклијан рече: „Ти, који ово јавно проповедаш као камен спотицања¹⁵¹⁵, сигурно знаш грчки?“

Герминије рече: „То те је научио онај изгнаник Еузебије и Хиларије, који се и сам тек вратио из прогонства.“

Хераклијан рече: „Ја говорим по праву и ауторитету божанских списа. Зашто те ствари упућујеш мени, да ме скренеш са пута истине? Надмећимо се према божанским законима! Јер, отворена је могућност за излагање и за расправу.“

Герминије рече: „А ко си па ти, зли слуго? Јеси ли презвитер, или ђакон?“

Хераклијан рече: „Нисам ни презвитер, ни ђакон, већ као најнижи од свих хришћана говорим својим животом.“

Герминије рече: „Видите, колико говори! Зар му нико већ није избио зубе?“

Тада га ударише ђакон Јовинијан и лектор Марин.

Хераклијан рече: „Ово доприноси моме блаженству и мојој слави.“

Герминије рече: „Реци, Хераклијане! Ја сам те крстио; какво (крштење – прим. прев.) си примио од мене?“

¹⁵¹⁴ Ради бољег разумевања текста и хеуристичког задатка ове књиге, дајем овде превод расправе. Овај текст је издат крајем 19. века (*PL Suppl. A* 345–350; Caspari 1883: 133–147). За критичку анализу, в. Зелер 2005: 280–282; Simonetti 1967: 39–58; Bratož 1996: 299–362; енглески превод Flower 2013: 230–237. Први српски превод дала је Милин 1998: 203–214. Текст је према Каспаријевом издању с исправкама текста које је предложио Симонети (Simonetti 1967).

¹⁵¹⁵ Мислим да је овде прикладан превод „камен спотицања“ за *pro scandalo*, како је предложио Flower 2013: 231, бел. 4, позивајући се на *Иса.* 8.14; *Рим.* 9.32–33; *1 Пет.* 2.8. Уп. Милин 1998 „скандалозно“.

Хераклијан рече: „Примио сам га од тебе у име Оца и Сина и Светога духа. А нисам примио у већем и мањем Богу, и то створеном. А тако говориш и о Светом духу.“

Герминије рече: „Ако Дух није створен, онда је лагао апостол Павле, који каже јер кроз њега би саздано све што је на небу и што је на земљи, што се види и што се не види¹⁵¹⁶. Дакле, ако Дух није створен кроз њега, онда није све створено кроз њега.“

Хераклијан рече: „Ако дозвољаваш, рећи ћу.“

Герминије рече: „Реци!“

Хераклијан рече: „Написано је код пророка Исаије *Чуј ме, Јакове Израиљу, којег ја позвах: ја сам први, ја сам и пошљедњи. И моја је рука основала земљу и моја је десница основала небеса пећу; кад их зовнем, сви дођу. Скупите се сви и чујте: ко је од њих објавио ово? Господ га милује, он ће извршити вољу његову на Вавилону, и мишица ће његова бити насупрот халдејској. Ја, ја рекох, и позвах га, довешћу га, и биће срећан на свом путу. Приступите к мени, чујте ово: од почетка нијесам говорио тајно; откако то би, бијаш ондје; а сад Господ посла ме и дух његов. Овако вели Господ, избавитељ твој, светац Израиљев: ја сам Господ Бог твој који те учим да би напредовао, водим те путем којим треба да идеш. О, да си пазио на заповјести моје! мир би твој био као светлост¹⁵¹⁷, и правда твоја као валови морски¹⁵¹⁸. Реци сад, дакле, епископе: о коме је ово написано?“*

Герминије рече: „Реци ти сам.“

Хераклијан рече: „Ти треба да кажеш, а мени доликује да ћутим.“

Герминије рече: „Ово је написано о Оцу.“

Хераклијан рече: „А од кога је послат Отац?“

Герминије ћутах више од једног сата.

Хераклијан рече: „Ово је очигледно речено о Сину Божјем и Духу живог Бога. Ето, имаш сведочанство о Тројству и божанству пројављеном кроз уста светог пророка Исаије.“

А кад је Хераклијан ово рекао, Германије поче да га хвали, говорећи: „Имаш добро срце и доброг си рода и познајемо те од твог детињства; врати се нашој цркви.“ А њему рекоше и многи други: „Господине епископе! Он се лично борио против јеретика мрачног Фотина. Како је сад и сам постао јеретик?“

Герминије рече: „Ја сам своју веру изложио и исповедио Еузебију и он је то одобрио. Како је рекао сам Син Божји: *Отац, који ме шаље, већи је од мене¹⁵¹⁹, и Јер сићош с неба не да чиним вољу своју, него вољу Оца који ме посла¹⁵²⁰*. А и о Светом Духу је написано: *Ако не одем свом Оцу, неће вама*

¹⁵¹⁶ Уп. Кол. 1.16.

¹⁵¹⁷ У оригиналу стоји *lux*, док је у *Септуагинти* и *Вулгати* „река“. За предлог објашњења, в. Flower 2013: 232, бел. 6.

¹⁵¹⁸ Овде Милин наводи *Иса.* 48.12–16, иако у оригиналном латинском тексту стоји навод *Иса.* 48.17–18 те га додајем.

¹⁵¹⁹ *Јован* 14.28. Овај навод је од великог значаја, јер су га антинекејци користили у својој аргументацији и због њега је Паладије Радиаријски оборен на сабору у Аквилеји (381), в. McLynn 1994: 133; Hanson 1988: 836.

¹⁵²⁰ *Јован* 6.38.

доћи дух Утешитељ¹⁵²¹ и Неће од себе говорити. Од мојега ће узети и јавити вам¹⁵²². (Овим речима се обраћао народу.) Ја, доиста, овако верујем. Кажем да је Отац нерођен, невидљив, бесмртан, без почетка, без краја. За Сина кажем да има почетак од Оца, пре векова, Бог од Бога, светлост од светлости, али кажем да није такав као Отац. Јер, сам каже: *Отац, који ме шаље, већи је од мене и Јер сиђох с неба не да чиним вољу своју, него вољу Оца који ме посла*¹⁵²³. За Светог Духа кажем да је на челу анђела и арханђела. Како Син није сличан Оцу у свему, тако ни Свети Дух није Сину.“

Хераклијан рече: „Већи је Отац, али само по имену. Наиме, апостол Павле каже: *Христос је Божја сила и премудрост*¹⁵²⁴. Зар ти не верујеш да је сама сила Божја и Син Божји прави Бог? Јер, сав Бог је сила и знамо да су кроз ту силу постале све силе. Јер, тако је написано: *Ријечју Господњом небеса се створише, и духом уста његовијех сва војска њихова*¹⁵²⁵. Схвати, дакле, да су кроз једну силу све силе на небу и на земљи и у доњем свету, кроз једну силу ни из чега настале.“

Герминије рече: „Ти, дакле, кажеш, да је Син такав какав је и Отац?“

Хераклијан рече: „Тако пише у *Јеванђељу по Јовану*. Кад је апостол Филип рекао: *Госпode, покажи нам Оца и биће нам доста*¹⁵²⁶, одговори му Исус: *Толико сам времена с Вама и ниси ме познао, Филипе? Ко је видео мене, видео је Оца*¹⁵²⁷, и *Отац и ја смо једно*¹⁵²⁸. *Па како ти говориш: Покажи нам Оца?*¹⁵²⁹ *Зар не верујеш да сам ја у Оцу и Отац у мени*¹⁵³⁰. Схвати, дакле, да је Син такав као што је и Отац.“

И ућута Германије. А прозбори презвитер Теодор и рече:

„Записано је, где Син Божји каже да о дану и часу нико не зна, ни анђели, ни арханђели, ни Син, већ Отац то има у својој власти¹⁵³¹. Како онда ти кажеш да је Син исти као и Отац?“

Хераклијан рече: „Каквог то Бога проповедаш који не зна о часу!“

Теодор збуњено рече: „Тако је написано.

Хераклијан рече: „Зар ниси читао да *слово убија, а дух оживљује*.¹⁵³²“

А кад се овај помео и посрамљен ућутао, рече Агрипин: „Написано је код апостола Павла: *Онда крај, кад преда царство Богу и Оцу и кад укине*

¹⁵²¹ Јован 16.7.

¹⁵²² Овај део је базиран на Јован 16.13–14, али је скраћен, ово Милин не наводи. У *Вулгати* стоји: *cum autem venerit ille Spiritus veritatis docebit vos in omnem veritatem non enim loquetur a semet ipso sed quaecumque audiet loquetur et quae ventura sunt adnuntiabit vobis ille me clarificabit quia de meo accipiet et adnuntiabit vobis*.

¹⁵²³ Понавља Јован 14.28. и Јован 6.38.

¹⁵²⁴ 1 Кор. 1.24.

¹⁵²⁵ Псал. 33.6.

¹⁵²⁶ Јован 14.8.

¹⁵²⁷ Јован 14.9.

¹⁵²⁸ Јован 10.30.

¹⁵²⁹ Јован 14.9.

¹⁵³⁰ Јован 14.10. Милин не напомиње да је овде највероватније у питању другачији навод *Светог писма* од касније *Вулгате*, па су делови Јован 14.8–10 и 10.30 другачије укомпоновани. Друга могућност је да је аутор списа или говорник вршио произвољне компилације.

¹⁵³¹ Поново компилација Мар. 13.32 и Мар. 24.36.

¹⁵³² 2 Кор. 3.6.

свако поглаварство и сваку власт и силу. Јер њему ваља царовати док не положи све непријатеље своје под ноге своје. А пошљедњи ће се непријатељ укинути смрт. Јер све покори под ноге његове. Али кад вели да је све њему покорено, показује се да је осим онога који му покори све. А кад му све покори, да буде Бог све у свему¹⁵³³. Како, дакле, кажеш да је Син такав какав је и Отац?“

Хераклијан рече: „Ако треба схватити тако, како ти кажеш, онда Бога још нема, постаће на крају будућег века. Али, ако је написано *да буде Бог све у свему*...¹⁵³⁴ Празна је, дакле, вера твоја; да ли погрешно претпостављаш кад проповедаш да Бог (постоји) пре времена? Како то? Молим те: постоји ли једно божанство, или два?“

Агрипин рече: „Постоји једно.“

Хераклијан рече: „Добро си рекао. Значи божанство које је потчињено, није очево божанство.“

А онај рече: „Ти поричеш да је Син потчињен Оцу?“

Хераклијан рече: „Вољом, а не неминовношћу. Наиме, како знаш, по својој вољи је опрао и ноге својих ученика. Јер, на другом месту је написано: *И духови пророчки покоравају се пророцима*¹⁵³⁵. Зар то значи, јер је написано, да су већи пророци од божанског Духа Божјег? А и на другом месту каже апостол Павле Тимотеју: *Све је писмо богонадахнуто корисно за учење, за јачање*¹⁵³⁶. Како онда ви кажете да је Син Божји створење и кажете да онај ко говори кроз пророке и утешитељ кроз апостоле, он се зове посредник? Према томе, ако се каже да је Бог Син настао пре векова, како ви кажете, а Свети Дух кроз њега створен, онда већ није Свето писмо божански надахнуто. И шта ћемо радити са толиким мноштвом сведочанстава? Најпре с оним пророка Исаије, који каже: *А род његов ко ће исказати*¹⁵³⁷ А и еванђелиста Јован каже: *У почетку беше Реч, и Реч беше у Бога, и Бог беше Реч*¹⁵³⁸. Зар Божја Реч може бити створена? Ако Реч, онда и чија је Реч. А и о Светом Духу апостол Павле каже: *Нико не види шта је у Богу, осим Дух Божји; јер Дух све испитује, и дубине Божје*¹⁵³⁹. Ко је, дакле, тај дух који зна шта је у Богу? Не код Бога? Како је написано код Исаије: *Ко је схватио Божји ум? И ко је био његов саветник*¹⁵⁴⁰ Ако је Дух Божји створен, и сам он некад је био без Духа; како, када је написано код апостола Павла: *Нисмо примили духа овог света, већ Духа који је од Бога*¹⁵⁴¹. И опет каже: *Ви сте посланица Христова,*

¹⁵³³ 1 Кор. 15.24–28.

¹⁵³⁴ Лакуна. Нема у наведеним издањима, ни М. Милин 1998; ни *PL Supp.* 1.345–350; али овде се вероватно мисли на 1 Кор. 15.28: *cum autem subiecta fuerint illi omnia tunc ipse Filius subiectus erit illi qui sibi subiecit omnia ut sit Deus omnia in omnibus.*

¹⁵³⁵ 1 Кор. 14.32.

¹⁵³⁶ 2 Тим. 3.16.

¹⁵³⁷ Иса. 53.8.

¹⁵³⁸ Јован 1.1.

¹⁵³⁹ 1 Кор. 2.11; 2.10.

¹⁵⁴⁰ Ис. 40.13.

¹⁵⁴¹ 1 Кор. 2.12.

написана не мастилом, него Духом Бога живог¹⁵⁴². И опет каже: *Господ је Дух, где је Дух господњи, ту је слобода, ту је Бог.*¹⁵⁴³

На ово Агрипин престаде да говори.

Герминије рече: „Видите како хули, кад каже да је Свети Дух Бог, иако је писано *Нико не може рећи Господ је Исус, осим Духом Светим*¹⁵⁴⁴. А и Давид је рекао: *Рече Господ Господу моме, сједи мени с десне стране, док не положим непријатеље твоје за подножје ногама твојим*¹⁵⁴⁵.“

Хераклијан рече: „Већ малопре сам рекао да је вољом, а не неминовношћу. Јер и о Сину Божјем је написано: *Идем Богу моме и Богу вашем и Оцу моме и Оцу вашем*¹⁵⁴⁶. А на другом месту каже: *Хвалим те, Господе, оче неба и земље*¹⁵⁴⁷. Па зар зато Син Божји није Господ и Бог, што Оца назива Господом и Богом? Ако је, дакле, то тако написано, немојте црвенети да га назовете Господом и Богом. А зашто би се ти стидео да кажеш да је Свети Дух Бог, ако је написано: *Бог је дух*¹⁵⁴⁸. И ако на њега човек похули, неће му се опростити ни овде, ни у будућем веку. Лакше ће бити Содоми и Гомори него овима, који греше против Светог Духа, а да је и Свети Дух Бог, рекао је апостол Павле говорећи Ананији: *Ко те је наговорио да лажеш Светом Духу? Ниси слагао човека, већ Бога*¹⁵⁴⁹. И одмах паде на земљу и умре.“

Герминије рече: „Како је Свети Дух Бог, кад код Јеремије пише: *Ово је наш Бог и осим њега не поштује се ниједан. Он је пронашао сав пут мудрости и дао га свом сину Јакову Израилу, свом изабранику. После тога виђен је на земљи и настанио се међу људима.*¹⁵⁵⁰“

Хераклијан рече: „Из незнања си тачно рекао, јер је заиста Бога Сина прорицао да је Бог живео међу људима. И да знаш да је и Отац у Сину и Син у Оцу заједно са Светим духом и схвати да се не треба плашити, ни поштовати ни обожавати другог Бога, осим овог Тројства.“

Герминије рече: „Значи, Христос је брат Утешитељу, Светом Духу?“

Хераклијан рече: „Не верујемо тако, већ да је један Отац, један и Син и Свети Дух, једна сила, јер и та Тројица су једно.“

Герминије рече: „Како доказујеш?“

Хераклијан рече: „По апостолу Павлу.“

Герминије рече: „Где је то написано?“

Хераклијан рече: „У *Ефешанима*.“

Герминије рече: „Читај!“

Хераклијан рече: „Једно тело, један Дух, као што сте и позвани у једну наду звања својега; један Господ, једна вера, једно крштење, један Бог и отац свију, који је над свима, кроза све, и у свима нама.¹⁵⁵¹“

¹⁵⁴² 2 Кор. 3.3.

¹⁵⁴³ Ibid 3.17.

¹⁵⁴⁴ 1 Кор. 12.3.

¹⁵⁴⁵ Псал. 110.1.

¹⁵⁴⁶ Јован 20.17.

¹⁵⁴⁷ Мат. 11.25.

¹⁵⁴⁸ Јован 4.24.

¹⁵⁴⁹ Уп. Дела 5.3–4.

¹⁵⁵⁰ Исправљам коментар Милин, у питању је Варух. 3.36–38.

¹⁵⁵¹ Ефес. 4.4–6.

Герминије рече: „Хераклијане, како објашњаваш (своју) веру?“

Хераклијан рече: „Кад зрак путује од Сунца, то је део целине; али сунце ће бити и зрак, јер је зрак сунчев, не мења се суштина, већ се шири, као пламен упаљен од пламена. Твар остаје читава, неумањена, иако од ње будеш одузео више изданака истих својстава. Тако је и оно што од Бога исходи, Бог је и Син Божји, и оба су једно. (Тако је и са Светим Духом и са величином Божјом.) Дакле, у питању је други степен, а не друга суштина, и стога она не нестаје, већ исходи. И тај Син Божји, како се и раније увек проповедало, сишао је у једну девицу и оваплотио се у њеној утроби и родио се као човек, помешан са Богом. Рађа се тело, саздано духом, расте, говори и бива Христос¹⁵⁵². То је моја вера.“

Кад је Хераклијан ово рекао, Германије, пун беса и злобе, почео је да прети говорећи: „Јеретик је, јер Оца и Сина и Светог Духа назива једним божанством. Хомоусијак је, немојте му веровати! И молио је народ и говорио да ко год га сретне, био то Божји слуга или слушкиња, нека дуну¹⁵⁵³ на њега, јер је већ мртав. И заклињао се заклетвом, да ће га послати у прогонство.“

Хераклијан рече: „Бог, који је ослободио Израиља из руку цара аморејског и цара васанског¹⁵⁵⁴ и Павла из руку Самарићана¹⁵⁵⁵, сам он ће ме ослободити из твојих руку.“

А кад је он то рекао, сви презвитери и ђакони рекоше: „Неће изаћи одавде, док не баци анатему на све епископе које је поменуо, а за које је рекао да им верује.“

То је, наиме, речено Хераклијану и Фирмијану са свом браћом. Али, они то нису учинили.

Герминије рече: „... није писано.¹⁵⁵⁶“ И тако их отпусте. И кад су их отпустили, тако је део њихових (Герминијевих) присталица повикао: „Да се предају намеснику и побију, јер су се побунили и разделили народ надвоје!“ И присиљавали су их да се упишу у јеретичку веру. И удвостручили су вику, говорећи: „Да се предају намеснику и побију!“

Тада рече Германије: „Немојте, браћо! Не знају шта говоре. Ако су епископи били уверени, колико пре ће они.“

¹⁵⁵² Цитат је дословно преузет од Тертулијана, *Tert. Apol.* 21.12–13: *Et cum radius ex sole porrigitur, portio ex summa; sed sol erit in radio, quia solis est radius nec separatur substantia sed extenditur. Ita de spiritu spiritus et de deo deus ut lumen de lumine accensum. Manet integra et indefecta materiae matrix, etsi plures inde traduces qualitatis mutueris: ita et quod de deo profectum est, deus est dei filius et unus ambo. Ita et de spiritu spiritus et de deo deus modulo alternum numerum, gradu non statu fecit, et a matrice non recessit sed excessit. Iste igitur dei radius, ut retro semper praedicabatur, delapsus in virginem quandam et in utero eius caro figuratus nascitur homo deo mixtus. Caro spiritu instructa nutritur, adolescit, adfatur, docet, operatur et Christus est* (Glover 1931: 108). Ово је први приметио Зелер 2005: 281.

¹⁵⁵³ Како Милин објашњава, у питању је хришћански обичај „дувања на злог духа“ (лат. *exsufflo*) одржан до данас, в. Милин 1998: 205 бел. 24.

¹⁵⁵⁴ Уп. 4 *Мoj*. 21.

¹⁵⁵⁵ Како Милин (М. Милин 1998: 210 бел. 67) примећује, у питању је грешка говорника или писца текста, јер се могло једино односити на заточеништво апостола Павла у Македонији, уп. *Дела* 16.26.

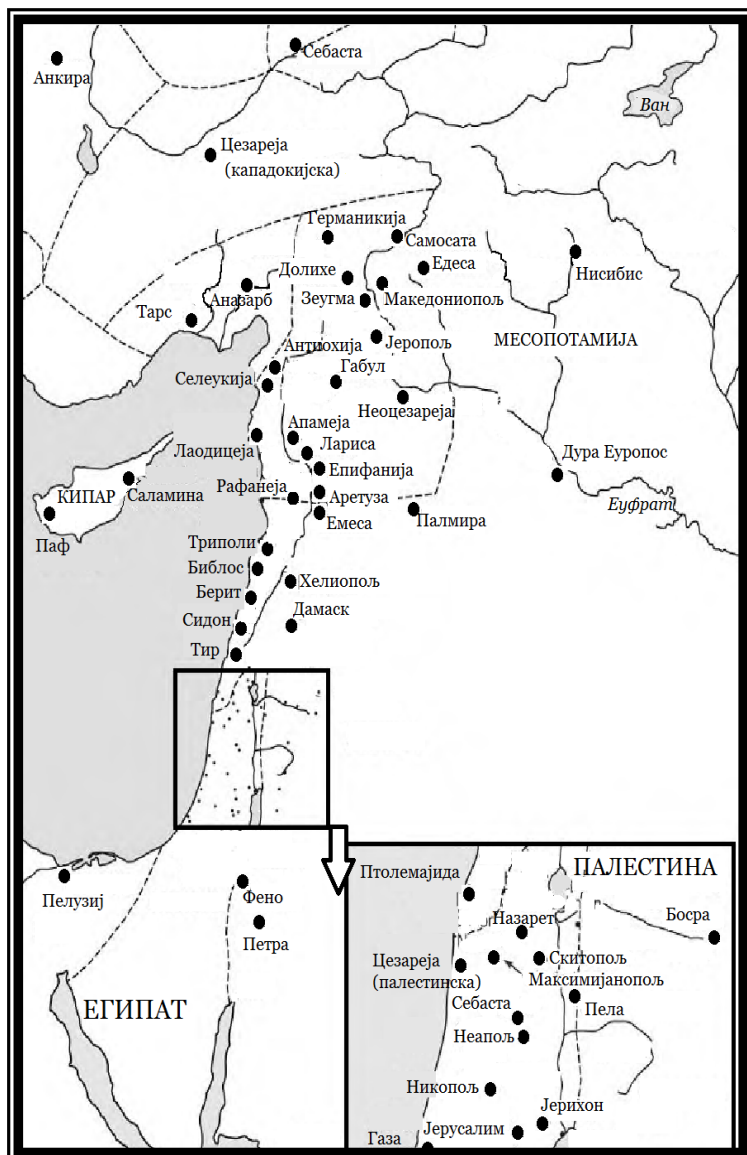
¹⁵⁵⁶ Овде је текст оштећен.

И други су их терали да му се покоре¹⁵⁵⁷. И они су то учинили.
И извукли су се из његових руку до данашњег дана.

¹⁵⁵⁷ Милин овај део тумачи тако што су побуњени лаици натерани да послушају епископа, в. Милин 1998: 210 бел. 69. С оваквим тумачењем није у логичком и синтаксичком складу остатак пасуса реченица у ком се на оптужене никејце примењују следеће замеице: *Et cogebant eos, ut subscriberent in fide haereticorum. Si episcopis persuasum fuerat, quid magis istis. Et alii cogebant eos, ut humiliarent se sub manibus eius. Et illi sic fecerunt*, те се може и протумачити да се оптужени никејци покорили епископу и зато преживели.

ХРИШЋАНСКЕ ЗАЈЕДНИЦЕ У РИМСКОМ ЦАРСТВУ У ПРВА ТРИ ВЕКА (КАРТЕ)

Карта 3. Црквена седишта у Палестини, Сирији, Феникији, Арабији, Месопотамији и на Кипру (према Mullen 2004: 334)

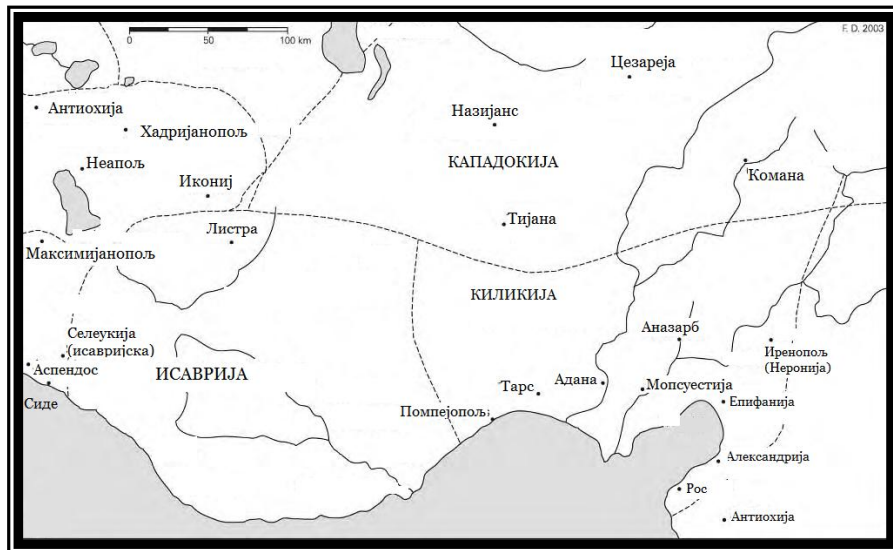
Карта 4. Црквена седишта у Малој Азији – Хелеспонт, Битинија, Пафлагонија, Галатија, Понт (према Mullen 2004: 336)

Карта 5. Црквена седишта у Азији, Лидији, Ликији и Памфилији (према Mullen 2004: 337)

Карта 6. Црквена седишта у Кападокији, Исаврији и Киликији (према Mullen 2004: 338)

Карта 7. Црквена седишта у Галији, Германији и Британији (Mullen 2004: 342)

Карта 8. Црквена седишта у Грчкој, Мезији и Тракији (према Mullen 2004: 340)

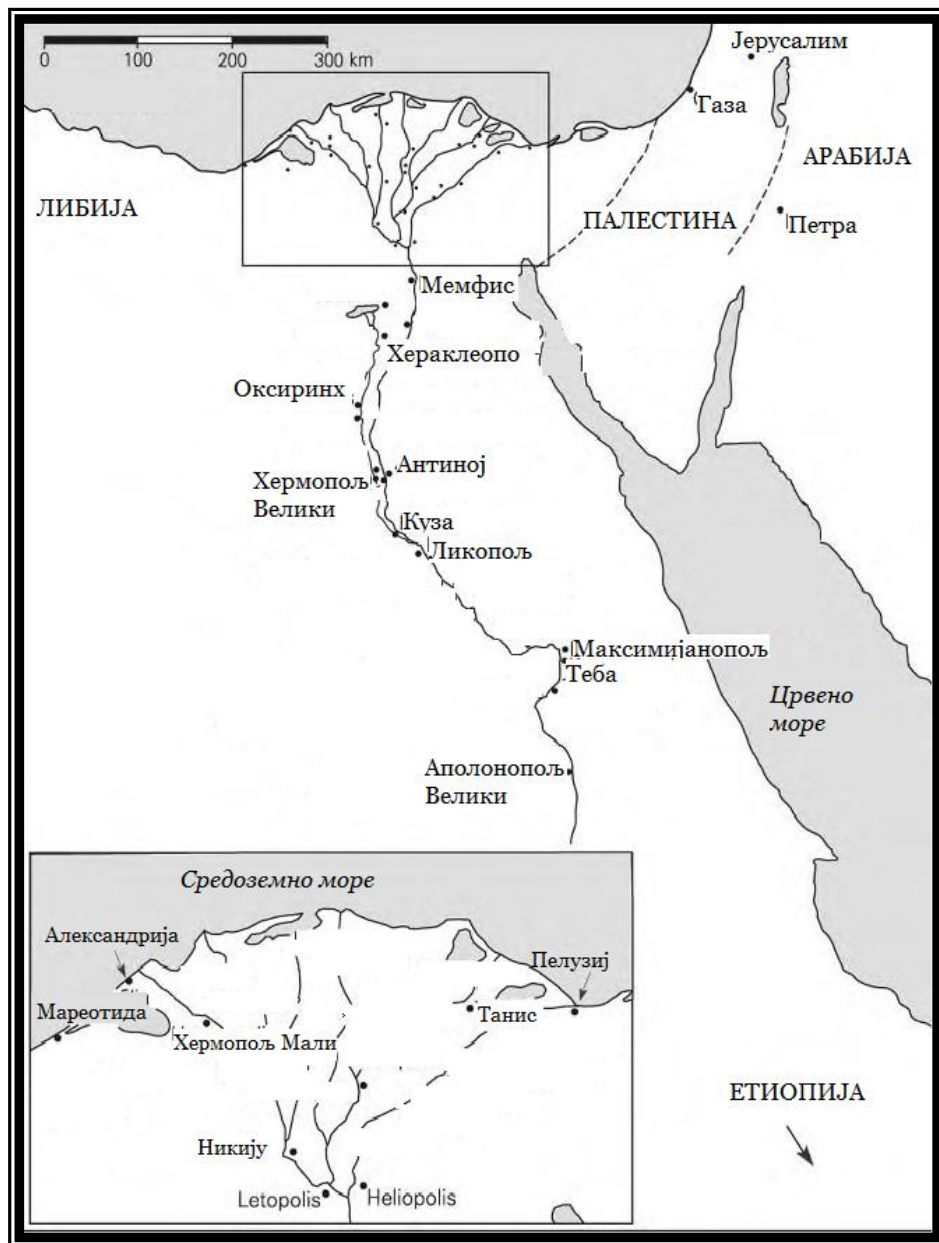
Карта 9. Црквена седишта у Италији, Рецији, Норику, Далмацији и Панонији
(Mullen 2004: 341)

Карта 10. Црквена седишта у Шпанији (Mullen 2004: 343)

Карта 11. Карта 9. Египат (Mullen 2004: 344)

2002–2009
(CCSL 61A–61B)

Psalmos(in *Psalmum CXVIII*) (ed. J. Doignon, R. Demeulenaere), Turnhout: Brepols 2002; Hilarius Pictaviensis, *Tractatus super Psalmos* (in *Psalmos CXIX-CL*) (ed. J. Doignon, R. Demeulenaere), Turnhout: Brepols 2009.

(са француским преводом)

Brisson 1967 (SC 19bis)

Hilaire de Poitiers, *Traité des mystères* (Introduction, texte critique, traduction et notes par J.-P. Brisson), Paris 1967.

Doignon 1978/1979
(SC 254; 258)

Hilaire de Poitiers, *Sur Matthieu, tome I Chap. 1-13* (Introduction, texte critique, traduction et notes par J. Doignon), Paris 1978; *Sur Matthieu, tome II Chap. 14-33* (Introduction, texte critique, traduction et notes par J. Doignon), Paris 1979.

Rocher 1987 (SC 334)

Hilaire de Poitiers, *Contre Constance* (Introduction, texte critique, traduction et notes par A. Rocher), Paris 1987.

Milhau 1988 (SC 344, 347)

Hilaire de Poitiers, *Commentaire sur le Psaume 118, tome I Lettre 1. Aleph – Lettre 8. Heth* (Introduction, texte critique, traduction et notes par M. Milhau), Paris 1988; Hilaire de Poitiers, *Commentaire sur le Psaume 118, tome II Lettre 9. Teth – Lettre 22. Tau* (Introduction, texte critique, traduction et notes par M. Milhau), Paris 1988.

Doignon et al. 1999-2001
(SC443, 448, 462)

Hilaire de Poitiers, *La Trinité, tome I (Livres I-III)* (Introduction, texte critique, traduction et notes par J. Doignon, G.-M. de Durand, M. Figura, C. Morel, Gilles Pelland), Paris 1999; *La Trinité, tome II (Livres IV-VIII)* (Introduction, texte critique, traduction et notes par J. Doignon, G.-M. de Durand, M. Figura, C. Morel, G. Pelland), Paris 2000; *La Trinité, tome III (Livres IX-XII)* (Introduction, texte critique, traduction et notes par G.-M. de Durand, C. Morel, G. Pelland), Paris 2001.

Descourtieux 2008-2022

Hilaire de Poitiers, *Commentaires sur*

(SC 515, 565, 603, 605, 625)

les Psaumes, tome I-V (Psaumes 1-126)
(Introduction, texte critique, traduction et notes par P. Descourtieux), Paris 2008, 2014, 2019, 2020, 2022.

Durst – Rocher 2022
(SC 621)

Hilaire de Poitiers, *Lettre sur les synods*
(Introduction, texte critique, traduction et notes par M. Durst, A. Rocher), Paris 2022.

(са енглеским преводом)

Watson 1908 (*NPNF*)

E. W. Watson, *St. Hilary of Poitiers: Select Works Translated*, A Select Library of Nicene and Post-Nicene Fathers of the Christian Church 9, New York 1908.

McKenna 1954 (FC 25)

Saint Hilary of Poitiers, *The Trinity*
(translated by S. McKenna), Illinois: Catholic University of America Press 1954.

Smulders 1995
(VC supp. 29)

Hilary of Poitiers' Preface to His Opus Historicum (Translation with commentary by P. Smulders), Supplements to Vigiliae Christianae 29, Brill: Leiden – New York – Köln 1995.

Wickham 1997 (TTH 25)

Hilary of Poitiers, *Conflicts of Conscience and Law in the Fourth-century Church. Against Valens and Ursacius: the extant fragments, together with his Letter to the Emperor Constantius* (Translated into English with Introduction and notes, from the edition by A. Feder in *Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum* vol. LXV (1916), pp. 41-205, by L. R. Wickham), Liverpool University Press: Liverpool 1997.

Williams 2012

St. Hilary of Poitiers, *Commentary on Matthew*, translated by D. H. Williams, The fathers of the church vol. 125, The Catholic University of America Press, Washington, D. C. 2012.

(са немачким преводом)

- Antweiler 1933-1934
A. Antweiler, Des heiligen Bischofs Hilarius von Poitiers: zwölf Bücher über die Dreieinigkeit aus dem Lateinischen übersetzt und mit Einleitung versehen, Bibliothek der Kirchenväter, Zweite Reihe, Bande V-VI, München 1933-1934.
- Brennecke 1984
(Patristische Texte und Studien 26) H. C. Brennecke, *Hilarius von Poitiers und die Bischofsopposition gegen Konstantius II*, Untersuchungen zur dritten Phase des arianischen Streites (337-361), Berlin and New York 1984.
- Meijering 1982
(Philosophia patrum I) *Hilary of Poitiers on the Trinity: De Trinitate* 1, 1-19, 2, 3 (Philosophia Patrum, Interpretations of Patristic Texts, Vol. VI. by E. P. Meijering), Brill: Turnhout 1982.

2) ОСТАЛИ АНТИЧКИ ПИСЦИ И ДЕЛА

- Acta Conciliorum*
E. JONKERS (ed.), *Acta et symbola Conciliorum quae saeculo quarto habita sunt*, Leiden 1954.
- Altercatio Heracliani*
Altercatio Heracliani laici cum Germinio episcopo Sirmiensi, y: C. P. CASPARI, *Kirchenhistorische anecdotae: nebst neuen Ausgaben patristischer und kirchlich-mittelalterlicher Schriften*, vol. 1: *Lateinische Schriften: die Texte und die Anmerkungen*, Oslo 1883: 133-147.
Altercatio Heracliani laici cum Germinio episcopo sirmiensi, y: J. P. MIGNE (ed.), *PL Supplementum* 1, 1958, 345-350.
- Ambrosius Mediolanensis
Ambrosius, *De fide ad Gratianum Augustum* (ed. O. FALLER), *CSEL* 78, Wien 1962.
Ambrosius, *De spiritu sancto, De incarnationis dominicae sacramento* (ed. O. FALLER), *CSEL* 79, Wien 1964.

- Ambrosius, *Epistola et acta: Epistularum libri I-VI* (ed. O. FALLER), CSEL 82/1, Wien 1968; *Epistularum libri VII-IX* (ed. M. ZELZER), CSEL 82/2, Wien 1990;
- J. H. W. G. LIEBESCHUETZ, *Ambrose of Milan: Political Letters and Speeches*, Liverpool 2005.
- Ammianus Marcellinus
- Amijan Marcelin, *Istorija* (prev. M. MILIN), Beograd 1991.
- Ammianus Marcellinus, *Roman History I: Books 14-19* (trans. J. C. ROLFE), Loeb Classical Library, London 1935; *Roman History II: Books 20-26* (trans. J. C. ROLFE), Loeb Classical Library, London 1940; *Roman History III: Books 27-31. Excerpta Valesiana* (trans. J. C. ROLFE), Loeb Classical Library, London 1939.
- Athanasius
- A. von STOCKHAUSEN, H. C. BRENNECKE, U. HEIL, C. MÜLLER, *Athanasius Werke*, Bd. III/T. 1, *Dokumente zur Geschichte des arianischen Streites, Lieferung 5. Bis zum Vorabend der Synode von Konstantinopel (381)*. Berlin; Boston: De Gruyter, 2021.
- H.-G. OPITZ (Hrsg.), *Athanasius Werke I-III*, Berlin: Walter de Gruyter 1935/1941.
- Augustinus
- Augustine, *Selected Letters* (trans. J. H. BAXTER), Loeb Classical Library, London 1930.
- Augustinus, *Epistulae 185-270* (ed. A. GOLDBACHER), CSEL 57, Wien 1911.
- Aurelius Victor
- Aurelius Victor, *De Caesaribus* (trans. H. W. BIRD), London 1994.
- Basiliius Caesarensis
- Basil, *Letters*, Volume I-IV (trans. R. J. DEFERRARI), Loeb Classical Library, London 1926-1934.

Cassiodorus	Cassiodorus Senator, <i>Chronica</i> (ed. T. MOMMSEN), <i>MGH AA</i> 11, <i>Chronica minora</i> 2, Berlin 1894, 109-161.
	Cassiodorus, <i>Historia Ecclesiastica Tripartita</i> (ed. W. JACOB – R. HANSLIK), <i>CSEL</i> 71, Vienna 1952.
Chromatius Aquileiensis	R. ÉTAIX – J. LEMARIE, <i>Chromatii Aquileiensis opera</i> , Turnholti 1974.
<i>Codex Justiniani</i>	T. Mommsen – P. Krüger, <i>Codex Justiniani editio maior</i> , Berlin 1877; reprint 1998.
<i>Codex Theodosianus</i>	C. PHARR – T. SHERRER DAVIDSON – M. BROWN PHARR, <i>The Theodosian Code and Novels and the Sirmondian Constitutions</i> , Princeton 1952.
	T. MOMMSEN – P. M. MEYER (eds.), <i>Theodosiani libri XVI cum constitutionibus Sirmondianis</i> , Berlin 1905; reprint 1971.
Coleman – Norton 1966	P. R. COLEMAN-NORTON, <i>Roman State and Christian Church</i> , vols. 1-3, London 1966.
<i>Collectio Avelana</i>	O. GÜNTHER, <i>Epistulae imperatorum pontificum aliorum: inde ab a. CCCLXVII usque ad a. DLIII datae: Avellana quae dicitur collectio</i> , <i>CSEL</i> 35, Vindobonae 1895-1898.
CPG	M. GEERARD (ed.), <i>Clavis Patrum Graecorum</i> , Turnhout 1974.
CPL	E. DEKKERS, <i>Clavis Patrum Latinorum</i> , 3rd ed., Turnhout 1995.
Ennodius	Ennodius, <i>Opera</i> (ed. W. HARTEL), <i>CSEL</i> 6, Wien 1882.
EOMIA	C. H. TURNER (ed.), <i>EOMIA</i> T. 1-2, Oxonii: Typographeo Clarendoniano 1899-1939.
Epiphanius	F. WILLIAMS, <i>The Panarion of Epiphanius of Salamis: De fide</i> , Books II and III, Leiden 2013.

- Eunapius R. C. BLOCKLEY (ed.), *The Fragmentary classicising historians of the later Roman Empire: Eunapius, Olympiodorus, Priscus and Malchus II*, Liverpool 1981.
- Eusebius Vercellensis Eusebius Vercellensis, *Quae Supersunt* (ed. V. BULHART), CChr.SL 9, 1957.
- Eusebius Pamphilus Eusebius of Caesarea, *Life of Constantine* (trans. A. CAMERON – S. HALL), New York 1999.
- Eusebius Eusebius, *Werke*. Vol. 2.2: *Die Kirchengeschichte* (eds. E. SCHWARTZ – T. MOMMSEN), Berlin 1908.
- Eusebius, *Ecclesiastical History* (trans. K. LAKE), Volume I: Books 1-5, Loeb Classical Library, London 1926.
- Eusebius, *Ecclesiastical History* (trans. J. E. L. OULTON), Volume II: Books 6-10, Loeb Classical Library, London 1942.
- G. C. HANSEN – E. KLOSTERMANN, *Eusebius Werke*, Bd. 4: *Gegen Marcell. Über die kirchliche Theologie. Die Fragmente Marcells*, Die griechischen christlichen Schriftsteller 14, Berlin 1972.
- Eutropius Eutropius, *Breviarium* (trans. H. W. BIRD), London 1993.
- FREND, W. H. C. – STEVENSON, James (eds.). *A New Eusebius: Documents Illustrating the History of the Church to AD 337*, Revised Edition, Cambridge 1987.
- Evagrius Scholasticus Evagrius Scholasticus, *The Ecclesiastical History* (trans. E. WALFORD), London 1846.
- Evagrius Scholasticus, *The Ecclesiastical History of Evagrius Scholasticus* (trans. Michael WHITBY), Liverpool 2000.
- Excerpta Valesiana* *Excerpta Valesiana* (ed. J. MOREAU), Leipzig 1961.

Filastrius	Filastrius, <i>Diversarum hereseon liber</i> (ed. F. MARX), CSEL 38, Wien 1898.
Foebadius Aginnensis	Foebadius Aginnensis, <i>Contra Arrianos</i> (ed. R. Demeulenaere), CCSL 64, Turnholt: Brepols, 1985.
Gesta concilii Aquileiensis	Gesta concilii Aquileiensis (ed. Michaela ZELZER), CSEL 82/3 (1982).
Scholia ariana	R. GRYSON, <i>Scolies Ariennes sur le Concile d'Aquilée</i> , Paris 1980.
Hahn 1897	A. Hahn – G. L. Hahn (eds.), <i>Bibliothek der Symbole und Glaubensregeln der alten Kirche</i> , Breslau 1897.
Hieronymus	HIERONYMUS, <i>De viris inlustribus liber. Accedit Gennadii Catalogus virorum inlustrium</i> (rec. G. HERDINGIUS), Leipzig 1879.

HIERONYMUS, <i>Epistulae 1-70</i> (ed. I. HILBERG), CSEL 54, Wien 1910/1918; <i>Epistulae 71-120</i> (ed. I. HILBERG), CSEL 55, Wien 1910/1918; <i>Epistulae 121-154</i> (ed. I. HILBERG), CSEL 56/1, Wien 1910/1918. |
| Julianus | W. C. WRIGHT, <i>Julian I-III</i> , Loeb Classical Library, London 1913/1923.

Julijan Imperator, <i>Izabrani spisi</i> (Izbor i predgovor D. KALAJIĆ; prevod sa starogrčkog i napomene A. POPOVIĆ), Beograd 1987.

S. N. C. LIEU – D. MONTSERRAT (eds.), <i>Julian: Pagan and Byzantine Views: A Source History</i> , London 1996. |
| Luciferus Calaritanus | G. F. DIERCKX (ed.), <i>Luciferi Calaritani Opera quae supersunt</i> , Turnhout: Brepols, 1978.

Lucifer Calaritanus, <i>De non conveniendo cum haereticis, De regibus apostaticis, De sancto Athanasio, De non parcendo in deum delinquentibus, Moriendum esse pro dei filio, Epistulae</i> (ed. W. HARTEL), CSEL 14, Wien 1886. |

Marcellus	A. H. B. LOGAN, 'Marcellus of Ancyra (Pseudo-Anthimus), On the Holy Church: Text, Translation and Commentary', <i>Journal of Theological Studies</i> , NS 51/1, April 2000, 81-112.
MGH	MOMMSEN, Theodor (ed.) <i>Monumenta Germaniae Historica. Auctorum Antiquissimorum</i> , Berolini 1878. Krusch Bruno 1896.
Mignana	A. MINGANA (ed.), <i>Catalog of the Mingana Collection. Now in the Possession of the Trustees of the Woolbrooke Settlement, Selly Oak, Birmingham</i> , Vol. 1: Syriac and Garshuni Manuscripts, Cambridge: W. Heffer and Sons 1933 (приступљено са адресе: https://archive.org/details/MinganaCatalogueOfTheMinganaCollection.I/page/n6/mode/1up).
<i>Notitia Dignitatum</i>	<i>Notitia Dignitatum, Accedunt Notitia Urbis Constantinopolitanae et Laterculi Provinciarum</i> (ed. O. SEECK), Berolini 1876.
Paulinus Nolanus	Paulinus Nolanus, <i>Epistulae</i> (ed. W. HARTEL), <i>CSEL</i> 29, Wien 1894.
Philostorgius	J. BIDEZ, 'Fragments nouveaux de Philostorge sur la vie de Constantin', <i>Byzantion</i> 10, 1935, 403-442. Philostorgius, <i>Kirchengeschichte: mit dem Leben des Lucian von Antiochien und den Fragmenten eines arianischen Historiographen</i> (Hrsg. J. BIDEZ), 3rd ed., Berlin 1981.
Prudentius	Prudentius, <i>Volume I: Liber Cathemerinon. Apotheosis. Hamartingenia. Psychomachia. Contra Orationem Symmachi, Liber I</i> (trans. H. J. THOMSON), Loeb Classical Library, London 1949.
Ps. Gelasius	M. HEINEMANN – G. LOESCHKE (Hrsg.), <i>Gelasius. Kirchengeschichte</i> , GCS 28, Leipzig: Hinrichs, 1918.

Ps. Aurelius Victor	Pseudo-Aurelius Victor, <i>Epitome de Caesaribus</i> (ed. F. PICHLMAYR – R. GRUENDEL), Leipzig 1961.
Rufinus	Tyrannius Rufinus (ed. M. SIMONETTI), <i>Opera</i> , CCSL 20, Turnhout: Brepols 1961. P. R. Amidon, <i>The Church History of Rufinus of Aquileia: Books 10 and 11</i> , New York 1997.
<i>Sermones Arianæ</i>	R. ÉTAIT, „Sermons ariens inédits’, <i>Recherches augustinienes</i> , 26, 1992, 143-79.
<i>Sirah</i>	A. Радовић, <i>Премудрости Исуса сина Сирахова</i> , Београд 1995.
Socratus Scholasticus	Сократ Схоластик, <i>Историја цркве</i> (прев. владика Г. ПОПОВИЋ), Београд: Краљевско-српска државна штампарија 1886. Socrates, <i>Historia ecclesiastica</i> , PG 67 1886.
Sozomenos	Sozomenos, <i>Historia ecclesiastica</i> (ed. J. BIDEZ – G. C. HANSEN), Berlin 1960.
Suidae	Suidae, <i>Lexicon</i> (ed. A. ADLER), Vols. 1-5, Leipzig 1928–1938.
Sulpicius Severus	Sulpicius Severus, <i>Chronica</i> (ed. C. HALM), CSEL 1, Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1866.
<i>Sveto pismo</i>	<i>Библија или Свето писмо Старога и Новог завета</i> (прев. Ђ. ДАНИЧИЋ – В. СТЕФАНОВИЋ КАРАЏИЋ), Београд 2008. <i>Нови завет Господа нашег Исуса Христа</i> (Превод Комисије Светог архијерејског сабора Српске православне цркве), Треће исправљено издање, Штампарија Српске Патријаршије, Београд, 1997. J. ТАБАК – J. FUČAK. <i>Stari i Novi Zavjet</i> , Stvarnost: Zagreb, 1968.

Theodoretus	Theodoretus, <i>Kirchengeschichte</i> (ed. L. PARMENTIER), GCS 19, 1911.
<i>Vulgata</i>	Hieronymi, <i>Vulgata</i> (на адреси: https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3atext%3a1999.02.0060%3abook%3dSirach).
Zosimus	F. PASCHOUD (ed.), <i>Zosime: Histoire Nouvelle</i> , 3 vols., Paris 1971–1989. Zosimus, <i>New History</i> (transl. R. T. RIDLEY), Rome 1982.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

1) РЕЧНИЦИ И ЕНЦИКЛОПЕДИЈСКА ДЕЛА

- CORÈDON, C. *A dictionary of medieval terms and phrases* (with A. WILLIAMS), D. S. Brewer: Cambridge, 2004.
- CORPUS CORPORA PROJECT на адреси: <https://mlat.uzh.ch>.
- CROSS F. L. E. – LIVINGSTONE A. (eds.) *The Oxford Dictionary of the Christian Church*, 3rd ed. Oxford 1997.
- DÖPP S. – GEERLINGS W. (Hrsg.) *Lexicon der antiken christlichen Literatur*, Freiburg 2002.
- DÖPP S. – GEERLINGS W. (Hrsg.) *Lexicon der antiken christlichen Literatur*, Freiburg 2002.
- DU CANGE D. et al. *Glossarium mediae et infimae Latinitatis*, 1-10, Niort, 1883–1887.
- EDWARDS, M. (ed.) *The Routledge Handbook of Early Christian Philosophy*, Routledge: London and New York, 2021.
- FORCELLINI A. *Totius Latinitatis lexicon* (tertia editio, auctum et emendatum a J. FURLANETTO), vols. 1-4, Patavii, 1827–1831.
- FRASER P. M. – MATTHEWS E. (EDS.), *Lexicon of Greek Personal Names*, Oxford 1987–2000.
- GEORGES, K. E. *Ausführliches lateinisch-deutsches Handwörterbuch. Aus den Quellen zusammengetragen und mit besonderer Bezugnahme auf Synonymik und Antiquitäten unter Berücksichtigung der besten Hilfsmittel ausgearbeitet*. Bd. 1-2. Leipzig: Hahn 1913.
- GLARE, P. G. W. (ed.). *Oxford Latin Dictionary*, OUP: Oxford 2016.
- HORNBLOWER S. – SPAWFORTH, A. (eds.), *The Oxford Classical Dictionary*, London 2003.
- HUBERT C. – SCHNEIDER H. – LANDFESTER, M. (Hrsg.) *Der neue Pauly: Enzyklopädie der Antike*, Stuttgart, 2001.
- JOHNSON, S. F. (ed.) *The Oxford Handbook of Late Antiquity*, New York, 2012.

- JONES A. H. M. – MARTINDALE J. – MORRIS, J. (eds.) *Prosopography of the Later Roman Empire*, I, Cambridge, 1971.
- LEUMANN M. – HOFMANN J. B. – SZANTYR A. *Lateinische Grammatik*, T. I-III, München, 1972–1979.
- LEWIS, C. T. – SHORT, C. *A Latin Dictionary: Founded on Andrews' Edition of Freund's Latin Dictionary*, Oxford: Clarendon Press, 1975.
- LIDDELL, H. G. – SCOTT, R. – JONES, H. S. *A Greek – English Lexikon: with a revised supplement*, Oxford; New York: Clarendon Press: Oxford University Press, 1996.
- MARUCCHI, O. *Christian epigraphy*, Cambridge 1912.
- NICHOLSON, O. (ed.) *The Oxford Dictionary of Late Antiquity*, Vols. 1-2, OUP: Oxford, 2018.
- NIERMEYER, J. F. *Mediae latinitatis lexicon minor*, Leiden, 1976.
- PILLINGER, R. J. (Hrsg.) *Neue forschungen zum frühen Christentum in den Balkanländern*, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Wien 2015.
- RAMSEY, W. M. *Historical Geography of Asia Minor*, London 1890.
- RAMSHORN, L. *Dictionary of Latin Synonyms* (transl. from German by Francis LIEBER), Boston, 1839.
- SMITH, W. – CHEETHAM S. *A Dictionary of Christian Antiquities*, vol. I, London, 1875.
- SMITH, W. *Dictionary of Greek and Roman Geography*. London, 1854.
- SOPHOCLES, E. A. *Greek lexicon of the Roman and Byzantine periods (from B.C. 146 to A.D. 1100)*, New York, 1887.
- ТОПОС TEXT ПРОЕКТ на адреси: <https://topostext.org/>.
- WACE, H. – PIERCY, W. *A Dictionary of Christian Biography and Literature to the End of the Sixth Century A.D. with an Account of the Principal Sects and Heresies*. London: John Murray, 1911.
- YOUNG, F. – AYRES, L. – LOUTH, A. (eds.) *The Cambridge history of early Christian literature*, Cambridge, 2004.
- ДОБРИЋ Александра, *Српско-енглески и енглеско-српски теолошки речник*, 2. изд., Београд 2008.
- БОРЂЕВИЋ, Ј. *Латинско-српски речник*, репринт издање, Београд, 2004.

2) МОНОГРАФИЈЕ, РАСПРАВЕ И ЧЛАНЦИ

- ABOGADO J. „Hilary of Poitiers Makes East and West Meet: The Conciliatory Theology of *De Synodis*”, *Philippiana Sacra*, L/151, 2015, 437–472.
- ADKIN, N. „An Echo of Hilary of Poitiers in Jerome”, *Museum Helveticum* 53/1, 1996, 56–60.
- ALFÖLDI, A. *Der Untergang der Römerherrschaft in Pannonien* II, Berlin – Leipzig 1926.
- ANDO C. – RÜPKE J. (eds.) *Religion and Law in Classical and Christian Rome*, München 2006.
- AYRES, L. *Nicaea and its Legacy: An Approach to Fourth-Century Trinitarian Theology*, New York 2004.

- Bardy, G. *Sur un synode de l'Illyricum (357)*, Bulletin d'ancienne littérature et d'archéologie chrétienne 2, 1912, 259–274.
- BARNARD L. W. *The Council of Serdica 343 A.D.* Sofia 1983.
- BARNES, M. R. – WILLIAMS, D. H. *Arianism After Arius: Essays on the Development of the Fourth Century Trinitarian Conflicts*, Edinburgh 1993.
- BARNES, T. D. 'Legislation against the Christians', *The Journal of Roman Studies* 58/1-2, 1968, 32–50.
- _____ *Tertullian: A Historical and Literary Study*, Oxford 1971.
- _____ 'Lactantius and Constantine', *The Journal of Roman Studies* 63, 1973, 29–46.
- _____ 'Porphyry Against the Christians: date and attribution of fragments', *Journal of Theological Studies* 24, 1973, 424–442.
- _____ 'Patricii under Valentinian III', *Phoenix* 29, 1975, 155–170.
- _____ 'The Beginnings of Donatism', *Journal of Theological Studies* 26/1, 1975, 13–22.
- _____ *Constantine and Eusebius*, Cambridge, 1981.
- _____ *The New Empire of Diocletian and Constantine*, Cambridge, 1982.
- _____ 'Hilary of Poitiers on His Exile', *Vigiliae Christianae* 46/2, 1992a, 129–140.
- _____ 'The Capitulation of Liberius and Hilary of Poitiers', *Phoenix* 46/3, 1992b, 256–265.
- _____ 'Praetorian Prefects, 337–361', *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 94, 1992c, 249–260.
- _____ *Athanasius and Constantius: Theology and Politics in the Constantinian Empire*, Cambridge, 1993.
- _____ 'Scholarship or Propaganda? Porphyry Against the Christians in its Historical Setting', *Bulletin of the Institute of Classical Studies* 39, 1994, 53–65.
- _____ 'The Crimes of Basil of Ancyra', *Journal of Theological Studies* 47/2, 1996, 550–554.
- _____ 'The Collapse of the Homoeans in the East', y: E. A. LIVINGSTONE (ed.), *Historica, Theologica et Philosophica, Critica et Philologica*, Studia Patristica 29, Leuven, 1997, 3–16.
- _____ 'Valentinian, Auxentius and Ambrose', *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte* 51/2, 2002, 227–237.
- _____ 'The Exile and Recalls of Arius', *Journal of Theological Studies*, NS, 60, April 2009, 109–129.
- BARRY, J. 'Heroic Bishops: Hilary of Poitiers's Exilic Discourse', *Vigiliae Christianae* 70/2, 2016, 155–174.
- _____ *Bishops in Flight. Exile and Displacement in Late Antiquity*, University of California Press: Oakland 2019.
- BECK, A. *Römische Recht bei Tertulian und Cyprian: Eine Studie zur frühen Kirchenrechtsgeschichte*, Halle 1930.
- BECK, H.-G. *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich*, München 1959.
- BECKWITH, C. L. *Hilary of Poitiers on the Trinity. From De Fide to De Trinitate*, Oxford University Press: New York 2008.

- _____. 'The Condemnation and Exile of Hilary of Poitiers at the Synod of Beziers (356 C. E.)', *Journal of Early Christian Studies* 13/1, 2005, 21–38.
- BEEK, A. v. de. 'Hilary of Poitiers and Theological Language', *Acta Theologica* 40/1, 2020, 137–156.
- BODROŽIĆ, I. 'Hilarije iz Poitiersa i Datirana sinoda', *Diacovensia* 19/1, 2011, 29–46.
- _____. – KRAFT SOIĆ, V. 'Heretical Doctrine of Photinus of Sirmium in Hilary of Poitiers' *De trinitate*', *Vox Patrum* 68, 2017, 283–314.
- BÖHM, T. 'Ranoarijanska teologija i 'Datirana sinoda' u Sirmiju', *Diacovensia* 19/1, 2011, 9–17.
- BORCHARDT, C. F. A. *Hilary of Poitiers' Role in the Arian Struggle*, Springer-Science Business Media: Dordrecht 1966.
- BOWERSOCK G. W. – BROWN R. L. – GRABAR P. O. (eds.) *Late Antiquity: a guide to the postclassical world*, London 1999.
- BRATOŽ, R. 'Kratek oris zgodovin krščanstva na Slovenskem v pozni antiki', *Zgodovinski časopis* 35/3, 1981, 205–221.
- _____. 'Cerkvenopolitični in kulturnozgodovinski odnosi med Sirmijem in Akvilejo', *Zgodovinski časopis* 37/4, 1983, 259–272.
- _____. 'Die Geschichte des fruhen Christentums im Gebiet zwischen Sirmium und Aquileia im Licht der neueren Forschungen', *Klio* 72, Berlin, 1990, 520–530.
- _____. *Kršćanstvo u Ogleju in na vzhodnem vplivnem območju oglejske Cerkve od začetkov do nastopa verske slobode*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti 1986.
- BRENNECKE, H. C. *Hilarius von Poitiers und die Bischofsopposition gegen Konstantius II*, Untersuchungen zur dritten Phase des arianischen Streites (337-361), Berlin and New York, 1984.
- _____. *Studien zur Geschichte der Homöer: der Osten bis zum Ende der homöischen Reichkirche*, Tübingen 1988.
- _____. *Lukian von Antiochien in der Geschichte des arianischen Streites*, y: H. C. Brennecke – E. L. Grasmück – C. Marksches (Hrsg.), *Logos. Festschrift für Luise Abramowski*, Beihefte zur Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft und die Kunde der älteren Kirche 67, Berlin 1993, 170–192.
- _____. 'Christliche Quellen des Ammianus Marcellinus?' *Journal of Ancient Christianity* 1, 1997, 226–250.
- _____. – Heil U. – Stockhausen A. von – Wintjes A. *Athanasius Werke*, Bd. 1-3, Berlin – New York, 2007.
- BROWN, P. *Power and Persuasion in Late Antiquity: Towards a Christian Empire* London 1992.
- BRUMBACK, R. A. III, 'Gregory of Elvira and the Homousios Formula', *Isidorianum* 32 /1, 2023, 61–81.
- BULAT, M. 'Salonitanski biskup Hesychius kao izvor za početak krščanstva u Mursi', *VAMZ* 87/89, 1998, 149–157.
- BURNS, P. C. *Christology in Hilary of Poitiers' Commentary on Matthew*, Rome 1981.
- _____. 'Hilary of Poitiers' Confrontation with Arianism, y: R. C. Gregg (ed.), *Arianism*, Philadelphia, 1985, 288–302.

- _____. 'Hilary of Poitiers' Road to Béziers: Politics or Religion?' *Journal of Early Christian Studies* 2/3, 1994, 273–289.
- BURY, J. B. *History of the Later Roman Empire*, vols. I-II, London 1923.
- CASIDAY, A. – NORRIS F. W. (eds.) *Catholicity and Heresy in the Early Church*, Ashgate Publishing Company, London 2009.
- CAZENOVE, J. G. *St. Hilary of Poitiers and St. Martin of Tours*, London: Society for Promoting Christian Knowledge, 1883.
- CHADWICK, H. *Priscilian of Avila: The Occult and the Charismatic in the Early Church*, Oxford 1976.
- DAMJANOVIĆ, D. 'Povijesna pozadina arijanskog krivovjerja u Sirmijskoj metropoliji', *Diacovensia* 19/1, 2011, 63–74.
- DE CLERCQ, V. C. *Ossius of Cordova*, Washington, 1954.
- DOIGNON, J. *Hilaire de Poitiers avant l'exil: Recherches sur la naissance, l'enseignement et l'épreuve d'une foi épiscopale en Gaule au milieu du IVe siècle*, Paris: Études Augustiniennes, 1971.
- DUVAL, Y. –M. 'Aquilee et Sirmium durant la crise arienne (325-400)', *Atti della XIV settimana di studi aquileiesi*, 23-29. aprile 1983, Udine, 1985, 331–379.
- FEDER, A. *Studien zu Hilarius von Poitiers*, I-III, Sitzungsberichte der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien, Phil.-hist. Klasse 166, Wien 1910–1912.
- FITZ, J. *Die Verwaltung Pannoniens in der Römerzeit* III, Budapest 1994.
- FLEMING, J. *A commentary on the so-called Opus historicum of Hilary and Poitiers*, Durham theses, Durham University 1951. Приступљено са адресе: <http://etheses.dur.ac.uk/8443/>.
- FLOWER, R. *Imperial Invectives against Constantius II. Athanasius of Alexandria, History of the Arians, Hilary of Poitiers, Against Constantius and Lucifer of Cagliari, The Necessity of Dying for the Son of God*, Translated Texts for Historians 67, Liverpool University Press: Liverpool 2016.
- _____. *Emperors and Bishops in Late Roman Invective*, Cambridge: Cambridge University Press, Year 2013.
- GIRARDET, K. M. 'Kaiser Konstantius II. als „Episcopus Episcoporum“ und das Herrscherbild des kirchlichen Widerstandes (Ossius von Corduba und Lucifer von Calaris)', *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte* 26/1, 1977, 95–128.
- _____. *Die konstantinische Wende. Voraussetzungen und geistige Grundlagen der Religionspolitik Konstantins des Großen*, Darmstadt 2006.
- GOTTLIEB, G. *Ambrosius von Mailand und Kaiser Gratian*, Göttingen 1973.
- GRAČANIN, H. 'Bitka kod Murse 351. i njezin odjek', *Scrinia Slavonica*, 2003, 9–29.
- _____. 'Roman South Pannonia in the Time of St. Martin of Tours', y: J. Arambašić (ur.), *Sveti Martin Tourski kot simbol evropske culture*, Ljubljana: Mohorjeva družba, 2008, 68–91.
- _____. 'Rimske prometnice i komunikacije u kasnoantičkoj južnoj Panoniji', *Scrinia Slavonica* 10, 2010, 9–69.
- _____. *Južna Panonija u kasnoj antici i ranom srednjovjekovlju (od konca 4. do konca 11. stoljeća)*, Zagreb 2011.

- _____. 'Crkveni ustroj u kasnoantičkoj Južnoj Panoniji', *Croatica Christiana Periodica* 73, 2014, 1–12.
- GRANT, R. M. *Eusebius as church historian*, Oxford 1980.
- GREENSLADE, S. L. 'The Illyrian Churches and the Vicariate of Thessalonica, 378–95', *Journal of Theological Studies* 46, 1945, 127–154.
- GREGG, R. C. (ed.) *Arianism: Historical and Theological Reassessments*, Papers from the Ninth International Conference on Patristic Studies, Cambridge 1985.
- GUSTAFSON, M. 'Condemnation to the Mines in the Later Roman Empire', *The Harvard Theological Review* 87/4, 1994, 421–433.
- GWATKIN, H. M. *Studies of Arianism*, Cambridge 1882.
- HAARHOFF, T. *Schools of Gaul. A study of Pagan and Christian education in the last century of the Western Empire*, Oxford, 1920.
- HANSON, R. P. C. *The Search for the Christian Doctrine of God. The Arian Controversy (318–386)*, Grand Rapids: MI 1988.
- HASE, K. *Kirchengeschichte*, Leipzig, 1836.
- HESS, H. *The Early Development of Canon Law and the Council of Serdica*, Oxford University Press: New York 2002.
- _____. *Hilary of Poitiers on Conciliating the Homouseans and the Homoeouseans: An Inquiry on the Fourth-century Trinitarian Controversy*, Peter Lang: Bern 2016.
- HONIGMANN, E. *Patristic Studies*, Città del Vaticano: Biblioteca apostolica vaticana, Roma 1953.
- HUDÁK, K. *Methodological Introduction to the Pannonian Early Christian Church History – Through the Last Fifty Years of Pannonia (374–456)*, Pécs 2019.
- HUMFRESS C. *Orthodoxy and the Courts in Late Antiquity*, Oxford 2007.
- HYAMSON, M. *Collatio legum Mosaicarum et Romanarum*, Oxford 1913.
- IMAGE, I. 'Philosophy in Hilary of Poitiers and Ambrose of Milan', in: M. Edwards (ed.), *The Routledge Handbook of Early Christian Philosophy*, Routledge: London and New York 2021, 490–502.
- JACOBS, A. D. *Hilary of Poitiers and the Homoeousians: A Study of the Eastern Roots of His Ecumenical Trinitarianism*, the doctoral dissertation, Emory University: Ann Arbor 1968.
- JEDIN, H. *Crkveni sabori: kratka povjest*, Zagreb, 1980.
- JEGER, V. *Rano hrišćanstvo i grčka paideja* (prev. B. GLIGORIĆ), Beograd 2007.
- JUST, P. *Imperator et Episcopus. Zum Verhältnis von Staatsgewalt und christlicher Kirche zwischen dem 1. Konzil von Nicaea (325) und dem 1. Konzil von Konstantinopel (381)*, Stuttgart 2003.
- KANNENGISSER, C. 'L'Heritage d'Hilaire de Poitiers,' *Recherches de Science Religieuse* 56, 1968, 435–450.
- KELLY, J. N. D. *Early Christian Creeds*, Longman Group: Norfolk 1972³ (first edition 1950).
- KENNE, W. *The Ecclesiastical edicts of the Theodosian Code*, London 1905.
- KLEIN, R. (Hrsg.) *Tertullian und das römische Recht*, Heidelberg 1968.
- _____. *Julian Apostata*, Darmstadt 1978.
- KOPECEK, T. A. *A History of Neo-Arianism*, Philadelphia 1979.

- KULIKOWSKI, M. 'Kings and Kinglets. The Selected Letters of Cassiodorus: A Sixth-Century Sourcebook translated and edited by M. Shane Bjornlie. California, 328 pp., £25, September 2020', *London Review of Books* 43/16, 2021, приступљено са: <https://www.lrb.co.uk/the-paper/v43/n16/michael-kulikowski/kings-and-kinglets>.
- LARSON, C. W. R. 'Theodosius and the Thessalonian Massacre Revisited—Yet Again', *Studia Patristica* 10, 1970, 297–301.
- LEEDOM, J. W. 'Constantius II: Three Revisions', *Byzantion* 48, 1978, 132–145.
- LENGYEL, A. – RADAN, G. T. B. (eds.). *The Archaeology of Roman Pannonia*, The University Press of Kentucky – Akadémiai Kiadó: Budapest 1980.
- LENOX-CONYNGHAM A. 'Juristic and Religious Aspects of the Basilica Conflict of A. D. 386', *Studia Patristica* 18/1, 1985, 55–58.
- LENSKI, N. *Failure of Empire. Valens and the Roman State in the Fourth Century A.D.*, Berkeley – Los Angeles – London 2002.
- LEPPIN, H. *Von Constantin dem Großen zu Theodosius II. Das christliche Kaisertum bei den Kirchenhistorikern Socrates, Sozomenus und Theodoret*, Göttingen 1996.
- LIENHARD, J. T. *Contra Marcellum: Marcellus of Ancyra and Fourth-Century Theology*, Washington 1999.
- LIEU, S. S. – MONTERRAT, D. (eds.) *Constantine: History, Historiography, and Legend*, London 1998.
- LÖHR, W. A. *Die Entstehung der homöischen und homöusianischen Kirchenparteien: Studien zur Synodalgeschichte des 4. Jahrhunderts*, Bohn 1986.
- LUIBHEID, C. 'The Arianism of Eusebius of Nicomedia', *Irish Theological Quarterly* 43, 1976, 3–23.
- MADIGAN, K. 'On the High-Medieval Reception of Hilary of Poitiers's Anti-'Arian' Opinion: A Case Study of Discontinuity in Christian Thought', *The Journal of Religion* 78/2, 1998, 213–229.
- MARKSCHIES, C. 'Ursacius und Valens und die Glaubensformel von Sirmium', *Diacovensia* 19/1, 2011, 19–27.
- _____. *Ambrosius von Mailand und die Trinitätstheologie*, Tübingen 1995.
- MCDERMOTT, M. 'Hilary of Poitiers, the infinite nature of God', *Vigiliae Christianae* 27, 1973, 174–189.
- MIRKOVIĆ, M. *Sirmium. Its History from the First Century AD to 582 AD*, Center for Historical Research, Department of History, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad – Historical Archive „Srem”: Novi Sad – Sremska Mitrovica 2017.
- MITCHELL, S. – NUFFELEN, P. V. (eds.) *Monotheism Between Pagans and Christians in Late Antiquity*, Leuven 2010.
- MOMMSEN, T. *Römisches Staatsrecht*, Berlin 1877 (reprint 1971).
- MULLEN, R. L. 'Expansion of Christianity. A Gazetteer of Its First Three Centuries' y: J. den Boeft – J. Van Oort – W. L. Petersen – D. T. Runia et al. (eds.), *Supplements to Vigiliae Christianae*, vol. LXIX, Leiden – Boston 2004.
- NAGY, L. 'Die Lage der Erforschung des frühen Christentums in Ungarn' y: R. J. Pillinger (Hrsg.). *Neue forschungen zum frühen Christentum in den Balkanländern*, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Wien 2015.

- NAGY, T. *A Pannoniai kereszténység története a római védőrendszer összeomlásáig*, Budapest 1939.
- OPELT, I. 'Hilarius von Poitiers als Polemiker', *Vigiliae Christianae* 27/3, 1973, 203–217.
- OPITZ, H.-G. 'Die Zeitfolge des arianischen Streites von den Anfängen bis zum Jahr 328', *Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft und die Kunde der älteren Kirche* 33, 1934, 131–159.
- PARVIS, S. *Marcellus of Ancyra And the Lost Years of the Arian Controversy 325–345*, New York 2006.
- PIRAS, A. 'Kritische Bemerkungen zur Schrift "De Athanasio" des Lucifer von Calaris', *Vigiliae Christianae* 46/1, 1992, 57–74.
- POHLSANDER, H. A. 'The Date of the Bellum Cibalense – A Reexamination', *The Ancient World* 26, 1995, 89–101.
- _____. *The Emperor Constantine*, London 1996.
- POPOVIĆ, I. – FERJANČIĆ, S. 'Cup-bearer of Constantius II and Early Christian inscriptions from the necropolis of St Synerotes in Sirmium', *Starinar* 66, 2016, 129–141.
- PRICE, R. – GADDIS, M., (trans.), *The Acts of the Council of Chalcedon*, Vol. 1–3, Liverpool 2005.
- RAGUŽ, I. 'Markel iz Ankire, „Datirani sabor“ i neki vidovi današnje trinitarne teologije', *Diacovensia* 19, 2011, 93–114.
- RAPP, C. *Holy Bishops in Late Antiquity: The Nature of Christian Leadership in an Age of Transition*, Berkley – Los Angeles 2005.
- REINHARDT, W. W. *Time and History in the Thought of Hilary of Poitiers*, Doctoral Dissertation, Vanderbilt University 1973.
- RITTER, A. M. *Das Konzil von Konstantinopel und sein Symbol: Studien zur Geschichte und Theologie des 2. Ökumenischen Konzils*, Heidelberg 1965.
- _____. 'Arius redivivus? Ein Jahrzwölft Arianismusforschung', *Theologische Rundschau* 55, 1990.
- SALZMAN, M. R. *The Making of a Christian Aristocracy. Social and Religious Change in the Western Roman Empire*, Cambridge – London 2002.
- SANDWELL, I. *Religious Identity in Late Antiquity. Greeks, Jews and Christians in Antioch*, Cambridge 2007.
- SCHAFF, P. (ed.) *The Creeds of Christendom*, vols. I, New York 1887.
- SCHEIDWEILER, F. 'Besitzen wir das lateinische Original der römischen Synodalschreibens vom Jahre 371?', *Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales et Slaves de l'Université Libre de Bruxelles* 13, 1955, 572–586.
- SCHNEEMELCHER, W. 'Zur Chronologie des arianischen Streites', *Theologische Zeitschrift* (Basel) 79, 1954, 393–400.
- SCHOEDEL, W. R. – WILKEN, R. L. (eds.) *Early Christian Literature and the Classical Intellectual Tradition*, Paris 1979.
- SCHWARTZ, E. *Die Dokumente des arianischen Streites bis 325*, Nachrichten von der königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen, 1905–1911.
- _____. *Zur Geschichte des Athanasius* (Gesammelte Schriften, Band 3), Berlin 1959.
- _____. *Zur Geschichte der alten Kirche und ihres Rechts* (Gesammelte Schriften, Band 4), Berlin 1960.

- SCULLY, E. *Physicalist Soteriology in Hilary of Poitiers*, Supplements to *Vigiliae Christianae* 130, Brill: Leiden – Boston 2015.
- SELLERS R. V. *Two Ancient Christologies. A Study in the Christological Thought of the Schools of Alexandria and Antioch in the Early History of Christological Doctrine*, London 1940.
- SETTON, K. M. *Christian Attitude towards the Emperor in the Fourth Century, Especially as Shown in Addresses to the Emperor*, New York – London 1941.
- SIMONETTI, M. 'Osservazioni sull' "Altercatio Heracliani cum Germinio', *Vigiliae Christianae* 21/1, 1967, 39–58.
- _____. *La crisi ariana nel IV secolo*, Roma 1975.
- _____. 'La politica antiariana di Ambrogio' in: G. LAZZATI (ed.), *Ambrosius Episcopus, Atti del Congresso internazionale di studi Ambrosiani nel XVI. centenario della elevazione di sant'Ambrogio alla cattedra episcopale*, Milan, 2-7 Dec. 1974, vol. 1, Milan, 1976, 273–289.
- _____. 'Fotino di Sirmio', in A. Di Berardino (ed.), *Nuovo dizionario patristico e di antichità cristiane*, vol. II, Genova – Milano 2006.
- SMIRNOV BRKIĆ, A. 'Hilarius Pictaviensis ex Ponto', y: Ifigenija Radulović (ur.), *Međunarodna naučna konferencija „Seobe od antike do danas“*, Novi Sad, Srbija, 14–15. april 2018, Knjiga sažetaka, 63.
- _____. - Petković, Ž. 'The Tombstone of Cupbearer Marturius from Sirmium', *Aevum* 91/1, 2017, 195–205.
- SMULDERS, P. 'Remarks on the Manuscript Tradition of the *De Trinitate* of Saint Hilary of Poitiers,' *Studia Patristica* 3 (= Texte und Untersuchungen 78), Berlin, 1961, 129–137.
- _____. 'Two Passages of Hilary's Apologetica Responsa Rediscovered,' *Bijdragen* 39, 1978, 234–243.
- SPELLER, L. A. 'New Light on the Photinians: The Evidence of Ambrosiaster', *Journal of Theological Studies*, 34/1, 1983, 99–113.
- SREJOVIĆ, D. (ed.) *The Age of Tetrarchs. A Symposium held from the 4th to the 9th October 1993*, Belgrade 1994.
- STEAD, C. 'Arius in Modern Research', *Journal of Theological Studies* 45, 1991, 24–36.
- STEVENSON, J. *THE Cambridge History of Christianity*, Cambridge 2007.
- _____. – FREND, W. H. C. (eds.), *Creeds, Councils and Controversies. Documents illustrating the history of the Church AD 337–461*, SPCK: London 1989.
- STEVENSON, W. 'Exiling Bishops: The Policy of Constantius II', *Dumbarton Oaks Papers* 68, 2014, 7–27.
- THOMAS, E. B. 'Das frühe Christentum in Pannonien im Lichte der archäologischen Funde', in: D. Straub (Hrsg.), *Severin. Zwischen Römerzeit und Völkerwanderung. Ausstellungskatalog Enns, Linz 1982*, 255 – 293.
- _____. 'Arius-Darstellung, eine römerzeitliche Ziegelritzzeichnung aus Kisdorog in Pannonien', *A szekszárdi Béni Balogh Ádám Múzeum Évkönyve* 4-5 (1973-1974), 77–101.
- TUKARA, D. 'Homojusijanska teologija Bazilija iz Ankire', *Diacovensia* 19/1, 2011, 47–62.

- WATSON, E. W. 'The Life and Writings of St. Hilary of Poitiers' y: *NPNF*, 2nd ser., vol. IX/1, 1886.
- WEEDMAN, M. *The Trinitarian Theology of Hilary of Poitiers*, Brill: Leiden – Boston 2007a.
- _____ 'Hilary and the Homoiousians: Using New Categories to Map the Trinitarian Controversy', *Church History* 76/3, 2007b, 491-510.
- WESSEL, K. C. 'Phoebadius of Agen: Liber Contra Arianos.' Independent Study Project: LNW 6905, University of Florida, 2008.
<https://www.fourthcentury.com/wp-content/uploads/2010/09/Wessel-Phoebadius.pdf>.
- WICKMAN, E. 'Shaping Church-State Relations After Constantine: The Political Theology of Hilary of Poitiers', *Church History* 86/2, 2017, 287-310.
- WILLIAMS, D. H. 'A Reassessment of the Early Career and Exile of Hilary of Poitiers', *Journal of Ecclesiastical History* 42/2, 1991, 202-217.
- _____ 'The Anti-Arian Campaigns of Hilary of Poitiers and the 'Liber Contra Auxentium'', *Church History* 61/1, 1992, 7-22.
- _____ *Ambrose of Milan and the End of the Nicene-Arian Conflicts*, Oxford, 1995.
- _____ 'Defining Orthodoxy in Hilary of Poitiers' *Commentarium in Matthaeum*, *Journal of Early Christian Studies* 9/2, 2001, 151-171.
- _____ 'Monarchianism and Photinus of Sirmium as the Persistent Heretical Face of the Fourth Century', *The Harvard Theological Review* 99/2, 2006, 187-206.
- WILLIAMS, G. H. 'Christology and Church-State Relations in the Fourth Century', *Church History* 20/3, 1951, 3-33.
- WILLIAMS, R. *Arius: Heresy and Tradition*, London, 2001.
- WOLFSON, H. A. 'Philosophical Implications of Arianism and Apollinarianism', *Dumbarton Oaks Papers* 12, 1958, 5-28.
- WOODS, D. 'Three Notes on Aspects of the Arian Controversy c. 354-367 CE', *Journal of Theological Studies* 44, 1993, 604-619.
- ZEILLER, J. 'Sur l' ancien évêché de Sirmium', *Orientalia Christiana Periodica* 13, 1947, 669-674.
- ГРАНИЋ, Ф. *Црквени односи на територији Војводине до конца византиске владавине*, ГИДНС 5/3, 1933, 25-330.
- ЗЕЛЕР, Ж. *Почеци хришћанства на Балкану* (прев. Корнелија Никчевић), Подгорица, 2005.
- МИЛИН, М. 'О једној христолошкој расправи у Сирмију IV века', *Старинар* 49, 1999, 203-210.
- _____ *Прилози познавању хришћанства у Сирмију IV века*, Старинар 50, 2000, 253-259.
- САНДО, Д. 'Хришћански сабори у Сирмију у IV веку', у: Д. Познановић (ур.), *Sirmium, и на небу и на земљи*, Сремска Митровица, 2004, 31-36.
- СМИРНОВ БРКИЋ, А. 'Преписка цара Гратијана и св. Амбросија Миланског – прилог проучавању аријанства у Срему', *Споменица Историјскиг архива „Срем“* 9, 2010, 176-187.
- _____ 'Свети Амвросије Милански у Сирмију – прилог проучавању аријанства у Срему', у: Богољуб Шијаковић (ур.), *Српска*

теологија данас, 28–29. мај 2010, Зборник радова, Београд 2011, 412–417.

‘Изгнанство Арија у Илирик према историјским изворима’, *Истраживања* 23, 2012, 137–150.

‘Писани извори о св. Иринеју Сирмијском у контексту најстарије црквене организације Срема’, у: Ђ. Харди (ур.), *Средњовековна насеља на тлу Војводине, историјски процеси и догађаји*, Сремска Митровица 2013, 71–96.

Религијска слика римске провинције Pannonia Secunda у 4. веку н. е. (докторска теза), Филозофски факултет у Новом Саду 2016.

СТОЈКОВСКИ, Б. *Црквена историја Срема у средњем веку*, докторска дисертација, Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет 2012.

ИНДЕКС АНТИЧКИХ ЛИЧНОСТИ

Абгар 288

Абра 15

Августин из Хипоа 60, 72, 160, 165,
233, 248, 314, 316, 325, 338

Аврам 93, 350

Агапије епископ Теноса 124

Адамантије епископ Киоса 124

Аеције Антиохијски 8, 87, 134, 183,
193, 223, 271-273, 275, 280, 296-
297, 302, 305, 309, 345, 352

Аеције епископ Солуна 76, 112

Акације епископ Цезареје 120-121,
132-133, 137, 157, 170, 224, 241, 243,
253, 265, 270, 278, 281, 284-285,
288-292, 295, 298, 307

Амантије епископ Виминација
227, 321, 323

Амантије епископ Јовије 334

Амбрације епископ Милета 125

Амброзијастер 234-235

Амброзије Милански 5, 9, 18, 72,
160, 233-234, 308, 313, 315, 319-
336, 346

Амоније епископ 125

Амоније лаик 240

Амфион Никомедијски 98

Анатолије епископ Еубеје 302

Анисије ђакон 246

Антоније епископ Босре 125

Антоније епископ Докамија 122

Антоније епископ Зеугме 122

Апријан епископ Петовија 227

Арбиције конзул 19, 262

Арије 1, 6, 7, 13, 17, 32, 60-62, 69,
79, 89, 132-133, 140, 145, 150, 164,
185, 193, 205-217, 220-221, 230-
233, 240, 252, 247, 263, 281, 284,
294, 304, 306, 329, 331-333, 338-
340

Арсеније 182

Арсеније епископ Хипселиса 77,
108, 130, 214

Артемије 179

Архидам, римски презвитер 136,
226

Асклепа/Асклепије епископ Газе
75-77, 79, 103, 107-108, 113, 115, 128,
130, 132, 133, 138-139, 225-226

Асклепијад 321, 323

Астерије епископ Арабије/Петре
136, 143, 226, 297, 299, 309

Атанасије Александријски 9, 18,
20, 24, 25, 31, 32, 41, 45, 46, 50, 51,
56, 67, 73, 75–85, 97, 98, 106–119,
129–134, 137, 140, 143–153, 159,
160, 163–170, 174, 175, 177–179, 208,
215–275, 277, 281–288, 290, 292,
294–298, 301, 309–313, 319, 321,
323–325, 345–349

Ауксенције епископ Милана 20,
34, 68, 85, 89, 178, 195, 270, 271,
284, 285, 290, 292, 294, 295, 308,
314, 315, 323–325, 340, 348

Аурелија Еузебија 265, 282

Аурелијан лаик 320, 358

Аурелијан цар 62

Бас епископ Диоклецијанопоља
77, 114, 142, 177

Бас епископ Карпатоса 127

Битиник епископ Зеле 126

Валенс епископ Иска 144

Валенс епископ Мурсе 6, 7, 11, 18,
23, 24, 26, 27, 29–41, 44–48, 50, 51,
54–58, 67, 69, 71, 72, 74, 77, 79, 80,
82, 85, 87–91, 128, 129, 136, 137, 141,
142, 146, 147, 148, 150, 162, 165, 177,
182–184, 186, 188, 190, 195, 196,
200–206, 208–210, 217, 218, 221,–
223, 230, 232–235, 244, 245, 247–
251, 260–267, 270–296, 299–308,
312, 316–325, 327, 340, 345–348,
352

Валенс I 314–317, 322, 325, 327,
328, 333–335

Валентинијан II 335, 342, 343

Валентинијан I 16, 63, 239, 314–
319, 322, 323, 325, 327, 328, 331,
333, 334

Василије Анкирски 9, 54, 68–72,
76, 78, 91, 125, 137, 176, 189, 202,
206, 253–255, 260, 261, 268, 279–
283, 287–290, 292–294, 297, 305,
310, 317–320, 352–354

Василије Велики/Цезарејски 9,
125, 233, 242, 305, 309, 323, 325,
333

Василије нотар 254

Василик 297, 299

Венанције Фортунат 16, 17

Вигилије епископ Тапса 238, 337

Винценције Лерински 238

Винцетије епископ Капуе 42, 52,
57, 83–85, 143, 169, 173, 174, 178,
210, 266, 271

Виталије магистрат 203, 318

Виталије, епископ Тира 125

Виталис епископ Акве 143, 234

Виталиса магистрат 91

Гај епископ Паноније/Илирика
87, 89, 91, 182–184, 186, 188, 195,
201–203, 209, 217, 263, 285, 290,

292, 294, 295, 303, 308, 317, 318,
324

Гал цезар 224, 246, 252, 255, 268,
282

Георгије епископ Александрије
137, 170, 205, 260, 287, 293, 296,
297, 299, 306, 318

Георгије епископ Лаодицеје 136,
142, 232, 249, 251, 280, 293, 296,

Герминије епископ Сирмија 34,
44, 52, 54, 57, 58, 71, 72, 85, 87, 90,
91, 177, 182, 183, 186, 188, 200–203,
207, 209, 210, 217, 246, 255, 261,
263, 264, 266, 270, 271, 274, 279,
281, 282, 285–287, 289, 290, 292–
295, 303, 305, 308, 314, 317–322,
325, 327, 349, 352, 353, 357–364

Геронтије епископ Рафанаје 123

Грацијан конзул 91, 202, 358

Грацијан цар 243, 313, 325, 327,
328, 331–343

Грегорије епископ Александрије
78, 91, 100, 137, 185, 225, 236, 260,
324

Грегорије епископ Елвире 39, 43–
45, 48, 72, 90, 153, 155, 185, 196, 197

Грегорије епископ Тура 16

Грегорије Назијански 61, 65, 233,
259, 307, 323

Грегорије Ниски 9, 233, 333

Грецијан епископ Калеа/Каљија
87, 182

Давид пророк 106, 355, 357, 362

Дагалаиф конзул 91, 202, 358

Дамас епископ Рима 65, 315, 323,
324, 332, 333, 340, 344

Дацијан комит 253, 254

Дезидерије епископ Кампаније
100

Демофил епископ Берое 85, 128,
170, 175, 176, 260, 267, 269–271,
290, 292, 294, 295

Дидимион епископ 188

Дијаније епископ Цезареје
(кападокијске) 125

Диоген епископ 128

Диогнид/Теогнид епископ Никеје
77, 129, 132, 220, 222, 223, 234

Диоклецијан цар 64

Дионисије епископ Милана 20, 23,
29–31, 51, 56, 82, 84, 165, 172, 209,
250, 259, 262, 263, 266, 315, 348

Дионисије епископ Елиде 77, 114,
144

Дионисије епископ Александрије
125

Драконтије епископ Пергама 305

Доминије епископ Полидијане 126

Домније епископ Сирмија 213, 214,
217, 223, 237

Домнин епископ Марцијанопоља
316

Донат епископ Картагине 100

Доротеј презвитер 299

Евагрије епископ Митилене 261,
296, 297, 299

Евагрије епископ Хераклеје
Линци 143, 177

Евагрије Схоластик 131

Евантије комит 253, 254

Евгеније епископ Никеје 128, 279

Егзуперантије 177

Едесије епископ Коса 127

Екдиције епископ 188

Елеусије епископ Кизика 298, 305,
352

Еортазије епископ 188

Епиктет епископ Центумцела 83,
85, 167, 178, 186, 197, 267, 269–271,
300, 324

Епифаније епископ Саламине 9,
60, 105, 152, 225, 226, 237, 240, 243,
246, 253–255, 260, 279, 280, 286,
292, 293, 296, 298, 306, 321

Еродијан епископ 188

Еугеј епископ Лисиније 124

Еудемонт епископ 127

Еудемонт епископ Таниса 126

Еудоксије Антиохијски 125, 170,
176, 237, 238, 261, 267, 276, 279–
282, 286, 287, 288, 293, 294, 296,
299, 306, 315, 316, 352

Еузебије гласник из Египта 83, 169

Еузебије епископ
Верцена/Верчелија 23, 29–31, 34,
42, 47, 48, 51, 56, 57, 82, 84, 90, 164,
165, 172, 196, 197, 207, 209, 238,
250, 259, 262, 263, 266, 268, 309,
311, 321, 326, 348, 358, 359

Еузебије епископ Дорилаја 125

Еузебије епископ Магнезије 126

Еузебије Никомедијски 25, 61, 77,
78, 129, 130, 134, 135, 162, 213, 215,
220–225, 228, 230, 234, 249, 307

Еузебије епископ Пергама 126, 127

Еузебије Цезарејски 61, 78, 134,
135, 162, 213, 226, 234, 276

Еузебије конзул 181, 182, 185, 291

Еузебије царски евнух 267, 287,
288

Еузоје 215, 240, 306, 307,

Еукарпије епископ 188

Еулалије епископ Амасеје 123

Еуматије епископ 188

Еуномије Кизички 9, 68, 137, 189,
316, 317, 352

Еустазије 120

Еустатије епископ Антиохије 305, 330

Еустатије епископ Епифаније 125, 215

Еустатије епископ Себасте 279, 280, 281, 293, 296, 299, 352

Еустомије изасланик 263

Еутерије епископ Гана 142

Еутерије епископ Паноније 143, 217, 223, 224, 234, 237

Еутихије епископ Кампаније 100, 297, 299

Еутихије епископ Метоне 144, 297, 299

Еутихије царски нотар 253

Еутиције епископ Филипопоља 128

Зосим епископ Лихнида 143

Зосим епископ Хореум Марги 235

Зосим историчар 251, 255

Игин епископ 185

Иноцентије презвитер Сирмија 92

Ипатије конзул 184, 185

Исак епископ Летоа 127

Исус Христ 66, 67, 93, 95, 121, 155, 158, 159, 178, 181, 183, 187–189, 193, 194, 204, 239, 256, 264, 276, 277, 291, 292, 294, 329, 330, 360, 362

Јаков Израилъ 257, 259, 358, 362

Јероним 7, 16, 17, 20, 27–30, 33, 36–40, 52, 53, 55, 64, 72, 124, 165, 238, 239, 302, 303, 311, 313, 321

Јован апостол 94, 241, 356, 360, 361

Јован Аркаф 133

Јован Касијан 238

Јовијан ђакон Сирмија 91, 202, 317

Јовијан цар 313, 314, 318, 319, 348

Јона епископ Партикопоља 144

Јулијан Валенс 335, 340

Јулијан цар 25, 29, 33, 34, 63, 95, 110, 124, 136, 171, 189, 193, 224, 240, 241, 268, 306–313, 316, 348

Јулије епископ Тебе Хептапилос 143, 261

Јулије Римски 9, 50, 56, 76–80, 83, 109, 111, 117, 119–121, 124, 130, 133, 138, 139, 146–148, 165, 167, 168, 175, 177, 208, 222, 225–227, 230–236, 245, 247, 248, 269, 295

Јуниор 177, 261

Јустин епископ 89, 185, 188, 195, 308

Јустина царица 326–328, 331, 334, 335, 342, 343

Каликрат секретар 253

Калиник епископ Пелузија 126, 221

Кандидијан егзорциста 91, 202

Кариније, ђакон 199

Картерије епископ Аспоне 126

Катул презвитер Сирмија 92

Квиматије 120

Квинтијан епископ Газе 78, 124, 137

Квинтилијан 17, 98, 99

Квирије епископ Филадельфије 126

Кекропије епископ Никомедије 176, 261

Кипријан Картагински 17, 61, 161

Киријак епископ Наиса 76, 103, 120, 224

Киријак службеник 91, 206

Кирил Јерусалимски 252, 293, 298

Кирот епископ Роса 124

Клаудије епископ Пицена 302, 303

Констанс цар 18, 38, 60, 224, 229, 235, 236, 245, 247, 249–252, 272, 273, 347, 351

Константин I Велики 18, 23, 60, 62, 63, 76, 84, 103, 168, 183, 211, 213–216, 219, 220, 222–225, 227, 240, 252, 295, 306, 309, 347

Константин II 18, 224, 225, 229

Констанције I Хлор 306

Констанције II 10, 18, 20, 24, 25, 27, 29–34, 36, 38, 40, 44, 46, 49, 50–53, 56, 57, 59, 60, 63, 64, 68, 81, 83, 85, 86, 88, 91, 160, 168, 174, 175, 178, 179, 182, 186, 189, 205, 207, 210, 216, 224, 225, 229, 230, 232, 235, 236, 240, 246, 247, 249, 250, 251, 252, 253–255, 262, 263, 265–275, 279, 281, 282, 286–300, 304–308, 317, 318, 323, 347, 348, 351, 352

Констанције епископ Сисције 341

Кресконије епископ 128

Кресценс, свештеник из Африке 258

Кумације епископ Паота 310

Лав ђакон Рима 139, 233

Лауриције 297, 299

Леонтије Антиохијски 189, 279

Леон комит 297–299

Леонтије префект Рима 253, 254, 268

Леонтије презвитер 280

Леонтије епископ Триполија 296, 297, 299

Леонтије епископ Салоне 340, 341

Леонтије префект
Константинопоља 62

Леонтије епископ
Константинопоља 188

Леонтије евнух 249

Леукадас епископ Илија 127

Либерии Римски 30, 31, 40–42, 45–47, 51, 52, 54–57, 64, 72, 82–86, 90, 99, 124, 166–168, 172–178, 196, 197, 207, 209, 210, 226, 238, 260, 261, 263, 266–275, 280–283, 312, 313, 315, 348, 353, 354

Лолијан конзул 20, 272

Лукијан Антиохијски 61, 213, 228, 130

Лупо из Фераре 19

Луције епископ Хадријанопоља 76, 105

Луције презвитер Рима 83, 167

Луције епископ Антиноја 109, 127, 185

Луције епископ Каинопоља 143

Луције епископ Вероне 143

Луцифер епископ Каралиса /Каљарија 23, 26, 29–31, 51, 56, 64, 72, 84, 165, 168, 172, 209, 216, 238, 250, 259, 262, 263, 266, 268, 309, 348

Луцифер ђакон Рима 84

Магдоније/Мигдоније епископ 186, 188, 300

Магненције 25, 29, 246, 250–252, 347, 348

Магно епископ 298, 300

Магно Максим 342, 343

Макарије епископ Палестине 78, 199

Макарије презвитер Александрије 106, 133, 134, 146, 221

Македоније епископ Бирита 125

Македоније епископ Константинопоља 279, 297, 305, 306

Македоније епископ Мопсуестије/Мопса 120, 123, 170, 222, 237, 261, 267

Македоније епископ Улпијане 143, 177, 234, 235

Максим епископ Емоне 341

Максим епископ Луке 142

Максим епископ Салоне 100, 235

Максимијан цар 267, 272

Максимила мученица 30, 216

Максимин епископ Гота 321

Максимин Треверски/Тријерски 17–19, 77, 111, 119, 120, 146, 229, 342

Малкион 61

Мардоније 307

Марија Девица 78, 122, 135, 157, 200, 239, 241, 243, 256–258, 265, 276, 278, 291, 329, 355

Марије Викторин 238

Марис епископ Халкедона 77, 129, 130, 222, 223, 229, 234, 304

Марко епископ Аретузе 120, 124, 206, 229, 260, 261, 287, 288, 293, 318, 352, 353

Марко епископ Сисције 144, 177, 234

Мартин Турски 34, 283–285

Мартинијан писар 298

Мартирије епископ Наупакта 144, 170, 267

Мартирије подђакон Сирмија 91, 202, 237, 238, 317

Марцел епископ Анкире 51, 76–80, 101, 103–106, 109–121, 129, 130, 132, 134, 135, 137, 140–142, 147, 151, 152, 174, 224–227, 231–234, 237–242, 244, 247, 252–254, 259, 279, 290, 347, 352

Марцел епископ Кампаније 85

Марцелин Амијан 29, 60, 268, 274, 314, 315

Марцелин комит 253, 254

Марцијал 188

Мегазије епископ 186, 188, 195, 300, 308

Мелетије 306, 326, 341, 134, 220

Менофант епископ Ефеса 123, 136, 137, 142, 162, 232, 251

Мојсије презвитер 80, 150

Мојсије пророк 241

Монтан јеретик 102

Монтан мученик 30, 216

Мустације епископ 185

Муцијан епископ 203, 318

Нарцис епископ
Иренопоља/Нероније 127, 136, 137, 142, 162, 176, 229, 232, 249, 251, 260, 288

Нарцис епископ Киликије 229

Неон епископ 188

Несторије епископ 62, 125, 128,

Нигринијан конзул 255

Никас епископ 203, 318

Никета бележник 253

Никета Ремезијански 318

Никоније епископ Троаде 127

Новацијан 17, 19

Новације 119

Ноније епископ Лаудокије 127

Октавије презвитер Сирмија 206

Олимпије комит 253, 254

Олимпије епископ Долихе 123

Оптат епископ 188

Ориген 7, 17, 19, 31, 32, 228, 243, 258, 261

Осије Кордовски 9, 51, 57, 71, 77, 78, 84, 85, 90, 111–114, 117, 119–121, 124, 131, 142, 146, 160, 174, 196, 210,

220, 229, 230, 232, 233, 249, 260,
263–267, 271–276, 279, 281–283,
310

Павле апостол 75, 78, 93, 102, 103,
138, 147, 241, 298, 329, 358, 360–
363

Павле из Самосате 61, 62, 68, 76,
102, 104, 119, 121, 228, 243, 281,
282, 310, 355

Павле илирски епископ 57, 91, 110,
123, 201–203, 209, 317, 318

Павле Константинопољски 9, 76,
77, 105, 109, 114, 115, 117, 119–121,
130, 225, 229–232, 235, 236, 238

Павле презвитер Рима 83, 167

Паладије епископ Дија/Дијона 144

Паладије епископ Рациарије 57,
91, 202, 203, 209, 318, 331, 332, 334,
336–342

Панкратије епископ Парнаса 126

Панкратије епископ Пелузија 91,
205, 260, 296, 318

Панкратије презвитер Рима 84,
172, 266

Пасиник епископ 188

Патриције епископ 188

Патрофил епископ Скитопоља
286, 288, 296, 299

Паулин Антиохијски 316

Паулин епископ Дакије 120

Паулин из Ноле 326–328, 331,
334–336

Паулин епископ Тријера 23, 24, 29,
30, 47, 48, 50, 56, 75, 2, 99, 165, 216,
247, 248, 250, 262, 265, 267, 348

Пентагат епископ Аталије

Петар апостол 139, 147

Петар епископ Александрије 65

Петар свештеник Александрије
248

Петроније Проб 212, 315, 328

Пизон епископ Адане 126

Пизон епископ Трокнаде 126

Полидеук епископ Либије 296

Порфирије филозоф 62, 214

Порфрије епископ Филипија 142

Потамије епископ Лисабона 71, 83,
85, 167, 263–267, 269, 274, 277

Прим епископ 185

Приск епископ 185

Присцилијан из Авиле 65

Протоген епископ Сердике 76, 77,
103, 111–114, 117, 119, 143, 230, 232–
235

Прохерезије епископ Синопе 125,
307, 309

Пруденције 238

- Птоломеј 296
- Пулентије читач 91, 202
- Реститут епископ Картагине 87, 185
- Родијан епископ Тулуза 30
- Ромул епископ 203, 318
- Руфијан епископ 57, 91, 202, 203, 209, 318
- Руфин Аквилејски 20, 27, 28, 34, 53, 214, 238
- Руфин гувернер 253
- Руфинијан 315
- Руфинијан епископ Солуна 318
- Сабелије 90, 102, 104, 119, 121, 194, 199, 228, 238, 310
- Сабин Ђакон Милана 128, 228, 231, 283, 288, 295, 296, 324
- Сабинијан епископ Хадимене 126
- Сатурнин епископ Арелата/Арла 22, 23, 25–30, 70, 90, 95, 146, 196, 308
- Север епископ Габула 128
- Север епископ Равене 148
- Северијан 281, 282
- Северин епископ Илирика 318
- Секунд епископ Птолемаијде 130, 213
- Секундијан епископ Сингидуна 91, 202, 322, 334, 336–342
- Сера 296
- Сервације епископ Тонгерена 191, 301, 302
- Сергије конзул 255
- Силван 29, 31
- Силван епископ Тарза 177, 188, 261, 293, 296
- Симах сенатор 219
- Симплицијан свештеник Милана 315
- Симплиције епископ 177, 261
- Сион епископ 127
- Сисиније епископ Перге 128
- Сквирије епископ Мареотиде 126
- Скира/ Исхира 76, 78, 107, 126, 133, 134, 145, 146, 221, 222
- Созомен 29, 100, 102, 148, 176, 214, 217, 222, 228, 230, 231, 236, 238, 247, 252, 253, 255, 256, 260, 261, 265, 266, 272, 274, 278–289, 295, 296, 299, 301, 305, 306, 313, 324, 333, 352
- Сокра из Азопофебије 145
- Сократ Схоластик 9, 29, 148, 214, 222, 223, 225, 229, 230, 231, 236–238, 246, 252, 253, 255, 256, 260, 261, 265, 266, 272, 274, 275, 285–292, 295–301, 306, 313, 314, 352

Соломон пророк 106

Солутор епископ 185

Софроније епископ 188

Стеркорије епископ Канусија 143, 203, 318

Стефан Антиохијски 76, 122, 136, 137, 142, 162, 230, 232, 251, 296

Стефан епископ Арабије 78

Сулпиције Север 16, 20, 30, 33, 38, 52, 55, 150, 154, 193, 238, 251, 252, 271, 283–285, 294, 296, 301, 302

Сурин 177, 261, 318

Таласије комит 253–255

Таур префект преторијанске гарде 253, 254, 301, 302

Таурин епископ 185

Телафије епископ Калхедоније 123

Теоген епископ Ликије 127

Теогнит – види Диогнит

Теодор епископ Мопсуестије/Мопса 321

Теодор епископ Хераклеје 77, 124, 130, 135, 137, 162, 176, 188, 222, 223, 229, 232, 234, 249, 251, 260, 352

Теодор презвитер Сирмија 320, 360

Теодорет Кирски 72, 236, 238, 286, 295, 296, 299–301, 325, 328, 330–333

Теодосије I 65, 66, 243, 335, 337, 341–343

Теодосије II 344

Теодосије епископ лидијске Филадельфије 296, 297, 299

Теодул епископ Неопезареје 127

Теодул епископ Трајанопоља 131

Теодул епископ фригијске Херетапе 296, 297

Теодул царски нотар 253

Теофил епископ 188

Теофил епископ Гота 305

Теофроније епископ Тијане 228, 350

Теренцијан епископ 177, 261

Тертулијан 17, 19, 36, 93, 239, 243, 263, 320

Тимасарк епископ 126

Тимотеј апостол 361

Тимотеј епископ 126

Тимотеј епископ Анхијала 128

Улфила Готски 304, 342

Ураније епископ Тира 296, 299

Урбан ђакон римски 86

Урбан епископ 185

Урсације епископ Бриксије 144

Урсације епископ Далмације 315

Урсације епископ Сингидуна 6, 7, 10, 11, 17, 18, 23, 24, 26, 27, 29–51, 54–57, 67–72, 74, 77, 79, 80, 82, 85, 87–91, 107, 113, 128, 130, 136, 137, 141, 142, 146–150, 152, 160, 162, 177, 182–186, 188, 190, 195, 196, 200–203, 206, 208–210, 217, 218, 221–223, 230, 232, 234, 235, 244–251, 260–268, 270–283, 285–296, 299–305, 308, 312, 317–324, 327, 340, 341, 345–352

Фаустин 72

Феб 297, 299

Фебадије из Агена 38, 44, 45, 54, 70, 72, 191, 265, 277, 286, 301, 302

Фиделије епископ 297

Филастрије епископ Бреше 238, 259

Филет епископ Јулиопоља 126

Филет епископ Кратије 126

Филоксен презвитер 39, 233

Филосторгије 215, 217, 236, 252, 275, 282, 283, 286, 288, 296, 316

Флавије Дионисије комит 221

Флавије епископ Далмације 224

Флавије конзул 290, 291

Флак епископ Јеропоља 128

Флакил епископ Антиохије 221, 228

Флоренције епископ Анкире 127

Флоренције епископ Емерите 142

Флоренције префект 212

Фортуна 240

Фортунат епископ Напуља 100

Фортунацијан епископ Аквилеје 83, 85, 143, 167, 175, 178, 267, 270, 271,

Фотин епископ Сирмија 51, 69, 72, 79–81, 90, 125, 147, 149–153, 199, 236–248, 252–258, 261, 263, 268, 278–282, 313, 320, 321, 340, 347, 351, 352, 355–358

Фулгенције Ферандо 38

Хелена царица 225

Хелијан презвитер римски 167

Хелиодор епископ 203, 318

Хелпидије епископ 188

Хераклијан 34, 255, 319–321, 358–364

Хецеболије 307

Хиларије Ђакон 26, 172

Хиларије Пиктавијски 6–11, 14, 16–72, 74–89, 93, 172, 175, 195, 214, 216, 217, 221, 223, 231–235, 238, 240, 242, 244–249, 253, 259–273, 276, 277, 280, 282–289, 291, 293–296, 299–301, 303, 308, 312, 314, 315, 317–321, 324, 342, 345, 346, 348, 349, 351, 358

Хиларије евнух 178

Хиларије свештеник 193

Хиренеј 177

Хроматије Аквилејски 238

Цереалије, комит 253, 254

Цецилијан епископ Сполета 51, 57,
84, 173, 210, 266, 267

Цицерон 17, 254

УНИВЕРЗИТЕТ У НОВОМ САДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ НОВИСАД
21000 НовиСад
ДрЗоранаЋинђића 2
www.ff.uns.ac.rs

CIP -Каталогизација у публикацији
Библиотеке Матице српске, Нови Сад

27-36 Иларије Пиктавијски

СМИРНОВ Бркић, Александра, 1977-

Хиларије Пиктавијски против Валенса и Урсација [Електронски извор] : Сирмијска епископија у аријанској кризи 4. века/ Александра Смирнов Бркић. -Нови Сад : Филозофски факултет, 2024

Начин приступа (URL): <https://digitalna.ff.uns.ac.rs/sadrzaj/2024/978-86-6065-869-4>. -Опис заснован на стању на дан 26.9.2024. -Напомене и библиографске референце уз текст. -Библиографија. -Регистар.

ISBN 978-86-6065-869-4

а) Иларије Пиктавијски, свети (315-367) б) Сирмијска епископија --4. в.

COBISS.SR-ID 152965641.